

૧૫૭ દાદાજી મોદેરીનું જીવનચરિત્ર	૩ ૧-૦-૦
૧૫૮ તનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ભાગ ૧ નો.	૩ ૦-૦-૦
૧૫૯ તનો અર્ચાચીન ઇતિહાસ ભાગ ૨ નો.	૩ ૧-૦-૦
૧૬૦ નૈતિગિદાન	૨. ૧-૦-૦
૧૭ ક્રાન્સિસ બેકનનું જીવનચરિત્ર	૩ ૧-૪-૦
૧૮ ડૉ. હરિવંશભદ્રામ બાળગોવિંદદાસનું જીવનચરિત્ર.	૩ ૦-૬-૦
૧૯. પદોપકર	૩ ૦-૧૨-૦
૨૦. દેવનું ખાતર.	૩ ૦-૪-૦
૨૧. જગતનો અર્ચાચીન ઇતિહાસ	૩ ૨-૦-૦
૨૨. કિશોરભૂતની વાંચન મૂલ્યસાથે ગુજરાતી ભાષામાં	૩ ૧-૦-૦
૨૩. વિવિધ પ્રકારના હુન્નરોપયોગી તેજનો	૩ ૦-૧૦-૦
૨૪. વાર્તા	૩ ૧-૦-૦
૨૫. જીવનનો આદર્શ.	૩ ૦-૧૦-૦
૨૬. ક્રીડાઓ.	૩ ૦-૮-૦
૨૭. શિશુપાલ વધ-પૂર્ણ (સર્ગ ૧ થી ૧૦)	૩ ૧-૦-૦
૨૮. દિગ્વિજયના અંગ્રેજી રાજાનો ઉદય	૩ ૦-૦-૦
૨૯. રસાયનશાસ્ત્ર	૩ ૦-૧૬-૦
૩૦. દિગ્વિજય દિગ્વિજયના અંગ્રેજી ઇતિહાસ વિભાગ ૧ નો.	૩ ૦-૧૨-૦
૩૧. જાપાનની કેળવણીની પદ્ધતિ.	૩ ૦-૧૨-૦
૩૨. શિશુપાલ વધ-ઉત્તરાર્ધ (સર્ગ ૧૧-૨૦)	૩ ૧-૦-૦
૩૩. લેન્ડોર્મના કાલનાં સંવાદો, ભાગ ૧ નો.	૩ ૦-૧૦-૦
૩૪. ખગોળ વિદ્યા	૩ ૦-૧૨-૦
૩૫. લેન્ડોર્મના કાલનાં સંવાદો, ભાગ ૨ નો.	૩ ૦-૧૨-૦
અનુસંધાન	

પ્રસ્તાવના.

માનસશાસ્ત્ર દંત્ર હાલના સુગત એક જાણક
સમયમા મનોવ્યાપારો વિષ કંઈ જ્ઞાન હતુ જ નહીં એ
મકામ, પ ન્તુ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની પદ્ધતિએ મનોવ્યાપારોનો
દંત્ર ધણા ગોડા વર્ષોથી જ શરૂ થયો છે આમ હોવાથી
દંત્ર એક સ પૂર્ણ શાસ્ત્ર હોવાનો દાવો કરી શકે તેમ નહ
જોતા આ શાસ્ત્ર વિષે અત્યાર સુધી જેટલુ જ્ઞાન મળી શુ કરણ
તેના કરતા અજ્ઞાન વધારે છે, તથા તેના મુખ્ય પ્રશ્નો વિનિર્ણય
મતભેદો દંત્ર આજ છે માનસશાસ્ત્રનું કોઈ પણ પુસ્તક રકના ૫
મનમા મનના ગૂઢ અને સુદૃઢ વ્યાપારો વિષે ચોક્કસ વિહિત
જની શકતાને અસંકત છે કારણ કે વિદ્વાન માનસશાસ્ત્રીઓ તે ના
પણ મનની અન્તર પ્રવૃત્તિ વિષેના તથા મન અને શરીરોના
સંબંધના ચિકિત્સા પ્રદેશમા દંત્ર અંધાર જ લુએ છે.

જે મૂળ પુસ્તકના અનુનાદરે આ પુસ્તક લખાયેલુ હો
કર્તા વિશિષ્ઠ જોમ, લુનાઈટ રોટ્સમા હારવડ યુની
માનસશાસ્ત્રનો એક મહા વિદ્વાન પ્રોફેસર હોતો અને માન
વિષયમા જે જે પુસ્તકો લખાયા છે તેમા તેનુ પુસ્તક એમ
સામાન્ય અભિપ્રાય કે મનના વિવિધ વ્યાપારોની તેણે
ચર્ચા કરી છે અને આ અત્યંત શ્રવણાકાલરેવા વિષયમા અત્યંત
તથા નિયમો ગોઠીને જોમ અને તેમ શાસ્ત્રીય પાયા પ્રાપ્ત
રચના કરવા માટે તેણે ઘણા અત્યંત પ્રયાસ કર્યો છે જ્ઞાન
પુસ્તકની ખાસ વિશિષ્ટતા એ છે કે તેણે ખીજ લેખકો મેળ
અકદમ માની લીધા નથી પરંતુ તે સર્વેની જેટલી દરેક
ચર્ચા કરીને વાણી ખામતોમા પોતાનો નવો જ માર્ગ
આમા ઘણીખરી ચર્ચા ઘણી ખારિક તથા નિરસ
નારીરિક શાસ્ત્રનો જોણે હોડો અખ્યામ કર્યો હોય તેવ્યસ
સંકાય તેની છે આમ હોવામા

માનસશાસ્ત્ર

પ્રકરણ પહેલું.

માનસશાસ્ત્રનો વિષય.

મનુષ્યના મનના વિવિધ બાહ્ય વ્યાપારોનું વર્ણન, વર્ગીકરણ તથા શાસ્ત્રીય સંશોધન-તહેને માનસશાસ્ત્ર કહેવાય છે. માનસિક વ્યાપારો જહેને આપણે હંકારમાં મનોવ્યાપારો કહીશું તેઓમાં ઇન્દ્રિય ધાટે મળતા રસ-રસારો, વાસનાઓ, ભાવનાઓ, અનુભૂતો, સંકલ્પો, પ્રાણો, પ્રેરણાઓ, ઇચ્છાઓ વિગેરે જે કંઈ વ્યાપારો મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે સર્વેનો સમાવેશ થાય છે. આ સર્વે વ્યાપારોના સ્વરૂપો, તહેમની ઉત્પત્તિનાં કારણો તથા તહેમના પરસ્પર સંબંધનો અભ્યાસ કરવો એ માનસશાસ્ત્રનો વિષય છે.

આ અભ્યાસ કયા દૃષ્ટિબિન્દુથી કરવો તહેનો વિચાર કરવો આવશ્યક છે, અને તે વિચાર કરવામાં માનસશાસ્ત્રનો ખીમ શાસ્ત્રો માથે તથા ઉચ્ચનમ શાસ્ત્ર-તત્ત્વજ્ઞાન સાથે સંબંધ છે તહેનો પણ વિચાર નિકટ રીતે સમાયેલો છે. સકલ વિશ્વમાં પદાર્થો તથા જીવોના સર્વે વિભાગો વચ્ચે પરસ્પર અડગાડગી ભાવનો એટલો જ સંબંધ છે કે કોઈ પણ એક વિભાગનું જ્ઞાન ખીમ વિભાગોના નિશિવાય અપૂર્ણ રહે છે, અને જ્યાં સુધી સર્વે વિભાગોનું જ્ઞાન પરી સકાય નહીં ત્યાં સુધી કોઈ પણ એક વિભાગનું જ્ઞાન મેળવ્યું અશક્ય છે. તેમજ વિશ્વના અપૂર્ણ જ્ઞાન માટે તહેના દરેક

* આપણી પ્રત્યક્ષ અવેલી કોઈ પણ વસ્તુનું ઇન્દ્રિયો વડે જે જ્ઞાન રહેને અસંપૂર્ણ Separation કહે છે. ગુજરાતીમાં આ અર્થ સુચ્ય માટે ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ અથવા ઇન્દ્રિય અરકાર અર્થવા એકલા પ્રત્યક્ષ કે તપ્તો પાપરીયુ.

વિભાગના વિશિષ્ટ જ્ઞાનની જરૂર રહે છે. આર્તુર્ અપૂર્ણ જ્ઞાન કે જે તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદ્દેશ છે તે મેળવવું મનુષ્ય માટે અન્યન્ત દુર્લભ છે અને દુઃશય દુર્લભ પણ છે, પરંતુ તે જ્ઞાન આપણી શક્તિ અનુસાર જોઈતું અને તેટલું મેળવવા માટે ઉત્તમ રીતિ એ છે કે પ્રત્યેક વિભાગને બીજા વિભાગથી કાણવાર જુદો પાઠી લેવું વિશિષ્ટ જ્ઞાન મેળવવું કે જેથી અતે તે સર્વે જ્ઞાનનું એકીકરણ કરી તેના વડે તત્ત્વજ્ઞાનની રચના થઈ શકે. આવા વિવિધ વિભાગોનાં શાસ્ત્રોને આપણે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો કહીશું. દરેક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનું લક્ષણ એ છે કે પોતાની માથે મંજન્ધ ધરાવતા બીજા વિષયો તરફ નિર્લક્ષ્ય બની પોતાનાજ વિષય ઉપર ધ્યાન આપે છે, અને પોતાના વિષયને લગતા કેટલાએક બળ સિદ્ધાંતો કે જે પોતે પોતાનાજ વિષયના સકુચિત દર્શિબિન્દુ વડે સિદ્ધ કરવાને અશક્ત છે તેમને તેમના સત્યાસત્યનું નિરાકરણ કર્યો સિવાય માની લે છે. જેમકે પદાર્થશાસ્ત્ર પ્રકૃતિના પરમાણુઓમાં પ્રક્રમમય ગતિ તથા એક પ્રકારની શક્તિ રહેલી છે એ સિદ્ધાંત ગતિ, શક્તિ વિગેરેનું તાત્વિક સ્વરૂપ શું છે તેનું નિરાકરણ કર્યો સિવાય માની લે છે. ભૌતિકશાસ્ત્ર અતિસૂક્ષ્મ પરમાણુઓનું અસ્તિત્વ નથા તેમની આકર્ષણ-અપકર્ષણ શક્તિ માની લે છે. રસાયણશાસ્ત્ર પણ અમુક પદાર્થો વચ્ચે રાસાયણિક સમાનતાના ગુણોનું અસ્તિત્વ સ્વીકારી લે છે. શારીરશાસ્ત્ર રસાયણશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો માની લે છે, અને આપણે આગળ જોઈશું તેમ માનસશાસ્ત્ર શારીરશાસ્ત્રના કેટલાએક સિદ્ધાંતો સ્વીકારી લે છે. અત્રે સહેજ પ્રશ્ન થશે કે બ્યારે દરેક વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર પોતાના સિદ્ધાંતો કે જેમના ઉપર આખા શાસ્ત્રનો પાયો રચાયેલો હોય છે તેમને સિદ્ધ કર્યો સિવાય માની લે છે, તો તે શાસ્ત્રોએ રચાયેલા નિયમો સત્ય છે તેનું પ્રમાણ શું? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનના સંજન્ય વિષેના ગહન વિષયમાં વધારે, હંડા ઉતર્યોથી જ આપી શકાય. અહીં તો એટલું જ જણાવતી જરૂર છે કે દરેક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રે માની લીધેલા સિદ્ધાંતો પ્રમાણ સહિત

સિદ્ધ કરવાને તે વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર પોતે અશક્ત છે, કારણ કે તેને પોતાનો વિષય સંકુચિત હોય જે કંઈ સિદ્ધ કરવાને પોતાના વિષયની ખદાર જરૂં પડે તેમ હોય તે સર્વે સિદ્ધ કર્યા શિવાય માની લેવાની જરૂર પડે છે. આ એક વિજ્ઞાનની અપૂર્ણતા છે ખરી, પરંતુ તે અનિવાર્ય છે. કારણ કે મનુષ્ય-શુદ્ધિ સૃષ્ટિનું એકસામંત્ર એટલે કે એકી વખતે તેના સઘળા ભાગોનું વિશિષ્ટજ્ઞાન મેળવવાને અશક્ત છે.

માનસશાસ્ત્રનો આવા એક વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર તરીકે આપણે અહીં અભ્યાસ કરવાનો છે. અર્થાત્ તેનો વિષય આપણા માનસિક જીવનના ખાલ વ્યાપારોનું વર્ણન તથા વિવેચન કરવામાં જ સંકુચિત રહેલો છે. મનનું તાત્વિક સ્વરૂપ શું છે તથા જ્ઞાન મેળવવાની શક્તિ કેવી રીતે અને કેટલે સુધી મન ધરાવે છે, તે વિગેરે મનના અન્ત સ્વરૂપ વિષે ઉદ્ભવતા ગદન પ્રશ્નોનું નિરાકરણ માનસશાસ્ત્ર તત્વજ્ઞાનને સોંપી દે છે, અને પોતે મનના ખાલ સ્વરૂપ વિષેજ, એટલે કે એક પછી એક ઉત્પન્ન થતા વ્યાપારોનો પ્રવાહ તેજ મન છે એમ સ્વીકારી, તે વ્યાપારોના નિયમો તથા હેમના પરસ્પર સંબંધનું શાસ્ત્રીય રીતે સંશોધન કરે છે. આ સંશોધન કરવામાં તે નીચેના બે સિદ્ધાન્તોનું સાત્ય સ્વીકારી આગળ વધે છે:-

૧. એક પછી એક અનુસરતા મનોવ્યાપારોના પ્રવાહનું અસ્તિત્વ. આ સિદ્ધાન્તનો અર્થ એ છે કે મનનું અન્તસ્વરૂપ ગમે તે હો, તથા તે વિષે જઠવાદીઓ તથા ચેતનવાદીઓ વચ્ચે ગમે તે વિરોધ હોય, પરંતુ એક પછી એક અનુસરતા મનોવ્યાપારોમાં મનનું ખાલ સ્વરૂપ જણાય છે એ વાત તો સર્વમાન્ય છે, અને તેથી માનસશાસ્ત્ર આ સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્ત ઉપર પોતાનો પાયો રચે છે.

૨. બીજો સિદ્ધાન્ત એ છે મનુષ્યને જે કંઈ જ્ઞાન મળે છે તેનું સાધન મન છે, અર્થાત્ મનને પોતાના વ્યાપારો

વડે વસ્તુઓનું જ્ઞાન મળી શકે છે, તથા પ્રત્યેક મનો-
વ્યાપાર કોઈ પણ વસ્તુનું પણ જ્ઞાન કરાવે છે. આ
જ્ઞાન મમે તો જન વસ્તુઓ વિશે હોય, કે એનન પ્રાણીઓ
વિશે હોય, કે પછી બીજાના કે પોતાના મન વિશે હોય,
પરંતુ તે સમગ્ર મનોવ્યાપારો વડેજ મળી શકે છે.

આ બે સામાન્ય સિદ્ધાન્તો ઉપર માનસશાસ્ત્રનો પાયો રચાયેલો છે.
હવે મનનો અવ્યાપક આપણે કેવી રીતે કરવાનો છે તે નોંધવું.

કોઈ પણ વસ્તુનો અભ્યાસ કરવામાં હોની પરિસ્થિતિ શી છે અને
તે પરિસ્થિતિ સાથે હોનો શો સંબંધ છે, તે સર્વે જાણવાની મુખ્ય
આવશ્યકતા છે. અર્થાત્ મનની શક્તિઓ શી જણાય છે અને તે
સાથી ઉત્પન્ન થઈ છે હોનો અભ્યાસ જે પરિસ્થિતિમાં મન રહે છે
હોના અભ્યાસ સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવે છે. મનુષ્ય જ્યારથી જન્મે
છે ત્યારથીજ હોના મનમાં બીજા રૂપે અમુક શક્તિઓ રહેલી હોય
છે. આ શક્તિઓના વિકાસ માટે હોમનો ઉપયોગ અર્થાત્ અનુભવની
જરૂર રહે છે પરંતુ તે અનુભવ કેવા રવરૂપનો છે અને તેથી માનસિક
શક્તિઓનો વિકાસ કેવા રૂપમાં થાય છે, હોનો આધાર જે પરિસ્થિ-
તિમાં મનને અનુભવ મેળવવાનો છે હોના ઉપર રહે છે. મનુષ્યના
શરીરના અવયવો તથા મનની શક્તિઓની ઉત્ક્રાન્તિ કેવી રીતે થઈ
છે હોના અભ્યાસથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે જે જે શારીરિક તથા માન-
સિક શક્તિ મનુષ્ય ધરાવે છે તે નિરર્થક નથી, પરંતુ જે પરિસ્થિતિમાં
મનુષ્યને રહેવાનું છે તેમાં તે સહીસહામત રીતે રહી પોતાનો ઉત્કર્ષ
કરી શકે તેવી રીતે તે શક્તિઓ હોમની પરિસ્થિતિ સાથે ધણે અ-
ઐકમ્ય થયેલી છે. સર્વે જાનના પ્રાણીઓની રચના એવી છે કે જે
જાતિ પોતાની પરિસ્થિતિ સાથે ઐકમ્ય થાય, અર્થાત્ આસપાસના
સંબંધોમાં રહી શકવાને જરૂરની શક્તિઓ ધરાવે તેજ જાતિ ટકી
શકે છે. આમ હોવાથી સર્વે માનસિક શક્તિઓ મનુષ્ય પોતાની
પરિસ્થિતિમાં રહી શકે તે પ્રયોજનથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. ઉદાહરણ

તરીકે કોઈ વસ્તુ આપણા જીવનને ઉપયોગી હોય તો તેને જોતાં જ આપણું મન તેને બાંધવાની અથવા મેળવવાની પ્રેરણા ધરાવે છે. કોઈ વસ્તુ આપણા જીવનને હાનિકારક હોય તો પહેલેથી તેની તરફ બહીકની લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે. એવી વસ્તુઓ પારખવાને કડવાશનો સ્વાદ અનુભવવાની શક્તિ મનમાં રહેલી છે, અને જે વસ્તુઓ આપણા જીવનને પહોં જરૂરની છે તે સર્વે મેળવવા માટે ધુધાની પ્રેરણા પ્રથમથી જ રહેલી છે. આ ઉપરથી સ્કમનશો કે આપણું માનસિક જીવન તથા તેની શક્તિઓ મુખ્યત્વે કરીને સંપ્રયોજન છે, અર્થાત્ બાહ્ય સૃષ્ટિમાં આપણું જીવન નરવા માટે ઉપયોગી હોવાને લીધે આપણી વિવિધ વિચાર શક્તિઓ વિકાસ પામેલી છે. મહાન તત્ત્વવેત્ત દરમિયાં સ્પેન્સરે આ વિષે એક સિદ્ધાન્ત આપ્યો છે કે આપણા મન તથા શરીરની રચનાનું બાહ્ય સૃષ્ટિમાં રહેલી રચનાની સાથે એકમથક થવું તેજ આપણા શારીરિક તથા માનસિક જીવનનો ધર્મ છે. દાખલ તરીકે બાહ્ય સૃષ્ટિની રચના એવી છે કે પ્રાણીઓના જીવન માટે અન્ન વગેરે સર્વે જરૂરની વસ્તુઓ એક રથજે હોતી નથી પરંતુ જુદે જુદે રથજે તથા જુદાં જુદાં સ્થોભા ડાચી કે પાકી સ્થિતિમાં હોય છે, તેથી હેમને મેળવવાની, ઊગાડવાની કે પકાવવાની જરૂર રહે છે. આજે હોવાને લીધે મનુષ્યમાં ફરવા ફરવાના અવયવોની વિવિધ ઇન્ડિયોની તથા જે જે અન્નનું ઘોલી બની શકે તેવા અન્નનું પાચન થવા માટે પાચકયન્ત્ર વગેરે અવયવોની રચનાની જરૂર રહે છે. જો આ બન્ને રચનામાં એકતા ન હોય તો પ્રાણી માત્રનું જીવન ટકી શકે નહીં.

હવે આપણે મનની પરિસ્થિતિનું મુખ્ય લક્ષણ શું છે તે જોઈશું. મનનું અન્ત સ્વરૂપ શમે તે હોય પરંતુ તેનું બાહ્ય સ્વરૂપ તો એજ છે કે મનના સર્વે વ્યાપારો સાથે અત્યંત નિકટ સંબંધ ધરાવે છે. આ સંબંધ એટલો ગાઢ છે કે વિચારો, લાગણીઓ, ઇચ્છાઓ વગેરે સર્વે મનોવ્યાપારોની ઘોલી ઘણી અસર શરીર ઉપર થયા વિના રહેતીજ નથી. ધારો કે હમણાં એકે એકે મનને

વિચાર આવ્યો કે મ્હારે જરૂરના કામ માટે કોઈ રથને જરૂર છે અને તરતજ હું ઉભો થાઉં ત્યારે મ્હારી શારીરિક સ્થિતિમાં જે ફેરફાર થયો હોવું કારણ મ્હારા મનમાં વિચારની સ્ફુરણા છે. હું ઉભો થયો તેથી મ્હારા વિચારની ગરીરના સ્નાયુઓ ઉપર દરમ્યાન ગતિ અસર થઈ, પરંતુ ધારો કે મ્હને વિચાર તો આવ્યો છતાં હું ઉભો થયો નહીં. અહીં મ્હારા વિચારની અસર કોઈ બદાર તો જણાઈ નહીં, પરંતુ અદૃશ્ય રીતે પણ હોની અસર થયા વિના નહોતી નથી. અહીં પણ મ્હારા વિચારની ગરીર ઉપર અસર કરવાની નાકિત તો એની એજ છે, પરંતુ ધારો કે મ્હારે ઉભા ન થવાનું કારણ એ છે કે મ્હને બીજો વિચાર આવ્યો કે આવજ તો બહુ મોટું થઈ ગયું છે તેથી કાલે જઈના. હવે આજે બીજો વિચાર આવ્યો હોતો પણ શારીરિક અસર થતી જોઈએ. અને તે અસર પહેલા વિચારની જે કોઈ અસર ચાત હોતે દાખી દેવાની છે. અર્થાત્ બન્ને વિચારો પોતપોતાની શારીરિક અસરો ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત છે અને પરસ્પર વિરોધી ન હોય તો ત્હેમની અસર દરમ્યાન ગતિ પણ થાય પરંતુ અહીં બીજા વિચારની અસર પહેલા વિચારને રોકવાની છે અને આવી બન્ને અસરો સ્ક્રામ્બલમાં કામ કરવાથી બીજા અસર પહેલી અસરને નબળી કરી નાખે છે અને હોતે દરમ્યાન થતા દેતી નથી આ ઉપરથી જણાશે કે મનના ક્ષેત્રે આવિર્ભાવ, ગમે તો તે કોઈ પ્રજ્ઞા ઈચ્છા હોય અથવા કોઈ કોઈ વિચાર હોય કે માત્ર કલ્પના હોય પરંતુ તે સર્વેનું પરિણામ શરીરના સ્નાયુઓમાં કોઈપણ પ્રકારની ગતિ ઉત્પન્ન કરવાનું છે.

જેવી રીતે મન ગરીરના અવયવો ઉપર અસર કરે છે, તેનીજ રીતે શરીરમાં થતા ફેરફારો પણ મન ઉપર અસર કરી શકે છે. આનું કારણ એ છે કે માનસિક શક્તિઓના આવિર્ભાવને મુખ્ય આધાર મગજમાં થતા વ્યાપારો ઉપર રહેલો છે. એટલે મગજની સ્થિતિ મનપર અસર કરે છે. આ સિદ્ધાંતને ગરીરના દરદોષી મન

ઉપર થતી અસરનો અનુભવ ત્યાં શારીરશાસ્ત્રનો અભ્યાસ સંપૂર્ણ રીતે ઠેકાં આપે છે. આ સિદ્ધાન્તનું સ્વરૂપ શોધવું તથા તેના ઉપરથી ઉત્પન્ન થતા ખીજા પ્રશ્નો જેવા કે શરીર વિના મન રહી શકે કે નહીં તથા રહી ન શકે તેા ત્હેનું શું કારણ છે એ વિગેરે પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપવો તે માનસશાસ્ત્ર માટે અસક્ય છે. પરંતુ શરીર તથા મનના સારી તેમજ નજીકી સ્થિતિઓના અનુભવમિદ્ધ અભ્યાસથી એ સિદ્ધાન્તનું સાત્ય માનવાને પ્રમજી કારણ મળે છે. માથા ઉપર બેરેન્ડી ફટકો મારવાને લીધે પુષ્કળ લોહીનો પ્રવાહ દોષપણુ રસ્તે શરીરમાંથી નીકળી જવાને લીધે, તેમજ અત્યન્ત દારૂ, અશીષુ તથા કેટલીએક દવાઓ લેવાને લીધે, મન બેભાન થઈ જાય છે તથા તાત્કાલિક વગેરે દરદોષો થતા શરીરના વિકારોથી મગજ નજીક પડવાને લીધે મનની શક્તિઓ પણ નજીક પડી જાય છે એ સર્વે બાજીનું છે. તેમજ શરીરની તન્દુરસ્તીથી મગજમાં લોહી વધવાને લીધે, અથવા મગજના તન્દુરસ્તીને પ્રમજી બનાવનાર કોઈ ઔષધ લેવાને લીધે મનની શક્તિઓ પ્રવીણ થાય છે તે પણ બાજીનું છે. મગજ યાદી ગણેલાં તથા ત્યારે ગરમાગરમ રહેતા અથવા કોઈ લીધાથી મનની શક્તિઓ સજીવન થાય છે તે પણ રહે-કોઈ પીનારાઓને સુવિદિત છે આપણા મનમાં ખુશાલી, દિલગીરી વગેરેની સ્થિતિઓ તથા ત્હેમને લગતા વિચારોનો આધાર ત્હેમને ઉત્પન્ન કરનારી વસ્તુઓ કરતા મગજમાં ફરતા લોહીના પ્રવાહની સ્થિતિ ઉપર વધારે રહેલો છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. તેમજ અમુક સંયોગોમાં માથુસતું મન હીમતવાનું રહેશે કે બલબીન થઈ જશે, ત્હેનો આધાર પણ ત્હેના જ્ઞાનતન્દુરસ્તી ઉપર ઘણું આંશે રહે છે. માઠા માથુમોના મગજની પરીક્ષા ઉપરથી જણાય છે કે ઘણુંખર મગજના ભાગોમાં વિકાસ થયેલો હોય છે. તે ઉપરાંત મગજના અમુક ભાગના બગાડ અથવા નાશથી મનની પણ અમુક શક્તિઓનો નાશ થાય છે તે પણ વિવિધ પ્રયોગોથી સિદ્ધ થયેલું છે. આ પ્રમાણે એટલું તો નિઃસંશય

જણાય છે કે મનનું રચના મગજમાં છે. અને મનોવ્યાપારો તથા મગજમાં થતા ફેરફારો પરંપર અત્યંત નિકટ સંબંધ ધરાવે છે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે શરીર તથા મન એટલે શારીરશાસ્ત્ર તથા માનસશાસ્ત્રના નિકટ મંબંધના સિદ્ધાન્ત ઉપર આપણે માનસ-શાસ્ત્રની રચના કરવાની છે. પરંતુ આગળ આપ્યા પેલાં એક વાત ખાસ લક્ષમાં રાખવાની છે કે આ સિદ્ધાન્તનો અર્થ એમ નથી કે શરીર તેજ મન છે, અથવા મનની માફક થતા શારીરિક વ્યાપારોના નિયમોથી માનસિક નિયમો રચન છે જ નહીં, એમ માનવાને આપણી પાસે કાર્ષ પછુ કારણ નથી આપણા સિદ્ધાન્તનો અર્થ એટલેજ છે કે મનુષ્યના મનના આવિર્ભાવો અર્થાત્ મનો-વ્યાપારોનો આધાર શરીરના એટલે પ્રકૃતિના નિયમો ઉપર રહેલો છે. પરંતુ તે આધારવડે મનનું ખરું સ્વરૂપ શું છે તે વિશે કાંઈ પણ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી, અર્થાત્ કેવળ પ્રકૃતિના નિયમોથી મનનું સ્વરૂપ જાણી શકીએ તેમ નથી તે સિદ્ધાન્ત પણ આપણે સ્વીકારીશું. અહીં તો આપણે માનસશાસ્ત્રને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જોવાનું છે, અને તેથી મનના બાહ્ય વ્યાપારોનો અભ્યાસ કરવામાં લેખની સાથે સંબંધ ધરાવતા શારીરિક વ્યાપારો વિશે પણ થોડું પણ જણાવવાની આવશ્યકતા છે.

પ્રકરણ બીજું.

તત્ત્વચક્રની રચના તથા તેનાં કાર્યો.

ઉપરના પ્રકરણમાં આપણે જોયું તેમ સર્વે માનસિક ક્રિયાઓ શરીરમાં થતી ક્રિયાઓ સાથે અત્યંત નિકટ સંબંધ ધરાવે છે. આમ હોવાથી શરીરની જે રચનાનો મન સાથે સંબંધ રહેતો છે તે ફેરી જાણવી છે અને તેનું શું કાર્ય છે તે જાણવાની પ્રથમ જરૂર છે. આ રચનાનું મૂળગ્ન જ્ઞાન મેળવવા માટે શારીરશાસ્ત્રના

હંડા અગ્યાસની આવશ્યકતા છે. પરન્તુ અદિગ્યાં તો માત્ર પ્રસ્તુત વિષયને લગતી મુખ્ય બાબતોનું જ વર્ણન થઈ શકે તેમ છે.

આપણા શરીરના-માથાથી તે પગસુધી-ખર્ચે જાગોમાં અમંખ્ય તન્તુઓ અનેક શાખાઓમાં વહેંચાઈને પ્રસરી રહેલાં છે. આ તન્તુઓમાં થતા વ્યાપારોને લીધે મનો વ્યાપારો ઉત્પન્ન થતા હોવાથી તેને જ્ઞાનતન્તુઓ કહેવાય છે. અને જેમ કોઈ વૃક્ષની જાની મોટી સર્વે શાખાઓ થકી મળે છે, તેમ આ સર્વે તન્તુઓ વિવિધરીતે એક જીવન સાથે સુચવાઈને અન્તે મગજમાં મળે છે. તન્તુઓની આ રચના તન્તુચક્ર કહેવાય છે, અને મગજ તન્તુચક્રનું મધ્યસ્થાન એટલે ઉત્પત્તિગ્રસ્થાન તરીકે રહેલું છે, શરીરની સર્વે ઇન્દ્રિયો તથા સ્નાયુઓમાં જ્ઞાનતન્તુઓના છેડાઓ રહેલા છે. આખા, કાન, અંત્ર, નાક, તથા ચામડી એ પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયમાં જ્ઞાનતન્તુઓની ઘણી મુક્ત શાખાઓ પ્રસરી રહેલી હોય છે. આ સર્વે તન્તુઓમાંના કેટલાએકનો એક છેડો શરીરના પૃષ્ઠ ભાગ એટલે સપાટી ઉપર આવેલા ઇન્દ્રિયસ્થાનોમાં રહેલો હોય છે. અને બીજો છેડો મગજની સાથે સંબંધ ધરાવે છે. અર્થાત્ તેઓ તારના દોરડાની માફક સર્વે ઇન્દ્રિયોના મગજ સાથે સંબંધિત-ઉત્પન્ન કરે છે. હવે જ્યારે બહારની કોઈ વસ્તુનો અમુક ઇન્દ્રિય ઉપર સંસ્કાર પડે છે ત્યારે તે ઇન્દ્રિયમાં રહેલા જ્ઞાનતન્તુઓના આણુઓમાં એક જાતની પ્રકંપમય ગતિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને આ ગતિ એક પ્રવાહની માફક તન્તુમાં પ્રસરી ઠેક મગજના ઉચ્ચ ભાગમાં પહોંચે છે. અને જેથી તે ગતિ ત્યાં પહોંચે છે કે તરત તે વસ્તુનું જ્ઞાન જોડેને ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ અથવા સંસ્કાર કહીશું તે ઉત્પન્ન થાય છે. આવી રીતે તન્તુઓમાં થતી ક્રિયા મગજમાં પહોંચ્યાથી પ્રત્યક્ષ માનસિક ક્રિયા હોય છે. આ તન્તુઓ ઇન્દ્રિયો ઉપર પડેલા વસ્તુઓના સંસ્કારોનું મગજમાં સંવદન કરે છે, તેથી તેને સંવાદક તન્તુઓ કહેવાય છે. હવે આ સંવાદક તન્તુઓ ઉપરાંત એક બીજી

જ્ઞાનના જ્ઞાનતન્તુઓ છે ત્હેમનો એક છેડો મગજ ગાથે મંબન્ધ પડાવે છે અને બીજો શરીરના વિવિધ અવયવોમાં આવેલા સ્નાયુઓમાં રહેલો હોય છે. આ તન્તુઓનું કાર્ય મગજમાંથી સ્નાયુઓમાં ગતિનો પ્રવાહ લઈ જઈ તે સ્નાયુઓમાં આકુંચન ઉત્પન્ન કરવાનું છે, અને આવાં આકુંચનોથીજ શરીરના અવયવોમાં ગતિ એટલે દીલચાલ પેદા થાય છે આવી રીતે આ જ્ઞાનતન્તુઓ મગજમાંથી સ્નાયુઓમાં પ્રવાહનું ઉદ્ભવન કરી શરીરના દોષ પશુ ભાગમાં ગતિ ઉત્પન્ન કરે છે તેથી ત્હેને ઉદ્ભવાદક તન્તુઓ કહેવાય છે. દુષ્ટતામાં કહીએ તો સંવાદક તન્તુઓનું કાર્ય ઇન્દ્રિયરચનામાંથી બાહ્ય વસ્તુઓના સનિકર્ષથી ઉત્પન્ન થતા પ્રવાહોને મગજમાં લઈ જઈ વસ્તુઓનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ઉપજાવવાનું છે, અને ઉદ્ભવાદક તન્તુઓનું કાર્ય આ પ્રવાહોને તેમજ મગજમાં ઉત્પન્ન થતા દેટલાએક બીજા પ્રવાહોને સ્નાયુઓમાં લઈ જઈ દોષ પશુ કાર્ય કરવા માટે શારીરિક અવયવોની જે કંઈ ગતિ જરૂરી છે તે ગતિ સ્નાયુઓના આકુંચનો વડે ઉત્પન્ન કરવાનું છે. આ બન્ને જાતના તન્તુઓ એક જગતી માફક આખા શરીરમાં પ્રસરી રહેલા છે, અને મગજના પદાર્થમાનો ત્હેમનો સંબન્ધ એટલો બધો સુદૃઢ છે કે સુદૃઢશક્તિ મન્ત્ર વડે પણ ત્હેમનું સ્પષ્ટ નિરીક્ષણ થઈ શકતું નથી આ સર્વે તન્તુઓ અગુક રાસાયણિક પદાર્થના બનેલા હોય છે, અને ત્હેમના આકુંચો અલગત ત્વરાથી પ્રકંપમય ગતિના પ્રવાહો એક યથેથી બીજો રથે પડેલાડી શકે છે.

તન્તુચક્ર માત્ર તન્તુઓનુંજ બનેલું હોતું નથી. તન્તુઓની ધટમાળમાં ઠેકાણે ઠેકાણે ગઠાઈ ગયેલો પદાર્થ જોવામાં આવે છે, અને તે પદાર્થમાંથી અનેક તન્તુઓ ફટાવેલા હોય છે. આ પદાર્થને તન્તુમંથિ કહેવાય છે, અને આવી નખ્યામંથ તન્તુમંથિઓ તન્તુ ચક્રના ધણા ભાગમાં અને સુષ્પત્તે કરીને મગજ તથા ઇન્દ્રિય રચનામાં જોવામાં આવે છે. સુદૃઢશક્તિ મન્ત્રવડે જોતા આની પ્રત્યેક

અન્યના તન્ત્રસમાં ધણું બારીક કળો જોવામાં આવે છે તે માત્ર પડે છે. આ કળો જુદા જુદા આકાર તથા કદના હોય છે અને તન્ત્રીઓના ધણાખરા ઉદ્દેશોમાં તેઓ જોવામાં આવે છે. આવી રીતે તન્ત્રીઓ અને તન્ત્રમંત્રિઓથી આપું તન્ત્રચક્ર બનેલું હોય છે. મગજમાં તથા વાંસાની વચ્ચે કરોડમાં આવેલું તન્ત્રીઓનું રજજુ જોઈ કરોડરજજુ કહેવાય છે તેના પદાર્થમાં તન્ત્રીઓ કરતાં તન્ત્રમંત્રિઓ વધારે હોય છે, અને હૃદયસ્થાનો કે જ્યાં સંવાદક તન્ત્રીઓના ઉદ્દેશો આવેલા છે ત્યાં પણ તન્ત્રમંત્રિઓ વધારે હોય છે. તન્ત્રીઓનો રંગ ઘોળો હોય છે અને અન્યઓનો રંગ-ભૂરાશ પડતો હોય છે હવે આ અન્યઓનું મુખ્ય કાર્ય તન્ત્રીઓની વાટે આવતા પ્રવાહોને અટકાવ કરી અમુક કાર્ય માટે જે રથે પ્રવાહોને જવાની જરૂર હોય તે રથે મોકલવાનું છે. ચેતનક્રિયાઓનો મુખ્ય આધાર આ અન્યઓમાં થતી ક્રિયાઓ ઉપર રહેલો છે, અને મગજમાં રહેલી અન્યઓના વ્યાપારોથીજ વિચારો, ભાવનાઓ, વગેરે ઉચ્ચ ચેતન વ્યાપારો સંભવે છે.

ઉપરની દૃષ્ટિકતથી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે તન્ત્રચક્રનું મુખ્ય કાર્ય જે કાંઈ શારીરિક ક્રિયાઓ આપણા જીવન માટે જરૂરી છે તે સર્વે ઉત્પન્ન કરવાનું છે. કોઈ વસ્તુના ચક્ર ઉપર કુવાડો મારી શું તો તેના બીજા ભાગો ઉપર કાંઈપણ તાત્કાલિક અસર નહીં થાય, પરંતુ મનુષ્યના પગ ઉપર જો કુવાડો મારી શું તો તરતજ શરીરનાં બીજાં અવયવોમાં અચાનક અસર પડે તેની હિલચાલ ઉત્પન્ન થશે. આનું કારણ એજ છે કે વૃક્ષમાં જ્ઞાનતન્ત્રીઓની સંક્રિત રચના નથી પરંતુ મનુષ્યમાં એવી રચના છે. જેથી મનુષ્યના પગ ઉપર કુવાડો પડ્યો કે તરતજ શરીરના તે ભાગમાં આવેલાં સંવાદક તન્ત્રીઓમાં પ્રકંપમય ગતિનો પ્રવાહ ઉત્પન્ન થઈ મગજમાં પહોંચે અને જો વાંચનાર અત્યંત જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. હવે જેથી આ સંવાદક તન્ત્રીઓનો પ્રવાહ મગજમાં પહોંચે કે તરતજ શરીરનાં અવયવોમાં ગતિ

ઉત્પન્ન કરનારા ઉદ્ધવાદક તન્તુઓના મગજમા આવેલા છેડાઓમાં તે પ્રવાહ પ્રસરી, અને લેમના ખીન્ન છેડાઓ ને સ્નાયુઓમા આવેલા છે ત્યાં જ તરે સ્નાયુઓનું આકુંચન ઉત્પન્ન કર્યું એટલે ગતિ પેલા થઇ ધારે કે તે મનુષ્યને લાંથી નાલી જવાનો વિચાર થયો તો તે પ્રવાહ હાથ પગના સ્નાયુઓમા આવેલા ઉદ્ધવાદક તન્તુઓમા વળેતો હોય છે અથવા તે કુવાડે ઉચકી લઇને લાને લા ઉભા ગેલેવાનો વિચાર થયો તો તે પ્રવાહ હાથ પગના સ્નાયુઓમા આવેલા ઉદ્ધવાદક તન્તુઓ તરફ ગરેલો હોય છે આવી રીતે આપણા શરીરમા પરસ્પર નિકટ ન બન્ધ ધરાવનારા જ્ઞાનતન્તુઓની અવન ગુદિત રચનાને લીધે કોઇ પણ કાર્ય માટે શરીરના જુદા જુદા અવયવોની જે કઈ ક્રિયાઓ જરૂરની હોય છે, તે સર્વે એક આથે આપણાથી મની શકે છે જેવી રીતે તળાવમા કાકરો નાખ્યાથી પાણીમા વર્તુળાકારની ગતિ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે વર્તુળ ધીમે ધીમે વધીને તળાવના કેશ સુધી પ્રસરે છે, તેવી રીતે કોઇ પણ ઇદ્રિયમા આવેલા મવાદક તન્તુઓમા ખંદારની વસ્તુનો મંદકાર પડવાથી લેમનામા જે પ્રક્રમય ગતિ ઉત્પન્ન થાય છે તે ગતિનો પ્રવાહ મગજ અથવા તન્તુચક્રના ખીન્ન ભાગોમા આવેલા મધ્ય રચાનોમા જઇ ઉદ્ધવાદક તન્તુઓને માગ શરીરના કોઇપણ ભાગમા પહોંચી શકે છે અરે લક્ષમા રાખવાની જરૂર છે કે ઇન્દ્રિયોના પ્રેત્સાદનને પરિણામે શરીરના અવયવોમા ગતિ વગેરે જે કોઇ કાર્યો ઉત્પન્ન થાય છે તે સર્વે સપ્રેયજન છે, કોઈ પણ હાનિકારક વસ્તુ આપણી સમક્ષ હોય તો ઇદ્રિયોવાટે તેનું જ્ઞાન થત જ લેને દૂર કરવા માટે જરૂરની શારીરિક ક્રિયાઓ વણી વખત એમની મેગેજ ઉત્પન્ન થાય છે ઉદાહરણ તરીકે આખમા કાકરી પડે છે તો તરતજ પાપણો ખંધ થઇ જાય છે, અને આખમાથી પાણી નીકળી તે કાકરીને બીની કરી કાઢી નાખે છે આપણા શરીરની ઘણી ક્રિયાઓ અને ખાસ

કરીને પચુપક્ષિઓના કાર્યો આવી જાતના હોય છે. આ સર્વે કાર્યોનું લક્ષણ એ છે કે જેવી રીતે કોઈ બરેલી બંદુકનો ઘોડો કામ્યો કે તરતજ બાકડો થાય છે, તેવી રીતે જેવો કોઈ ઇન્દ્રિયોના સંવાદક તન્મયો ઉપર પ્રોત્સાદક વસ્તુનો સંસ્કાર પડ્યો કે તરતજ હિવાદક તન્મયો વડે ઠંછકે સપ્રયોજન શારીરિક ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે. આવા કાર્યો પ્રેરણાત્મક અથવા પરાવર્તિત કાર્યો કહેવાય છે, કારણ કે આ કાર્યો પ્રોત્સાદક વસ્તુની શરીર ઉપરની ક્રિયાના પગવર્તન એટલે ઉત્તરરૂપે હોય છે, પાચન, આસોઆસ, હૃદયના ધનકારા વગેરે શરીરના અવયવોમા થતી ઘણી ક્રિયાઓ તેમજ ઊંઠ, ઉધરસ, ઉવળી વગેરે પણ પરાવર્તિત કાર્યો છે. હવે આ જે શારીરિક ક્રિયાઓ અહીં કહી તે સર્વેનું લક્ષણ એ છે કે તે ક્રિયાઓ કરવામા મનુષ્યને ૮૪ વિચાર કરવો પડતો નથી ઇન્દ્રિયોના પ્રોત્સાદનથી તેઓ પોતાની મેળેજ ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ તેઓ સર્વે પ્રચ્છારદિત કાર્યો છે આની ગતિ વિચારનો અભાવ તે પરાવર્તિત કાર્યોનું મુખ્ય લક્ષણ છે. અને આ લક્ષણ પનુ પ્રાણીઓના પરાવર્તિત કાર્યોમા વિશેરે કરીને હોય છે મનુષ્યના કાર્યોમા આ ગુણ બુદ્ધિ ઓછો જેવામા આવે છે, અને વિચારનો આપાર તેના ઘણાખરા કાર્યોમા રહેલો હોય છે ઉદાહરણ તરીકે કોઈ મનુષ્ય દોડતા દોડતા પડી જાય તો પડવાનું જાન ચવાની સાથેજ શરીરને બહુ ઇચ્છા ન થાય માટે હાથમા અમુક ગતિ ઉત્પન્ન થાય છે. હવે આ ગતિનું સ્વરૂપ પરાવર્તિત કાર્યના જેવુંજ છે પરન્તુ ઉપવા ઉદાહરણ અને કાર્યમા મુખ્ય બેઠ એ છે કે આખમાથી પાણી નીકળવાની ક્રિયા આપણી અંધારાકિતની બહાર છે પરન્તુ આ કાર્યમા ઇચ્છા શક્તિનો થોડો આપાર રહેલો છે કારણ કે પડતી વખત હાથને કેવી રીતે રાખવો તે વિશે આપણે એક ક્ષણમા પણ વિચાર કરી રાખીએ છીએ અને ઇચ્છા પ્રમાણે ગમે તે સ્થિતિમા હાથને ગતિ આપી રાખીએ છીએ. આવા કાર્યો અર્ધપરાવર્તિત કાર્યો કહેવાય છે. કારણ કે આમા

ગ્રેગ્રી તેમજ ઇન્ડિયન ક્રિસ્ટિયનનેના વ્યાપારો થોડે ધણે અંગે હોય છે. પરંતુ આ બંને જાતનાં કાર્યોમાં મનુષ્યનાં સધળા કાર્યો સમાધાનતા નથી એ વાત હકીકતમાં સાબિત થાય છે. મનુષ્યનાં ધણાં કાર્યોમાં ઇન્ડિયન શક્તિનો વ્યાપાર એટલો જણાઈ હોય છે કે ઇન્ડિયનોના મંદાન્ત્રિયી ઉદભવતાં કાર્યોનું પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે નિયંત્રણ થઈ નહીં છે, અને તેથી પરાવર્તિત કાર્યોની માફક અમુક સંસ્કારોથી અમુકજ કાર્ય થશે એમ પહેલેથી કહી શકાતું નથી. ઉદાહરણ તરીકે કેાઈ મનુષ્ય એન્જીનની સીસોટી સાંભળી રેલવેગાડીમાં બેઠી જાય છે ત્યારે ઇન્ડિયન ઉપર પડતા સંસ્કારોથી તેનું કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ એજ સંસ્કાર પડ્યાથી આજ કાર્ય થાત તે કહી શકાતું નથી, કારણ કે જો તેની બેસવાની ઇચ્છા ન થઈ હોત તો આ કાર્ય ઉત્પન્ન ન થાત. આવાં કાર્યો ઇચ્છાત્મક કાર્યો કહેવાય છે અને ઉચ્ચ પ્રાણીઓ તથા મનુષ્યોથીજ તે બનાવે છે. હવે આ ત્રણ પ્રકારનાં જ કાર્યો આપણે જોયા તે સર્વેનું સામાન્ય લક્ષણ એ છે કે તેઓ કેાઈપણ ઇન્ડિયન માર્ગે થતા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના પરિણામ રૂપે હોય છે. અર્થાત્ સંવાદક તન્ત્રીઓમાંથી મગજમાં જતા પ્રવાહોથી તેઓ ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ આપણે આધારણ રીતે જાણીએ છીએ કે પ્રત્યેક કાર્ય કેાઈ ઇન્ડિયનના સંસ્કારોવડે ઉત્પન્ન થતું નથી. જો કે જો કેાઈ વિચાર આવ્યો ને આપણે ઉભા થયા, ત્યારે ને કાર્ય કેાઈ ઇન્ડિયનના સંસ્કારોથી ઉત્પન્ન થતું નથી એ વાત નષ્ટ છે. આનું શારીરિક કારણ એ છે કે આ કાર્ય કરવા માટે પગના સંવાદક તન્ત્રીએ મગજમાં આણેલા પ્રવાહથી ઉત્પન્ન થતો નથી, પરંતુ મગજમાંજ ઉત્પન્ન થયેલો છે અને તેની ઉત્પત્તિ મગજના ગતિ ઉત્પાદક મધ્યસ્થાનોમાંના કેાઈ એકમાંથી થયેલી હોય છે. મગજના તન્ત્રીરસના પદાર્થોના અમુક ભાગમાં પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન કરનારા મધ્યસ્થાનો રહેલા છે, અને અમુક ભાગમાં ગતિ ઉત્પન્ન કરનારાજ મધ્યસ્થાનો રહેલા છે, જેઓ ભાગ પ્રત્યક્ષરૂપે કહેવાય છે, અને

બીજા ભાગ ગતિક્ષેત્ર કહેવાય છે. પ્રત્યક્ષ ક્ષેત્રમાં સર્વે સંવાદક તન્તુઓ મળે છે. અને ગતિક્ષેત્રમાં સર્વે ઉદ્ધવાદક તન્તુઓ મળે છે. હવે આ બન્ને ક્ષેત્રો ઘણાં સુક્ષ્મ તન્તુઓ વડે એક બીજા સાથે સંબન્ધ ધરાવે છે; અને તેથી સંવાદક તન્તુઓનો પ્રવાહ ઉદ્ધવાદક તન્તુઓમાં જઈ શકે છે. પરાવર્તિત કાર્યોમાં અમુક સંવાદક તન્તુઓનો પ્રવાહ અમુક ઉદ્ધવાદક તન્તુઓમાં જ જાય છે. હવે ગતિક્ષેત્રના ઉદ્ધવાદક તન્તુઓ ફક્ત સંવાદક તન્તુઓ સાથે જ સંબન્ધ ધરાવતા નથી, પરંતુ મગજનાં બીજાં ક્ષેત્રો સાથે પણ તન્તુઓ વડે સંબન્ધ ધરાવે છે. જ્યારે મગજમાં કંઈપણ વિચાર આવે છે ત્યારે મગજના અમુક ક્ષેત્રના તન્તુઓમાં પ્રવાહ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે વિચાર જો કાંઈ કાર્ય કરવાનો હોય તો તે પ્રવાહ ગતિક્ષેત્રનાં ઉદ્ધવાદક તન્તુઓમાં જાય છે.

આ પ્રમાણે મનુષ્ય સહિત સર્વે ઉચ્ચ પ્રાણીઓના કાર્યો તન્તુચક્રની રચના સાથે અત્યંત નિકટ સંબન્ધ ધરાવે છે. હવે મર્વ કાંઈ જાણે છે કે પશુ પ્રાણીઓના કાર્યો કયાં મનુષ્યનાં કાર્યો ઘણાં ઉચ્ચ સંદિષ્ટ છે, એટલે આ ઉપરથી એક વાત સ્પષ્ટ જણાય છે કે પશુ પ્રાણીઓનાં તન્તુઓની રચના કરતા મનુષ્યનું તન્તુચક્ર વધારે સંદિષ્ટ હોવું જોઈએ અને જે પ્રકારના વિચારો મનુષ્ય કરી શકે છે પરંતુ પશુ પ્રાણીઓથી થઈ શકના નથી તે સર્વે માટે વિશેષ તન્તુરચના મનુષ્યના મગજમાં હોવી જોઈએ. આ સર્વેનો નિર્ણય કરવા માટે પ્રાણીઓની જાતિમાથી એક જાતિનું તન્તુચક્ર તપાસી, તથા તેનાથી થતાં કાર્યોનું નિરીક્ષણ કરી, તેની અને મનુષ્યની તન્તુરચના વચ્ચે શું શું સમાનતા તથા ભિન્નતા રહેલી છે તે જાણવાની મુખ્ય જરૂર છે.

મનુષ્યના તન્તુચક્રનો વિકાસ સ્વભાવે માટે કાંઈ દેહધનું તન્તુચક્ર તપાસી જોવું એ સૌથી ઉત્તમ રીતિ છે. હવે આ તન્તુચક્ર તપાસતાં જણાય છે કે શરીરના જુદા જુદા ભાગોમાં પ્રસરેલાં

તન્તુઓ ઉપરાંત મગજ અને મગજના પદાર્થમાથીજ લંબાયેલું સંખ્યાબંધ તન્તુઓનું એક રજતુ હોય છે. જેવી રીતે મગજ માયાની ખોપરીમા દંઠાયેલું છે તેમ આ રજતુ વાસામા આવેલી દાડકાની કરોડમા દંઠાયેલું હોય છે અને તે રજતુમા તથા મગજના વિવિધ ભાગોમા સર્વે સંવાદક તથા ઉદ્વાદક તન્તુઓ મગે છે આ કરોડ રજતુના ઉપવા છેડામાથી મગજનો પદાર્થ વિસ્તાર પામેલો હોય છે. આ પદાર્થ અદરથી પોતો હોય છે, અને વચમા બે જગાએ ઘણું સક્રિય પામેતો હોવાથી ત્રણ વિભાગમા વહેચાઈ ગયેતો હોય છે. સૌથી નીચો ભાગ અધરાશ, વચ્ચેનો ભાગ મધ્ય-માશ અને સૌથી ઉચો ભાગ ઉત્તમાશ કહેવાય છે અધરાશને બે મુખ્ય પેટા વિભાગમા વહેચી શકાય છે ઉપરનો 'સેરીબેલન' અને નીચેનો ભાગ 'મેડ્યુલા ઓબ્લોગેટા' કહેવાય છે 'મેડ્યુલા ઓબ્લોગેટા' કરોડ રજતુની સાથે જોડાયેલો હોય છે અને તેનો આકાર ૪ મગોળ નળીના જેવો હોય છે. મધ્યમાશના ભાગો 'થાલમિક્સ લોન્સ' તથા 'થેટેમાઇ' કહેવાય છે ઉત્તમાશ 'થેટેમાઇ' સાથે અબંધ ધરાવે છે અને તેનો પદાર્થ લંબગોળ હોય છે આ પદાર્થ વચમાથી બે સરખા ભાગોમા વહેચાઈ ગયેલો હોય છે અને તેનો દરેક ભાગ ગોળાર્ધ કહેવાય છે મગજના આ સર્વે ભાગો અદરથી પોલા હોય છે, અને કરોડ રજતુઓના તન્તુઓ આ પોલાણુમાથી મગજના જુદા જુદા ભાગો સાથે જોડાયેલા હોય છે.

આવી રીતે દેડકાના તન્તુચક્રનું બધાગણુ હોય છે. હવે આ સર્વે ભાગોનો પરસ્પર સંબંધ કેવો છે તે જાણવું અગત્યનું છે અને તે જાણવાને કાર્ષ એક દેડકાને લઈ તેના તન્તુચક્રના વિવિધ ભાગોને એક બીજાથી જુદા કર્યાથી તે દેડકાના કાર્યોમા શો ફેરફાર થાય છે તેનું નિરીક્ષણ કરવાની જરૂર છે. હવે જો દેડકાના કરોડ રજતુ અને અધરાશ વચ્ચેના ભાગને કાપી નાખીને કરોડ રજતુને મગજનો સંબંધ જુદો કરીએ, અર્થાત્ ફક્ત કરોડ રજતુનોજ શરી-

રના બીજા ભાગો સાથે સંબન્ધ રહેવા દબાવે, તો તે દેડકા મરી જશે તો નહીં પરન્તુ તેનાં કાર્યો કરવાની શક્તિમાં ઘણો ફરકાર જણાયો. તેનાથી શ્વાસ લઈ શકાશે નહીં, તથા કોષ વસ્તુ ગળી પણ શકાશે નહીં. તેને ઉધો સુવાડયો હોય તો તે પોતાની મેળે ચતો યદ શકશે નહીં, તથા પોતાની મેળે ચાલી તથા અવાજ પણ કરી શકશે નહીં. પરન્તુ જો મ્હેં આલીને તેને લટકાવ્યું હોય અને તેની ચામડી ઉપર અચ્ચરટ યાય એવી વસ્તુ લગાડી હોય, તો તે વસ્તુને ચામડી ઉપરથી ધરી નાંખવા માટે આત્મરક્ષણનાં કાર્યો ઝડપથી કરી શકશે. તેની છાતી ઉપર તે વસ્તુ અડકાડીશું તો પોતાના બન્ને આગલા પંજાઓથી તે ભાગ ધસવા માંડશે, અને જો આગલા પંજાઓની કાણી ઉપર લગાડીશું તો પાછલા પંજાઓથી તે ભાગ ધસી નાંખશે, અને જો તે પગને છેડેથી કાપી નાખીશું તો પ્હેલાં તો તે લંગડો પણ આમતેમ હસાવશે અને હેવટે બીજા પગવડે તે ઘૂંટણને ધસવા માડશે. હુંકામાં તેની સ્પર્શન્દ્રિય ઉપર કોઈ પણ પ્રોત્સાહક વસ્તુ લગાડીશું તો અમુક સપ્રયોજન અને ચોક્કસ કાર્યો તેનાથી બની શકે છે. હવે આ ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે દેડકાના કરોડ રજ્જુમાં સ્પર્શન્દ્રિયના સંસ્કારો મળ્યાથી પોતાના રક્ષણાર્થે અમુક કાર્યો કરવાની તન્તુઓ તથા તન્તુઅન્દ્રિયોની રચના હોવી જોઈએ, અને તેથી તેના કરોડ રજ્જુને આત્મરક્ષણ માટેના કાર્યોનું મધ્યસ્થાન કહી શકાય. એટલું જ નહીં પરન્તુ કરોડ રજ્જુના વિવિધ ભાગોને કાપીને જુદા કરવાથી જણાય છે કે તે દરેક ભાગ એક બીજાથી સ્વતન્ત્ર રીતે વર્તી શકે છે, અને દરેક ભાગમાં હાથ, પગ, માથું વગેરે અવયવોમાંના એકની ક્રિયા માટેની તન્તુરચના રહેલી છે. નરજાતના દેડકામાં હાથની હીલચાલો માટેની તન્તુરચના ધરાવતો કરોડ રજ્જુનો 'ભાગ પ્રજોત્પાદક' ઋતુમાં વિશેષ કરીને, પ્રવૃત્તિમય રહે છે અને આ ભાગને તન્તુચક્રના બીજા ભાગોથી જુદો કરવામાં આવ્યો.

હોય છતાં પણ દેહકાના બે હાથ વચ્ચે આંગળી મુકી હોય તો તે આંગળીને સજ્જત પકડી રાખી ધણી વખત સુધી ત્હેને વાગી મ્હેશે.

તેવીજ રીતે પ્રયોગોવડે સિદ્ધ થઈ શકે છે કે દેહકાના મગજના સર્વે વિભાગો એક બીજાથી સ્વતન્ત્ર છે, અને પ્રત્યેકમા અમુક કાર્યો કરવાની સ્વતન્ત્ર તન્તુરચના રહેલી છે. ઉદાહરણ તરીકે અધરાંશમાંની તન્તુરચનાને લીધે તે ખોરાક મળવાનું કાર્ય કરી શકે છે તેમજ કુદી તથા તરી શકે છે. અને મધ્યમાંની તન્તુરચના વડે મ્હોમાંથી અવાજ કઢાવી શકે છે. દક્ષ ઉત્તમાંના બીજા ભાગો માથેના સંબન્ધ કાળી નાખવામાં આવ્યો હોય તો ત્હેના કાંધોમાં ઘણો ઝોઝો ફેંકાર થશે, અને સાધારણ મનુષ્યને તો ત્હેના કાંધો ઉપરથી તે વાત જાણી શકારો પણ નહીં, કારણકે ઇન્દ્રિયોના સંસ્કારોથી નીપજતા કાંધો માટેની સઘળી તન્તુરચના વ્યાપાર થઈ શકે ત્હેથી સ્થિતિમા રહે છે. ઉત્તમાશ વિનાનો દેહકો ઉપર જણાવેલા સર્વે કાર્યો કરી શકે છે, અને તેમ કરતા વચ્ચે કંઈ અન્તરાય હોય તો ત્હેનાથી સાવધ પણ રહી શકે છે. અમુક ઋતુમા જનન-ક્રિયાની પ્રેરણા પણ ત્હેનામા જણાય છે. પરન્તુ એટલો ફેર હોય છે કે બહારની વસ્તુથી ઇન્દ્રિયના પ્રેત્સાહન વિના કંઈ પણ કાર્ય ત્હેનાથી બની શકતું નથી, અને જે જે કાર્યો તે કરી શકે છે તે સર્વે યન્ત્રની માફક અરખલિત રીતે થાય છે. આવી રીતે ઉત્તમાશ-વાળા અને ઉત્તમાશ વિનાના દેહકામા એટલો ફેર હોય છે કે ઉત્તમાશ વિનાનો દેહકો ચોક્કસ કાર્યો કરી શકે છે ખરો પરન્તુ તે સર્વે યન્ત્રની માફક એકજ દિશામા અને ઇન્દ્રિયોના પ્રેત્સાહનો વડેજ થાય છે, અને ઉત્તમાશવાળા દેહકાને કાર્યો ગમાટે ઇન્દ્રિયના પ્રેત્સાહનની જરૂર રહેતી નથી તથા પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ગમે તે વખત ગમે તે કાર્ય કરી શકે છે. આમ હોવાથી ઉત્તમાશવાળા દેહકાને અમુક ઇન્દ્રિય સંસ્કારો આવ્યાથી ત્હેની પાસે અમુકજ કાર્યો આપણે કરાવી શકના નથી-અર્થાત્ ઉત્તમાંશવાળુ દેહકું પોતાના

શરીરનાં અવયવોની હીલસાડોનું ઉત્પાદક કારણ પોતાનામાંજ ધરાવે છે અને પોતાની સ્વચ્છ પ્રભાવે કાર્યોનું નિયંત્રણ કરી શકે છે.

હવે આ સર્વે પ્રયોગોમાંથી શું તાત્પર્ય નીકળે છે તે આપણે જોઈએ. એક મુખ્ય વાત એ નીકળે છે ઉત્તમાંશ સહિત તથા ઉત્તમાંશ રહિત બન્ને દેડકાઓમાં સરખી જાતનાં કાર્યો કરતી વખતે બન્નેના એક જ જાતના અવયવોમાં ગતિ ઉત્પન્ન થાય છે, અર્થાત્ ઉત્તમાંશ રહિત દેડકા પોતાના માર્ગમાં 'આવેલું' લાઠું જોઈ કુદી જાય છે ત્યારે પગનાં જે સ્નાયુઓમાં હીલચાલ ઉત્પન્ન થાય છે તેજ સ્નાયુઓમાં ઉત્તમાંશ સહિત દેડકા જ્યારે તેવીજ રીતે કુદી જાય છે ત્યારે હીલચાલ ઉત્પન્ન થાય છે. પરન્તુ ફેર એટલે કે બન્નેમાં તે સ્નાયુઓ તન્તુચક્રના જુદા જુદા ભાગો સાથે સંબંધ ધરાવે છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે તન્તુચક્રના ઉત્તમાંશ સિવાયના સર્વે ભાગોમાંથી અમુકમાં અમુક કાર્યો કરવાની તન્તુરચના રહેલી છે અને તેથી ઉપર જણાવેલા બન્ને દેડકાઓ સરખા કાર્યો કરી શકે છે. બીજી મુખ્ય વાત એ નીકળે છે કે ઉત્તમાંશમાં તન્તુચક્રના બીજા ભાગોની માફક અમુકજ કાર્યો કરવાની તન્તુરચના રહેલી નથી પરન્તુ કોઈ પણ કાર્ય કરવા માટે જુદા જુદા તન્તુ વ્યાપારો એક સાથે થઈ શકે તથા અમુક તન્તુ વ્યાપારોની ક્રિયા અટકી શકે તે સર્વે માટેની તન્તુરચના રહેલી છે. અર્થાત્ કોઈ અમુક કાર્ય કરવા માટે તન્તુચક્રના જુદા-જુદા ભાગોને એક સામરો વ્યાપાર તથા તે કાર્યના પ્રતિબંધક 'તન્તુ વ્યાપારોનું' નિયંત્રણ લાવવા માટે ઉત્તમાંશમાં રચના રહેલી છે. આમ હોવાથી ઉત્તમાંશ રહિત ગ્રાણીનાં કાર્યો ચન્નની માફક અમુક ક્રિયામાં જ થાય છે. અને ઉત્તમાંશ સહિત ગ્રાણીઓ પોતે ધારેલું કાર્ય કરવા માટે અનેક રીતે તન્તુવ્યાપારોનું સંયોજન તથા નિયંત્રણ કરી શકે છે. આવી રીતે ઉત્તમાંશમાં થતી ક્રિયાઓની સાથે ઉચ્ચ પ્રકારના માનસિક વ્યાપારો થાય છે, અને તેથી ઉત્તમાંશના સર્વે ભાગો ઉચ્ચ સ્થાનો તથા

મધ્યમાશ, અધરાશ તેમજ કૌશ રજતુમા રહેલી તન્તુરચનાઓ નીચે રચાતો કહેવાય છે.

દેડકાની માફક કણતરો ઉપર આવા પ્રયોગો કર્યાથી પણ આવી જાતનાજ પરિણામો મળે છે. આ પરિણામોનું શેડર નામનો લેખક આ પ્રમાણે વર્ણન આપે છે “ઉત્તમાશરહીત કણતરને સર્વ પદાર્થો સરખાજ હોય છે... દરેક વસ્તુને તે જડ પદાર્થ ધારે છે. તેની પામે કોઈ પ્રાણી હોય, જડ વસ્તુ હોય અથવા કોઈ સંદારક પક્ષી હોય પરન્તુ તે કણતર તેના ઉપર ચઢીને એસે છે ઉત્તમાશરહીત માદા કણતર નગ્ના અવાજને ઓળખી શકતી નથી. ઉત્તમાશ રહીત ન- કણતર માદા પોતા તરફ આકર્ષાય તેવા સ્વરો કહાડી શકે છે પરન્તુ માદા તેની પાસે આવે તે છતાં તેને ઓળખી શકતુ નથી. તેનીજ રીતે ઉત્તમાશરહીત માદા પોતાના જમ્યાને ઓળખી શકતી નથી અને જમ્યાઓ ખોરાક માટે તેની પાછળ પાછળ ફેરે પરન્તુ પચ્ચ પાસેથી ખોરાક મળે તો તેની પાસેથી મળે ! આવુ કણતર ધણજ ગરીમ હોય છે અને મનુષ્ય તરફ જાકે તેનામા રહેતીજ નથી”

હવે આ સર્વ વર્ણન ઉપરથી મનુષ્યના તન્તુચક્રનું સ્વરૂપ સ્હેવાધથી સ્પષ્ટ શકાશે એટલુ તો નિર્વિવાદ છે કે મનુષ્યનું શરીર તેનાથી નીચી પક્ષિઓના પ્રાણીઓના શરીરમાંથી ઉત્ક્રાન્તિ પામેલુ છે અને તેથી તેના તન્તુચક્રની રચના પણ તેનીજ રીતે ઉત્ક્રાન્તિ પામેલી છે. છેક નીચી પક્ષિના પ્રાણીઓનુ તન્તુચક્ર વિશિષ્ટ ભાગોમા બ્હેંચાઈ વિકાસ પામેલુ હોવુ નથી ત્યાંથી એક પક્ષિ ઉંચે ચઢીએ તો કેટલાએક પ્રાણીઓમા તન્તુચક્ર વિશિષ્ટ ભાગોમા બ્હેંચાઈ ગયેલુ જણાય છે, પરન્તુ આ ભાગો એક બીજાથી સ્વતન્ત્ર હોય છે અને ઉત્તમાશનો થોડો ધણો વિભાસ થયેલો જણાતો નથી તેથી ઉંચે ચઢીએ તો દેડકાની તન્તુચક્રની માફક ઉત્તમાશનો થોડો ધણો વિકાસ થયેલો હોય છે પરન્તુ આપણે તો દેડકાના તન્તુચક્રની માફક ઉત્તમાશનો થોડો ધણો વિકાસ થયેલો હોય છે પરન્તુ આપણે ઉપર જોઈ

ગયા તેમ નીચ રથાનો હજી ઉત્તમાંશથી સ્વતન્ત્રપણે વર્તે છે. પરન્તુ બ્યારે મનુષ્યના તન્ત્રવ્યક આગળ આવીએ છીએ ત્યારે ત્યાં ઉત્તમાંશનો સૌથી વધારે વિકાસ થયેલો જણાય છે, અને તેનો તન્ત્રવ્યકના ખીજા ભાગો સાથે એટલો નિકટ સંબન્ધ જણાય છે કે ઉત્તમાંશ વિનાનો પુરુષ જીવી શકતોજ નથી. અર્થાત્ ઉચ્ચ રથાનો તથા નીચ રથાનો વચ્ચે પરસ્પર ગાઢ સંબન્ધ હોય છે, અને નીચ રથાનોના ઘણા વ્યાપારો ઉત્તમાંશની ક્રિયાથી નિયન્ત્રિત થઈ શકે છે. મનુષ્યનું ઉચ્ચમાંશ બે ગોળાર્ધોમાં વહેંચાયેલું હોય છે, અને પ્રત્યેક ગોળાર્ધમાં સંખ્યાબન્ધ અને અત્યન્ત સૂક્ષ્મ તન્ત્ર કોષો તથા સર્વે નીચ રથાનો સાથે સંબન્ધ ધરાવનાર તન્ત્રઓ રહેલા છે.

હવે ઉત્તમાંશ કાર્ય વિશે એટલું ચોક્કસપણે જણાય છે કે તન્ત્રવ્યકના નીચ રથાનોનો વ્યાપાર ઇન્દ્રિયોની પ્રોત્સાહક વસ્તુઓ હાજર હોય ત્યારેજ થાય છે, પરન્તુ ઉત્તમાંશમાં રહેલા ઉચ્ચ રથાનોના વ્યાપાર માટે આ વસ્તુઓની જરૂર રહેતી નથી. મનના વિચારોથીજ રહેમના વ્યાપારો ઉદ્ભવે છે, અને ઇન્દ્રિયો ભાગે જે પ્રત્યક્ષો ઉત્તમાંશમાં આવે છે તે સર્વે આ વિચારોને માત્ર સૂચવે છે. હવે વિચારો અને પ્રત્યક્ષો વચ્ચે નિકટ સંબન્ધ છે, કારણ કે કોઈ પણ કાર્ય કર્યોથી ભૂતકાળમાં શા પ્રત્યક્ષો મળ્યાં છે તથા ભવિષ્યમાં શા શા પ્રત્યક્ષો મળશે તેની માનસિક કલ્પના તેજ કોઈ કાર્યની વિચાર હોય છે. રસ્તા ઉપર સાપ બેવાથી તે ઘણું ભયકારક પ્રાણી છે એવો વિચાર કરીને આપણે ખશી જઈએ ત્યારે તે વિચાર ખરું બેતા સાપ કરડવાથી જે જે પ્રત્યક્ષો અનુભવાય છે તેની આભેદુષ્ઠ માનસિક કલ્પનાઓનો બનેલો હોય છે. આ કલ્પનાઓ આપણા ભૂતકાળમાં વાંચેલા, સાંભળેલા અથવા કદાચ અનુભવેલા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના સ્મરણથી થાય છે. આવી રીતે ઉત્તમાંશ સહિતનું પ્રાણી પ્રોત્સાહક વસ્તુના અભાવમાં કલ્પનામય વિચાર દ્વારા પોતાનાં કાર્યો કરી શકે છે, પરન્તુ ઉત્તમાંશ સહિત પ્રાણીનાં કાર્યો માટે તો તે કાર્યો કરતી વખતેજ

ગ્રાન્સાદક વરણ્યોની જરૂર રહે છે. બીજી મુખ્ય બાબત એ નીકળે છે કે ઉત્તમાંશ સ્મરણશક્તિનું મુખ્ય સ્થાન છે. અને ભૂતકાળના અનુભવના સંસ્કારો તેમાં સચવાઈ રહેલા હોય છે, મનુષ્યનું ઉત્તમાંશ માથી વધારે વિકાસ પામેલું હોવાથી તેની સ્મરણશક્તિ બીજાં સર્વે પ્રાણીઓ કરતાં ઉચ્ચ પ્રકારની છે, અને આવી સ્મરણશક્તિને લીધેજ તેના કાર્યોમાં વિચારનું મુખ્ય સ્થાન હોય છે.

ઉત્તમાંશ વિનાનું પ્રાણી ભૂતકાળ તથા ભવિષ્યકાળ વિશે વિચાર કરી શકતુંજ નથી. અને દરેક કાર્ય કરતા પહેલાં આવી રીતે વિચાર કરવાનો શુભ જલ્દેને આપણે દીર્ઘદષ્ટિ કહીએ છીએ તે શુભ આવા પ્રાણીમાં હોતો નથી. જે પ્રાણીને અત્યંત શુદ્ધિત પરિસ્થિતિમાં રહેવાનું હોય છે તેને દીર્ઘદષ્ટિની વધારે જરૂર હોય છે, અને કુદરતની રચના એવી છે કે વધારે ઉચ્ચ પંક્તિના પ્રાણીઓની પરિસ્થિતિ વધારે હોય છે, અને તેથી આવા પ્રાણીઓ પોતાનું જીવન ટકાવી શકે તેમનાં કાર્યો નીચ સ્થાનોમાથી ચત્રની માફક ચલા નથી, પરંતુ ઉચ્ચ સ્થાનો સાથે સંબંધ ધરાવે છે. દેડકા વગેરેના ખરાં કાર્યો નીચ સ્થાનોમા ઉદ્ભવે છે. પક્ષીઓના નીચ સ્થાનોમાથી ચલા કાર્યો તેના કરતાં થોડા હોય છે. ઉદર, ખીસઠાવી વગેરેના કાર્યો એથી થોડા, અને કુતસના એથી પણ થોડા કાર્યો નીચ સ્થાનોમાંથી ચાલે છે, અને વાનરો તથા મનુષ્યોમા જાણેજ કોઈ કાર્યો કેવળ નીચ સ્થાનોમાથી ઉદ્ભવે છે.

આવી રીતે પોતાનાં કાર્યો ઉત્તમાંશમાથી ઉદ્ભવવાથી ઉચ્ચ પ્રાણીઓને ઘણા લાભ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે ધારો કે કોઈ ઉચ્ચ પંક્તિના પ્રાણીમા અજાણની વાંઝના અને તે વાંઝના તૃપ્ત કરવાનું કાર્ય ઉત્તમાંશ સાથે સંબંધ નહીં ધરાવતા નીચ સ્થાનોમાથી પરાવર્તિત કાર્યોરૂપે ઉદ્ભવે. આમ જો થાય તો તેનું પરિણામ એજ આવે કે અન્નનો પદાર્થ પોતાની પાસે છે એવું ઇન્દ્રિયો વડે એને જાન થાય કે તરતજ, જેમ અગ્નિ ઉપર મુકેલું પાણી ગરમ થયા વિના રહે નહીં

તેમ, તે પ્રાણી અનન્ય પોતાના મ્હેમાં મુક્યા વિના રહે નહીં. અને અંતે અતિશય લક્ષણથી તે પ્રાણીની જાતિનો અન્તજ આવે. પરન્તુ ઉત્તમાંશના વિકાસને લીધે ઇચ્છાશક્તિનો વિકાસ થયેલો હોવાથી તે પોતાની કુધાને વિચારપૂર્વક નિયંત્રિત કરી શકે છે. આવી રીતે કુધા ઉપરાંત બીજી ઘણી વાંછનાઓ તૃપ્ત કરવાનાં કાર્યો ઉચ્ચ પ્રાણીઓમાં ઉત્તમાંશથી ઉત્પન્ન થાય છે.

મનુષ્યના માનસિક જીવનમાં ઇન્દ્રિયના વર્તમાન વિષયની વાંછના અને ભૂત ભવિષ્યના વિચાર વચ્ચેનો ભેદ પ્રાધાન્યપણે રહેલો છે. સર્વે કાળમાં જો મનુષ્યોના વિચારો સૌથી વધારે દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા હોય છે. તેની શ્રદ્ધિ ઉત્તમ ગણાય છે. એક કલાક પછી શું કરવું તેના વિચાર વિનાનો રખડેલ પુરુષ, બીજો દિવસે શું કરવું તેના લેશ માત્ર વિચાર વિનાનો દેરી મનુષ્ય, ફક્ત પોતાના એકજ જમાના માટે મ્હેનત કરનારો કુંવારો પુરુષ, પોતાની પછીના જમાના માટે મ્હેનત કરનારો સંતાનવાળો પુરુષ, અમુક જનસમાજ અને ભવિષ્યના ઘણા જમાનાઓનો હિતચિન્તક સ્વદેશાભિમાની નર અને છેવટે સમસ્ત મનુષ્ય જાતિ માટે તથા અનન્ત કાળ સુધીના વિચાર કરનાર તત્ત્વચિન્તક અથવા ભક્ત પુરુષ-આ સર્વે પુરુષોને એક પછી એક ઉત્તમાંશના વ્યાપાર સાથે રહેલી વિચાર શક્તિના ચઢતા ક્રમમાં ગોઠવી શકાય.

ઉપર આપણે જોયું કે ઉત્તમાંશના ગોળાર્ધો રમરજીવશક્તિના સ્થાનો છે. એટલે કે તેઓ તન્ત્રુઓ વાટે આવતા પ્રવાહોના સંરકારોને સાચવી રાખી ભવિષ્યમાં તે સંરકારોને ફરીથી ઉપજાવવાની શક્તિ ધરાવે છે. હવે અમુક ઇન્દ્રિય વાટે ચાલતા સંરકારો પ્રત્યેક ગોળાર્ધના અમુક ક્ષેત્રમાંજ જન્મને ત્યાં તન્ત્રુ વ્યાપાર ઉત્પન્ન કરી તે વ્યાપારની અસર તન્ત્રુઓમાં સચવાઈ રહે છે કે ગમે તે ક્ષેત્રમાં જન્મ વ્યાપાર ઉત્પન્ન કરી શકે છે એ પ્રશ્ન શારીરશાસ્ત્રીઓમાં ઘણો ચર્ચાયેલો છે. આ ચર્ચાને પરિણામે ઘણે અંશે સિદ્ધ થઈ શકે છે કે પ્રત્યેક ગોળાર્ધના જુદા જુદા ક્ષેત્રો જુદી જુદી ઇન્દ્રિયો તથા જુદા જુદા

સ્નાયુ વિભાગો સાથે સંબંધ ધરાવે છે, એટલે કે અમુક ઇન્દ્રિયમાં મનનું વ્યાપારથી ગોળાધીના અમુક ક્ષેત્રોમાં વ્યાપાર ઉત્પન્ન થાય છે.

હવે આ મતમાં રહેલું સત્ય સ્પષ્ટમજા માટે મગજના વિભાગો તથા માનસિક વ્યાપારો વિશે કેટલાએક પ્રચલિત મતો વિશે થોડું ધ્યાન જાણવાની જરૂર છે. ઉપરની ચર્ચામાં મુખ્ય પ્રશ્ન એ છે કે મગજને, અમુક વિભાગમાં અમુક જ વ્યાપાર થાય એવા જુદા જુદા વિભાગોમાં વહેંચી શકાય કે નહીં ? આ પ્રશ્ન વિશે જાણ નામના એક વિદ્વાને એવો મત પ્રચલિત કર્યો છે કે મનની જુદી જુદી શક્તિઓ મગજના જુદા જુદા વિભાગો ઉપર આધાર રાખે છે. આ મત બાધવામાં જાણની પદ્ધતિ એ હતી કે કોઈ માનસિક શક્તિના અત્યન્ન વિકાસવાળો કોઈ પુરુષ એને મળતો ત્યારે તેનું મસ્તક તપામતો અને જો મસ્તકનો અમુક ભાગ બીજા ભાગો કરતાં વધારે ઉપમેલો એટલે કે કાવાળો જણાતો તો તે ભાગને તે માનસિક શક્તિનું સ્થાન અથવા અવયવ ગણતો. આ ઉપરથી મગજ અથવા ખરું જોના ખોપરીના અમુક અમુક ભાગો અમુક અમુક માનસિક શક્તિઓનાં સ્થાનો છે એવી કલ્પના કરી મસ્તક વિદ્યા તહેજે-રચી. આ મસ્તક વિદ્યા સાધારણ મનુષ્યને આકર્ષણીય લાગે તેમ હોવાથી કેટલેક દૃઢજાને ભોલપ્રિય થઈ, પરંતુ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓને તો તે સંતોષકારક જણાઈ નથી. કારણ કે આ વિદ્યા ફક્ત અનુમાનને આધારે જ રચાઈ છે જ્યાં જ્યાં કોઈ વિકાસ પામેલી માનસિક શક્તિ હોય ત્યાં ત્યાં મગજનો અમુક ભાગ વિકાસવાળો હોવાજ નોંધાયે એ વ્યાપ્તિ સિદ્ધ થઈ શકતી નથી. તે ઉપરાંત જાણની મુખ્ય ભૂમિ એ હતી કે તહેજે માનસિક શક્તિઓનો આધાર ખોપરી તથા મ્દેરાના સમવિષમ ભાગો ઉપર મુકયો હતો, અને તેમ કરવામાં તેની માન્યતા એ હતી કે ખોપરીના ભાગોની સમવિષમતા પ્રમાણેજ મગજની સમવિષમતા હોવી જોઈએ. પરંતુ આરીરશાસ્ત્રના અધ્યાસથી આ માન્યતા કેવળ ભૂલભરેલી જણાય છે. મગજના બધારણને ખોપરીના બધારણ સાથે કંઈ પણ સંબંધ

નથી, અને એવા ધણા પુરૂષો હોય છે કે જેઓની ખોપરી મોટી પરન્તુ મગજ સ્થૂળ હોય છે, અથવા ખોપરી નાની પરન્તુ તીવ્ર હોય છે. ધણી વખત એમ બને છે ખરું કે ખોપરીના, ચહેરાનાં અથવા શરીરના કોઈ અવયવના જ્ઞાપના જંધારણ ઉપરથી મનુષ્યના સ્વભાવ તથા વર્તન વિષેનું અનુમાન ખરું પડે છે. પરન્તુ આ અનુમાનોથી મગજના જુદા જુદા વિભાગોના વિશિષ્ટ વ્યાપારો વિશે કંઈ પણ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. વળેલું નોક અને મગજીત જડખું ધણું ખરું વ્યાવહારિક કાર્યશક્તિનાં ચિહ્નો જણાય છે. તથા નરમ અને નાણુક હાથો ઉચ્ચ જાતની લાગણી સૂચવે છે. તેમજ ચંચલ ચક્ષુની સાથે ઘણુંખરું ઉચ્ચ વાદ્યશક્તિ રહેલી હોય છે. તથા જખદ જેવી જાડી અને દુંકી ગરદન વિષય વાસનાના ચિહ્ન તરીકે મનાય છે, પરન્તુ આ ઉપરથી એમ નથી સિદ્ધ થઈ શકતું કે આવી આખ અથવા ગરદનવાળા ચહેરાની અંદર રહેલું મગજ પોતે આ માનસિક શક્તિઓ તથા શુણ્ણનું સ્થાન છે.

આવી રીતે આપણા મનોવ્યાપારોના મૂળતત્ત્વો મગજના કયા કયા ભાગોના વ્યાપારો સાથે સંબન્ધ ધરાવે છે, તેનો ઉત્તર મસ્તિષ્ક વિદ્યા આપી શકતી નથી. આ વિદ્યા કહે છે કે અસુક મનુષ્યમા પોતાની સંતતિ માટેનો પ્રેમ ધણો હોયો જોઈએ કેમકે તેના મસ્તકમાં સંતતિ પ્રેમનો ટેકો વિકાસ પામેલો છે. પરન્તુ સંતતિ પ્રેમ પોતે શું છે અને તેના માનસિક તત્ત્વો શાં શાં છે અને તેનાં તત્ત્વો અનેક હોય તો મસ્તકનો એકજ ભાગ તેનું અવયવ કેવી રીતે થઈ શકે એ પ્રશ્નો સંતોષકારક ઉત્તર આપવાને આ વિદ્યા અશક્ત છે. તેની દૃષ્ટિએ તો સર્વે માનસિક શક્તિઓ બધે જુદાં જુદાં મનો હોય તેમ સ્વતન્ત્રપણે વર્તે છે.

આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી આ વિષયને મસ્તિષ્ક-વિદ્યાથી જુદા જ રૂપે જુએ છે. તેની દૃષ્ટિએ મગજ ઇન્દ્રિયો સાથે સંબન્ધ ધરાવનારાં તથા ચિત્તિ ઉત્પન્ન કરનારાં મૂળતત્ત્વો-તન્તુઓ તથા તન્તુ અન્યઓનું

બનેલું છે. તેમજ મન પણ ઇન્દ્રિય રચનામાથી આવતાં પ્રત્યક્ષો તથા
 શરીરનાં અવયવોમાં ગતિ ઉત્પન્ન કરનાર તથા નિયંત્રણ કરનાર મનો
 વ્યાપારોના વિવિધ સંમિશ્રણોનું બનેલું છે. મેનાટ નામનો વિદ્વાન
 આ પ્રમાણે મગજના ઉત્તમાંશને શરીરના પ્રત્યેક રનાયુ તથા ઇન્દ્રિયમા
 રહેલા સર્વે તન્તુઓના ગર્ધ્વ જિન્દુઓનું બનેલું છે એમ જણાવે છે.
 અર્થાત્ ઉત્તમાંશના સર્વે જિન્દુઓ સંવાદક તથા ઉદ્વાદક તન્તુઓના
 પ્રતિનિધિરૂપે રહેલા છે, અને આ જિન્દુઓ તન્તુ વ્યાપારોના મૂળ-
 તત્વો તરીકે હોય છે. તન્તુઓ તથા મનના ગુહિત વ્યાપારો આ
 મૂળતત્વોના અનેક ગુહિત મિશ્રણો તથા સંયોગોથી થાય છે. હવે
 આ પ્રમાણે મગજ તથા મનને આવા મૂળતત્વો અને હેમના સંયોગોના
 બનેલા માનીએ, તો પછી મન અને મગજના વિભાગો વિશે નિર્ણય
 કરવા માટે આપણે એટલુંજ જોવાનું છે કે ઇન્દ્રિયોમાથી જ્યારે જ્યારે
 પ્રત્યક્ષો મળે છે ત્યારે ત્યારે ઉત્તમાંશના કયા ક્ષેત્રના ગર્ધ્વ જિન્દુઓમા
 તન્તુ વ્યાપાર થાય છે, તેમજ જ્યારે જ્યારે ગતિ ઉત્પન્ન કરનારા
 માનસિક વ્યાપારો થાય છે ત્યારે ત્યારે મગજના કયા ક્ષેત્રના જિન્દુ-
 ઓમા વ્યાપાર થાય છે. આ જિન્દુઓ (ક્ષેત્ર) નહીં કર્યા પછી પહેલા
 વિભાગને ઇન્દ્રિય ક્ષેત્ર અને બીજા વિભાગને ગતિ ક્ષેત્ર કહીશું, તથા
 મગજના જુદા જુદા ક્ષેત્રોને એક બીજા સાથે સંજન્ય કરાવતા તન્તુ-
 ઓને સાહચર્ય ક્ષેત્ર કહીશું, કારણ કે વિવિધ મૂળ મનોવ્યાપારનું
 સાહચર્ય એટલે એક માથે ઉત્પન્ન થવું તે આ ક્ષેત્રના તન્તુઓના
 વ્યાપારોને લીધે બની શકે છે. જેમકે રસ્તામા ધસી આવતા ઘોડાનું
 પ્રત્યક્ષ મગજનાજ આપણને ત્યાંથી નાશી જવાનો વિચાર આવે છે,
 અથવા કોઈ વસ્તુને જોવાથી પૂર્વે જોયેલી હોવા જેવીજ કે તેણે
 મગતી બીજી વસ્તુનો વિચાર આવે છે તે આ સાહચર્ય તન્તુઓના
 વ્યાપારો ઉપર આધાર રાખે છે. હવે આવી રીતે જુદી જુદી મૂળ મનો
 વ્યાપારોની સાથે સંજન્ય કરાવતા મગજના વિવિધ ક્ષેત્રો હોવા
 વિશે શા શા મુખ્ય પ્રમાણો મળી શકે છે તે આપણે જોઈશું.

ઉત્તમાશની ક્રિયાઓના પ્રયોગ સહિત નિરીક્ષણથી એક બાબત સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે પ્રત્યેક ગોળાર્ધના મધ્ય ભાગમાંથી સર્વે ગતિઉત્પાદક તન્તુ પ્રવાહો નીકળી ‘મેડ્યુસા ઓબ્લોગેટા’ તથા કરોડ રજ્જુમા થઈને અન્તે રત્નાયુઓમા જઈ તેમના આકૃત્યનોવડે ગતિ ઉત્પન્ન કરે છે. આથી આ મધ્ય ભાગ ગોળાર્ધનું ગતિ ક્ષેત્ર કહેવાય છે. કુતરાઓ, વાનરો વગેરે પ્રાણીઓના ઉત્તમાશના આ ક્ષેત્રના જુદા જુદા ભાગોમા વિદ્યુત્ વડે પ્રવાહો ઉત્પન્ન કર્યાંથી મુખ, પુઝડી વગેરે આગળના તથા પાછળના અવયવોમા ચોક્કસ જાતની હીલચાલ ઉત્પન્ન થાય છે. આ હીલચાલનું લક્ષણ એ છે કે તે જે ગોળાર્ધમા વિદ્યુત્ પ્રવાહ લગાડ્યો હોય તેની સામી બાજુના અવયવોમા તે થાય છે, અર્થાત્ જમણા ગોળાર્ધના ગતિ ક્ષેત્રમા વિદ્યુત્ પ્રવાહ લગાડ્યો હોય તો યરીરતા ડાબી બાજુના અવયવોમા ગતિ ઉત્પન્ન થાય છે. આનું કારણ એ છે કે જમણા-ગોળાર્ધમાંથી નીકળતા તન્તુઓ ઉત્તમાશમાંથી નીકળ્યા પછી ડાબી બાજુએ જઈ તે બાજુના રત્નાયુઓ સાથે સંબન્ધ વગવે છે, અને ડાબા ગોળાર્ધમાંથી નીકળતા તન્તુઓ જમણી બાજુના રત્નાયુઓમા જાય છે. તેનીજ રીતે કોઈ કુતરાના ઉત્તમાશના ગતિ ક્ષેત્રના અમુક ‘ર્વ’ બિન્દુનું પ્રોત્સાદન થવાથી તેના આગળ પગમા હીલચાલ ઉત્પન્ન થાય છે એમ પ્રયોગ વડે જોયા પછી, આ ‘ર્વ’ બિન્દુને ડાબી નાખવામા આવ્યું હોય તો તે પગમા પહેલા તો જાણે પક્ષઘાત થયો હોય એમ જણાય છે. થોડા વખત પછી તેમા હીલચાલ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે ખરી પરન્તુ તે કુતરો ચોતાની મરજી પ્રમાણે તેને ગતિ આપી શકતો નથી, તે પગથી તે જમીન ખોદી શકતો નથી, તેમજ ખરોખર દોડી પણ શકતો નથી. તેના બીજા પગોની ક્રિયા જેમની તેમ રહે છે, ફક્ત તે પગની ક્રિયા તેની ઇચ્છા પ્રમાણે થઈ શકતી નથી. મનુષ્યના મગજમા પણ આવી રીતે ગતિ ક્ષેત્રનો કોઈ ભાગ દરે અથવા અકસ્માતથી નષ્ટ થયો હોય, તો તે ભાગની સાથે

સંબન્ધ ધરાવનારા અવયવોમાં ગતિ ઉત્પન્ન થઈ શકતી નથી, અને જો ઉત્તમાંશના ધણાખરા ભાગમાં આવી ઇજા થઈ હોય તો સર્વે સ્નાયુઓ સંજ્જડ થઈ જવાથી લકવો ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉત્તમાંશમાં આવા પ્રકારનું ગતિ ક્ષેત્ર હોવાનું એક સળંગ પ્રમાણ મોટાર એફેમીઆ નામના દરદર્શી મળે છે. આ દરદર્શનું લક્ષણ એ છે કે ત્હેનાં પીડાતા મનુષ્યની વાક્શક્તિ ત્હેની ઇચ્છાને વશ રહેતી નથી. શબ્દો ઉચ્ચારવાની શક્તિ નષ્ટ થતી નથી તથા જીભ અથવા હોઠ પશુ રહી જતા નથી. તે મનુષ્યનો અવાજ મ્હેલાના જેવોજ હોય છે, અને વાચાની સાથે સંબન્ધ ધરાવનારાં તન્તુઓ સિવાય મ્હેલાની બીજાં સર્વે તન્તુઓમાં વ્યાપારો થઈ શકે છે. તે મનુષ્ય દર્શી શકે છે, રોષ શકે છે, તથા ગાઇ પણ શકે છે. પરન્તુ ઠાં તો ત્હેના શબ્દો ઉચ્ચારી શકાતા નથી, અથવા તો થોડાજ અર્થ વિનાના શબ્દો માત્ર ઉચ્ચારી શકે છે. અથવા જે કંઈ તે બોલે છે તે સંબન્ધ વગરનું હોય છે, અને બોલનાં બોલતાં ખોટા ઉચ્ચારો થાય છે, તથા ખોટા શબ્દો બોલાઈ જવાય છે. ઘણી વખત આવો મનુષ્ય પોતાની જૂલો રદમજી શકે છે, અને તેથી મનમાં અત્યંત દુખી થાય છે.

દરે આવી અવસ્થામાં મગી ગયેલા કોઈ મનુષ્યના મગજનું નિરીક્ષણ કરવામાં આવે તો સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ શકે છે. ગોળાર્ધના મધ્ય ભાગના સૌથી નીચેના તન્તુવળમાં (convulsion) કંઈપણ ઇજા થયેલી હોય છે. એકા નામના વિદ્વાને આ શોધ કર્યાથી આ તન્તુવળ એકેના તન્તુવળના નામથી ઓળખાય છે. ઘણે ભાગે જમણા હાથ વાપરનારા લોકોમાં ડાબા ગોળાર્ધમાં અને ડાબેરા મનુષ્યોમાં જમણા ગોળાર્ધમાં આવી ઇજા જેવામાં આવે છે ઘણા ખરા પુરોમાં બારીક તથા વિશેષ પ્રવૃત્તિવાળાં કાર્યો મુખ્યત્વે કરીને ડાબા ગોળાર્ધમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને એને પરિણામે ઘણા ખરાં કાર્યો જમણા હાથ વડે થાય છે. આનું કારણ આપણે ઉપર એકું તે પ્રમાણે એ છે કે પ્રત્યેક ગોળાર્ધમાંથી નીકળતા તન્તુઓમાંના

ધણાખરા તન્તુઓ શરીરના સ્થામી બાજુના ભાગમાં જાય છે. પરન્તુ આવી ડાખા ગોળાર્ધની ક્રિયા આપણને ખ્હારથી જણાતી નથી. તેનું કારણ એ છે કે શરીરથી ડાખી તેમજ જમણી બાજુએ રહેલાં કેટલાંએક અવયવો ડાખા ગોળાર્ધ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. વાચાશક્તિનાં અવયવોમાં આવી રીતનું બને છે. આ તથા બીજાં કેટલાંએક અવયવોના જમણા તેમજ ડાખા ભાગમાં જમણા ગોળાર્ધની ક્રિયાથી તન્તુ વ્યાપાર થઈ શકે છે, તેમજ ડાખા ગોળાર્ધની ક્રિયાથી પણ વ્યાપાર થઈ શકે છે. જ્યારે સાદાં તથા નાના કાર્યો કરવાનાં હોય છે ત્યારે આવી જાતનો વ્યાપાર થાય છે. પરન્તુ શબ્દોના ઉચ્ચારણ જેવાં શુદ્ધિત કાર્યોમાં ધણાંખરાં મતુષ્યોમાં ડાખો ગોળાર્ધ એકથો બને બાજુનાં અવયવો પ્રવાહો મોકલે છે, અને મોટાર એફેસીયાના દર્દ ઉપરથી સિદ્ધ થાય કે જ્યારે આ ગોળાર્ધમાં ઇજા થાય છે ત્યારે વાચાના અવયવોમાં સાદી ક્રિયા ઉત્પન્ન થઈ શકે છે ખરી. કારણ કે જમણા ગોળાર્ધનો તે અવયવો માથેનો સંબંધ સાશુત હોવાથી હસવા, રોવા, ગાવા વગેરેની સાદી ક્રિયાઓ થઈ શકે છે. પરન્તુ શબ્દોના ઉચ્ચારણ જેવી શુદ્ધિત ક્રિયા થઈ શકતી નથી. આ સર્વે ક્રિયાઓ ઉપરથી એટલું ચોક્કસ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે સર્વે ગતિ-ઉત્પાદક તન્તુ પ્રવાહો ગોળાર્ધના મધ્ય ક્ષેત્રોમાંથી નીકળે છે.

ગતિક્ષેત્રનું સ્વરૂપ જોયા પછી હવે ઉત્તમાશના ઇન્દ્રિય ક્ષેત્ર વિશે શું જણાય છે, એટલે કે ઇન્દ્રિયોમાંથી આવતા પ્રવાહો ઉત્તમાશના કયા ક્ષેત્રમાં તન્તુ વ્યાપાર ઉત્પન્ન કરે છે તે જોઈશું. પ્રયોગ વડે એમ સિદ્ધ થઈ શક્યું છે કે ચક્ષુ-ઇન્દ્રિયનાં ગર્ધ્વ બિન્દુઓનું સ્થાન પ્રત્યેક ગોળાર્ધના પાછલા ભાગમાં ખુણામાં આવેલું છે. બન્ને ગોળાર્ધોનાં આ સંસ્થાનેને ‘ઓક્સિપીટલ લોબ્સ’ (occipital lobes) એટલે ચક્ષુ ક્ષેત્રો કહેવાય છે. આ લોબ્સ અને ચક્ષુઓ વચ્ચે તન્તુઓની એવી રચના છે કે બન્ને ટીકીઓની ડાખી બાજુનાં

તન્મુઓ ડાખા ગોળાર્ધમા જાય છે અને જમણી બાજુના તન્મુઓ જમણા ગોળાર્ધમા જાય છે. આમ હોવાથી જ્યારે જમણા ગોળાર્ધના 'સોમ' મા કંઈ ઇજા થાય છે, ત્યારે બન્ને ચન્મુઓના જમણા ભાગે આધગા થાય છે, અને જમણા ભાગે વડે ડાખી બાજુની વસ્તુઓ દેખાતી હોવાથી આની ઇજાનાં બુદ્ધિ ચોતાના દષ્ટિક્ષેત્રની ડાખી બાજુ જોઈ શકતો નથી. આ દરમિયાન 'હેમીઆનોપ્સીઆ' કહેવાય છે અને ગોળાર્ધોના ચન્મુ ક્ષેત્રોમાં ઇજા થઈ હોય તો એટલે એવું 'હેમીઆનોપ્સીઆ' એમ તદ્દન અન્ધાપો આવે છે. આ બન્નેમાં કેર એમનો છે કે માથા 'હેમીઆનોપ્સીઆ'માં દષ્ટિક્ષેત્રનો અર્ધો ભાગ નષ્ટ થાય છે ખરો પરન્તુ દરમિયાન વસ્તુઓની માનસિક પ્રતિમાઓ કલ્પવાની શક્તિ રહે છે પરન્તુ એવડા 'હેમીઆનોપ્સીઆ' મા તો તદ્દન અન્ધાપો થવાથી ચન્મુઓના પ્રત્યક્ષો નષ્ટ થાય છે, પરન્તુ દરમિયાન પદાર્થોનું સ્મરણ કરવાની તથા લેખને કલ્પવાની શક્તિ રહે છે ચન્મુ-ઇન્દ્રિયમાં કંઈ ઇજા થવાથી અન્ધાપો આવ્યો હોય તો વસ્તુઓ દેખાતી નથી, પરન્તુ લેખનું સ્મરણ કરવાની તથા કલ્પના કરવાની શક્તિ તો રહે છે હવે આપણે જોયું કે ઉત્તમાશ સ્મરણ શક્તિનું સ્થાન છે, અને તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે જ્યારે અન્ધાપાની સાથે દરમિયાન વસ્તુઓનું સ્મરણ કરવાની શક્તિ જતી રહે છે ત્યારે ઉત્તમાશમાં કંઈ ઇજા થવાને સંભવ છે અને નિરીક્ષણ તથા પ્રયોજની જણાય છે કે આ ઇજા ગોળાર્ધોના પાછા ભાગના ખુણામાં થયેલી હોય છે, અને તેથી આ ભાગ ચન્મુ-ક્ષેત્ર એટલે ચન્મુ-ઇન્દ્રિયના ઉર્ધ્વ સ્થાન તરીકે સિદ્ધ થાય છે.

દરમિયાન વસ્તુઓનું સ્મરણ તથા કલ્પના કરવાની અસક્તિના વિવિધ રૂપો હોય છે, અને લેખના એક ઉપને માનસિક અન્ધાપો' કહે છે આ અન્ધાપામાં ચન્મુઓમાંથી તેજનું પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન કરનારા પ્રવાહો ઉત્તમાશમાં જઈ ત્યાં તેમના સંસ્કાર પાડે ખરો, પરન્તુ મન તે સંસ્કારોનો અર્થ સ્મરણ શકતું નથી. અર્થાત્ તે સંસ્કારો

અને જે વસ્તુઓનું તેઓ જ્ઞાન કરાવે છે તે બન્ને વચ્ચેનો સંબંધ મન સહમજ્જ ગણતું નથી. આનું શારીરિક કારણ એ છે કે આ અન્ધાપામા ચક્ષુ તો હજી વગરનું હોય છે અને તેથી સંસ્કારો અનુભવી શકાય છે. ખરા, પરંતુ આ ક્ષેત્રને ઉત્તમાશના બીજા ઇન્દ્રિયો વિગેરેના ક્ષેત્રો સાથે સંબંધ કરનારાં તન્તુઓમાં કંઈ પણ વિકાર થયેલો હોય છે. આમ હોવાથી છાપેલા અક્ષરો અથવા શબ્દો અમુક સ્વરો તથા લેખનું ઉચ્ચારણ કરવાની ક્રિયા ઉત્પન્ન કરે છે. ખરા, પરંતુ ઉત્તમાશના ઉચ્ચારણ તથા કર્ણેન્દ્રિયના ક્ષેત્રો અને ચક્ષુક્ષેત્ર વચ્ચેનો સંબંધ તુટી જવાથી એમ બને કે ચક્ષુ વડે શબ્દો જોવાથી તે શબ્દોના સ્વરનો તથા લેખને ઉચ્ચારણ કરવાની ક્રિયાનો ખ્યાલ આવી શકતો નથી. અને તેથી 'એલેક્સીઆ' એટલે વાચી શકવાની અશક્તિ નીપજે છે. હવે ત્યારે કોઈ મનુષ્ય કોઈ વસ્તુને દ્રષ્ટિથી ઓળખતો નથી, ત્યારે ઘણી વખત એમ બને છે કે તે વસ્તુને હાથમાં લીધાથી અગર કોઈ જાતનો સ્પર્શ કયોથી તરત લેખને ઓળખી શકે છે તથા લેખ નામ દઈ શકે છે. આનું કારણ એજ સહમજ્જ શકાય છે કે ઉત્તમાશના ચક્ષુ ક્ષેત્ર અને ઉચ્ચારણ ક્ષેત્ર વચ્ચેનો સંબંધ તુટી જાય, પરંતુ સ્પર્શેન્દ્રિય ક્ષેત્ર અને ઉચ્ચારણ ક્ષેત્ર વચ્ચેનો સંબંધ અલગ હોય છે. જે મનુષ્યમાં માનસિક અધાપો સંપૂર્ણપણે હોય છે અર્થાત્ ઉત્તમાશના વિવિધ ક્ષેત્રો વચ્ચે સંબંધ કરાવનારાં ઘણાંખરાં તન્તુઓમાં વિકાર થયેલો હોય છે, લેખને દ્રષ્ટિ, સ્પર્શ, કર્ણુ વગેરે કોઈ પણ ઇન્દ્રિયના સંસ્કારો જ્ઞાન ઉપજાવી શકતા જ નથી, અને તેથી તે તદ્દન નિત્તર અથવા દિવાનો બની જાય છે. સાધારણ વસ્તુઓને પણ તે ઓળખી શકતો નથી. પાંચઠી માથા ઉપર મુકવાને બદલે ખભા ઉપર મુકશે અથવા ઘોડીડ પહેરવાને બદલે માથા ઉપર મુકશે, સાલુને ઠા તો મ્હોમાં મુકશે, અને જોરાકે હાથમાં મુક્યો હોય તો કાં તો ફેંકી દેશે મગજની આવી ગંભીર વ્યાધિને 'એમીઓપ્લીઆ' અથવા 'એપ્રેક્સીઆ

કહે છે. કર્ણેન્દ્રિયનું ડાખું સ્થાન બને ગોળાર્ધના મધ્ય ભાગમાં નીચેના તન્તુવર્ગમાં રહેલું છે, અને એ તન્તુવર્ગો 'ટેમ્પોરલ લોપ્સ' કહેવાય છે. આ સ્થાનનું અસ્થિત્વ પણ ઉપર જણાવેલા 'એફેસીઆ' ના દરદરી સિદ્ધ થાય છે; અને આ દન્દ્રિયના 'એફેસીઆ' ને 'સેન્સરી એફેસીઆ' કહે છે. તેને લગતી ઝાંઘ 'વર્નિક્સ' નામના વિદ્વાને કરી છે. 'એફેસીઆ' થી પીઠના મનુષ્યોના મગજનું નિરીક્ષણ કયાંથી તેને જણાયું કે કેટલાએક દરદરીઓ વાચાને સ્વમજી શકે છે ખરા પરંતુ પોતે બોલી શકતા નથી, અને કેટલાએક પોતે બોલી શકતા નથી એટલુંજ નહીં પરંતુ બોલેલું સ્વમજી પણ શકતા નથી; અને આ બીજી જાતના દરદરીઓના મગજ ઉપરથી તેને જણાયું કે તેઓના ઉત્તમાક્ષના અવલુ ક્ષેત્રમાં કંઈ પણ વિકાર થયેલો હોય છે, અને આ વિકારથી શબ્દ બધિરતા એટલે શબ્દોનો અર્થ સ્વમજીવાની અશક્તિ થાય છે 'મોટાર એફેસીઆ' ની માફક અહીં પણ જમણા હાથનો ઉપયોગ કરનારા પુરોના ડાબા ગોળાર્ધમાં આવા વિચારને લીધે અવલુ શક્તિ તદ્દન જતી ગ્રહેતી નથી, કારણ કે જમણા ગોળાર્ધનું અવલુ ક્ષેત્ર સાજું હોવાથી અસ્પષ્ટ અવલુ તો અનુભવી શકાય છે ખરું, પરંતુ અવલુની સદાપતાથી શબ્દો ઉચ્ચારવાની શક્તિ ક્રિયા તો જમણા અવલુનો ઉપયોગ કરનાર પુરોમાં કેવળ ડાબા ગોળાર્ધના કર્ણેન્દ્રિય સ્થાન ઉપર આધાર રાખે છે, અને તેથી સાબળેલા શબ્દો તથા જે વસ્તુઓનું તેઓ જ્ઞાન કરાવે છે તેમજ તે શબ્દોનું ઉચ્ચારણ કરવાની ક્રિયાઓ વચ્ચેનો સંબંધ આ ગોળાર્ધના વ્યાપારને લીધે થાય છે. ધણાખરા મનુષ્યોમાં શબ્દોને ઉચ્ચારવાની ક્રિયા તે શબ્દોનું અવલુ થયા પછી થાય છે. અને તેથી અસ્પષ્ટ ક્ષેત્રમાં કંઈ વિકાર થયો હોય ત્યારે શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરવાની પણ અશક્તિ થાય છે. પરંતુ જેઓ શબ્દોનું મનના અવલુ કયાં સિવાય હેમને ઉચ્ચારી શકે છે, તેઓમાં આવી અશક્તિ જોવામાં આવતી નથી. ઉદાહરણ તરીકે કોઈ મનુષ્યના મનમાં કોઈ વસ્તુને યથુવડે

જોયાથી અગર તેને નામ અમુવકે વાંચ્યાથીજ તે નામનો ઉચ્ચાર કરવાની ટેવ પડી હોય, તો અવશ્ય ક્ષેત્રની ઇજ્ઞાથી ઉચ્ચાર કરવાની શક્તિ નષ્ટ થતી નથી. માનસિક બધિરતા એટલે કલ્પેન્દ્રિયના સંસ્કારોનો અર્થ રહમજવાની અશક્તિ તેનામાં જણાશે ખરી, પરંતુ ઉચ્ચાર શક્તિમાં કંઈ હરકત થશે નહીં.

ધ્રાણેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય તથા સ્પર્શેન્દ્રિયના ઉર્ધ્વ સ્થાનો ગોળા-ધોના અમુક અમુક ક્ષેત્રોમાં રહેલાં છે એમ માનવાનાં પણ કારણો મળે છે. આ ઇન્દ્રિયોનાં ક્ષેત્રોની મર્યાદા હજી નિશ્ચયપૂર્વક જણાઈ શકી નથી, પરંતુ સ્પર્શેન્દ્રિયનું ક્ષેત્ર ગતિક્ષેત્રમાંજ પાછલા તથા વચલા તન્મુવકોમાં આવેલું છે એમ જણી શકાય છે.

આ સર્વે હકીકત ઉપરથી જણાશે કે માસ્તિક વિદ્યા ધારે છે તેમ મગજમાં વાચાની કોઈ એકજ સ્વતંત્ર ઇન્દ્રિય નથી તેમ તેની કોઈ એકજ સ્વતંત્ર માનસિક શક્તિ પણ નથી. અર્થ સહિત શબ્દો ઉચ્ચારવામાં સમગ્ર મન તથા સમગ્ર મગજની થોડી ઘણી ક્રિયા થાય છે અને તેવીજ ગીતે કોઈપણ માનસિક શક્તિનું મગજમાં અમુક જ સ્વતંત્ર સ્થાન નથી. પરંતુ મૂળ માનસિક ક્રિયાઓનાં જુદાં જુદાં સ્થાનો મગજમાં રહેલાં છે, અને આમાંના કોઈ પણ સ્થાનની ક્રિયા બીજાં સ્થાનોની ક્રિયાઓ સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવે છે.

હવે આ સર્વે હકીકત ઉપરથી ખીજી એક મુખ્ય વાત એ નીકળે છે કે ઉત્તમાંશના સર્વે ક્ષેત્રો ઇન્દ્રિયો તથા સ્નાયુઓમાં રહેલા તન્મુવકોના ઉર્ધ્વ બિન્દુઓ છે. ઇન્દ્રિય સંસ્કારો તથા સ્નાયુઓની ગતિ ઉત્પન્ન કરવાની રચના આ ઉર્ધ્વ બિન્દુઓમાં નથી. આ રચના તો નીચ સ્થાનોમાં જ રહેલી છે. પરંતુ તે ઉર્ધ્વ સ્થાનો આ સર્વે સંસ્કારો તથા ગતિઓના ઉત્તમાંશના પ્રતિનિધિઓ રૂપે રહેલાં છે, અને તેઓનું મુખ્ય કાર્ય નીચ સ્થાનોમાં થતી વિવિધ ક્રિયાઓ વચ્ચે સંબંધ ઉપગમી તેઓ સર્વે એક સાથે થઈ શકે એવી રચના કરવાનું છે. જેમ કોઈ સહેરમાં એક રથોથી ખીચે રથને ટેલીફોન મોકલવો

હોય તો ટેવીફાનના મધ્ય સ્થળમાં તે બન્ને સ્થળો વચ્ચે સંબન્ધ
જોડાય ત્યારે મંદેશો જામ થકે છે, તેવીજ રીતે ઉત્તમાંશમાં આઈ
એક મધ્ય સ્થળ છે અને તેનાં સર્વે બિન્દુઓ સંબન્ધ કરે
વનારા તન્તુઓ વડે એક બીજા સાથે જોડાયેલાં હોય છે. અને જ્યારે
તન્તુપ્રવાહ એક બિન્દુ બિન્દુમાંથી બીજા બિન્દુ બિન્દુમાં જાય છે,
ત્યારે નીચ સ્થાનોમાં તે બન્ને બિન્દુ બિન્દુઓ જે તન્તુઓનાં
પ્રતિનિધિ હોય તે તન્તુઓની ક્રિયાઓ વચ્ચે સંબન્ધ જોડાય છે
બાવી રીતે જ્યારે જ્યારે ઇન્દ્રિયોનાં પ્રત્યક્ષોથી કંઈ કામ ઉત્પન્ન
થાય છે ત્યારે ઉત્તમાંશના અતિશ્લેષ તથા ઇન્દ્રિયશ્લેષ બન્નેમાં બી.
વચ્ચે પ્રવાહો આવ જ કરે છે. જે જે પ્રવાહો નીચ સ્થાનોમાં
બિન્દુ સ્થાનોમાં આવે છે, તે સર્વે માનસિક વ્યાપારો ઉત્પન્ન કરે
છે. અનુક્ષેત્રમાં પ્રવાહ આવે તો દષ્ટિનો ચેતન વ્યાપાર થાય છે.
અવશ્યક્ષેત્રમાં આવે તો અવશ્યનું ચેતન થાય છે, અને અતિશ્લેષનાં
અમુક ભાગમાં આવે તો સ્પર્શનું ચેતન થાય છે.

અત્રે એટલું જાણવાની જરૂર છે કે ઉત્તમાંશના સર્વે ભાગોની
વિશિષ્ટ ક્રિયાઓ વિષે આપણું જ્ઞાન હજી ઘણું અપૂર્ણ છે. જોનાર્થોના
આગલા ભાગમાં નીચેના ક્ષેત્રોનું કામ હજી નિશ્ચયપૂર્વક જણાઈ
શક્યું નથી, અને તેઓમાં વિચાર યથાથી કોઈ પ્રકારની વ્યાધિ હજી
સુધી જણાઈ નથી, તેમજ મનના સર્વે વ્યાપારો એક બિન્દુ સ્થાન-
માંથી બીજા બિન્દુ સ્થાનમાં જતા પ્રવાહોના સહચારી કાર્યો છે એ
સૂત્ર પણ ઘણું મોઘમ છે. એકંદર રીતે જોતા હજી તન્તુવ્યાપારો
કરતાં હોમના સહચારી માનસિક વ્યાપારો વિષે આપણું જ્ઞાન વધારે
છે. પરન્તુ તેની સાથે એટલું પણ યાદ રાખવાની જરૂર છે કે
તન્તુઓ તથા ઉત્તમાંશના વ્યાપારો વિષે જે કાંઈ ચોક્કસ રીતે
જણાયેલું છે તે સર્વેથી માનસિક વ્યાપારો તથા તેના નિષ્ક્રમો ઉપર
શ્રેણી પ્રકાશ પડે છે. અને જેમ તન્તુચક્ર વિષેનું પણ જ્ઞાન વધતું
જાય છે, તેમ તેમ મનના બાહ્ય સ્વરૂપ વિષેનું પણ જ્ઞાન વધતું જાય

છે, અને આ કારણથીજ તન્ત્રયુક્ત વિધેનું આપણું જ્ઞાન અપૂર્ણ તથા અનિર્ણિત હોવા છતાં એતન ક્રિયાઓના અભ્યાસની સાથે તેમની સહચારી તન્ત્રક્રિયાઓનો અભ્યાસ કરવાની આવશ્યકતા છે.

તન્ત્રયુક્તના કાર્યનો વિષય સમાપ્ત કર્યા પહેલાં એક મહત્વના પ્રશ્ન વિષે થોડું ઘણું જણવાની જરૂર છે. આ પ્રશ્ન 'એ છે કે ઉત્તમાંશની ક્રિયાની સાથે જે એતન વ્યાપાર થાય છે તેજ તેનું સધળું એતન છે કે તન્ત્રયુક્તના નીચ સ્થાનોના વ્યાપારોમાં પણ સ્વતન્ત્ર એતન વ્યાપારો રહેલા છે ? આપણે ઉપર જોયું કે દેહકાનું ઉત્તમાંશ કાપીને જુદું કર્યા છતાં તેનાથી એતન વ્યાપારો યદ્ય શકે છે, કારણ કે તેના સર્વે નીચ સ્થાનો જુદા જુદા સ્વતન્ત્ર યન્ત્રોની આક્રમક વર્તે છે. ઇન્દ્રિયના પ્રોત્સાહન સિવાય કંઈ કાર્ય તેનાથી યદ્ય શકતું નથી, અને પ્રોત્સાહનવડે જે કંઈ યદ્ય શકે છે તે યન્ત્રની આક્રમક અરબ્ધિલિત રીતે થાય છે. પરન્તુ મનુષ્યના ઉત્તમાંશ વિશે આપણે જોયું કે જ્યારે તેના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં વિકાર થાય છે ત્યારે તે ક્ષેત્રની ક્રિયાઓ સાથે ચત્તા માનસિક વ્યાપારો પણ નષ્ટ થાય છે, અર્થાત્ ઉત્તમાંશના નાશની સાથે મનુષ્યના સધળા મનો વ્યાપારોનો નાશ થાય છે. આ પ્રશ્ન વિશે ઘણા મતભેદ રહેલા છે, અને કેટલાં એકનું માનવું એમ છે કે મનુષ્યમાં નીચ સ્થાનોની સાથે પણ સ્વતન્ત્ર એતન વ્યાપારો રહેલા છે, પરન્તુ તે સર્વે અજ્ઞાન મનો વ્યાપારો છે. આ મત કેટલાક દરજ્જે ખરો છે. તે મત બાજુ ઉપર મુકી દઈએ છતાં એટલું તો નહીં છે કે જે માનસિકને જે વ્યાપારો કરવામાં તે સર્વે આપણા પોતાના છે એવું જ્ઞાન રહેલું છે તે વ્યાપારોને બહુ માન્ય અર્થમાં લઈએ તો તેવા વ્યાપારો તો ઉત્તમાંશની ક્રિયા સાથે જ રહેલા છે એમ સિદ્ધ થઈ શકે છે. અને નીચ સ્થાનોમાં કોઈ પણ જાતની એતન ક્રિયા રહેલી હોય તો તે વિશે આપણને કંઈ પણ આત્મ જ્ઞાન નથી. જુદી જુદી જાતનાં પ્રાણીઓની એતન ક્રિયા તપાસવાથી એટલું તો સ્પષ્ટ

રીતે જળાઈ શકે છે કે જેમ જેમ ઉત્ક્રાન્તિ ક્રમમાં પ્રાણીનું સ્થાન નીચું હોય છે, તેમ તેમ તેના તન્તુચક્રના સર્વે બાગો એક બીજાથી સ્વતન્ત્ર હોઈ તેના ચેતન વ્યાપારો પણ સ્વતન્ત્ર હોય છે, અને જેમ જેમ તન્તુચક્રના વિકાસની માથે ઉત્તમાશનો વિભસ થતો જાય છે તેમ તેમ સર્વે તન્તુ વ્યાપારો ઓછા સ્વતન્ત્ર થતા જાય છે, અને તેથી માનસિક વ્યાપારો પણ ઉત્તમાશની ક્રિયાની માથે વધારે વધારે નિકટ સંબંધ ધરાવે છે. તન્તુઓના પ્રત્યેક મધ્યસ્થાનનું લક્ષણ એ છે કે પ્રાણીઓ તેમજ મનુષ્યોમાં જે જે કાર્યો તે મધ્ય સ્થાનમાથી ઉદ્ભવે છે તે સર્વે સપ્રયોજક હોય છે. શરીરના બીજા અવયવોની માફક આ સર્વે તન્તુ સ્થાનોથી ધીમે ધીમે પ્રાણીઓમાં ઉત્ક્રાન્તિ પામે છે, અને આ ઉત્ક્રાન્તિમાં નીચ સ્થાનો વધારે વધારે ચન્ત્રવત્ થતા જાય છે, અને ઉચ્ચ સ્થાનો વધારે વધારે શુદ્ધિત અને ઉચ્ચ માનસિક વ્યાપારો ઉત્પન્ન કરી શકે તેવા બને છે. આમ હોવાથી ઉચ્ચ પ્રાણીઓમાં જે જે કાર્યો હોમના જીવનને દરકત પહોંચ્યા સિવાય એક જ દિશામાં ચર્ચ શકે છે તેવા સર્વજ્ઞ કાર્યો કરવામાં મનનો વ્યાપાર ઓછો થાય છે અને હોમનું કરોડરજ્જુ કેવળ યન્ત્રની માફક બની જાય છે અને જે જે કાર્યો તે પ્રાણીઓની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિની સાથે એકમય થવા માટે જરૂરના હોય છે તે સર્વનો ઉદ્ભવ ઉત્તમાશ-માથી થાય છે અને તેથી ઉત્તમાશનું બધાંજ અને તેની સહચારી માનસિક ક્રિયાઓ, જેમ જેમ પ્રાણીઓના જીવનમાં ઉત્ક્રાન્તિ થતી જાય છે તેમ તેમ, વધારે વિકાસ પામતા જાય છે ઉદાહરણ તરીકે શ્વાનો કરતા મનુષ્યો અને વાનરોના નીચ સ્થાનો પોતાની મેળે ઓછા કાર્યો કરી શકે છે સસળાઓ કરતા શ્વાનોમાં, બાજ પક્ષી કરતા સસળામાં, કબુતરો કરતા બાજ પક્ષીમાં, દેડકાઓ કરતા કબુતરોમાં, અને માછલીઓ કરતાં દેડકાઓમાં આવા કાર્યો ઓછા થાય છે અને ઉચ્ચ સ્થાનોના કાર્યો વધારે થાય છે.

પ્રકરણ ત્રીજું.

તન્તુ વ્યાપારનાં કેટલાંએક સામાન્ય લક્ષણો.

ઉપરના વર્ણનમાં આપણે ત્રેયું કે ડોઝ પણ પ્રકારતું ઇન્દ્રિય જ્ઞાન અથવા સ્નાયુઓનાં આકૃંચનો તન્તુઓમાં પ્રવાહ ઉત્પન્ન થવા સિવાય બીજી શક્તિ નથી. પ્રવાહ શબ્દ અહીં કંઈ અલંકારિક અર્થમાં નહિ પરન્તુ ત્હેના ખરા અર્થમાં વપરાયેલો છે. ગતિ ઉત્પાદક તન્તુ અન્યમાંથી સ્નાયુઓમાં જતો પ્રવાહ બન્દુકના ઘડાકાને ઘણી રીતે મળતો આવે છે. આ પ્રવાહ સંવાદક તન્તુઓના પ્રવાહ કરતાં વધારે બળવાન હોય છે. દેડકાના પગના સ્નાયુમાં પેલાં ઉદ્વાહક તન્તુના પ્રોત્સાહનવડે અને પછી સંવાદક તન્તુના પ્રોત્સાહનથી પરાવર્તિત રીતે આકૃંચન ઉત્પન્ન કર્યું હોય તો એમ જણાય છે કે બીજી રીત કરતા પેલી રીતે આકૃંચન ઉત્પન્ન કરવામાં વધારે બળવાન પ્રોત્સાહનનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. આ ઉપરથી એમ અનુમાન થઈ શકે છે કે પરાવર્તિત કાર્યોમાં તન્તુકોષો સંવાદક તન્તુના પ્રવાહને પેલા તો પ્રતિરોધ આપે છે અને પછીથી તે પ્રવાહ ઉદ્વાહક તન્તુઓમાં ક્રમજેર થઈ સ્નાયુઓમાં જાય છે.

હવે આવા પરાવર્તિત કાર્યોમાં પ્રોત્સાહન લગાડ્યા પછી સ્નાયુઓમાં આકૃંચન ઉત્પન્ન થતા કેટલો વખત લાય છે ત્હેનો નિર્ણય કરવા માટે ચોક્કસ વર્ણોથી પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા છે. આ વખત ‘પ્રત્યાઘાત-સમય’-(reaction-time) કહેવાય છે. ડોઝ પણ વસ્તુની અત્યન્ત શીઘ્રતા જણાવવી હોય તો આપણે તેને મનના વિચારોની શીઘ્રતા સાથે સરખાવીએ છીએ, કારણ કે માનસિક વ્યાપારો વર્ણુન ન થઈ શકે એવી ત્વરાથી ઉત્પન્ન થાય છે. કેટલાંએક શારીરશાસ્ત્રીઓએ આવા પ્રયોગોથી વિચારોની ત્વરા માપવાનો ચત્ન કર્યો છે. પરન્તુ આ મર્વે પ્રયોગો પરાવર્તિત કાર્યો વિશેજ બની શકે છે, અને એ કાર્યો એટલી ત્વરાથી ઉત્પન્ન થાય છે કે

તેઓમાં વિચારની ક્રિયા કેટલો વખત થાય છે તે વિશે કંઈ પણ નિશ્ચયપૂર્વક જાણી શકાતું નથી. ફક્ત આ પ્રયોગોથી કોઈપણ પ્રોત્સાહનનો પ્રત્યાધાત સમય જાણી શકાય છે તેટલું જાણી શકે છે.

આ પ્રત્યાધાત-સમય યન્ત્ર વડે માપી શકાય છે. જે મનુષ્ય ઉપર પ્રયોગ કરવાનો હોય તો તેને અમુક પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે છે, અને તે યન્ત્રની રચના એવી હોય છે કે જે દ્વારા તે પ્રોત્સાહન લગાડવામાં આવે તેજ દ્વારા કાળમાપક યન્ત્ર સાથે તેનો સંબંધ થઈ તે યન્ત્ર ઉપર લેવું ચિદ્ર પડે છે. પછી તે પ્રોત્સાહન વડે તે મનુષ્યનાં અમુક સ્નાયુઓમાં આકુંચન ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેવું પણ તે યન્ત્ર ઉપર ચિદ્ર પડે છે. આ બંને ચિદ્રોના કાળાંતરથી પ્રત્યાધાત સમય જાણાય છે. આવાં કાળમાપક યંત્રો જુદા જુદા પ્રકારનાં હોય છે. એક પ્રકારનાં યન્ત્રમાં એક જોળ ફરતા નાના ખેલ ઉપર કાજલ લગાડેલો કાગળ ચોંટાડેલો હોય છે, અને તે કાગળ ઉપર વિદ્યુત શક્તિવડે ચાલતી એક કક્ષમ લીટી દોરે છે. પ્રોત્સાહન લગાડવાની સાથે આ કક્ષમ પાછી ખેંચાય છે, અને પ્રત્યાધાત થવાની વારગ તે પાછી મૂળ જગો ઉપર આવે છે અને પાછી જોળ ફરતા કાગળ ઉપર લીટી દોરાય છે. હવે બીજી એક વિદ્યુત શક્તિવડે ચાલતી અને પ્રકંપમય તતિવાળા માત્રના એક કક્ષા સાથે જોડેલી કક્ષમ આ લીટીની હેડળ કાળ દર્શાવનારી એક પ્રકંપમય લીટી દોરે છે, અને આ લીટીવડે ઉપરની લીટીના પુટેલા ભાગનો સમય એટલે પ્રત્યાધાત-સમય જાણાય આવે છે.

હવે કોઈ પણ મનુષ્યને પ્રત્યાધાત સમય કેટલો લાગશે તે પ્રોત્સાહન મળવા પહેલાં તેના મનની સ્થિતિ ઉપર આધાર રાખે છે. જો તે પ્રત્યાધાતની ક્રિયા વિશે વિચાર નહીં કરતાં જે પ્રોત્સાહન મળવાનું છે તેના ઉપર ધ્યાન આપે તો સમય વધારે લાગે છે, પરંતુ જો તે પ્રત્યાધાતની ક્રિયા ઉપરજ એક ચિત્ત રાખે તો સમય ઓછો થાય છે. પ્રયોગ વડે જાણાય છે કે સાધારણ રીતે પ્રત્યાધાત-

સમય એક સેકન્ડના પાંચમાથી દશમા ભાગ સુધીનો હોય છે. આ ઉપરથી એમ જાણી શકાય છે કે આ પ્રત્યાઘાતની ક્રિયા કેવળ પરાવર્તિત કાર્ય છે, અર્થાત્ તેમાં માનસિક વ્યાપારનું સ્થાન કંઈ જણાતું જ નથી; કારણ કે સંવાદક તથા ઉદ્ભાવક તન્તુઓ તથા તન્તુ અન્યઓમાંથી પ્રવાહને પસાર થતાંજ આટલો વખત લાગે છે; પ્રોત્સાહન ઉપર ધ્યાન આપવાથી ઉદ્ભાવક તન્તુઓ આવી ઉત્તેજિત સ્થિતિમાં હોતાં નથી, અને તેથી પ્રોત્સાહન મળ્યા પછી તન્તુ પ્રવાહને તેમનામાંથી પસાર થતાં વધારે સમય લાગે છે.

હવે આ સમય જુદા જુદા પુરૂષોમાં અને એકજ પુરૂષમાં જુદી જુદી વખતે વધારે ઓછો હોય છે, વૃદ્ધ તથા અસ્થિર પુરૂષોમાં સમય વધારે થાય છે અને કોઈ વખત એક સેકન્ડ સુધીનો હોય છે. આજકાલમાં પણ વધારે એટલે લગભગ અર્ધો સેકન્ડ જેટલો હોય છે. ટેવ તથા અભ્યાસથી સમય બહુ ઓછો થાય છે. શરીર અથવા મનને શ્રમ પડ્યો હોય ત્યારે વધારે થાય છે અને એકાગ્ર ધ્યાન આપ્યાથી ઓછો થાય છે. આ ઉપરાંત જુદા જુદા પ્રોત્સાહનમાં જુદો જુદો વખત હોય છે. દષ્ટિ અને સ્પર્શ કરતાં શ્રવણના પ્રોત્સાહનમાં પ્રત્યાઘાત સમય ઓછો હોય છે. અને ટ્રાજેન્ડ્રિય તથા રસનેન્ડ્રિયના પ્રોત્સાહનમાં આ સમય વધારે હોય છે. જેમ પ્રોત્સાહન વધારે બળવાન હોય તેમ પ્રત્યાઘાત સમય ઓછો થાય છે. નીશા ઉત્પન્ન કરનારો વસ્તુઓ લેવાની ટેવ પડ્યાથી સમય વધે છે. આવા પદાર્થો તન્તુઓને જડ બનાવે છે.

ઉપર વર્ણવેલા સાદા પ્રત્યાઘાતો ઉપરાંત યુક્તિ પ્રત્યાઘાતોના સમય પણ પ્રયોગવડે જાણી શકાય છે. કોઈ પણ પ્રત્યાઘાત પરાવર્તિત રીતે ન થતાં કંઈ પણ મનોવ્યાપાર થયા પછી ઉત્પન્ન થાય છે તેને યુક્તિ પ્રત્યાઘાત કહેવાય છે. હવે આમનો વ્યાપાર કેટલા સમયમાં થાય છે તે જાણવાને ધણા પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા છે. તેમજ કોઈ વિચારનો બીજા વિચાર સાથે સાદૃશ્ય સંબન્ધ થયો

હોય તો તેમાંનો એક વિચાર મનમાં ઉત્પન્ન થયા પછી બીજો વિચાર કેટલા સમયમાં ઉદ્ભવે છે તેનો નિર્ણય કરવાને પણ પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા છે. આ સમય જુની જુની જાતના વિચારો પ્રમાણે જુદો જુદો હોય છે. કોઈ પણ અણુચિન્સા ગમ્મતું દૃષ્ટિથી પ્રત્યક્ષ મળ્યા પછી તેનો સદચારી અર્થ મનમાં સ્ફુરતા એક મેકન્ડનો ફે ગો ભાગ થાય છે એમ ગાલ્ટન નામના વિકાને પ્રયોગવડે બતાવ્યું છે. તન્તુપ્રધાન-તન્તુક્રિયાઓનો એક વિશિષ્ટ નિયમ એ છે કે કોઈ એક નબળું પ્રોત્સાહન જે પોતે તન્તુઓના મધ્ય સ્થાનમાં પ્રવાહ ઉત્પન્ન કરી શકે નહીં તે જો પોતાના જેવાજ બીજા નબળા પ્રોત્સાહનો સાથે સંયોજાય તો તન્તુઓમાં પ્રવાહ ઉત્પન્ન કરી શકે છે. અર્થાત્ જે કાર્ય કોઈ પ્રોત્સાહનથી એકલા બની શકતું નથી તે જો અથવા વધારે પ્રોત્સાહનોના સંયોજનથી ઉત્પન્ન થઈ શકે છે પ્રત્યેક પ્રોત્સાહન પ્રવાહ ઉત્પન્ન કરવામાં મદદ કરે છે તથા તન્તુઓને ઉત્તેજિત રીતિમાં લાવે છે. અને આ રીતિ ધીમે ધીમે વધ્યા પછી અન્તે છેલ્લા પ્રોત્સાહનથી ગર થઈ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે આ છેલ્લા પ્રોત્સાહનથી પ્રવાહ ઉત્પન્ન થવાની સાથે પ્રલક્ષનો માનસિક વ્યાપાર સ્પષ્ટ રીતે થાય છે. આ નિયમના અનેક ઉદાહરણો પ્રાણીઓના શારીરિક તથા માનસિક જીવનમાંથી મળી આવે છે. ગાડીમાં જોડેલો ઘોડો જો ચાલતા અટકી જાય અને હઠમાં આવે તો તેને ચલાવવા માટે અનેક પ્રોત્સાહનો એક સામટા લગાડવાથી અન્તે તેની હઠ ઉતરે છે, ગાડી હાકનાર લગામ ખેંચીને અવાજ કરે, બીજો કોઈ માણસ તેના કાન ખેંચીને દોરે, ત્રીજો પાછળથી ચાલુક મારે અને બીજાઓ પાછળથી ગાડીને ધકેલે તો અન્તે ઘોડો ચાલવા માડે છે. તેવીજ રીતે કોઈ વાત આપણે બુલી ગયા હોઈએ અને તેને સંભારવી હોય તો તે વાતની સાથે આપણા અનુભવમાં સંબંધ ધરાવતી જેમ બને તેમ વધારે વસ્તુઓ મનમાં લાવવાથી અન્તે તે શાદ થાય છે. જેમકે એકાદ વખત દીકલા માણસની આકૃતિ

સંભારવી હોય તો તે માણસને જે સ્થળે દીડો હોય તે સ્થળ, જે સમયે જોયો હોય તે સમય, ખીજા કોઇ માણસની સાથે દીડો હોય તો તે માણસ, અમુક વેશમાં જોયો હોય તો તે વેશ વગેરે વસ્તુઓ એક સાથે ધ્યાનમાં લાવ્યાથી અન્તે ત્હેની વ્યાકૃતિ મનમાં સ્ફૂરી આવે છે. કેવળ અનુભવો પુરુષ, ધોર અન્ધાર અથવા મોટો અવાજ આ સર્વે જુદે જુદે વખતે અનુભવવામાં આવ્યા હોય તો એકદમ ભય લાગશે નહીં પરન્તુ આ ત્રણેનો જો એક માથે અનુભવ થયો હોય તો તરત ભય ઉત્પન્ન થશે. કોઇ માણસ રસ્તે જતો હોય અને એક જાતની વસ્તુ વેચનારાઓ એક પછી એક બેડેલા હોય અને દરેક વેચનાર પોતાનો માલ ખરીદવાનો આગ્રહ કરે તો છેવટે તે માણસ કદાચ છેલ્લા વેચનાર પાસેથી તે વસ્તુ ખરીદવાને લલચાશે. આ ઉપરાંત આ નિયમના અનેક ઉદાહરણો આપણા રોજના જીવનમાં મળી આવે છે.

ઉત્તમાશમાં લોહીનું પરિવર્તન—ઉત્તમાશના કોઇ પણ ભાગમાં તન્તુ વ્યાપાર ચવાની સાથે લોહીના પરિવર્તનમાં તથા શ્વાસોચ્વાસની ક્રિયામાં નાના મોટા ફેરફારો ચલા કરે છે. સાધારણ રીતે ઉત્તમાશમાં થતી ક્રિયાઓથી લોહીનું દળાણ વધે છે, અને હૃદયના ધગકારાઓ ઓછા-વધતા થાય છે. મોસો નામના શારીરશાસ્ત્રીએ ‘એથીરમોથાક્’ નામના યન્ત્ર વડે ગ્રાહ કરી છે કે મનોવ્યાપાર ચતી વખતે હાથોમાં લોહીનું પરાવર્તન ઓછું થાય છે, અને તેઓમાં રહેલી ધોરી નસો તંગ થાય છે. મગજમાં રૂધિરવાહિની નસો ઘણી રહેલી છે, અને તેથી તે વાદળોની માફક લોહીથી ભરેલું રહે છે. વળી મોસોએ પ્રયોગવડે બતાવ્યું છે કે માનસિક વ્યાપારો ચવાથી પગોમાં લોહી ઓછું થાય છે અને મગજમાં વધે છે. જે મનુષ્ય ઉપર પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હતો ત્હેને એક ત્રાજવા જેવા સમતોલ મેજ ઉપર એવી રીતે સુવાડવામાં આવ્યો હતો કે શરીરના મગજ તથા પગ તરફના બન્ને છેડાઓમાંનો સ્થેજ પશ્ચુ બાર વધે તો તરત તે મેજ

વધારે ભાસ્વાળા છેડા તરફ નથી જાય. આવી રીતે ગોઠવેલા ટેમ્પ ઉપર સુવાડેલા માણુમના મનમાં કંઈ પણ વ્યાપાર થયો કે તરતજ મગજભોદી વધવાને લીધે માથા તરફનો છેડો નમી ગયો ! આ ઉપરાંત એક ખીજી રીતિથી પણ માનસિક વ્યાપાર થતી વખત મગજમાં ભોદીનો તાત્કાલિક પ્રવાહ થાય છે તે સિદ્ધ થયેલું છે. આ પ્રયોગમાં મોસોએ ત્રણ પુરોનો કે જેમની જોપરી ફાટ પડવાથી મગજનો ભાગ બહારથી ખુલ્લો થયો હતો તેમના મગજ સાથે એક યન્ત્ર લગાડ્યું હતું. આ યન્ત્ર એવું હતું કે મગજમાં ભોદીના પ્રવાહનું દબાણ વધે કે તરતજ તે પ્રવાહની ગતિ પ્રમાણે એક કાગળ ઉપર લીટીઓ દોરાય. જ્યારે જ્યારે આ માણુસોએ વાતો કરવા માંડી કે મનમાં કંઈ ગણવા માંડ્યું કે તરત યન્ત્રવડે મગજમાં ભોદીના પ્રવાહનો વેગ વધેલો જણાયો. આવા ખીજા ઘણા પ્રયોગો મોસોએ કરેલા છે. એક સમયે તેણે એક સ્ત્રીના મગજ સાથે આ યન્ત્ર લગાડ્યું હતું તે વખત કંઈ પણ દેખીતા કારણ સિવાય તેને તે સ્ત્રીના મગજમાં ભોદીનો પ્રવાહ વધેલો જણાયો. પાછળથી તેને જણાયું કે તે ઘણે તે સ્ત્રીએ સદાએ એક મનુષ્યની જોપરી પરી હતી તેના સદામું જોયું હતું અને તેથી તેના મનમાં સદેજ બંદીકની લાગણી ઉત્પન્ન થઈ હતી.

મગજના વ્યાપારની ખીજી એક વિસિષ્ટતા એ છે કે તેમાં થતા તન્તુ વ્યાપારોથી ઘોઠી ઘણી ઉષ્ણતા ઉત્પન્ન થાય છે. જુદી જુદી જાતના પ્રયોગોથી સિદ્ધ થઈ ચક્ર્ય છે કે કોઈ પણ મનોવ્યાપાર થતી વખત અને ખાસ કરીને ક્રોધના આવેશ જેવી લાગણી મનમાં ઉત્પન્ન થતી વખત લગભગ એક ડીગ્રી સુધી મગજની ઉષ્ણતા વધે છે. માનેન્દ્રિયોના વ્યાપારથી પણ મગજના તન્તુઓ ઉષ્ણ થાય છે એમ જણાયું છે. તેમજ જુદા જુદા સ્નાયુઓના આક્રમ્યનો આશરે દર મિનિટ સુધી જોરથી ઉત્પન્ન કરવાથી જોપરીના જુદા જુદા ભાગો વધારે ઉષ્ણ થાય છે, અને ઘણી વખત ઉષ્ણતા એક ડીગ્રી કરતાં પણ વધારે થાય છે.

મગજની ક્રિયા વિષે અન્તે એટલું કહેવાની જરૂર છે કે તેનો તન્તુ પદાર્થ અનેક રસાયણિક તત્ત્વોનો બનેલો હોય છે. કેટલાંએક શારીરશાસ્ત્રીઓની એવી માન્યતા છે કે ફેસફરસ નામનો રસાયણિક પદાર્થ તેજ મગજનું મુખ્ય તત્ત્વ છે, અને જ્યારે જ્યારે તન્તુ વ્યાપાર થાય છે ત્યારે ત્યારે તેમાંથી થોડું ઘણું ફેસફરસ ઓછું થાય છે. તેમજ મગજમાં જે ફેસફરસ વધે તો તન્તુ વ્યાપાર અને તેને લીધે સુદ્ધિ વ્યાપાર પણ વધારે થાય છે. આના સમર્થનમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે ખેડૂતો કરતાં મચ્છીમારો વધારે સુદ્ધિમાન હોય છે, કારણ કે તેઓ માછલીઓ વધારે ખાય છે અને માછલીઓમાં હમેશાં ફેસફરસ વધારે હોય છે. આ મતને તદ્દન ખોટો ન કહી શકાય, પરન્તુ તે ઘણું ભાગે તો સત્ય નથી. આ વિષે પ્રયોગો કરતાં એમ જણાયું છે કે કેટલાંએક સુદ્ધિ વ્યાપારોમાં કેટલીએક વખત ફેસફરસ શરીરમાંથી વધારે જાય છે અને કેટલીએક વખત ઓછું જાય છે. માડપણના આવેશમાં ઓછું ફેસફરસ જાય છે અને નિદ્રામાં વધારે જાય છે. ફેસફરસ વાળી દવાઓ જ્ઞાનતન્તુઓની નબળાઈના દર્દોમાં અસરકારક નીવડે છે ખરી, પરન્તુ તેથી એમ નથી સિદ્ધ થતું કે ફેસફરસજ તન્તુઓનું મુખ્ય તત્ત્વ છે. આ ભૂલને લીધે કેટલાંએક શારીરશાસ્ત્રીઓએ મનોવ્યાપારને એક કરતા પદાર્થના જેવો ગણ્યો છે. તેઓ કહે છે કે જેમ મૂત્રાશયમાંથી મૂત્ર સ્રવે છે તથા પિત્તાશયમાંથી પિત્ત સ્રવે છે, તેમ મગજમાંથી વિચાર સ્રવે છે. આ માન્યતા કેવળ ભૂલભરેલી છે. વિચાર થતી વખત મગજમાંથી અનેક રસાયણિક તત્ત્વો લોહીમાં સ્રવે છે એ વાત ખરી હશે, પરન્તુ આ તત્ત્વોનું સ્રવણ તે કંઈ વિચાર નથી. આ સ્રવણની સાથે મનોવ્યાપારોનું સાહચર્ય છે, પરન્તુ મગજમાંથી જે કંઈ ઝરે છે તે હમેશાં રસાયણિક પદાર્થજ હોઈ શકે અને તેથી મનોવ્યાપારને પિત્ત વગેરે શરીરમાં ઉત્પન્ન થતા પ્રવાહી પદાર્થો સાથે સરખાવવો એ મનોવ્યાપારના ખરા સ્વરૂપનું અજ્ઞાન જ દર્શાવે છે.

પ્રકરણ ચોથું.

ટેવ.

કોઈ પણ કહિન વસ્તુ આપણે ઘણી વખત કરીએ છીએ ત્યારે ધામે ધામે તેની કહિનતા ઓછી થતી જાય છે કારણ કે તેમ કરવાની ટેવ પડી જાય છે. દાખલા તરીકે મનમાં કોઈ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેને એકદમ દાખી દેવો એ ઘણું મુશ્કેલ છે. પરંતુ જ્યારે જ્યારે કોઈ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે ત્યારે વારંવાર પ્રયત્નોથી તેને દાખી દેવાની ધામેધામે ટેવ પડે છે, અને કેટલાએક મનુષ્યોમાં તો એ ટેવ એટલી દૃઢ થયેલી હોય છે કે કોઈના સર્વ આ વિર્ભાવો પોતાની ઈચ્છાવડે સંપૂર્ણ રીતે નિયંત્રિત રહે છે. તેવી જ રીતે વારંવાર દારૂ પીવાથી એટલી દૃઢ ટેવ પડી જાય છે કે ઘણા પ્રયત્નો કર્યા છતાં પણ તે ટેવ મુકાતી નથી. આપણા રોજના જીવનના કાર્યો વિશે વિચાર કરીશું તો સદૃશ જણાશે કે જે જે કાર્યો આપણે કરીએ છીએ તેમાંનાં ઘણાં મનની માફક ઝડપથી ચાલે છે કારણ કે તેમ કરવાની ટેવ પડી ગયેલી હોય છે. રહાજે જહારથી ફરી આવ્યા પછી કપડા ઉતારતી વખતે ઘડીઆળને ચાવી આપવાની ટેવ હોય તો તે વખતે કંઈ પણ વિચાર કર્યા વિના તરત હાથ ઘડીઆળના ખીરસામા જાય છે. અને જે ચાવી આપતી વખતે મન કંઈ વિચારમાં હોય છે તો તેમ કર્યાનું રમરણ પણ રહેતું નથી, અને ઘણી વખત એમ પણ બને છે કે ચાવી આપવાનું જ્યારે સાંભરે છે ત્યારે (જાહે જોઈએ છીએ તો) ખખર પડે છે કે હમણાં જ ચાવી આપી છે. બપોરે જમીને થોડું સુવાની ટેવ પડી હોય તો તેમ કર્યાં શિવાય કોઈ કામમાં મન જરાબર લાગતું નથી. આ ઉપરથી બે વાત રહમજશે કે કોઈ પણ કાર્ય કરવાની ટેવ પડ્યા પછી તે કરવાને વિચાર તથા મહેનતની ઓછી જરૂર રહે છે; અને એક ટેવ પડ્યા પછી તેને મુઠી દઈ શકાય ખરી; પરંતુ તેમ કરતાં ઘણી કહિનતા

જાણાય છે. હવે આનું કારણ શું છે તે આપણે જોવાનું છે, પરંતુ તે કારણ સહમજા માટે આપણાં જ્ઞાનતત્ત્વો કેવી જાતના પદાર્થના બનેલા છે અને તેના ગુણો શા શા છે તે જાણવું જોઈએ, અને તેની સાથે પદાર્થ માત્રના કેટલાએક ગુણો વિશે પણ થોડું ધણું જાણવાની જરૂર છે.

ધણાખરા પદાર્થોના અણુઓનું બંધારણ એવું હોય છે કે તેઓ ઉપર કોઈ પણ જાતનું બદારનું અથવા અન્દરનું બળ લગાડવામાં આવે તો પહેલા તો તે અણુઓ તેને થોડો ધણો અટકાવ આપે છે, પરંતુ જે બળ વધારે હોય અગર પદાર્થ ઉપર લેની અસર વારંવાર થાય તો છેવટે લેને તાબે થઈને લેના બંધારણમાં જે ફેરફાર તે બળથી થાય છે તે ફેરફારને દેવાઈ જાય છે, અને જ્યાં સુધી બીજા કોઈ બળની અસર ન થાય ત્યાં સુધી એ ફેરફારને વળગી રહે છે. આવી રીતે કોઈ પણ બળની અસરને એકદમ નહીં પરંતુ ધીમે ધીમે તાબે થાય એવા ગુણને સંસ્કાર ગ્રાહકતા કહે છે. (એટલે કે) જે સંસ્કાર પદાર્થ ઉપર પાડવામાં આવ્યો હોય તેને ગ્રહણ કરીને તે બળતા સુધી વળગી રહે છે. નિર્જીવ પદાર્થોમાં આ ગુણ થોડો જોવામાં આવે છે, પરંતુ સજીવ પદાર્થોમાં અને ખાસ કરીને જ્ઞાન તત્ત્વોમાં તે ઘણા મોટા પ્રમાણમાં રહેલો છે. નિર્જીવ પદાર્થો જે કોઈ આકાર તેમને આપવામાં આવ્યો હોય તેને કેવી રીતે દેવાઈ જાય છે તે મૈ. લીઓ કુર્મોના નીચેના શબ્દો ઉપરથી સહેલાઈથી સહમજાશે:—

“કોઈ પણ નવું કપડું અમુક વખત પહેરી પછી પહેલાં કરતાં શરીરને કેટલું બંધબેસતું થઈ જાય છે એ સર્વ કોઈ જાણે છે. તેનું કારણ એ છે કે તેના દોરાઓના પાટમાં ફેરફાર થઈ શરીરના આકારના સંસ્કારને બંધબેસતું થાય છે. કોઈ તાળાને થોડો વખત વાપરી પછી તેને ઉઘાડતાં વાસતાં બોલી મહેનત પડે છે. કારણ કે પહેલાં તેનું યન્ત્ર ખચખચડું હોવાને લીધે વધારે જોર વાપરવું

પડે છે. તેનું કારણ પણ એ છે કે ધીમે ધીમે તે ઉવાડવાસને અનુકૂળ થઈ જાય છે. કોઈ કાગળને પેલાં વાળ્યો હોય તો પછી તેજ પ્રમાણે તેને વાળતા ઝાછી મહેનત પડે છે. કોઈ ઉસ્તાદને હાથે વપરાએલી સારંગીના સુરો સુધરે છે, કારણ કે ત્હેના સર્વે ભાગો ઉચ્ચ સંગીતના આન્દોલનોથી પરિચિત થઈ જાય છે. આને લીધેજ પ્રખ્યાત વગાડનારાઓએ વાધરેલાં વાજીંગોની કિંમત ઘણી ભારે હોય છે. જમીન ઉપર પાણીના પ્રવાહથી ધીમે ધીમે મોટા તથા ઉંડા બેજો બની જાય છે, અને તેમાં એક વખત પાણી સુકાઈ ગયા પછી જ્યારે ફરીથી પાણીનો પ્રવાહ ચાલે છે ત્યારે બનતા સુધી પેલાંને માર્ગેજ ચાલે છે. તેવી જ રીતે બહારના પદાર્થોના સંસ્કારોથી જ્ઞાનન-તુઓની જગમગ રચનામાં પણ જોઈએ તેવા પ્રવાહોના માર્ગો બની જાય છે, અને બિવિધ્યમાં જ્યારે ત્હેવા સંસ્કારો આવે છે ત્યારે તેજ માર્ગોએથી મગજમાં સ્હેલાઈથી જાય છે.

નિર્જીવ કરતા સજીવ પદાર્થો એટલે પ્રાણીઓના શરીરમાં આ ચુલ્લુ ધણી વધારે પ્રમાણમાં રહેલો છે. આપણા પોતાના શરીરનું ઉદાહરણ લઈએ તો તે સ્હેલાઈથી જણાશે. શરીરના કોઈ ભાગમાં ધા વાગ્યાથી દરદ થયું હોય તો બિવિધ્યમાં ત્હેની આસપાસના ભાગો કરતા તે ભાગમાં સોજો આવવાનો તથા દરદ થવાનો વધારે સંભવ રહે છે. ઘુટણ મચકાઈ ગયું હોય અગર હાથ ઉતરી ગયો હોય તો ફરીથી તેજ ભાગો મચકાઈ જવાનો અગર ઉતરી જવાનો વધારે ભય રહે છે કોઈ સાધામાં મધિવા આવી ગયો હોય તો ફરીથી ત્યાજ ઉથલો ખાવાનો સંભવ રહે છે. શરીરના ધણી દર્દો એવા છે કે થોડી વખત થઈને બેસી ગયા હોય તે છતાં કંઈ પણ નાનું કારણ મળે તો પણ તરત ઉથલો ખાય છે. પરંતુ જો કોઈ પણ દરદને ઉત્તરુંજ આપ્યું હોય તો ફરીથી થવાની ધાસ્તી રહેતી નથી કારણ કે ત્યાં સુધીમાં શરીરના અવયવો તે દરદને ટેવાઈ ગયેલા હોતાં નથી અર્થાત્ આપણે સાધારણ રીતે કહીએ છીએ તેમ તે

કહે દશ ત્યાં ધર કર્મું કરું. 'શત્રુને તથા રોગને ઉગતાંજ આંખનાં જોખણે' એ કહેવતનો અર્થ આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાશે.

ઉપરના વર્ણન ઉપરથી જણાશે કે નિર્જીવ તેમજ સજીવ પદાર્થોમાં કંઈ પણ જાતનું વલણ અથવા ટેવ જોવામાં આવે તેનું કારણ એ છે કે તેના ઉપર પડના સંસ્કારોને પ્રદણ કરીને તેમને સાચવી રાખવાનો ગુણ તે પદાર્થોમાં રહેલો છે. આ ઉપરથી આપણા મનમાં જે ટેવો પડે છે તેનું કારણ રહેલાઈથી સ્વમજી શકીયું. અર્થાત્ આપણા મનની સર્વે ટેવોનો આધાર મગજ સાથે સંબંધ રાખનાર સર્વે જ્ઞાનતન્તુઓના પદાર્થમાં રહેલા સંસ્કાર માદકતાના ગુણ ઉપર રહેલા છે. હવે મગજના પદાર્થો ઉપર કેવી જાતના સંસ્કારો અસર કરી શકે છે તે આપણે જોવાનું છે. કોઈ સાધારણ પદાર્થ ઉપર ગમે તે પ્રકારનું બળ લાવી જુદા જુદા સંસ્કારો ઉત્પન્ન કરી શકાય. પરંતુ મગજના પદાર્થ ઉપર ફરેક જાતનું બળ લાવી શકાય તેમ નથી. તેનો પદાર્થ હાડકાની ખોપરીની અંદર લોહીના પ્રવાહી પ્રદાર્થની વચ્ચે એવી રીતે ગોઠવાયેલો છે કે માથા ઉપર અસાધારણ જોરના ધક્કા શિવાય બીજા કોઈ પણ બળના સંસ્કારો તેના ઉપર પડી શકતા નથી. જે કંઈ સંસ્કારો તેના ઉપર પડી શકે છે તે તેની આસપાસ રહેલા લોહીના અને મુખપત્તે કરીને ઇન્દ્રિયોમાંથી ઉત્પન્ન થઈ મગજ સાથે સંબંધ ધરાવતા (efferent) જ્ઞાન તન્તુઓનાજ છે. આપણે ઉપર જોયું તેમ આ તન્તુઓ બહારના વિષયોની ઉપલબ્ધિથી ઉત્પન્ન થતા પ્રવાહોને તારના દોરડાની માફક મગજમાં લઈ જાય છે. અને મગજના શીર્ષણવાર્ધો (Hemi-spheres) ના પદાર્થોમાં આ પ્રવાહોના સંસ્કારોને એકદમ પ્રદણ કરી તેમનાથી ટેવાઈ જવાનો ગુણ રહેલો છે. ઇન્દ્રિયોમાંથી મગજમાં જતા આ પ્રવાહો મગજમાંથી ઇન્દ્રિયો તરફ જતાં (efferent) તન્તુઓમાં થઈને બહાર નીકળતી વખતે જે માર્ગો પ્રદણ કરે છે તે માર્ગોમાં તેમના સંસ્કારો ચુકતા જાય છે.

આ માર્ગો એકદમ ઘસાઈ જતા નથી, અને જેમ જેમ વધારે પ્રવાહો આ માર્ગોમાંથી જાય છે તેમ તેમ તેઓ હડા અને વધારે ટકાઉ બને છે. પરિણામે એમ થાય છે કે ઇન્દ્રિયોમાંથી મગજમાં અમુક જાતનું પ્રલક્ષ (sensation) લાવતો પ્રવાહ અમુક માર્ગે મગજની ખંદાર નીકળ્યો હોય તો લાવિશ્યમાં દરેક પ્રસંગે લેવી જાતના પ્રવાહને તેજ માર્ગે નીકળવાનું વલણ રહે છે, અને જેમ જેમ વધારે વખત આ પ્રમાણે બને છે તેમ તેમ તે વલણ વધતું જાય છે. આવી જાતનું વલણ તે આપણી સર્વે ટેવોનું મૂળ છે.

નિર્જીવ પદાર્થો કરતાં સજીવ પદાર્થો એટલે પ્રાણીઓના શરીરના પદાર્થોમાં સંસ્કાર પ્રાદક્ષતા એટલે ટેવ પડવાનો ગુણ ધણાજ વધારે પ્રમાણમાં હોવાનું કારણ એ છે કે પ્રાણીઓના શરીરમાં જ્યાં મુધી જીવ-રહે-છે-ત્યાં મુધી-તે-તાજે અને નવોજ રહ્યા કરે છે, અને તેથી જે જે સંસ્કારો લેના ઉપર પડે છે તે સર્વે ઘસાઈ જતા નથી પરંતુ ધીમે ધીમે દૃઢ થતા જાય છે. એક સાધારણ ઉદાહરણથી આ વાત સ્પષ્ટ રહ્યમજશે. ઘણી વખત એમ બને છે કે કોઈ નવી અંગ કસરત અગર નવું મગજમારીનું કોઈ કામ આપણે શીખતા હોઈએ તો તે વખત થોડું ધણું શીખ્યા પછી શરીર અગર મગજનો ચાક લાગવાથી લેને મુઝી દેવું પડે છે, પરંતુ એક બે દિવસ આરામ લઈને પાછું શરૂ કરીએ ત્યારે આપણી તે વિશેની પ્રવિણતામાં એકાએક એટલો વધારો જોવામાં આવે છે કે આપણને પોતાનેજ ઘણો વિસ્મય લાગે છે. આનું કારણ એ છે કે આ નવું કાર્ય શીખતાં જે સંસ્કારો મગજમાં પડે છે તે સર્વે જ્ઞાતતન્ત્રોને થોડો આરામ અને પુષ્ટિ મળ્યા પછી ચિરસ્થાયી બને છે. આ વિશે ડૉ. કારપેન્ટર 'માનસેન્દ્રિય શાસ્ત્ર' નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે—

“કોઈ વૃદ્ધ શરીર કરતાં હિંગતા અને કોમળ શરીરમાં કોઈ પણ જાતની ખાસ ટેવ વધારે અસરકારક રીતે પડી જાય છે તેમજ વધારે વખત મુધી રહે છે. આવી ટેવને પરિણામે જે કોઈ અવયવને

અમુક જાતનું વારંવાર શિક્ષણ મળ્યું હોય તો તેને ટેવાઈ
 જાય છે, જેમકે ન્દાનપણથી શારીરિક કસરત કરી હોય તો સ્નાયુ-
 ઝોનું કંઈ અને બળ વધે છે, તથા શરીરના સાંધાઓ બહુજ રહે-
 લાઈથી વળી શકે છે. આવી રીતે સંસ્કારોને ટેવાઈ જવાનો શુભ
 શરીરના બીજા સર્વે ભાગો કરતાં મગજમાં વધારે રહેલો છે. કારણ
 કે મગજનો પદાર્થ વારંવાર લોહીની પુષ્ટિ મળવાથી હમેશાં નવો
 અને તાજેજ રહે છે. x x x કોઈ પણ તરત જન્મેલા બાળકના
 મગજનું બંધારણ તેના પૂર્વજોના મગજના બંધારણ જેવું થવાનું
 વલણ રહે છે. પરંતુ બાહ્યાવરથામા જ્ઞાનતન્ત્રોના પદાર્થો અને
 ખાસ કરીને મગજનો સંસ્કાર આદ્યકતાનો તથા પુષ્ટિ મેળવવાનો
 શુભ વધારે હોવાથી તે અવસ્થામાં નવી ટેવો પાડવાથી તે બંધા-
 રણમાં ફેરફાર થવાનો મંલવ પણ ધણો રહે છે. અને આવા ફેર-
 ફારથી તે બાળકની ભવિષ્યની પ્રગતિ મગજમાં પણ ફેરફાર થાય
 છે. x x x મનના વિચારો વચ્ચે સહચારી સંબંધના વાહનો
 માનસિક સિદ્ધાન્ત તથા મગજની સંસ્કાર આદ્યકતા અને પુષ્ટિમતાનો
 શારીરિક સિદ્ધાન્ત એ બંને એક સર્વામાન્ય નિયમ પ્રતિપાદન કરે
 છે કે કોઈ પણ માનસિક વ્યાપારના ક્રમની વારંવાર પુનરાવૃત્તિ
 થઈ હોય તો તે મગજમાં હમેશા માટે ઇપાઈ રહે છે, અને તેથી
 કોઈ પણ સંલેગોમાં વિચારો, ભાવનાઓ તથા કાર્યો આપણા
 મનમાંથી ઉત્પન્ન થયાં હોય તો ભવિષ્યમાં તેવા સંલેગોમાં કંઈ
 પણ મ્હેનત તથા પરિશ્રમ વિના વિચાર વગર તેજ વિચારો,
 ભાવનાઓ તથા કાર્યો મનમાંથી ઉદ્ભવે છે. આનું કારણ એ છે કે
 મગજનો પણ શરીરના બીજા ભાગોની માફક જે રીતે વારંવાર
 ઉપયોગ થયો હોય તે રીતથી તે ટેવાઈ જાય છે. અને જ્ઞાનતન્ત્ર-
 ઝોના પદાર્થમાં હમેશા છુછોદાર થતોજ રહેવાથી તેમનો પદાર્થ
 નવ રહે છે, અને તેથી આ ટેવો તેમનામાં ચિરસ્થાયી બનીને રહે
 છે. x x x સાધારણ રીતે જાણીતું છે, કે કોઈ પણ વિચારો વચ્ચે

ન્દાની ઉમ્મરમા સંબન્ધ થોડો હોય તો તે વધારે મારો બને છે, અને તેનું સારીરિક કારણ એજ છે કે મગજના વિકાસ અને દિહીની વખતમા તેના પાઠ્ય ઉપર તેના સરકારોની ધણી અસર થાય છે, આથી ન્દાનપણમા કાંઈ પણ મોટું કંઈ હોય તો તે મગજમા છપાઈ રહે છે અને જો કે પછીની ઉમ્મરમા તેનું સ્પષ્ટ રીતે સ્મરણ કદાચ થતું નથી પરંતુ તેની અસર કદી નષ્ટ થતી નથી. કારણ કે મગજ વિકાસ પામતું હોય તો તે વખતમા તેના અવધવામા કાંઈ પણ ફેરફાર ઓછાસ રીતે થયો હોય તો તે ફેરફાર દર્શક માટે મગજમા રહે છે, તેમજ તેના પદાર્થને વારંવાર પુષ્ટિ મળ્યાથી તે તાજેજ હોય છે અને કાંઈ ધાની માફક તેની નિશાની છાદ્યની અન્ત સુધી રહે છે ”

હવે આપણે વ્યવહારિક વર્તન ઉપર ટેવની શી અસર થાય છે તે જોઈશું. પ્રથમ તો મુખ્ય અસર એ છે કે ટેવ પડવાને લીધે કાંઈ પણ કાર્ય કરવા માટે સરીરમાની સર્વ ગતિઓ ધણી સરળ બને છે અને પરિશ્રમ ઘણો ઓછો થઈ જાય છે. કાંઈ પણ મનુષ્ય તેના જન્મથીજ સર્વે કાર્યો કરવાને કુશળ હોતો નથી. અને તેથી પોતાના જીવન માટે ધણીખરાં કાર્યો તેને શીખવા પડે છે. તથા તેમાના કેટલાએક શીખવામા તો ધણીજ મહેનત અને દુન્ય પડે છે. આ કાર્યો કરવા માટે જો આપણને દરેક વખત સરળી મહેનત કરવી પડતી હોય તો ધણીજ થોડા કાર્યો તેનાથી બની શકે અને પરિણામે તેની છાદ્યી પણ ટુકી થઈ મનુષ્ય જાતિનો નાશ થવાનો પણ સંભવ રહે પણ આપણે ઉપર જોયું તેમ કુદરતની અદ્ભૂત રચના એવી છે કે ટેવ તથા અભ્યાસને લીધે સર્વે કાર્યો સરળ થઈ જાય છે, અને આપણા જ્ઞાનનુભવો તથા રનાયુઓની શક્તિનો વ્યય જોમ બને તેમ ઓછા પ્રમાણમા થાય છે. ડૉ. મૉડસ્ટી માન સેન્દ્રિય શાસ્ત્ર વિષેના પુસ્તકમા લખે છે કે —

“ જો કાંઈ પણ કાર્ય થોડી ધણી વખત કર્યો પછી સ્વેચ્છા ન

યક્ષ શકતું હત અને દરેક વખત ત્હેને કરવા માટે સરખી કાળજી અને મહેનત જોઈતી હત, તો આખી જીંદગીમાં એક એ કાર્યોજ મનુષ્ય કરી શકે અને ત્હેના વિઠાસમાં કંઈ પણ ઉત્કર્ષ નથી શકત નહીં. કપડાં પહેરવા અને ઉતારવામાં ત્હેનો આખો વખત જત, ચરીરની સર્વે ગતિઓ માટે ત્હેનું સમગ્રું ધ્યાન અને બળ વપરાત, બાળકોને પ્રથમ શીખતાં જોઈતી મહેનત પડે છે, તેટલીજ મહેનત દરેક વખત હાથ ધોવામાં અગર ખટન ધાલવામાં કરવી પડત અને આ બધું કરવામાં પુષ્કળ શાક લાગત.”

ખીલું પરિણામ એ છે કે કોઈ પણ કાર્ય કરવાને જે ધ્યાન આપવું પડે છે તે ટેવ પડ્યા પછી ઓછું થાય છે. આના પ્રમાણ માટે એક ઉદાહરણ લઈશું. ધારો કે અમુક કાર્ય કરતાં જાન તન્તુઓમાં અ, બ, ક, ડ વગેરે ક્રમવાર ફેરફારો થાય છે. હવે આ કાર્યને જેટલી વખત કરતાં જે જે ફેરફારો ખોટા રહેતે લઈ જતા હોય તે સર્વેને અટકાવી ઉપલા ક્રમ પ્રમાણે દરેક ફેરફાર ઉત્પન્ન કરવાને મુશ્કાવૃત્તિ ધ્યાન છોડે મહેનત કરવી પડે છે. પરન્તુ ટેવ પડ્યા પછી દરેક ફેરફાર પછી ત્હેની પછીની ખરો ફેરફાર કોઈ ખોટા ફેરફારનો વિચાર આવ્યા વિના તથા મહેનતથી ધ્યાન આવ્યા સિવાય તત્કાળ ઉત્પન્ન થાય છે. અને અન્તે એ ક્રમ મગજમાં એટલો ખેશી જાય છે કે જેલો ફેરફાર અ, ઉત્પન્ન થયો કે તરત આખો ક્રમ, અ, બ, ક, ડ પ્રવાહની માફક જાનતન્તુઓમાં વહે છે. બ્યારે આપણે કોઈ વાજીંત વગાડતાં શીખીએ છીએ ત્યારે જેલો તો વારંવાર ખોટા સૂરોની ચાવીઓ ઉપર હાથ પડી જાય છે, પરન્તુ બ્યારે તે વાજીંત વગાડવામાં પ્રવીણતા મેળવીએ છીએ ત્યારે એક ખરી ચાવી ઉપર હાથ મુક્યા પછી કંઈ પણ ધ્યાન આવ્યા વિના તથા હાથનાં રનાયુઓને મહેનત આવ્યા વિના તે પછીની સર્વે ખરી ચાવીઓ ઉપર ઝડપથી હાથ ફરી વળે છે. આવી રીતે ટેવ પડ્યા પછી મુશ્કાવૃત્તિ ધ્યાન વિના ખરે જખતે ખરી ક્રિયા

કરી શકીએ છીએ, એટલુંજ નહીં પરંતુ કોઇ કામની ટેવ પડી ગઇ હોય તો અગોચર વખતે અને જોડે રથાને પણ તે કામ જૂલથી ધણી વખત ચઇ જાય છે. દાખલા તરીકે ધારે કે કોઇને પોતાના ઘરમાં બારણું વાસતી વખત સાકળ દેવાની ટેવ પડી ગઇ હોય તો કોઇને ઘેર મળવા ગયા પીંછી બહાર જતી વખતે બારણું બંધ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું હોય તો ત્યાં પણ જૂલથી સાકળ દેવાનું જાય છે. દરેક માણસને અમુક કામ અમુક રીતે કરવાની ટેવ પડી ગયેલી હોય છે. હુગ્રા પહેરવામાં, પેડીઓ કે કપડા ઉવાડવા વાસવામાં વગેરે નાની નાની ક્રિયાઓ રોજ કરવામાં દરેક મનુષ્યને કેટલીક ચોક્કસ ટેવો બંધાઈ જાય છે. આ ટેવો પડ્યા પછી બહુ વિચાર કર્યા વિના તથા ધ્યાન આપ્યા વિના યન્ત્રની માફક આપણે કાર્ય કર્યા જઈએ છીએ. મોળાં અગર જોડા પહેરતી વખત કયા પગમાં પહેલા પહેરીએ છીએ, મેડીના બરણા કઇ બાજુએ ઉઘડે છે, કપાટનું બગંડી ગયેલું બારણું કેવી રીતે ઉઘડું કર્યા પછી વસાય છે, વગેરે પ્રશ્નોનો જવાબ આપતા આપણું મન ધણી વખત જૂલાવામાં પડે છે, પરંતુ આપણે પગ અથવા હાથ કદી જૂલ કરતો નથી. પોતે વાળ કેવી રીતે ઓળે છે અગર દાંત કયા ક્રમમાં સાફ કરે છે તેનું ખરૂં વર્ણન કોઇક જ આપી શકે, પરંતુ જે ચોક્કસ કમની ટેવ પડી ગઈ હોય તે ક્રમ પ્રમાણે તો દરેક મનુષ્ય વર્તે છે.

ઉપરના વર્ણન ઉપરથી જણાશે કે ટેવ પડેલા વ્યાપારોમાં રનાણુઓની દરેક નવી સંકોચમય ગતિ ઇચ્છાપૂર્વક વિચારથી ઉત્પન્ન થતી નથી, પરંતુ દરેક ગતિ તેની તરતજ પહેલા ચયેલી ગતિના પ્રત્યક્ષથી ઉત્પન્ન થાય છે. ટેવ પડ્યા વગરના કાર્યમાં તેની પ્રત્યેક ક્રિયા માટે ધ્યાન, ઇચ્છા વગેરે માનસિક શ્રમની જરૂર રહે છે. પરંતુ ટેવ પડેલા કાર્યોમાં મનના ઉચ્ચતર વ્યાપાર વગર રનાણુઓની ગતિના ફક્ત પ્રત્યક્ષજ સર્વે ક્રિયાઓને પ્રેરે છે.

ટેવ કેવી રીતે પડે છે અને પડ્યા પછી કેવી રીતે આપણા

ગમજમાં ઉપાધ જાય છે તે આપણે જોયું. દવે અમુક રીતે વર્તવાની ટેવ પડ્યાથી આપણા જીવન ઉપર યી અસર થાય છે તે જોવાનું છે. સર્વ કાંઈ જાણે છે કે જેવી રીતે સદાચરણોની ટેવ પડે છે તેવીજ રીતે દુરાચરણોની પણ ટેવો બંધાય છે. અને જેમ કુદરતના નિયમોમાં વિશ્વની ઘટમાળ રચવાની શક્તિ રહેલી છે, તેમ ટેવ પણ કુદરતની માફક આચરણોની ઘટમાળ રચી આપણા નૈતિક જીવન ઉપર અસાધારણ અસર કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. ઇચ્છુક આદર્શ વસાગટને કહેણું છે કે ટેવ કંઈ ફક્ત એક જાતની કુદરત નથી. પરંતુ કુદરત કરતા દસગણી વધારે શક્તિ ધરાવે છે. એક વખતે ટેવ પડ્યા પછી તે કેવી રીતે ફરી જાય છે તે થોડા હિદાયદારણે ઉપરથી સ્પષ્ટ સ્દમજાશે. એક એવી કંતકથા છે કે લશ્કરમાં લાંબી નોકરી કરી પરવારેલો એક સિપાઈ હાથમા લેવું ખાવાનું લઈને જતો હતો ત્યેવામા એક મરકરાએ છુમ પાડી “એટેન્શન ! (ધ્યાન આપો !)” દવે આ શબ્દ કવાયત કરતી વખતે જ્યારે બોલાય છે ત્યારે સર્વે સિપાઈઓએ એકદમ બંને હાથ પગ માથે, રાખી ટટાર ઉભું રહેવું પડે છે. આ સિપાઈને કવાયત કરવાની એટલી બધી ટેવ પડી ગઈ હતી કે જોવા લેણે તે શબ્દ સાંભળ્યો કે તરત લેના હાથમાંથી ખાવાનું હેઠળ પડી ગયું અને લેના હાથો ચન્નની માફક નીચા પડી ગયા ! ટેવની મન ઉપર કેટલી સજ્જડ અસર થાય છે તેવું ઉત્તમ દષ્ટાન્ત એ છે કે ન્હાનપણથી કેદખાનામા ગયેલા અને ત્યાં ને ત્યાં રહ ચયેલા કેદીઓ ત્યાની જાંઘીને એટલા બધા ટેવાઈ ગયેલા હોય છે કે ઘણી વખત તેઓએ છૂટા ચયા પછી પણ પાછા કેદખાનામા જ રહેવાની ઇચ્છા દર્શાવી છે ! ટેવની અસર મનુષ્યનાજ મન ઉપર નહીં પરંતુ જનાવરના મન ઉપર પણ ઘણી જોવામા આવે છે. લડાઈમા વપરાતા થોડાઓ લેમના સ્વારો મરી ગયા પછી પણ રણશિંગડાનો અવાજ સાંભળીને રોજની ટેવ પ્રમાણે બેગા થઈ એક હારમાં ઉભા રહે છે. પાંખેલાં કુતરાઓ, બળદો, કણુનરો

વિગેરે તથા ગાડીના અને ખાસ કરીને ટ્રામના ઘોડાઓ જે પ્રમાણે ટેવાઈ જાય છે તે પ્રમાણે સર્વે કામો કર્યાજ નાય છે. અને તેનો આખેદુખ ચિંતાર ઠાક સરકસ લેવાથી બદ્ધ સારી રીતે આવે છે. એક સમયે યુનાઇટેડ રોટસમા એક સરકસના જનાવરોને રેલ્વેમાં લઈ જતા દતા છેવામા રેલ્વેને અકસ્માત્ ચવાથી એક વાઈના પાંજરાનું બારણું ઉડી ગયું અને વાઈ બહાર નીકળ્યો, પરંતુ તે પાંજરામાં રહેવાને એટલો બધો ટેવાઈ ગયો. દતો કે બહાર છેને બધું તદન નવું લાગવાથી તરતજ પાછો પાંજરામાં આવીને બસાઈ ગયો.

આવી રીતે ટેવોને લીધે ઘરેક મનુષ્યના વર્તનની જાળ અમુક રીતે બંધાઈ જાય છે. ધનવાન પુરોહો મોજ મગદને ટેવાઈ જાય છે, તેમ ગરીબ વર્ગના લોકો ગરીબાઈથી એટલા બધા ટેવાઈ જાય છે કે ધનવાન પુરોહોની છર્ચો કરવાનો પણ તેમને અવકાશ હોતો નથી. ધણીજ મુશ્કેલ અગર નીચ ધંધાઓમા ઉછરેલા મનુષ્યો તે ધંધાઓને તજ દેતા નથી તેવું કારણ પણ ટેવ છે. ટેવને લીધેજ મગ્ધીમાર તથા ખલાસીઓ બર તોફાને દરિયામાં રહી શકે છે, ખાણોમા કામ કરનારાઓ હમેશા અંધારામા રહી શકે છે; ધુવની પાસેના પ્રદેશોમાં રહેનારાઓ અત્યંત ખરક તથા ચરદીમા રહી શકે છે, તથા ઉષ્ણ પ્રદેશમા નિવાસ કરનારાઓ સૂર્યનો પ્રચંડ તાપ ખમી રહે છે, અને આપણે તેમના હુમલાથી બચીએ છીએ. જે દિશામા આપણને પહેલા શિક્ષણ મળ્યું હોય અથવા આપણે પોતે અભ્યાસ પાડ્યો હોય તે દિશામા આપણા જીવનનો પ્રવાહ વહે છે તથા પહેલા અશ્વચક્ર જણાતો ધંધો પણ ટેવને લીધે એટલો ગોડી જાય છે કે બવિધ્યમાં બીજા ઠાઈ ધંધા માટે ધીમે ધીમે નાલાયક બની જવાય છે. પચીસ વર્ષની વયના મુવકમા પણ વેપારનો, દાકતરનો, શિક્ષકનો, વકીલનો અથવા ગમે તે ધંધો તેણે મહણ કર્યો હોય તેની છાપ પડી જાય છે. તથા તેની બેલી, રીતભાત તથા તેના આખા વર્તનમા તેની અસર થોડી ઘણી જણાયા વિના રહેતી નથી 'કુમળું' ગાંડ જેમ

વાળાએ તેમ વળે ' એ કહેવન પ્રમાણે કુમળું મન પણ જે પ્રમાણે
 ટેવાયા વાળાએ તેમ વળા શકે છે. ત્રીસ વર્ષની ઉંમરે તો આપણું
 વર્તન એટલું બંધાઈ ગયેલું હોય છે કે તેની અસર જીવનપર્યંત
 રહે છે. આમ હોવાથી વીસ તથા ત્રીસ વર્ષ વચ્ચેની ઉંમરનો સમય
 માનસિક તથા વ્યાવહારિક ટેવો પાડવા માટે ઉત્તમ છે. અને વીસ
 વર્ષની નીચેની ઉંમરનો સમય પોતાને જ લગતી બાબતો જેવી કે
 શબ્દોના ઉચ્ચારો, આવભાવો, ચાલવાની રીત, બોલવાની છટા
 વગેરે ટેવો પાડવા માટે ઉત્તમ છે. વીસ વર્ષ પછી કોઈ પરબાયા
 શીખવામાં આવે તો તે બાબતમાં વપરાતા ઉચ્ચારો બરાબર મેલેડે
 ચડતા નથી. તથા તે ઉંમર ખેલાં યુગલું બોલવાની ટેવ પડી ગઈ
 હોય તો તે ટેવ મુકી દેતાં કઠિન જણાય છે. કોઈ ગરીબ માણસને
 મેલાં તથા દુલ્લકાં લુગડાં પહેરવાની ટેવ પડી ગઈ હોય તો પાછળથી
 ધનવાન થયા પછી પણ ગર્ભી શ્રીમંતની માફક સુશોભિત રીતે
 વસ્ત્રો સજ્જતાં લેને આવડતું જ નથી.

આવી રીતે કોઈ પણ જાતની ટેવ પડ્યા પછી આપણા
 મનમાં લેને વશ થઈ જવાનું વલણ હમેશાં રહે છે. માટે કેળવ-
 ણીની ઉત્તમ રીતિ એજ છે કે આપણી સર્વે ટેવોને અર્થોત્ત જ્ઞાન-
 તન્તુઓની ઘટનાને આપણા નૈતિક ઉત્કર્ષની બાધક નહીં પરન્તુ
 સાધક બનાવવી જોઈએ. જેવી રીતે અમુક રકમ કમાતાં મેનત
 તથા શ્રમ પડે છે, પરન્તુ લેને વ્યાજે મુક્યા પછી ધીમે ધીમે
 વ્યાજ વધતું જાય છે અને અન્તે વ્યાજમાથી જ આપણો નિર્વાહ
 થાય છે, તેવીજ રીતે પ્રથમ તો સારા આચરણોની—ટેવ—પાડતાં
 આત્મનિયંત્ર તથા માનસિક શ્રમથી કઠિનતા પડે છે, પરન્તુ ટેવ
 પડ્યા પછી તે ટેવોને લીધેજ આપણા જીવનનો પ્રવાહ નૈતિક માર્ગે
 ચાલે જાય છે. આ ઉપરાંત મુખ્ય સાર ગ્રહણ કરવાનો એ છે કે
 જેમ બને તેમ જીવેની ઉંમરમાં આપણા શારીરિક તથા નૈતિક જીવન
 માટેનાં સર્વે ઉપયોગી કાર્યોની દૃઢ ટેવ પાડી દેવી જોઈએ, અને

વિગેરે તથા ગાડીના અને ખાસ કરીને ટ્રામના ઘોડાઓ જે પ્રમાણે ટેવાઈ જાય છે તે પ્રમાણે સર્વે કામો કરાજી જાય છે. અને ત્હેનો આબેદુજ ચિતાર કાઢી સરકસ જેવાથી બહુ સારી રીતે આવે છે. એક સમયે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં એક સરકસના જનાવરોને રેલ્વેમાં લાઈ જતા હતા ત્હેવામાં રેલ્વેને અકસ્માત થવાથી એક વાધના પાંજરાનું ખારણું ઉઘડી ગયું અને વાધ બહાર નીકળ્યો, પરન્તુ તે પાંજરામાં રહેવાને એટલો બધો ટેવાઈ ગયો હતો કે બહાર ત્હેને બહુ તદ્દન નવું લાગવાથી તરતજ પાછો પાંજરામાં આવીને ભરાઈ ગયો.

આવી રીતે ટેવાને લીધે દરેક મનુષ્યના વર્તનની જાળ અમુક રીતે બંધાઈ જાય છે. ધનવાન પુરો મોજ મગદને ટેવાઈ જાય છે, તેમ જરીબ વર્ગના લોકો ગરીબાઈથી એટલા બધા ટેવાઈ જાય છે કે ધનવાન પુરોની છાંય કરવાનો પણ ત્હેમને અવકાશ હોતો નથી. ધણીજ મુશ્કેલ અજર નીચ ધંધાઓમાં ઉછરેલા મનુષ્યો તે ધંધાઓને તજ દેતા નથી ત્હેનું કારણ પણ એ છે. ટેવાને લીધેજ મચ્છીમાર તથા ખલાસીઓ જર તોફાને દરિયામાં રહી શકે છે, ખાણોમાં કામ કરનારાઓ હાંમેશાં અંધારામાં રહી શકે છે; ધુવની પાસેના પ્રદેશોમાં રહેનારાઓ અત્યંત ઝરફ તથા ચરદીમા રહી શકે છે, તથા ઉષ્ણ પ્રદેશમાં નિવાસ કરનારાઓ સૂર્યનો પ્રચંડ તાપ ખમી રહે છે, અને આપણે તેમના હુમલાથી બચીએ છીએ. જે દિશામાં આપણને પ્હેલા શિક્ષણ મળ્યું હોય અથવા આપણે પોતે અભ્યાસ પાડ્યો હોય તે દિશામાં આપણા જીવનનો પ્રવાહ વહે છે તથા પ્હેલા અસાધ્ય જણાતો ધંધો પણ ટેવાને લીધે એટલો ગોઠી જાય છે કે બાલિષ્ઠમાં બીજા કોઈ ધંધો માટે ધીમે ધીમે નાલાયક બની જવાય છે. પચીસ વર્ષની વયના શુવકમાં પણ વેપારનો, દાકતરનો, શિક્ષકનો, વકીલનો અથવા ગમે તે ધંધો તેણે પ્રદક્ષ કર્યો હોય ત્હેની છાપ પડી જાય છે. તથા તેની બેઠી, રીતમાત તથા ત્હેના આખા વર્તનમાં ત્હેની અસર થોડી ઘણી જણાયા વિના રહેતી નથી. 'કુમર' ગાંડ જેમ

વાળાએ તેમ વળે * એ કહેવન પ્રમાણે કુમરું મન પણ જે પ્રમાણે
 ટેવાથી વાળાએ તેમ વળી શકે છે. ત્રીસ વર્ષની ઉંમરે તો આપણું
 વર્તન એટલું બંધાઈ ગયેલું હોય છે કે તેની અસર જીવનપર્યંત
 રહે છે. આમ દોવાથી વીસ તથા ત્રીસ વર્ષ વચ્ચેની ઉંમરનો સમય
 માનસિક તથા બ્યાવહારિક ટેવો પાડવા માટે ઉત્તમ છે. અને વીસ
 વર્ષની નીચેની ઉંમરનો સમય પોતાને જ લગતી જાણતો જેની કે
 સંબંધના ઉચ્ચારો, આવભાવો, ચાલવાની રીત, બોલવાની છટા
 વગેરે ટેવો પાડવા માટે ઉત્તમ છે. વીસ વર્ષ પછી કોઈ પરભાષા
 શીખવામાં આવે તો તે બાધમાં વપરાતા ઉચ્ચારો જરાજર મ્હોંડે
 ચડના નથી. તથા તે ઉંમર પહેલાં ગુંગણું બોલવાની ટેવ પડી ગઈ
 હોય તો તે ટેવ સુધી દેતાં કઠિન જણાય છે. કોઈ ગરીબ માણસને
 મેલાં તથા દસડાં લુગડાં પ્હેરવાની ટેવ પડી ગઈ હોય તો પાછળથી
 ધનવાન થયા પછી પણ ગર્ભ શ્રીમંતની માફક સુસજ્જિત રીતે
 વસ્ત્રો મુજતાં લેને આણડું જ નથી.

આવી રીતે કોઈ પણ જાતની ટેવ પડ્યા પછી આપણા
 મનમાં લેને વશ થઈ જવાનું વશજી દમેલાં રહે છે. માટે કેળવ-
 ણીની ઉત્તમ રીત એજ છે કે આપણી સર્વ ટેવોને અર્થોત્ત દાન-
 તન્ત્રીઓની ઘટનાને આપણા નૈતિક ઉત્કર્ષની બાધક નહીં પરન્તુ
 સાધક બનાવવી જોઈએ. જેવી રીતે અમુક રકમ કમાતાં મહેનત
 તથા શ્રમ પડે છે, પરન્તુ લેને બ્યાજે મુક્યા પછી ધીમે ધીમે
 બ્યાજ વધતું જાય છે અને અન્તે બ્યાજમાથી જ આપણો નિર્વાહ
 ચાલે છે, તેવીજ રીતે પ્રથમ તો સારાં આચરણોની ટેવ પાડતાં
 આત્મનિર્મલ તથા માનસિક શ્રમથી કઠિનતા પડે છે, પરન્તુ ટેવ
 પડ્યા પછી તે ટેવોને લીધેજ આપણા જીવનનો પ્રવાહ નૈતિક માર્ગે
 ચાલે જાય છે. આ ઉપરથી મુખ્ય સાર મદજી કરવાનો એ છે કે
 જેમ અને તેમ પહેલી ઉંમરમાં આપણા સારીરિક તથા નૈતિક જીવન
 માટેના સર્વ ઉપયોગી કાર્યોની દૃઢ ટેવ પાડી દેવી જોઈએ, અને

કોઈપણ દુરાચરણોની ટેવ ન પડે એવી સંજ્ઞાજી રાખી વર્તવું જોઈએ. નિત્યના કાર્યોને જેમ જેમ મહેનત વિના ચત્રની માફક કરતા શીખીએ તેમ તેમ આપણા મનની શક્તિઓને નિરંકુશ બની ઉચ્ચતર કાર્યો કરવાનો વધારે અવકાશ મળે છે. જે મનુષ્યને મૂર્ખ બાળતોમા અનિશ્ચિત રહેવાની ટેવ પડી ગઈ હોય છે તે જાતેજ ઉત્પન્ન કરેલા દુષ્ટને આધીન બને છે. કંઈ પણ કાર્ય શરૂ કરવામા, ઉઠવા બેસવામા, કોઈની સાથે બોલવામા, ખાવા પીવામા વગેરે નાની બાળતોમા પણ તહેનું મન દોડાણાની માફક ફરે છે, અને તહેનો ઘણો ખરો વખત સાધારણ કાર્યો માટે પણ મનમા દા-ના કરવામા જાય છે.

આ ઉપરથી ટેવોની નૈતિક અસર વિષે બે ત્રણ સિદ્ધાન્તો દર્શાવેલા રમરણુમા ગણવાની જરૂર છે એક તો એ છે કે કોઈ પણ નવી ટેવ પાડતી વખત અથવા જુની ટેવ મુકી દેતી વખત મનને જેમ બને તેમ નિશ્ચિત તથા દૃઢ રાખીને શરૂ કરવું જોઈએ. જે જે સામનોથી તે નવી ટેવ મનમા ઠસી જાય તહેવા સર્વે સાધનોની મદદ લઈ તે ટેવને તહેમના વડે સજ્જડ બનાવવાને એક લક્ષ્ય થવું જોઈએ તેમજ તે ટેવની સર્વે બાધક વસ્તુઓને જેમ બને તેમ મનમાથી દૂર રાખી, તથા બને તો તે ટેવ પાડવાનું મનમા વચન લઈને પણ, એક ચિત્ત થવું જોઈએ. આમ કયોયી શરૂઆતમજ તે ટેવ એટલી બગવાન થશે કે તહેને પડતી મુશ્કેલી લાલચનું જોર જોડુ થઈ ધીમે ધીમે તે નષ્ટ થઈ જશે. બીજો સિદ્ધાન્ત એ છે કે જ્યાં સુધી નવી ટેવ મનમા ઠસી ગયેલી ન હોય ત્યાં સુધી તહેનો એક અપવાદ થવા દેવો જોઈએ નહીં. આ સિદ્ધાન્ત બહુ અમલનો છે, જેમ એક મહામહેનતે બારેકું દોરીનું પીટનું એક વખત જમીન ઉપર પડ્યા પછી તહેના ઘણા આંટાઓ ઉઠવી જાય છે, તેવીજ રીતે ટેવ પાડવામા જે એકાદ અપવાદ કયોયી હોય તો તે ટેવનું બગ ઘણું જોડુ થઈ જાય છે. તેટલાજ માટે કોઈ પણ ટેવ

પાડવાનો અભ્યાસ નિરંતર અને અરણ્યકિત રાખવાની આવશ્યકતા છે. પ્રો. બેકન લખે છે કે “આપણા વર્તન સંબંધી ટેવાનું મુખ્ય લક્ષ્ય એ છે કે તે ટેવો પાડતી આપણા મનમાં બે વિરૂદ્ધ શક્તિઓ હોય છે. અને એક શક્તિને અલગત જાળવાનું કરવા માટે ખીજી શક્તિને કેવળ બળદીન કરવી પડે છે. આ વિમર્શમાં જાળવાનું કરવાની શક્તિને એકે વખત દાર ખાવા દેવી જોઈએ નહીં. અને તે શક્તિને સતત વિજય આપીને એટલી દૃઢ બનાવવી જોઈએ કે તેની વિરૂદ્ધ શક્તિ પરાજય પામી માનસિક રણમૂંઝાયાથી અદૃશ્ય થાય. મનના ઉત્કર્ષ માટે આ એક ઉત્તમ રીતિ છે.”

આ રીતે પ્રથમથી જ ટેવાને દૃઢ કરવાની ખાસ જરૂર છે.

દરે કુટેવો પડી ગઈ હોય તેમને એકદમ તજી દેવી જોઈએ, અગર ધીમે ધીમે ઓછી કરવી જોઈએ તે ચિરે કેટલોએક મનભેદ છે.

કારણ કે તેના આધાર મુખ્યત્વે કરીને જે માણસે તે ટેવ તજી દેવાની છે તેવું મન દૃઢ કે નબળું છે તેના ઉપર રહેલો છે. પરંતુ તે કુટેવને જેટલા બને તેટલા માનસિક જગથી દાખી દઈ, તેને બદલે નવી મુટેવ એકદમ પાડવાની રીતિ ઉત્તમ છે તે વિષે તો મનભેદ છેજ નહીં. એક વાત ધ્યાનમાં રાખવાની એ છે કે તેમ કરવામાં આપણું મન ખમી શકે તે કરતાં વધારે નિયંત્ર તેના ઉપર કરવા જતા પરિણામ ઉલટું વિપરીત આવે છે. કારણ તેથી નહીં ટેવ પાડવામાં નિષ્ફળ થયાય છે, અને જુની ટેવ વધારે દૃઢ બને છે. દાર પીવાની, અરીજી ખાવાની, ગાળે પીવાની તથા બીજાં ઘણા દુરાચરણોને લગતી લાખા વખતથી પડેલી ટેવો મુકી દેતાં જો મન ઉપર વધારે પડતો દાબ મુકવામાં આવે તો ઘણી વખત એમ બને છે કે તે ટેવ જવાને બદલે મન વધારે જોરથી તે તરફ દોડે છે. પરંતુ જેટલો દાબ મન ખમી શકે તેટલો તો જરૂર વાપરવામાં આવે તથા તેમ કરતાં દુઃખ પણ સહન કરાય તોજ તે ટેવ જડ-મૂળથી ઉખટી શકે. ફરક કુટેવ છોડવામાં થાકું ધણું દુઃખ તો અવશ્ય

રહેલું છે, પરન્તુ તે દુઃખ સહન કર્યાનું પરિણામ અન્તે સુખમય છે એ વિચારથી તે દુઃખની તીવ્રતાને ઓછી કરવી જોઈએ. આ સંબંધી એક માનસિક નિયમ લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે કે કોઈ પણ વાંછનાને કદાપિ ફળીજન થવા નીધી ન હોય તો તે ધણાજ થોડા વચનમાં લેના અર્નિવાહને લીધે દુર્ગંજતાથીજ મનમાં ને મનમાં નષ્ટ થાય છે.

ઉપરના જે સિદ્ધાન્તો ઉપરાંત એક ત્રીજો સિદ્ધાન્ત પણ મનમાં રાખવાની જરૂર છે. તે એ છે કે પ્રત્યેક નિશ્ચય મનમાં બને તથા જે કોઈ ટેવ પાડવાની હોય તેને માટે ઉપયોગી ભાવનાઓ મનમાં ઉત્પન્ન થાય તે સર્વેને વર્તનમાં મુક્તવાની જેમ બને તેમ જોઈથી તક લેવી જોઈએ. જે કાંઈ નિશ્ચિત વિચારો તથા ભાવનાઓ મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે સર્વેને અસર મગજ ઉપર ફક્ત લેમના ઉત્પન્ન થવાથી થતી નથી, પરન્તુ લેમને વર્તનમાં મુક્તતા રનામુઓ તથા ચાનતન્તુઓમાં થતી ગતિઓથી થાય છે. ગમે તેટલા ઉચ્ચ સિદ્ધાન્તો આપણે જાણતા હોઈએ તથા આપણા વિચારો તથા ભાવનાઓ ગમે તેટલી શુદ્ધ હોય પરન્તુ જ્યાં સુધી તે પ્રમાણે આપણું વર્તન રાખીએ નહીં ત્યાં સુધી આપણા જીવનમાં લેમની છાપ પડી શકતી નથી. આપણા જીવનના અગત્યના પ્રસંગોમાં ઓછસ ઉચ્ચ આશયો રાખીને અમુક રીતે વત્કાળ વર્તવું એ દૃઢ શક્તિનો મુખ્ય ધર્મ છે, અને ધૃજી સકિનને દદ્દ બનાવવી એ સદ્વર્તનનું મુખ્ય લક્ષણ છે. અમુક રીતે વર્તવાનું વક્ષ્ય લેવી રીતે નિરન્તર વર્ત્યોથીજ મનમાં દદ્દ થાય છે. કાંઈ પણ નિશ્ચય ક્યો હોય અથવા ઉચ્ચ ભાવના ઉત્પન્ન થઈ હોય, પરન્તુ જે લેમને મનમાં ને મનમાંજ રહેવા દીધા હોય તો તેમ કર્યાની ટેવ પાડવાને લીધે સર્વે નિશ્ચયો તથા ભાવનાઓને કંઈ પણ કાર્ય પ્રેર્યો વિના મનમાં ઉત્પન્ન થઈ ત્યાંજ અટકાવવાનું વક્ષ્ય રહે છે. વિષ્ણુ મનુષ્યો એવા હોય છે કે જેમનાં મન બહુજ વિચારશીલ હોય છે,

સારા ખોટાનેા વિવેક બહુ બારીક રીતે તેઓ કરી શકે છે, તથા તેઓના મનની લાગણીઓ પણ બહુ તીવ્ર હોય છે, પરન્તુ જ્યાં કંઈ દીગ્મતવાળું કાર્ય કરવાનું હોય છે ત્યાં તેઓ નિર્જળ બની જાય છે. આવા મનુષ્યોનું માનસિક શ્રવન વિચારમાં ચર ચઢ તેમાં જ પૂર્ણ થાય છે, અને વિચારશક્તિ ગમે તેટલી હિમ્મત હોય પરન્તુ તેમનું વ્યાવહારિક શ્રવન તો ઘણી વખત નિષ્ફળ નીવડે છે. જે કંઈ હિમ્મત વિચાર તથા ભાવના ઉત્પન્ન થાય તેની અસર વર્તન ઉપર થાય તો જ જ્ઞાન તથા વત્તનનું ઐક્ય બની શકે છે. આ ઉપરથી સ્વમજી સકારો કે નવલકથા વાચવાની, નાટકો જોવાની તથા કેટલીએક વખત સંગીત સાંભળવાની વગેરે જે જે ટેવોથી મનની લાગણીઓ ઘણી ઉત્તેજાય છે, તે ટેવોને મનમાં વધારે પડતી પાડ્યાથી મનની ઉત્તેજવાની શક્તિ વધે છે, અને અન્તે મન આવી રીતે નબળું થવાથી વર્તન ઉપર ઘણી વખત ખરાબ અસર થાય છે. આર્તુ ખરાબ પરિણામ અટકાવવાને ઉત્તમ માર્ગ એ છે કે જ્યારે જ્યારે કંઈ પણ હિમ્મત ભાવના ઉત્પન્ન થાય ત્યારે ત્યારે તેને કાંઈપણ પ્રકારનો આવિર્ભાવ કયાં સિવાય તેને મનમાંથી ખસવા દેવી જોઈએ નહીં. આવો આવિર્ભાવ કોઈ મોટું કાર્ય કરવામાં જ રહેલો નથી, ગમે તો ઘણાં સાધારણ કાર્યો કરવામાં આવે તેમાં એ પ્રત્યેક સહવિચાર તથા ભાવનાને વર્તનમાં આવિર્ભાવ તો અવશ્ય થવો જોઈએ. જે પ્રમાણે ભાવનાઓને કાર્યો ઉપર અસર કરવા દેવા સિવાય મનમાં જ નષ્ટ થવા દઈએ તો તે સર્વે ભાવનાઓનું તેવી રીતે નષ્ટ થવાનું વલણ બંધાય છે, તેજ પ્રમાણે જો ઘણી વખત કોઈ કાર્ય માટે પ્રયત્ન કરતાં અટકી જઈએ તો થોડા વખતમાં આપણામાંથી પ્રયત્ન કરવાની શક્તિ પણ નષ્ટ થાય છે. તેજ નિયમ પ્રમાણે જો આપણું ધ્યાન જે વસ્તુ ઉપર રાખવું જોઈએ તે વસ્તુ ઉપર ન રાખતા તેને ખીજે રખડવા દઈએ તો તેમ કરવાની ટેવ પડ્યા પછી આપણા કાર્યો છતાં પણ એક વસ્તુ ઉપર

ધ્યાન ટકી શકતું નથી. આ ઉપરથી એક સિદ્ધાન્ત મનમાં રાખવાની જરૂર છે કે કંઈ ખાસ કારણ ન હોય તે છતાં પણ પ્રવર્તન કરવાની શક્તિનો દરરોજ ઉપયોગ કરીને ત્હેને જાગૃત રાખવી જોઈએ. અર્થાત્ નજીવી જાગૃતોમાં પણ મન ઉપર દાબ રાખી પ્રવર્તનો કર્યા જવા જોઈએ. આવી મન ઉપર સંયમ રાખવાની કેળવણી ઘર ઉપર ઉતરાવેલા વીમાના જેવી હોય છે. વીમાની રકમ કંઈ પણ ક્ષણિક લાભ વિના આપવી પડે છે, પરંતુ જો કોઈ વખત ઘરમાં આગ લાગે છે તો તે વીમાને લીધે ખોટા નુકસાનભાવી બચાય છે. તેવીજ રીતે જે મનુષ્યે દરરોજ નજીવી જાગૃતોમાં પણ એક ધ્યાન યજ્ઞની, પ્રવર્તનો કરવા તરફ ધ્યાન શક્તિ કેળવવાની તથા મનને નિગ્રહમાં રાખવાની ટેવ પાડી હોય છે, ત્હેને તરત તો ખટુ લાભ થતો નથી પરંતુ જીવનના ગંભીર પ્રસંગો ઉપર જ્યારે બીજા પુરુષો કે જોડાએ આવી ટેવ પાડી હોતી નથી તેઓ ગભરાઈ જઈ નિષ્ફળ નીવડે છે ત્યારે તે પુરુષ ત્હેના સ્થિર અને અંકુશવાળા મનને લીધે એક કીધાની માફક દંઢ રહી શકે છે.

આવી રીતે માનસિક ભાવોનો શારીરિક દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કર્યાથી નીતિશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોને ઉત્તમ સમર્થન મળે છે. આવા અભ્યાસથી સ્પષ્ટ રીતે સ્કમન્તય છે કે પ્રત્યેક પુરુષના મનમાં ઘણી જાતની ટેવો રહેલી છે, અને ન્હાની અવસ્થામાં જે માર્ગે ટેવો પાડવા ધારીએ તે માર્ગે પડી શકે છે. આપણું વર્તન સાફ હોય કે ખરાબ હોય પરંતુ તે આપણું પોતેજ ઉત્પન્ન કરેલું હોય છે. ફક્ત સારા અથવા ખોટા કાર્ય નહિ પરંતુ સારા અથવા ખોટા વિચારની પણ મગજના જ્ઞાનતન્તુઓ ઉપર અસર થાય છે. ઘણી વખત કંઈ ખોટું કામ કર્યા પછી આપણે પસ્તાઈએ છીએ, અને દરેક વખત મનમાં કહીએ છીએ કે ‘હશે! આ વખત જવા દો. હવેથી નહીં કરું.’ આવી રીતે જવા દઈને આપણે મન વાળીએ છીએ. પરંતુ આપણું મગજ ત્હેને જવા દેતું નથી. મગજના જ્ઞાનતન્તુઓના અણુઓમાં, તો

તેમની ધ્રુવ પડ્યાં વિના રહેતીજ નથી. જે કંઈ આપણે કરીએ છીએ અથવા જે કોઈ વિચાર મનમાં લાવીએ છીએ તે કદાપિ તેમની ઘોડી ધણી અસર મન ઉપર ઉત્પન્ન કર્યા વિના રહેતીજ નથી. દરેક વખત તેમની અસર મનમાં પડે છે, અને તેવી અસરો ભેગી થયા પછી તેમ કરવાની ટેવ બંધાઈ જાય છે. આવી રીતે ટેવો પડવાથી આપણને લાભ તથા હાનિ બને ચાય છે. ખરાબ કાર્યો કરવાની ટેવો પડી ગઈ હોય તો હાનિ થાય છે, અને સહ-વર્તનની ટેવ પડી હોય તો લાભ થાય છે. જેમ ધણી વખત દારૂ પીવાથી દારૂડીયા બની જાય છે, તેમજ ધણી વખત સારાં કૃત્યો તથા ઉચ્ચ વિચારો કરવાથી વિદ્વાન તથા મહાત્મા પણ થઈ શકાય છે. માટે પ્રત્યેક યુવકે સારી ટેવો પાડવાની આવશ્યકતા સ્વીકારી પરિણામની ચિન્તા કર્યા સિવાય સહવર્તનના માર્ગ તરફ પ્રયત્નો કર્યા જવા જોઈએ. અને આ અમૂલ્ય સિદ્ધાન્ત સર્વદા સ્મરણમાં રાખવો જોઈએ કે નીતિમય વિચારો તથા કાર્યો કરવાની ટેવ પાડવી તે અગાધ ધન સંચિત કરવા કરતા પણ આપણું જીવન ઉચ્ચ બનાવવા માટે વધારે ઉપયોગી છે.

પ્રકરણ પાંચમું.

મન તથા શરીરનો સંબંધ.

હવે આપણે માનસિક આવિર્ભાવોનો જ્ઞાનતન્ત્રોમાં ચર્ચા આન્દોલનો (vibrations) સાથે કેવી જાતનો સંબંધ છે તે તરફ ફરીએ. આ વિષે જુદા જુદા વિરુદ્ધ મતો પ્રચલિત છે જેમાંના મુખ્ય આપણે અહીં તપાસીશું. જડવાદને અનુસરીને એક મત એવો પ્રચલિત છે કે મન કોઈપણ જાતની કાર્યોત્પાદક શક્તિ ધરાવતું જ નથી. વિચારોનો જે પ્રવાહ આપણા મનમાં વહા કરે છે તેમાં કોઈપણ વિચાર પોતા થકી જ બીજાને ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી.

તેમજ જ્યારે જ્યારે આપણે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે માનન-તુ-
ઓમાં જે આન્દોલનો થાય છે તે સર્વેને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ
વિચારોમાં નથી પરંતુ વિચારો તો માત્ર તન્તુઓમાં થતી ગતિઓને
લીધે જ ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ ચેતન ક્રિયામાં શારીરિક ક્રિયાને
ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છેજ નહીં પરંતુ કાર્યોત્પાદક શક્તિ તો
શારીરિક ક્રિયાઓમાંજ રહેલી છે અને આ બન્ને ક્રિયાઓ તદ્દન
બિન્ન પ્રકારની હોઇ તે બન્ને વચ્ચે એટલે માનસિક આવિર્ભાવો
તથા તન્તુ વ્યાપારો વચ્ચે કોઇપણ જાતનો કાયં કારણનો નહીં
પરંતુ કેવળ સાદ્યર્થનો જ સંબંધ રહેલો છે. આ મનને માનસ-
શાસ્ત્રમાં ચત્રવાદ કહે છે. કારણ કે જેવી રીતે કોઇપણ ચત્રની
ગતિઓ ચોક્કસ ક્રમમાં પોતાની મેળે થયા જ કરે છે અને જુદી
જુદી ગતિઓ એક સાથે થાય છે, તેવી જ રીતે આ મન પ્રમાણે
મનુષ્યના મગજમાં ઇન્દ્રિયસ્થાનો તરફથી કોઇ પણ જાતનું પ્રેતસાદન
મળ્યાથી તન્તુઓમાં પ્રક્રિયમય ગતિઓ શરૂ થાય છે. અને આ
ગતિઓ અમુક ક્રમમાં એકબીજાને ઉત્પન્ન કરી અન્તે ઉદ્ભાવક
તન્તુઓને માર્ગે જઇ સ્નાયુઓમાં આકુચનો ઉપજાવે છે આવી
રીતે શારીરિક વ્યાપારોથી જ આપણા કાર્યો ઉત્પન્ન થાય છે અને
માનસિક વ્યાપારો તો એક દૃષ્ટાંત માફક તન્તુ વ્યાપારોની સાથે
ત્હેમના ઉપર કોઇપણ જાતની અસર કયો વિના રહે છે. આ વાદ
શારીરશાસ્ત્રીઓમાં વિશેષે કરીને પ્રચલિત છે અને ત્હેમાંના કેટલા-
એકના મત પ્રમાણે તો શરીરમાં થતી ક્રિયાઓ તથા વિક્રિયાઓ
ત્યારેજ બરાબર રીતે સ્વમજી સકાય કે જ્યારે શરીરમાં ચેતન જેવી
વસ્તુ છે તેનો વિચારજ આપણે દૂર મુકીએ. હવે આ વાદના
સમર્થન માટે શા મુખ્ય કારણો અપાયા છે તે આપણે દુકામાં
જોઇશું. ઉપર પ્રમાણે જોયું કે દરેક મનોવ્યાપારની સાથે તન્તુ
વ્યાપાર અવશ્ય રહેલો છે, મને તો મનોવ્યાપાર પ્રજળ હોય અથવા
નિર્જળ હોય, ચિર સ્થાયી હોય અથવા નિર્જળ હોય પરંતુ પ્રત્યેક

મનોવ્યાપાર સાથે તન્તુ વ્યાપાર રહેતો છે. આ એક શારીરશાસ્ત્રનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. આ સિદ્ધાંતને અનુસરીને યન્ત્રવાદીઓ એમ કહે છે કે મનુષ્યનાં કેટલાંક કાર્યો ખદારથી મનવડે ઉત્પન્ન થયાં હોય તેમ લાગે છે પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તે કાર્યો કરવામાં કોઈપણ જનની માનસિક ક્રિયા હોતી જ નથી અને ખદારના પ્રોત્સાહનથી તન્તુ વ્યાપારો ઉત્તેજિત થઈ તે વ્યાપારોજ કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે. આવાં કાર્યો જોઈને પરાવર્તિત કાર્યો (reflections) કહેવાય છે તે મનુષ્યથી થઈ શકે છે તે નિઃસંશય છે. ઓકણી મુઠ્ઠાથી ઊંઠ આવે, આંખમાં કણું પડ્યાથી પાણી આવે, આંખ ઉપર કોઈ પદાર્થ આવતો હોય તો આંખ એકદમ મર્યાદા જાય તોગેરે વિવિધ પ્રકારનાં ધણા પરાવર્તિત કાર્યો મનુષ્યથી થાય છે. પ્રયોગોથી સિદ્ધ થયેલું છે કે આવાં કાર્યો અધરાંથ તથા કરોડરજ્જુમાં આવેલી તન્તુ અનિચ્છામાં થતી પ્રકંપમય ગતિઓ વડે ઉત્પન્ન થાય છે. દરે જ્યારે માનસિક વ્યાપાર સંદિગ્ધ આવાં કાર્યો કેવળ તન્તુ વ્યાપારથીજ ઉદ્ભવે છે તો માનસિક વ્યાપાર સંદિગ્ધ ઉત્તમાસમાં શિષ્યવ્યાધોમાંથી જેઓ શરૂ થાય છે તેવાં કાર્યો પણ જો કે વધારે યુક્તિ છે છતાં તન્તુ વ્યાપારથીજ ઉત્પન્ન થાય છે એમ શા માટે માનવું ન લેઈએ ? કરોડરજ્જુ પરાવર્તિત કાર્યો ઉત્પન્ન કરવાનું યન્ત્ર છે તો એમ શા માટે ન માનવું કે મગજનું ઉત્તમાંથ પણ ઈચ્છી જાતનાં કાર્યો કરવાનું યન્ત્ર છે ? આ કારણ યન્ત્રવાદના સમર્થનમાં મુખ્યત્વે કરીને અપાય છે. ડેકાર્ટ, સ્પોર્ડીંગ, લલ્લી, ક્લીફડ વિગેરેએ આ વાદ સત્ય છે એમ જનાવવાને પ્રયાત્ન કર્યો છે. તે સર્વેનો સાર એજ છે કે મનુષ્યો સજીવ યન્ત્રો છે, ત્હેમના સર્વે કાર્યો શરીરમાં થતા તન્તુ વ્યાપારોને લીધેજ ઉદ્ભવે છે, ક્રિયા ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ ચેતનમાં છેજ નહીં અને જેમ કોઈ પદાર્થની ગતિઓ પ્રભાણે અને ત્હેમના ઉપર કોઈ જાતની અસર થયી શિવાય તે પદાર્થની પાછળ હમેશાં આલેખ આવે છે તેમ મનોવ્યાપારો તન્તુ

વ્યાપારોની સાથે કેવળ સાદ્યર્થ સંબંધજ ધરાવે છે. આ ઉપરથી જાણી શકાય છે કે આ મન પ્રમાણે મનુષ્યનાં સાદાં તેમજ અત્યંત શુભ-વાડા બરેલાં કાર્યો શારીરિક ક્રિયાઓથી જ થાય છે અને કોઈ વિદ્વાન માણસોના કાર્યો ઉત્તમ હોય તો તેનું કારણ એમ નથી કે તેનું ચેતન ઉચ્ચ છે પરંતુ તેના જ્ઞાનતન્ત્રો ઉપર પ્રકારના પ્રકરો ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. આ પ્રમાણે જો શેક્સપીયરનું તન્ત્રયક તથા તેની પ્રાકૃતિક પરિસ્થિતિ આપણે જરાજર જાણી શકીએ તો તેના જીવનના અમુક વખતે કેટલાક કામગીર ઉપર તેનો દાઢ અમુકજ કાળા ચિદ્વેદ (અક્ષરે)ના સમૂહ જોઈને આપણે હેમજેટનો લેખ કહીએ છીએ તેને કેની રીતે ચીતરી શકીએ તે આપણે ચોક્કસ રીતે કહી શકીએ. તેમજ તે લેખમાના સર્વે છેડાઓ તથા ફેરફારોનું કારણ શેક્સપીયરના મનમા વિચારોનું અસ્તિત્વ છે કે નહીં તે જાણવાની દરકાર પણ ક્યાં વિના સ્વમજી શકીએ.

હવે આ વાદ સત્ય છે કે નહીં તથા તેના સમર્થન માટે જે કારણ અપાય છે તે સમજા છે કે તે આપણે જોઈએ છીએ. બહિર્જનનના કેટલાએક ઉત્તેજક કારણોથી ઉત્પન્ન થતા તન્ત્ર પ્રવાહો કેરોડ રજુ વિગેરેમા રહેલી અમુક તન્ત્રમન્યિઓમા થઈ ઉદ્ભવક તન્ત્રોને માર્ગે પરાવર્તિત કાર્યો ઉપજાવી શકે છે તેમા તો કંઈ સંશય છેજ નહીં. જેવી રીતે બરેલી બંદુકનો થોડો ઘામ્યો કે તરત ભડકે થાય છે તેવીજ રીતે પ્રાણીઓના લગભગ સર્વે અને મનુષ્યના કેટલાએક કાર્યો એવા હોય છે કે ઇન્દ્રિયને પ્રોત્સાહક કારણ મળ્યું કે તરતજ તન્ત્ર પ્રવાહ શરૂ થઈ જે અવયવોથી કાર્ય થવાનું હોય તે અવયવોમા ગતિ ઉત્પન્ન કરે છે પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે આવા અત્યંત થોડા સમયમા થતા પરાવર્તિત કાર્યોમા કોઈપણ જાતની ચેતનક્રિયા છેજ નહીં કે મગજના તન્ત્ર રચનાઓથી ઉત્પન્ન થતા કાર્યોમા જેટલો ચેતન વ્યાપાર હોય છે તેટલો નહીં પરંતુ તેનાથી નીચા પ્રકારનો પણ ચેતન વ્યાપાર છે કે નહીં ? દેહકાં, કષ્ટતર

વિગેરે પ્રાણીઓ તેમજ મનુષ્યો પરાવર્તિત કાર્યો કરી શકે છે પરંતુ પ્રાણીઓનું ચેતન નીચા પ્રકારનું છે અને મનુષ્યનું ચેતન ઉચ્ચ પ્રકારનું છે તેને કારણે તે બંનેના પરાવર્તિત કાર્યોમાં ફેર પડતો નથી. આ પ્રશ્નનો જવાબ કેટલાએક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ દર્શાવ્યો છે. ચંત્રવાદીઓ એમ કહે છે કે જેવી રીતે દેડકા વિગેરેનાં ચેતનરહિત અવયવો, જેમકે કરોડરજ્જુ યાન્ટ્રિક રીતે બનેલ મનો-વ્યાપારથી ઉત્પન્ન થતા હોય તેવા કાર્યો ઉપજવી શકે છે તેવીજ રીતે મગજના શિર્ષકધારીના તંતુસ્થાનોમાથી ઉત્પન્ન થતાં કાર્યોની સાથે જે ચેતન વ્યાપારો જણાય છે તે પણ યાન્ટ્રિક રીતે અર્થાત્ તંતુ વ્યાપારોને કારણે ઉત્પન્ન થતા હોય તે વાત સંબંધિત જણાય છે અર્થાત્ ચેતન નહીં પરંતુ તંતુ-વ્યાપારોજ કાર્યોત્પાદક શક્તિ ધરાવે છે. આના ઉત્તરમાં શારીરશાસ્ત્રના જ કેટલાએક વિદ્વાનો એમ કહે છે કે જેવી રીતે મગજના ઉત્તમાંશમાંથી ઉત્પન્ન થતાં કાર્યો બનેલ મનોવ્યાપાર સહિત જણાય છે તેનું કારણ એ છે કે જે તંતુસ્થાનોમા તે ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓમા ચેતન વ્યાપાર રહેલો છે તેવીજ રીતે જે કરોડરજ્જુમાથી ઉત્પન્ન થતા સર્વે કાર્યો બનેલ મનોવ્યાપારથી ઉત્પન્ન થતા હોય એમ લાગતું હોય તો તે ઉપરથી એમજ સિદ્ધ થાય છે કે કરોડરજ્જુમા નીચા પ્રકારનું પણ અદૃશ્ય ચેતન હોય જોઈએ, અર્થાત્ નીચા કે ઉચ્ચ પ્રકારનું દૃશ્ય કે અદૃશ્ય પરંતુ ચેતનમાજ કાર્યોત્પાદક શક્તિ રહેલી છે. આવી રીતે ચંત્ર-વાદના સમર્થનમાં જે પ્રમાણ અપાય છે તેની વિરૂદ્ધ પણ પ્રમાણ મળી શકે છે પરંતુ આ વિરૂદ્ધ પ્રમાણનું સત્ય સ્પષ્ટમજવા માટે ચેતનનું મુખ્ય લક્ષણ શું જણાય છે તે તપાસવાની આવશ્યકતા છે. પ્રથમ તો ચંત્રવાદીઓ જ્યારે એમ કહે છે કે મનોવ્યાપારો તંતુવ્યાપારો-શિવાય થતાજ નથી હતા તે બંને તદ્દન જિજ્ઞાસુ હોય તો જોઈએ કેવળ સાદૃશ્ય સિવાય કોઈ પણ જાતનો સંબંધ છેજ નહીં ત્યારે તેઓ ભૂલી જાય છે કે જ્યાં કોઈ બે વસ્તુઓમા કોઈપણ પ્રકાર

રતો મંબન્ધ છે ત્યાં તેઓનાં સ્વરૂપ તદ્દન શિન્ન હોઇ શકે
 નહીં. કોમપણ પ્રકૃતિ સાત્ત્વની સંકુચિત દૃષ્ટિએ ચેતન તથા જડ
 વસ્તુઓના સાદ્યર્થ અથવા આનુપૂર્વાના સંબંધોનું રહસ્ય રહમ
 જપ્ત હોય છે. કારણ કે તે રહસ્ય રહમજવાને જડ તથા ચેતન
 બન્નેનાં સ્વરૂપો તથા નિયમો સ્પષ્ટજવાની જરૂર છે અને જ્યાં સુધી
 તે રહસ્ય સંપૂર્ણ રીતે રહમજવામાં આવ્યું નથી ત્યાં સુધી ચેતન
 વ્યાપારોની કેવળ અવગણના કરી શારીરિક વ્યાપારોને જ કારણ
 રૂપે માનવા આ શારીરસાત્ત્વનું સ્વમનાભિમાન જ છે. પ્રત્યેક વિજ્ઞાન-
 શાસ્ત્ર પોતાના વિષયના મૂળરૂપે જખ્યાતા કેદશાએક સિદ્ધાન્તો ત્વેમનું
 સત્યાસત્ય તપાસવા વિના સ્વીકારી લે છે અને તે સત્યાસત્યનું નિરા-
 કરણ કરવું એ તત્ત્વજ્ઞાનનો ધર્મ છે. પરન્તુ પોતે તો જો કે ત્વેનું
 સત્ય માની લે છે છતાં તે સત્ય સાચીત કરવાને તે અશક્ત છે,
 તેમજ તે સિદ્ધાન્તો છે તે પણ પોતાની સંકુચિત દૃષ્ટિથી તે કહી
 શકવું નથી. આવી રીતે મુનોવ્યાપારો કાર્યોત્પાદક શક્તિ ધરાવે છે
 એ બહુમાન્ય સિદ્ધાન્તનું સત્ય માનસશાસ્ત્ર સ્વીકારે છે અને તે સત્ય
 સાબીત કરવા માટે તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર આધાર રાખે છે.

ચંતનમાં કાર્યોત્પાદક શક્તિ રહેલી છે એમ ધારવાનું ફક્ત આ
 કારણ નથી પરન્તુ બીજું પણ એક સમજ કારણ છે. પ્રાણીઓની
 સર્વે જાતિઓમાં ચેતનનો વિકાસ કેવી રીતે થયો છે અને જેમ જેમ
 ચેતનનું સ્વરૂપ ઉચ્ચ અને છે તેમ તેમ તે કેવી રીતે પ્રાણીઓના
 સંરક્ષણનું સાધન બને છે તે સર્વેના અભ્યાસથી ચેતનમાં કાર્યો
 ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ રહેલી છે એમ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સિદ્ધ
 થાય છે. પ્રાણીઓની જાતિઓની પરપરામાં જેમ જેમ ઉચે જઈએ
 છીએ તેમ તેમ ચેતન વધારે વિકસિત તથા શક્તિ યત્ન જાય છે.
 માછલીઓ કરતાં વાનરોનું ચેતન વધારે ઉચ્ચ છે અને મનુષ્યનું
 ચેતન સાથી વધારે ઉચ્ચ છે આ ઉપરથી જખ્યાસે કે હવન વિગ-
 દમાં પોતાના સંરક્ષણાર્થે જે શક્તિઓ કામ પણ પ્રાપ્તિ ધરાવે છે,

તેમાંની ચેતન પણ એક શક્તિ છે, અને જેવી રીતે ખીંચ શક્તિઓ પ્રાણીઓનું સંરક્ષણ કરે છે તેમ ચેતન પણ વિશ્વમાં ચાલતા સનન વિમલમાં જીવનનું રક્ષણ કરનાર સાધન છે એમ કહેવામાં કંઈ ખોટું નથી. પરંતુ જો તે કોઈ પણ જાતનું શારીરિક રક્ષણ કરી શકે તેમ હોય તો તેનામા શારીરિક વ્યાપારો ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ દેવાની જોઈએ. હવે ચેતન કેવી રીતે પ્રાણીઓના શરીરનું સંરક્ષણ કરી શકે છે તે જો જનાવી શકીએ અને જે પ્રાણીઓમાં ચેતનનું અત્યંત વિકસિત સ્વરૂપ જોવામાં આવે છે તે સર્વેનાં ખીંચ અવયવો એવી ખામીવાળા છે કે ચેતન જે શક્તિ ધરાવે છે કે તેજ શક્તિને ત્હેમનામાં અભાવ હોય છે એમ જો આપણે સિદ્ધ કરી શકીએ તો અન્તે એજ નિર્ણય ઉપર આવીએ કે ચેતનમાં અમુક જાતની શક્તિ રહેલી છે મારેજ પ્રાણીઓમાં ત્હેનો વિકાસ થયેલો હોવો જોઈએ. હવે ચેતનના સર્વે વ્યાપારો તપાસવાથી એક ત્હેનું મુખ્ય લક્ષણ એ જણાય છે કે ચેતનમાં કોઈપણ વસ્તુની ખીંચ વસ્તુઓમાંથી પસંદગી કરવાની ધમ્મ શક્તિ પ્રધાનપણે રહેલી છે. અને ધણુંખઈ જે વસ્તુમાં ત્હેને રસ પડે છે એ વસ્તુ તરફ ત્હેની ધમ્મ ચાય છે.

હવે ઉચ્ચ ચેતન ધરાવનાર પ્રાણીઓનાં તન્તુચક વિગેરે અવયવોમાં શી ખામી છે ત્હેનું નિરીક્ષણ કરતાં જણાય છે કે જ્યાં જ્યાં ચેતનનું રૂપ ઉચ્ચ છે ત્યાં ત્યાં મગજનું ઉત્તમોક્ષ કે જ્યાં સર્વે તન્તુઓનાં મધ્યસ્થાનો રહેલા છે તે ઘણું અસ્થિર અને અચ્ચ જોવામાં આવે છે. પરંતુ આવી અસ્થિરતાને ક્ષીધે જ જે પ્રાણીનું આવું મગજ હોય છે તે ગમે તેવી પરિસ્થિતિમાં સુકાચું હોય તે પરિસ્થિતિની સાથે એકાચ થવાને ઘણી જુદી જુદી જાતનાં કાર્યો કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. જે પ્રાણીઓના મગજનું બધારણ બહુ સ્થિર અને નીચા પ્રકારનું હોય છે, તેઓ જે કંઈ કાર્યો કરે છે તે ચોક્કસ રીતે, અમુક દિશામાં અને અસ્ખલિત રીતે કરે છે.

પરંતુ તેઓ પણ ઓછા જ કાર્યો કરી શકે છે અને પરિસ્થિતિના ફેરફારને લીધે જે જુની જુની જાનના કાર્યો કરવા પડે તે કરવાની શક્તિ હેમનામા હોતી નથી નાત્વ્ય એ છે કે હયા પ્રકારનું મગજ ધજાજી જુની જુની જાનના કાર્યો કરવાની શક્તિ ધરાવે છે પરંતુ અમુક પ્રસંગે કયુ કાર્ય કરવુ એમા હેનાથી ચોક્કસ રીતે વર્તી શકાય નથી અને તેથી જોડુ તથા ખડું ગમે તે કાર્ય હેનાથી થઈ શકે છે, ત્યારે નીચા પ્રકારનું મગજ થોડા કાર્યો કરવાની શક્તિ ધરાવે છે અને જે કાર્યો તે કરે છે તે ઘણુંખડું ખરાં અને બૃહ વિનાના કરી શકે છે. હવે જ્યાં જ્યાં મગજનું બંધારણ અરિથર છે ત્યાં ત્યાં ચેતનનો પ્રકાર ઉચ્ચ હોય છે અને જેમ મગજનો પદાર્થ વધારે અરિથર તેમ ચેતનનું સ્વરૂપ વધારે વિકાસ પામેલું જોવામા આવે છે આમ હોવાનું કારણ એજ છે કે જે મગજનું બંધારણ અરિથર છે હેનામા એકી વખતે જુદા જુદા કાર્યો કરવાની શક્તિ હોવાને લીધે પોતાનો હેતુ સાધવા માટે અમુક વખતે કયુ કાર્ય અને કયા કાર્યો કરતા અટકવુ તે માટે વર્તમાનકાળ તથા ભવિષ્યકાળનો પણ વિચાર કરવાની જરૂર રહે છે અને આ જરૂરને લીધેજ હેનામા ઉચ્ચ પ્રકારનું ચેતન વિકાસ પામેલું હોય છે અર્થાત્ હેના ઉચ્ચ ચેતનને લીધેજ પોતાનો હેતુ સરે રહેવુ કાર્ય બીજા કાર્યોમાથી પસંદ કરી શકે છે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે ચેતનમા કાર્ય ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ રહેલી છે અને ચેતન નિરર્થક નથી પરંતુ પ્રાણીઓને પોતાના સંસ્કૃત્યાય જુદી જુદી જાતની પરિસ્થિતિ સાથે એકામ થવા માટે જે વિવિધ કાર્યો કરવા પડે તે સર્વેનો વિચાર આણી શારીરિક વ્યાપારો તે ઉપજતી શકે છે મનુષ્ય પોતાના ઉચ્ચ ચેતનને લીધેજ અસખ્ય કાર્યો કરી શકે છે તથા જોડા કાર્યો કરતા ઇન્દ્રિયોને પોતાની ઇચ્છા શક્તિના પ્રભાવથી રોકી શકે છે આ ઉપરથી જણાશે કે મનુષ્યનું મગજ એક જાતનું મન્ન છે એમ કહેવુ જુલભરેલું છે, કારણ કે મન્ન તો જે રીતે હેનું બંધારણ

ગોચરવામાં આવ્યું હોય તે પ્રમાણે દર્શના એકજ રીતે કામ કરી ગયે છે. અમુક હેતુ સાધવા માટે પોતે ખરી રીતે કે ખોટી રીતે ચાલે છે તેનું ચન્નને પોતાને કંઈ જાન હોતુ નથી. આગગાડીનું વરાળચન્ન નહીંતો પૂલ રહામો હોય કે તુટેયો હોય પણ હિતારઓની દરકાર કયો પિના સગ્યા જોઈથી જ ચાલુ કરશે. આ ઉપરથી સ્વમગ્નશે કે વરતુઓમાં હેતુપૂર્વક કાર્યો કરવાની શક્તિ છે જ નહીં હવે જ્યારે આપણે ઉપર જોયુ તેમ મનુષ્ય પોતાના હેતુના આધક કાર્યો આટકારી શકે છે અને હેતુના આધક કાર્યો કરી શકે છે તો પછી મનુષ્યના મગજને ચન્ન કેરી રીતે કહી શકાય ? ચન્નવાદીઓ આ પ્રશ્નનો કંઈ પણ સગળ ઉત્તર આપી શક્તા નથી.

આની રીતે મનને ચન્ન તરીકે ધારવા વિરુદ્ધ સમગ્ર કારણો મળે છે અને ચેતનની ઉત્કાન્તિના અધ્યાસથી સિદ્ધ થાય છે કે મન પોતાની ધરજા શક્તિથી તન્તુઓમાં થતી ગતિઓમાં દેરફાર તથા નિયંત્રણ કરી શકે છે

માનસિક વ્યાપારો વિષે બીજો એક મન કેટલાએક માનસ શાસ્ત્રીઓએ પ્રચલિત કાર્યો છે અને તે હવે આપણે તપાસીયુ આ મત પ્રમાણે આપણા સર્વે મનોવ્યાપારો સુદૃઢ વ્યાપારોના ગિત્રણથી ઉત્પન્ન થાય છે અને જેમ કેઈ જડ પદાર્થ અદ્દર અણુઓના નમ-હનો બનેલો હોય છે તેમ પ્રત્યેક મનોવ્યાપાર પણ જુદા જુદા અને અવિજ્ઞાત માનસિક અણુઓના મસુદનો બનેલો હોય છે આ ઉપરથી આ વાદ ‘માનસિક પરમાણુવાદ’ તરીકે ઓળખાય છે આ મનના ધણા ખરા અનુવાચિઓ તરફથી લેને મિદ્ધ કરવા માટે ઉત્કાન્તિવાદની મદદ લઈ એમ કહેવામાં આવે છે કે મૃષ્ટિની ઉત્કાન્તિ ત જડપદાર્થો, વનરપતિજીવન, પ્રાણીજીવન અને અન્તે માનસિક નિકાસ પામેલું મનુષ્ય જીવન આ સર્વે અનુક્રમે ઉત્પન્ન થયેલા છે હવે આ સર્વે ઉત્કાન્તિ એકજ ક્રમમાં ઉત્પન્ન થયેલી હોવાથી તે સર્વેને સામાન્ય નિયમો લાગુ પડતા હોવા જોઈએ. પ્રકૃતિના પરમાણુઓ તેજ જગતમાં

પરંતુ તેઓ ધણાં એણાં જ કાર્યો કરી શકે છે અને પરિસ્થિતિના ફેરફારને લીધે જે જુની જુની જાતના કાર્યો કરવાં પડે તે કરવાની શક્તિ લેમનામાં હોતી નથી. જાતવ્ય એ છે કે ઉચ્ચ પ્રકારનું મગજ ધણાજ જુની જુની જાતના કાર્યો કરવાની શક્તિ ધરાવે છે પરંતુ આમુક પ્રસંગે ક્યું કાર્ય ક્યું એમાં લેનાથી ચોક્કસ રીતે વર્તી શકાતું નથી અને તેથી જોતું તથા ખરું ત્રમે તે કાર્ય લેનાથી મઠ શકે છે, ત્યારે નીચા પ્રકારનું મગજ એમાં કાર્યો કરવાની શક્તિ ધરાવે છે અને જે કાર્યો તે કરે છે તે ધર્મખર્ચ ખર્ચાં અને બૃહ વિનાના કરી શકે છે. દરે જ્યાં જ્યાં મગજનું ખંધારણ અસ્થિર છે ત્યાં ત્યાં ચેતનનો પ્રકાર ઉચ્ચ હોય છે અને જેમ મગજની પદાર્થ વધારે અસ્થિર તેમ ચેતનનું સ્વરૂપ વધારે વિશાસપામેહું જોવામાં આવે છે. આમ હોવાનું કારણ એજ છે કે જે મગજનું ખંધારણ અસ્થિર છે તેનામાં એકી વખતે જુદા જુદા કાર્યો કરવાની શક્તિ હોવાને લીધે પોતાનો હેતુ સાધવા માટે આમુક વખતે ક્યું કાર્ય અને કયા કાર્યો કરતાં અટકવું તે માટે વર્તમાનકાળ તથા ભવિષ્યકાળનો પણ વિચાર કરવાની જરૂર રહે છે અને આ જરૂરને લીધેજ લેનામાં ઉચ્ચ પ્રકારનું ચેતન વિકાસ પામેહું હોય છે અર્થાત્ લેના ઉચ્ચ ચેતનને લીધે જ પોતાનો હેતુ સરે લેવું કાર્ય બીજાં બધા કાર્યોમાંથી પસંદ કરી શકે છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે ચેતનમાં કાર્ય ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ રહેલી છે અને ચેતન નિરર્થક નથી પરંતુ પ્રાણીઓને પોતાના સંરક્ષણાર્થે જુદી જુદી જાતની પરિસ્થિતિ સાથે એકાગ્ર થવા માટે જે વિનિધ કાર્યો કરવા પડે તે સર્વેનો વિચાર આણી શારીરિક વ્યાપારો તે ઉપજતી શકે છે. મનુષ્ય પોતાના ઉચ્ચ ચેતનને લીધેજ અસંખ્ય કાર્યો કરી શકે છે તથા ખોટા કાર્યો કરતાં ઇન્દ્રિયોને પોતાની ઇચ્છા શક્તિના પ્રભાવથી રોકી શકે છે. આ ઉપરથી જણાશે કે મનુષ્યનું મગજ એક જાતનું યન્ત્ર છે એમ કહેવું જુલભરેહું છે; કારણ કે યન્ત્ર તો જે રીતે લેવું ખંધારણ

માનસિક પ્રદેશમાં અવિનાત હોય છે પરંતુ એક બીજા સાથે અમુક પ્રમાણમાં સમિશ્રણ થવા પડી ચેતન પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરે છે.

આ મત ધરાવનાર એક વિદ્વાન દરબટ રોએન્સર ત્રેનું સ્પષ્ટા-કરણ કરતા લખે છે કે “ જો કે પ્રત્યક્ષ શક્તિ ભાવના વિગેરે દરેક મનોવ્યાપાર અવિભાજ્ય તથા અપૃથક્કરણીય જણાય છે પરંતુ વાર્તાત્મિક રીતે તેમ નથી. આસ કરીને એક જાતનો મનોવ્યાપાર એવો છે કે ત્રેના અગોચરી સુદૃઢ મનોવ્યાપારોમાં પ્રયોગવડે પૃથક્કરણ બની શકે છે અને આ મનોવ્યાપાર તે સંગીતના સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ છે પ્રયોગવડે સિદ્ધ થઈ શક્ય છે કે એક મેકેન્ડના વધારેમાં વધારે સોળ પ્રમાણે પ્રદારા થાય છે ત્યારે દરેક પ્રદારનું જુદું પ્રત્યક્ષ મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે પરંતુ જ્યારે સર્વે પ્રદારોનો વેગ એક મેકેન્ડના મોળ કરતા વધારે પ્રમાણમાં થાય છે ત્યારે તે સર્વે પ્રદારોના જુદા જુદા પ્રયત્નો ઉદભવતા નથી પરંતુ ત્રેને બદલે એકજ લાગત પ્રત્યક્ષ મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે, ત્રેને આપણે નાદ કહીએ છીએ. પ્રદારોનો વેગ આથી પણ વધારે વધે છે. નાદમાં ફેરફાર થઈ ત્રેન ચાર બને છે અને ચારે પ્રદારોનો વેગ અમુક પ્રમાણ કરતા વધારે થાય ત્યારે ત્રેની ત્રેનના એટલી બધી વધે છે, કે તે સ્વર તરીકે ઓળખી શકાતા પણ નથી આવી રીતે પ્રદારોથી ઉત્પન્ન થતા એક જાતના પ્રત્યક્ષોના જુદા જુદા સંમિશ્રણોથી વિવિધ જાતના મનોવ્યાપારો ઉત્પન્ન થાય છે. આ તો આપણે ક્ષેત્રિયના પ્રત્યક્ષો વિષે જોયું પરંતુ આ ગન્ધ, રસ, રસ વિગેરે સર્વે ઇન્દ્રિયોના પ્રત્યક્ષો ચેતનના મૂળ વ્યાપારોના સમિશ્રણથી ઉત્પન્ન થયેલા છે. એમ અનુમાન કરનામાં કંઈ પણ બાધ જણાતો નથી બાલ પદાર્થોના સંનિકર્ષથી ઉત્પન્ન થતા સર્વે પ્રદારના પ્રત્યક્ષોનું મૂળત્વ એકજ હોય જોઈએ તરણ કે જો એક ઇન્દ્રિયના વિવિધ પ્રત્યક્ષોની અસામ્યતા તે ઇન્દ્રિયના મૂળ વ્યાપારોના ફક્ત જુદા જુદા સમિશ્રણોને લીધેજ હોય તો જુદી જુદી ઇન્દ્રિયોના પ્રત્યક્ષોની અસામ્યતા પણ ચેતનના મૂળ વ્યાપારોના

મળનત્વો છે અને ઉત્ક્રાન્તિને આધીન-જડ અથવા ચેતન્ય-સર્વે વસ્તુઓ પરમાણુઓના વિવિધ મિશ્રણોથી બનેલી છે અર્થાત્ મળ જતિવાળાં પ્રકૃતિનાં પરમાણુઓનીજ ઉત્ક્રાન્તિથી જડ તથા ચેતનમય પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થયા છે દરે પ્રજા એમ ઉત્પન્ન થાય છે કે પરમાણુઓનાજ વિવિધ મિશ્રણોથી જો સર્વે વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થયેલી છે અને પ્રત્યેક ઉચ્ચતર જીવન ધરાવતી વસ્તુ ત્તેનાથી નીચતર જીવનવાળી વસ્તુનાં આણુઓનાં નવા મિશ્રણથીજ કોઈ પણ નવું તત્ત્વ ઉમેરવા વિના ઉત્ક્રાન્તિ પામી છે તો જડ વસ્તુઓમાથી ચેતનવાળા વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થઈ ત્યારે ચેતનનું નવું તત્ત્વ કયાથી આવ્યું ? દરે ઉત્ક્રાન્તિવાદીઓમા એકજ પ્રકારના એટલે ફક્ત જડ વસ્તુઓનાજ નિષ્પન્નોથી જડ તેમજ ચેતન નરૂદિનું સ્વરૂપ સ્થાપનવાની અદા એટલી બધી છે કે આ પ્રશ્નના ઉત્તરમા તેઓ એમ કહે છે કે ચતન કોઈ સ્વતન્ત્ર વસ્તુ છેજ નહીં પરન્તુ પ્રકૃતિના પરમાણુઓના એક ગુણ છે અને તે પરમાણુઓનું અમુક પ્રકારનું મિશ્રણ થાય છે ત્યારે આ ગુણ ઉત્પન્ન થાય છે. આમ હોવાથી મનનો ઉદ્ભવ એ કાંઈ નવી વસ્તુનો ઉદ્ભવ નથી પરન્તુ પ્રાકૃતિક પરમાણુઓમા સંલિંગાળથી જ ચેતના કોઈપણ જાતના અનિરૂપિત રૂપમા પણ હાજર હોવી જ જોઈએ આ ઉપરથી કેટલાએક ઉત્ક્રાન્તિવાદીઓ એમ કલ્પના કરે છે કે પ્રથમથી જ પ્રકૃતિના પ્રત્યેક પરમાણુની સાથે ચેતનાનું પરમાણુ સંલુકન હોવું જોઈએ અને તેની રીતે પ્રકૃતિના પરમાણુઓ વિવિધ પ્રકારનાં પરસ્પર મિશ્રણોથી જડ પદાર્થો તથા મગજ વિગેરે શરીરના અવયવો બને છે જેની રીતે માનસિક પરમાણુઓ તેવા જ મિશ્રણોથી ચેતનાના વિવિધ રૂપો-ધારણ કરે છે. આવી રીતે દરેક મનોવ્યાપાર જડપદાર્થની માફક પરમાણુઓનો બનેલો છે અને જેમ પ્રત્યેક જડ પરમાણુ પોતે અદૃશ્ય છે પરન્તુ બીજાં અનેક પરમાણુઓની સાથે જોડાવાથી ઇન્દ્રિયગમ્ય પદાર્થ બને છે તેમ પ્રત્યેક માનસિક પરમાણુ પોતે

માનસિક પ્રદેશમાં અવિતાત હોય છે પરંતુ એક ખીલ સાથે અમુક પ્રમાણમાં સમિશ્રણ થયા પછી ચેતન પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરે છે. આ મત વરાનના એક વિદ્વાન દરખતે 'સ્પેન્સર હેનુ' રચના કરેલું કરતા લખે છે કે "તે કે પ્રત્યક્ષ વૃત્તિ ભાવના વિગેરે દરેક મનોવ્યાપાર અવિભાજ્ય તથા અપૃથક્કરણીય જણાય છે પરંતુ વાર્તાત્મિક રીતે તેમ નથી જાસ કદીને એક જાતનો મનોવ્યાપાર એવો છે કે જેના અગોચરી સૂક્ષ્મ મનોવ્યાપારોમાં પ્રયોગવડે પૃથક્કરણ બની શકે છે અને આ મનોવ્યાપાર તે સંગીતના મૂળ પ્રત્યક્ષ છે પ્રયોગવડે સિદ્ધ થઈ શકે છે કે એક મેન્ડના વવાગેમાં વધારે સોળ પ્રમાણે પ્રહારના થાય છે ત્યારે દરેક પ્રહારનું જુદું પ્રત્યક્ષ મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે પરંતુ જ્યારે સર્વે પ્રહારોનો વેગ એક સેકન્ડના સોળ કરતા વધારે પ્રમાણમાં થાય છે ત્યારે તે સર્વે પ્રહારોના જુદા જુદા પ્રયક્ષો ઉદ્ભવના નથી પરંતુ જેને બંને એકજ લાગટ પ્રત્યક્ષ મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે, જેને આપણે નાદ કહીએ છીએ પ્રહારોનો વેગ આથી પણ વધારે વધે છે. નાદમાં દેશ્કાર થઈ તીવ્ર સ્વર બને છે અને અન્તે પ્રહારોનો વેગ અમુક પ્રમાણ કરતા વધારે થાય ત્યારે જેની તીવ્રતા એટલી બધી વધે છે, કે તે સ્વર તરીકે ઓળખી શકાતો પણ નથી આવી રીતે પ્રહારોથી ઉત્પન્ન થતા એક જાતના પ્રત્યક્ષોના જુદા જુદા સમિશ્રણોથી વિવિધ જાતના મનોવ્યાપારો ઉત્પન્ન થાય છે આ તો આપણે કર્ણેન્દ્રિયના પ્રત્યક્ષો વિષે જોયું પરંતુ મન મન્થ રચના, રંગ વિગેરે સર્વે ઇન્દ્રિયોના પ્રત્યક્ષો જેનના મૂળ વ્યાપારોના સમિશ્રણથી ઉત્પન્ન થયેલા છે એમ અનુમાન કરામાં કદાચ પણ બાધ જણાતો નથી જાણ પદાર્થોના સનિકર્ષણી ઉત્પન્ન થતા સર્વ પ્રકારના પ્રત્યક્ષોનું મૂળત્વ એકજ હોયું જોઈએ તારણ કે જો એક ઇન્દ્રિયના વિવિધ પ્રત્યક્ષોની અસામ્યતા તે ઇન્દ્રિયના મૂળ વ્યાપારોના ફક્ત જુદા જુદા સમિશ્રણોને વધેજ હોય તો જુદી જુદી ઇન્દ્રિયોના પ્રત્યક્ષોની અસામ્યતા પણ જાનના મૂળ વ્યાપારોના

વિવિધ સંમિશ્રણોને લીધેજ હોવાં જોઈએ. હવે ચેતનના આ મૂળ વ્યાપારો શા છે કે જહેમના પરસ્પર સંમિશ્રણથી અને સંમિશ્રણના પશુ સંમિશ્રણથી અમંજ્ય મનોવ્યાપારો ઉત્પન્ન થઈ શકે છે? શારીરિક અને માનસિક ક્રિયાઓના સંબન્ધ ઉપરથી સંભવિત અનુમાન એજ થઈ શકે છે કે જાણ વસ્તુઓનો કોઈ ઇન્દ્રિય સાથે સંનિકર્ષ થવાથી જ્યારે તે ઇન્દ્રિયમાં રહેવાં તન્તુઓમાં સુક્ષ્મ પ્રકંપો થાય છે ત્યારે પ્રત્યેક તન્તુપ્રકંપ મગજના પ્રતીતિ સ્થાનમાં જઈ એક સુક્ષ્મ અને અગ્રાત મનોવ્યાપાર ઉત્પન્ન કરે છે. અને જ્યારે સંખ્યાબન્ધ તન્તુ પ્રકંપોથી આવ્યા સંખ્યાબન્ધ વ્યાપારો થાય છે ત્યારે તે સર્વેનું એકીકરણ થઈ તે ચેતન પ્રદેશમાં પ્રત્યક્ષરૂપે પ્રવેશ કરે છે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે તન્તુ પ્રકંપની સાથે ઉદ્ભવતો પ્રત્યેક સુક્ષ્મ વ્યાપાર જહેને માનસિક પરમાણુનું નામ આપી શકીએ તે આપણા સર્વે મનો વ્યાપારોનું મૂળતત્ત્વ છે.

ઉપર પ્રમાણે સ્પેન્સર માનસિક પરમાણુનાં સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ તર્કમાં કેટલાએક દોષો સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે. પ્રથમ તો એક વાત યોક્તસ છે કે સંગીતના સુરનું પ્રાપ્ત અને હેનું જાણ ઉત્પાદક કારણ એ બે વચ્ચેનો સંબંધ જોતાં જણાય છે કે સુર તે એક લાગટ પ્રત્યક્ષ છે અને હેનું કારણ જાણ વસ્તુના પ્રકંપો અનેક અને એક બીજાથી જુદા હોય છે. આ ઉપરથી એટલું નક્કી થાય છે કે કોઈ પશુ જગાએ આ પ્રકંપોમાં ફેરફાર થઈ રહેમનું એકીકરણ થયું હોવું જોઈએ. હવે પ્રશ્ન એ છે કે આ ફેરફાર ક્યા થાય છે, તન્તુઓમાં કે મનમાં? સ્પેન્સર એમ માની લે છે કે જાણ વસ્તુના પ્રકંપો હવા માર્ગે હૈન્દ્રિયમાં આવી ત્યાંથી શ્રવણના ચાન તંતુ માર્ગે નીકળી હેમની સંખ્યામાં ઘટાડો થવા વિના દેહ મગજના ઉત્તમામમાં પહોંચે છે અને ત્યાં પહોંચ્યા પછી હેમની સંખ્યાના જેટલાજ સુક્ષ્મ મનોવ્યાપારો ઉત્પન્ન કરે છે અને તે પછી હેમના

એટીકરણનો ફેરફાર મનમાં થાય છે. સ્પેન્સરનો તર્ક એવો છે કે એક પ્રકારના સર્વે કોષો (cells) જેટલાં પ્રકંપો હેમને મળે છે તેટલા જ્યાં હેમની ઉપરના કોષોને પહોંચાડે છે એટલે જો કે એક મેક કના ૨૦,૦૦૦ પ્રમાણે તન્તુ પ્રકંપો થતા હોય તો તેક મગજના કોષોમાં તેટલાજ પ્રકંપો ઉત્પન્ન થાય છે. અને હેમાના દરેક પ્રકંપની સાથે એક મનોવ્યાપાર થાય છે. આમ યથા પછી આ ૨૦,૦૦૦ સૂક્ષ્મ મનોવ્યાપારો પોતાની મેળે એકઠા થઈ એક લાગત મિશ્રિત મનોવ્યાપાર ઉત્પન્ન કરે છે.

હવે આ તર્કનો મુખ્ય હોય એ છે કે કારણોની સંખ્યામાં વધારો થવાથી કાર્યની સંખ્યા પણ તેટલીજ વધે છે એ સ્પેન્સરની ધારણા બૂલભરેલી છે. ઉદાહરણ તરીકે કોઈ લોલક ઉપર એક નમ્ર પ્રહાર કર્યાથી તે કેટલેક સુધી વાકું જઈ પાછું મૂળ સ્થિતિ ઉપર આવે છે. પરંતુ પ્રહારોમાં જ્યારે અમુક વધારો થાય છે ત્યારે તેટલોજ વધારો લોલકના આદોલનોમાં થતો નથી. કારણ કે હેના ઉપર પ્રહારો જો ઘણી ત્વરાથી પડે તો હેના આદોલનોજ બંધ થઈ જાય અને જાણે સ્થિર હોય તેમ વાકુંજ રવા કરશે. તેરીજ રીતે કોઈ વાંસળીમાં હવા ફૂંકવાથી તે સ્વર અમુક વખત સુધી મોટો થાય છે પરંતુ અંતે હવાનું જોર બહુ વધે છે ત્યારે તે સ્વર વધારે મોટો થવાને બદલે એકાએક બંધ પડી જાય છે. અને હેની ઉપરનો બીજો જ સૂર સંજગાય છે. આવી રીતે કારણોની સંખ્યામાં વધારો કરવાથી થોડા વખત સુધી કાર્યની સંખ્યામાં તેટલોજ વધારો થાય છે પરંતુ અમુક વધારો થયા પછી કાર્યમાં કેવળ વધારો થવાને બદલે હેના સ્વરૂપમાં જિનનતા જણાય છે. આ નિયમના અનેક ઉદાહરણો ભૌતિક તેમજ માનસિક સહિમાંથી મળી શકે છે. અને ગાનતંતુઓમાં થતી પ્રકંપમય ગતિઓ વિશેષે કરીને આ પ્રમાણે વર્તે છે. આનું કારણ એ છે કે તંતુઓ કરતા કોષો વધારે સ્થૂળ હોય છે અને તેથી તંતુઓમાં ત્વરાથી થતી ગતિઓ કોષોમાંથી

નીકળ્યા પછી ઘણી ઓછી થઈ જાય છે. કન્દ્રિય રચાનમાંથી ઉત્પન્ન થતી ગતિઓ જેમ જેમ કોષોમાંથી પસાર થતી જાય છે તેમ તેમ લેમની સંખ્યા ઓછી થઈ અંતે મગજમાં પહોંચી મનોવ્યાપાર ઉત્પન્ન કર્યા પહેલાં તે સર્વેનું એકીકરણ થાય છે, અર્થાત્ સર્વે શ્રુત મતિઓનો એક તાંત્ર વ્યાપાર જતી મગજમાં લેનાથી એકજ અવિ લાભ્ય અને અપૃથક્કરણીય મનોવ્યાપાર ઉત્પન્ન થાય છે, આવી રીતે તાંત્રોમાં થતી ક્રિયાઓથી માનસિક પરમાણુવાદની વિરુદ્ધ પ્રમાણ મળે છે અને અજ્ઞાત મનોવ્યાપારનું અસ્તિત્વ ખોટું હોય છે. પરંતુ આ વાદની વિરુદ્ધ બીજું પણ એક સજ્જ કારણ છે. આ વાદ પ્રમાણે તાંત્ર વ્યાપારોથી ઉત્પન્ન થતા અજ્ઞાત મનોવ્યાપારો પોતાની મેળે જ પોતાનું એકીકરણ કરી લઈ એક મનોવ્યાપારરૂપે ચેતનમાં પ્રવેશ થાય છે પરંતુ આવા એક બીજનથી ભિન્ન મનોવ્યાપારો પોતાની મેળેજ એક કેવી રીતે થઈ જાય એ વાત સમજી શકાય તેમ નથી. જુદી જુદી વસ્તુઓનું કોઈ એકીકરણ વ્યાપારો આપણને જણાય છે ત્યારે તે વસ્તુઓ આપણા માનસિક દષ્ટિ-બિન્દુથી એક જણાય છે પરંતુ પ્રત્યેક વસ્તુ તો એક બીજનથી જુદીજ રહે છે અર્થાત્ આપણને તે એકીકરણ તે એકીકરણ જણાવાનું ખરું કારણ તે વસ્તુઓમાં નથી, લેમને ગ્રહણ કરવાની આપણી માનસિક શક્તિમાં છે. આવી રીતે જડ વસ્તુઓ તેમજ માનસિક વ્યાપારો પોતાનું એકીકરણ પોતેજ ઉત્પન્ન કરવાને અસક્ત છે. અને પોતાનાથી જુદી એવી બીજીજ કોઈ વ્યક્તિ ઉપર લેમના એકીકરણનો આધાર રહે છે.

પ્રકરણ ૬ ફું.

માનસશાસ્ત્રના અભ્યાસની પદ્ધતિ.

આત્મા સુધી આપણે માનસિક વ્યાપારોની સાથે અનુભવશામા આવતી સાર્ગરિક ક્રિયાઓ વિશે વિવેચન કર્યું છે. હવેના પ્રકરણમાં માનસિક વ્યાપારોનો પોતાનો અભ્યાસ કરવાનો છે. હવે તેમ કરનાં પહેલાં મનોવ્યાપારોનો કેવી રીતિએ અભ્યાસ કરવાનો છે તે તપાસવું આવશ્યક છે. પ્રથમ એટલું લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે કે મન વિશે જે અભ્યાસ આપણે કરવાનો છે તે હોમના અન્તરૂચરૂપ વિશે નહીં પરંતુ હોના આવિર્ભાવો વિશે કરવાનો છે અર્થાત્ માનમશાસ્ત્રને એક વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર તરીકે ગણી મનનો પોતાનો નહીં પરંતુ મનુષ્યોના મતોનો અભ્યાસ કરવાનો છે એમ કહી શકાય. આ દૃષ્ટિએ સૃષ્ટિમાં જેમ અનેક હન્દ્રિયગમ્ય વસ્તુઓ છે તેમ મન પણ એક અનીન્દ્રિય વસ્તુ છે અને માનસિક વ્યાપારોનું નિરીક્ષણ તે વ્યાપારોને પોતાના મનની ખંઠારની વસ્તુઓની માફક જ ગણીને કરવું જોઈએ એટલે કે જેમને વ્યાપારનું નિરીક્ષણ કરવાનું હોય હોમને પોતાના મનના વિચારો ખીજા વિચારોથી જેમ અને તેમ દૂર રાખી નિષ્પક્ષપાતે નિરીક્ષવા જોઈએ. ઉદાહરણ તરીકે ધારો કે આપણા કોઈ વિચારને ખીજા કોઈ મનુષ્યના વિચાર સાથે સરખાવવા હોય તો તેમ કરવામાં આપણા વિચારને એક બાજુ વસ્તુની માફક આપણા મનના અન્ય અનુભવોથી તટસ્થ રાખવો જોઈએ, અર્થાત્ આપણા જેમના વ્યાપારનું નિરીક્ષણ કરવાનું હોય હોને કાણુવાર મનથી બાજુ ગણવો જોઈએ. હવે મનોવ્યાપારોનું નિરીક્ષણ કરવાની શી શી રીતિઓ છે તે આપણે જોઈશું.

આ રીતિઓમાં મુખ્ય અન્તર્નિરીક્ષણની રીતિ છે. આપણા પોતાના મનમાં શું શું થાય છે તેનું અવલોકન કરવું તે અન્તર્નિ-

રીક્ષણ કહેવાય છે. જ્યારે જ્યારે આપણે આપણા મનમાં કુપકી
 મારીએ છીએ ત્યારે ત્યારે ત્યાં કંઈક પણ મનોવ્યાપારો થતા જણાય
 છે. ગમે તો તે કાળે મનમાં વિચાર હોય, ભાવના હોય, રાગ હોય,
 ઇર્ષ્યા હોય પરંતુ આ સર્વે વ્યાપારોનો પ્રવાહ મનમાં વલ્લાજ કરે
 છે. તમે આ સર્વે વ્યાપારો જાણવાને તથા તહેમની પરસ્પર તુલના
 કરવાને આપણી ઇન્દ્રિયો અશક્ત છે કારણ કે તેઓ આપણા મન-
 માંજ હોવાથી ઇન્દ્રિયગમ્ય નથી. તહેમને જાણવાનું મુખ્ય સાધન તે
 આપણું મનજ છે, અર્થાત્ તહેમનું જ્ઞાન મેળવવા માટે મનને પોતાની
 અંદર જઈ ત્યાં શું થાય છે તેનું નિરીક્ષણ કરવાનું હોય છે. આવી
 રીતે પોતાની દૃષ્ટિને અંદર ફેરવી આત્મ નિરીક્ષણ કરવું એ મનની
 એક મુખ્ય શક્તિ વાસ્તવિક રીતે મનમાં રહેલી છે કે નહીં તથા મન
 પોતાનું જ નિરીક્ષણ કરી શકે એ શક્ય છે કે નહીં તે વિષે કેટલો-
 એક મનભેદ રહેલો છે. કૌમ્ત વિગેરે કેટલાએક વિદ્વાનો એમ કહે
 છે કે મન પોતાની હારની વસ્તુઓ જાણી શકે પણ પોતાને જ
 જાણી શકવાને તે કેવળ અશક્ત છે. આમ હોવાના જે કારણો કૌમ્ત
 આપે છે તેનો સાર એ છે કે જ્ઞાનના દરેક કાર્યમાં જ્ઞાતા અને
 અને જેમ એ બંને પરસ્પર ભિન્ન અને એક બીજાથી બાહ્ય હોવા
 જોઈએ. જો જ્ઞાતા ને જેમ એકજ હોય તો જ્ઞાતા પોતે એક જાગ
 વિચાર કરે અને બીજો જાગ પહેલા જાગને વિચાર કરતા નિરીક્ષણ
 કરે એમ જાગોમાં કેરી રીતે બહેંચાઈ શકે ? વળી મનોવ્યાપારો
 એટલા ક્ષણિક હોય છે કે તહેમનું નિરીક્ષણ કરવા જઈએ તો પહેલાં
 તો તેઓ કાતો નષ્ટ થયા હોય છે અથવા તો તહેમનું સ્વરૂપ બદલાઈ
 ગયેલું હોય છે. કોઈપણ મનોવ્યાપાર એવો હોતો નથી કે તહેમું
 નિરીક્ષણ કરવા માટે તહેમને અચૂક વખત સુધી મનમાં ગાંધી
 મુકીએ. ક્રોધ, લાલચ વિગેરે રાગો એવી જાતના છે કે જ્યાં સુધી
 તેઓ મનમાં હોય છે ત્યાં સુધી તે એટલું ઉત્કેરાયેલું હોય છે કે
 તહેમનું નિરીક્ષણ કરવાને મનને અવકાશ હોતો જ નથી. મન જે

કાર્મ જાણી શકે છે તે બાબ વસ્તુઓ વિશેજ છે. કારણ કે આવી વસ્તુઓનેજ તે પોતાની મનુષ્ય રાખી ઇન્દ્રિયોવડે ચોક્કસ નિરીક્ષણ કરી શકે છે. આ કારણેને લીધે માનસિક જ્ઞાનનો નિયમ એ છે કે મન પોતાનાજ વ્યાપારો વિષય ખીજ સર્વે વસ્તુઓનું જ્ઞાન મેળવી શકે છે.

એક તરફથી અન્તર્નિરીક્ષણ વિરૂદ્ધ જ્યારે આમ કહેવાય છે ત્યારે ખીજ તરફથી કેટલાએક માનસશાસ્ત્રીઓ બાહ્ય વસ્તુઓના નિરીક્ષણ કરનાં અન્તર્નિરીક્ષણને વધારે ચોક્કસ અને જૂથ વિનાનું માને છે. આના સમર્થનમાં તેઓ એમ કહે છે કે બાહ્ય વસ્તુઓનું નિરીક્ષણ કરતા કરતા આપણી ઇન્દ્રિયોની શક્તિ સંકુચિત હોવાથી ઘણી વખત હેતુશબ્દો છીએ અને તેથી ઘણી વખત તેઓ જેવી દેખાય છે તેવી ખરી રીતે હોતી નથી. પરંતુ મન પોતાના વ્યાપારોનું પોતેજ નિરીક્ષણ કરવાથી જેવા તે વ્યાપારો હોય છે તેવાજ હોમને દેખી શકે છે અને તેમાં જૂલ મવાનો સંભાવ રહેતો નથી. આમ હોવાથી બાહ્ય નિરીક્ષણથી રાગેયું જ્ઞાન કૃત્રિમ અથવા આડું કનર છે, જ્યારે અન્તર્નિરીક્ષણથી મળતું જ્ઞાન સર્વદા સ્પષ્ટ અને સીધુંજ હોય છે.

હવે આ બંને વિરૂદ્ધ મતો વિશે માનસશાસ્ત્રમાં બહુ ચર્ચા થયેલી છે. અન્તર્નિરીક્ષણની વિરૂદ્ધનો મન માનસશાસ્ત્રને એક સ્વતંત્ર શાસ્ત્ર તરીકે સ્વીકારવા ના કહે છે અને તેને શારીરશાસ્ત્રનું અંગ માને છે; કારણ કે તે મત પ્રમાણે મનોવ્યાપારોનું અન્તર્નિરીક્ષણ અશક્ય હોવાથી માનસશાસ્ત્ર મનોવ્યાપારોની સાથે થતી શારીરિક ક્રિયાઓ કે જહેમનું ઇન્દ્રિયોવડે નિરીક્ષણ બની શકે તે તેમના અભ્યાસ હિપર રચાયેલું છે. હવે સર્વ ક્ષેત્રને શંકા થશે કે શું અન્તર્નિરીક્ષણ અશક્ય છે તે ખરું? આ શંકાનું સમાધાન કરતા જહોન મીલ નામનો વિદ્વાન માનસશાસ્ત્રી કહે છે કે માનસિક વ્યાપારો લક્ષિક હોવાથી જે સમયે તેઓ મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેજ સમયે જહેમનું નિરીક્ષણ કરવું એ ઘણી વખત અશક્ય છે ખરું

પરન્તુ તે સર્વે વ્યાપારોની સ્મૃતિ જ્યાં સુધી તાજી હોય છે ત્યાં સુધી લેમનું નિરીક્ષણ કરવું તે અશક્ય નથી અને ગમે તો આ વ્યાપારોનું નિરીક્ષણ લેમના અસ્તિત્વ કાળમાં થાય અથવા પાછળથી લેમના સ્મરણમાથી થાય પરન્તુ તે બંને જાનના નિરીક્ષણો સીધી રીતે તથા સ્પષ્ટ રીતે બની શકે છે, કારણ કે જે વિષયનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ રીતે થાય છે તે વિષયનું નિરીક્ષણ પણ પ્રત્યક્ષ એટલે સીધી રીતે બની શકે છે.

મીલના કહેવા પ્રમાણે અન્તર્નિરીક્ષણની ક્રિયા અશક્ય નથી. તે પ્રત્યેક મનુષ્યને પોતાના જ અનુભવ ઉપરથી જણાશે. પૂર્વે યદ્ય ગયેલા મનોવ્યાપારોને સ્મૃતિમા પુનઃજીવન આપી લેમનું નિરીક્ષણ તથા પરસ્પર તુલના કરી શકીએ છીએ તે તો પ્રત્યક્ષ અનુભવની વાત છે પરન્તુ આવી રીતે અન્તર્નિરીક્ષણ શક્ય છે તેનો અર્થ કેટલાએક માનસશાસ્ત્રીઓ ધારે છે તેવી રીતે એમ નથી થતો કે તે સર્વજ્ઞ અસ્ખલિત તથા બૂલ વિનાનું જ હોય છે. જેમ આ વસ્તુઓના નિરીક્ષણમા બૂલ થવાનો સંભવ છે તેમજ પોતાના વ્યાપારોનું નિષ્પક્ષપાતથી નિરીક્ષણ કરવામા મન ઘણી વખત બૂલ ખાય છે. આમ હોવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે કોઈ પણ મનોવ્યાપારનું અનુભવ કાળનું સ્વરૂપ પાછળથી લેના નિરીક્ષણ કાળ વખતે જણાતા સ્વરૂપથી જિજ્ઞ હોય છે. હાતનું કહેવું ખરું છે કે માનસિક વ્યાપારોનું નિરીક્ષણ તથા બીજા વ્યાપારો સાથે લેમની તુલના બની શકે તેમ હોય તો તે વ્યાપારો પુરા થયા પછીજ બની શકે છે. કોઈ પણ મનોવ્યાપાર જ્યાં સુધી વર્તમાન છે ત્યાં સુધી પોતાને જ પોતાનો વિચાર વિષય કરી શકતો નથી. લેનો વિષય હમેશાં પોતાથી બાહ્ય એવી કોઈ વસ્તુ હોવી જોઈએ. કેટલીએક વખત કોઈ વિચારનું લેના વર્તમાન કાળમાંજ નિરીક્ષણ કરતા હોઈએ એમ જણાય છે ઉદાહરણ તરીકે 'મને યાક લાગ્યો છે' અથવા 'હું ગુસ્સે થયો છું' એમ જ્યારે કહીએ છીએ ત્યારે

થાક અથવા ગુસ્સો બંનેના પ્રત્યક્ષ અનુભવ તથા નિરીક્ષણ સાથે જ થાય છે એમ આપણે માનીએ છીએ. પરંતુ આવા અનુભવો વખતે યના વ્યાપારોને ધ્યાનપૂર્વક તપાસવાથી આમાં સહેલી ભૂલ તરત જણાઈ આવે છે. ' મદને થાક લાગ્યો છે ' એમ જ્યારે કહીએ છીએ તે દાણની માનસિક સ્થિતિ અને થાક પોતાની માનસિક સ્થિતિ-તે બંને એક નથી. તેમજ ' હું ગુસ્સે થયો છું ' એમ જ્યારે કહીએ છીએ તે દાણની માનસિક સ્થિતિ અને ક્રોધ પોતાની જ સ્થિતિ તે બંને પણ જુદી સ્થિતિઓ છે અર્થાત્ થાક અનુભવવાની અને થાક લાગ્યો છે એમ કહેવાની તેમજ ક્રોધ અનુભવવાની તથા ક્રોધ આવ્યો છે તે કહેવાની સ્થિતિઓ એટલે સુધી જુદી છે કે નિરીક્ષણ અવસ્થામાં જણાતા થાક અને ક્રોધ ત્વેની ખેડાંની અનુભવ અવસ્થાના ખરા થાક અને ક્રોધથી જુદું જ રૂપ ધરાવે છે. આમ હોવાનું કારણ એ છે કે થાકનો વિચાર કરવો તે થાક નથી તેમજ ક્રોધનો વિચાર કરવો તે પણ કંઈ ક્રોધ નથી. વિચાર કરતાની વારજ ખરા થાક અને ક્રોધની તીવ્રતામાં ઘણો વિકાર થઈ જાય છે.

આ ઉપરથી જણાશે કે જો કે અતર્નિરીક્ષણ અશક્ય છે એમ તો ન કહી શકાય પરંતુ ત્વેનાથી માનસિક વ્યાપારોનું સર્વદા ચોક્કસ જ્ઞાન મળી શકતું નથી. આપણા મનના પ્રગળ અને ચિર-સ્થાયી વ્યાપારોનું નિરીક્ષણ તો સહેલાઈથી થઈ શકે છે પરંતુ ક્ષણિક વિચારો અને ખાસ કરીને ત્વેમનો અસપરસનો સંબન્ધ ત્વેમનું નિરીક્ષણ કરતાં ઘણી વખત જુલમાં પડીએ છીએ. આપણા વિચારો જ્યારે અત્યંત ત્વરાથી મનમાં વણા કરે છે ત્યારે ત્વેમના ક્રમનું કોઈપણ ચોક્કસ રીતે નિરીક્ષણ થઈ શકતું નથી. જુદી જુદી જાતનાં પ્રત્યક્ષો જો કે બીજી બધી બાબતમાં સરખાં હોય પરંતુ ત્વેમના પરિણામોની તુલના નિરીક્ષણથી ચોક્કસ રીતે બની શકતી નથી. ઉદાહરણ તરીકે એકજ પદાર્થનો એક વખત ખીંક ઉપર સ્પર્શ થયો હોય અને બીજી વખત ત્રણ ઉપર સ્પર્શ થયો હોય તો આ

જનને સ્પર્શોથી ઉત્પન્ન થતાં પ્રત્યક્ષોમાંથી વધારે પરિણામ કેળું હોય છે તે નિરીક્ષણથી કહી શકાતું નથી. કોમળી ગ્રંથિત લાગણીમાં કયા કયા અંશો સમાવવા છે તેનું ચોક્કસ જ્ઞાન નિરીક્ષણથી મળી શકતું નથી. આવી રીતે ઘણા મનોવ્યાપારો અન્તર્નિરીક્ષણને વશ થઈ શકતા નથી.

આટલી મુશ્કેલીઓ છતાં માનસિક વ્યાપારોના જ્ઞાન માટે અન્તર્નિરીક્ષણ એ એક મુખ્ય રીતિ છે તે સ્વીકાર્યો વિના ચાલે તેમ નથી. મનમાં શું ચાલુ છે તે જાણવાનું સાધન મન પોતે જ છે. પરંતુ તેની સાથે એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે અન્તર્નિરીક્ષણમાં ભૂલ થવાનો સંભવ હોવાથી માનસશાસ્ત્ર રચવા માટે તેના એકલાના ઉપર આધાર રાખી શકાય તેમ નથી. આમ હોવાથી બીજી રીતિઓનો પણ ઉપયોગ કરવાની જરૂર રહે છે, અને છેવટે અન્તર્નિરીક્ષણથી મેળવેલાં પરિણામોને આ રીતિઓથી મળતા પરિણામો સાથે સરખાવ્યા પછી જે કંઈ સામાન્ય સિદ્ધાન્તો મળ્યા આવે તેને સ્વીકારવા તેજ રીતિ ઉત્તમ છે.

હવે આ બીજી રીતિઓ શી છે તે જોઈએ. આમાંની મુખ્ય તે પ્રયોગની રીતિ છે. જેમ ભૌતિકશાસ્ત્ર વિગેરે પ્રકૃતિને લગતાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોમાં જડ પદાર્થોના બંધારણ તથા નિયમો જાણવા માટે તે પદાર્થોને આપણી મરજી પ્રમાણે બેઠા અથવા જુદા કરી લેવાના ઉપર અનેક પ્રયોગો કર્યોથી ચોક્કસ જ્ઞાન મળે છે તેમ માનસશાસ્ત્રમાં પણ મનોવ્યાપારોને આપણી મરજી પ્રમાણે ઉત્પન્ન કરી તેમનું સ્વરૂપ જાણવાને વિવિધ પ્રયોગો કરવાથી સાફ પરિણામ મળી શકે છે. આ રીતિને ઉપયોગ ફક્ત થોડા વર્ગોથીજ સર થયો છે. ખાસ કરીને જર્મનીમાં કેટલાએક શારીરશાસ્ત્રીઓ તથા માનસશાસ્ત્રીઓએ આવા પ્રયોગો ઘણાજ શ્રમ તથા ખર્ચથી કર્યા છે. આ પ્રયોગોનું મુખ્ય પ્રયોજન માનસિક વ્યાપારોના મૂળતત્વો શોધવાનું છે. અને તે વ્યાપારો ઉપર ગણિતશાસ્ત્રનો જેટલો અને તેટલો ઉપયોગ કરી

તેઓએ કેટલાએક પ્રયોગોમાં ફતેદ પથ્થુ મેળવી છે. દાદા પથ્થુ ઇંગ્લાંડ અમેરીકા વિગેરે દેશોમાં આ રીતિનો પ્રચાર મોટા પાયા ઉપર કરવામાં આવે છે, અને કેટલેકે સ્થળે તે માનસિક પ્રયોગો માટે ખામ પ્રયોગશાળાઓં સ્થાપવામાં આવી છે. પરંતુ આ રીતિમાં પથ્થુ કેટલીએક મુશ્કેલીઓ નડે છે. મનના સર્વે વ્યાપારો ઉપર પ્રયોગો બની શકતા નથી. કારણ કે કેટલાએક વ્યાપારોનું જડ વસ્તુઓની માફક ગણિતપૂર્વક માપ બની શકતું નથી. માનસશાસ્ત્રના જે જે પ્રદેશોમાં આવા પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા છે તેમાંના મુખ્ય ત્રીયે પ્રમાણે છે:-૧. માનસિક તથા શારીરિક વ્યાપારોના સંબંધ વિષેના નિયમો તથા પ્રત્યક્ષો અને હેમના પ્રાત્સાદક કારણો વચ્ચેના સંબંધના નિયમો. ૨. દિગ્દર્શન (perception of space) નાં તાલોનું પૃથક્કરણ. ૩. સાદા માનસિક વ્યાપારોના અસ્તિત્વ કાળનું માપ. ૪. દિક અને કાળના અન્તરના તથા ઇન્દ્રિયજન્ય અનુભવોના સ્મરણનું ચોક્કસપાતું. ૫. સાદી માનસિક સ્થિતિઓની પરસ્પર અસર કરવાની, એક બીજાનું સ્મરણ કરાવવાની તથા દાબી દેવાની રીતિઓ. ૬. એક વખતે મન કેટલી બાબતો બાણી શકે છે તેનો નિર્ણય અને ૭. સ્મૃતિ તથા વિસ્મરણના નિયમો. અત્યાર સુધીમાં આટલા વિષયોમાં માનસિક પ્રયોગો કરાયા છે, અને આવા પ્રયોગોથી માનસશાસ્ત્રને શો લાભ થયો છે તે આપણે આગળ જોઈશું.

આ બે રીતિઓ ઉપરાંત એક ત્રીજી રીતિ છે કે જેના વડે મનના વ્યાપારો અને હેમના નિયમોનું જ્ઞાન મનુષ્યો તથા બીજાં પ્રાણીઓના વિવિધ પ્રકારના મનોને વિદ્યાર્થ તથા હેના નિયમો તપાસવાથી મળે છે. આ રીતિને ઉલ્લનાની રીતિ કહેવાય છે. કારણ કે આ રીતિ પ્રમાણે મનના સામાન્ય નિયમોનું જ્ઞાન મેળવવા માટે પ્રાણીઓની પ્રેરણાઓ તથા તક શક્તિ તેમજ જંગલી મનુષ્યો, બાળકો, જડપુરો, ગાંડા લોકો, બ્લેરા તથા આંધળાઓ, ગુન્હેગાર લોકો તથા વિવ્રજણ બુદ્ધિવાળા પુરોના મનમાં થતા વ્યાપારો આ

સર્વેની પરસ્પર તથા સાધારણ મનુષ્યના મનમાં થના માનસિક વ્યાપારો માથે ઘુસના કરવામાં આવે છે. તેમજ વિવિધ યજ્ઞઓની સામાજિક સંસ્થાઓ, રાજ્ય તન્ત્રો, રીતરીવાજો, જાગ્યાઓ વિગેરે સર્વેની પરસ્પર ઘુસના કરવાથી પણ માનસિક વ્યાપારો તથા નિયમો વિશે ઉપયોગી જ્ઞાન મળી શકે છે. આ રીતિમાં પણ કેટલીએક મુશ્કેલીઓ તો રહેલી છે. હોમાની મુખ્ય એ છે કે પ્રાણીઓ તથા જંગલી મનુષ્યોનાં મનની ક્રિયાઓનું ચોક્કસ ગીતે જ્ઞાન મળી શકતું નથી. પ્રાણીઓના કેટલાંએક કાર્યો મનુષ્યના કાર્યો જેવાજ જણાય છે પરંતુ તે ઉપરથી તેઓના મનનો વિકાસ કેટલે સુધી થયેલો છે તે નક્કી કરવું ઘણું કઠિન છે. પ્રાણીઓ, બાળો વિગેરેના માનસિક વ્યાપારોનું અન્તર્નિરીક્ષણ કરવું અશક્ય હોવાથી તે વ્યાપારોના બાહ્ય આવિર્ભાવોના નિરીક્ષણ ઉપરથીજ તેઓનું અનુમાન કરવું પડે છે અને આમ કરવામાં ઘણી વખત મનુષ્યના મનમાં થના વ્યાપારો જેવાજ તેઓના મનમાં પણ થાય છે એમ માની લેવાની તેમજ ખીજ બૂલો થવાનો સંભવ રહે છે. પરંતુ એકંદર રીતે જોતા આ રીતિથી મનના વિગતસ વિશે તેમજ આસપાસની પરિસ્થિતિથી મનના વ્યાપારો ઉપરથી અસર થાય છે તે વિશે માનસશાસ્ત્રની રચના કરવામાં ઘણું ઉપયોગી જ્ઞાન મળી શકે છે.

આવી રીતે અન્તર્નિરીક્ષણ, પ્રયોગ અને ઘુસના એ ત્રણ મનોવ્યાપારો તથા તેઓના નિયમોના અભ્યાસ માટે મુખ્ય રીતિઓ છે જે કે આપણે હમણાં જોયું તેમ આમાંની એકે રીતિ સંપૂર્ણ રીતે દ્રાવ્ય રહિત નથી પરંતુ આ સિવાય મનોવ્યાપારો જેવી અત્યંત મૂલ્ય અને શક્તિ ક્રિયાઓના અભ્યાસ માટે ખીજ ઠાઈ વધારે સારી રીતિ આપણી પાસે નથી. આમ હોવાથી માનસશાસ્ત્રની રચના માટે હિતમ રીતિ એજ છે કે આ ત્રણેમાંથી જે જે રીતિઓ બધા લાયક પડી શકે તેમ હોય ત્યાં તેમનો ઉપયોગ કરવો અને સર્વેના પરિણામો સરખાવ્યા પછી જે જે સિદ્ધાંતો નીકળી શકે તેમને ગ્રહણ કરવા.

ઉપરની રીતિઓ પ્રમાણે માનસિક વ્યાપારોની શાસ્ત્રીય રચના કરી શકાય તેમ છે. પરંતુ આ વ્યાપારો એટલા બધા સુક્ષ્મ અને ચંદ્રિત છે કે તેમ કરતાં કેટલીએક જૂથો થવાનો ધણો સંભવ રહે છે. આમાંની મુખ્ય જૂથો શી છે તે આપણે જોઈશું. માનસશાસ્ત્રની રચના કરવામાં રહેલી કઠિનતા તો એ નકે છે કે, મનના કેટલાએક અનુભવો માટે આપણી પાસે પુરતા શબ્દોજ નથી અને જ્યાં જ્યાં શબ્દો છે ત્યાં તેમનો અર્થ ધણી વખત અગોચર અને અસ્પષ્ટ હોય છે. આમ હોવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે વાણીની મૂળ રચના માનસશાસ્ત્રીઓથી થતી હોતી નથી પરંતુ સમગ્ર જનસમાજથી થતી હોય કેટલીએક અગોચરતા અને દુર્ઘર્ષપણું પહેલેથીજ ત્હેમાં રહેલાં હોય છે. ક્રોધ, પ્રેમ, કામ, આનંદ, શોક વિગેરે મનની મુખ્ય ટત્તિઓ તથા રાગો માટે તો ચોક્કસ શબ્દો હોય છે પરંતુ ઇન્દ્રિયથી મળતાં પ્રત્યક્ષોના મૂળ ગુણો જેવાં કે તેજસ્વી, મોટા અવાજવાળું, રાતું, બૂંદ, ગરમ, ઠંડું વિગેરે શબ્દો જે અર્થમાં ઘણુંબૂંદ વપરાય છે. અર્થાત્ એકજ શબ્દ જે વસ્તુથી ઇન્દ્રિય ગાન થાય છે તે વસ્તુના અર્થમાં તથા ઇન્દ્રિય ગાનના પોતાના અર્થમાં પણ વપરાય છે. આમ હોવાથી ઘણા પ્રત્યક્ષોનું પોતાનું નામ હોતું જ નથી પરંતુ જે વસ્તુઓથી તે વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થાય છે ત્હેમનાથી જ તેઓ ઓળખાય છે. ઉદાહરણ તરીકે જાંબુડીયો રંગ, ચલાળની સુગન્ધ, ગજનાં જેવો અવાજ, સાકર જેવો સ્વાદ વિગેરે અહીં રંગ, સુગન્ધ, અવાજ તથા સ્વાદ અક્ષુ, દ્રાક્ષ, કર્ણુ તથા રસના એ ઇન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન થતાં પ્રત્યક્ષો માટે લાખામાં કંઈ ખાસ નામ ન હોવાને લીધે જે વસ્તુઓથી તેઓ ઉત્પન્ન થાય છે ત્હેમના નામથીજ તેઓ ઓળખાય છે. આવી રીતે વ્યાપારોને ત્હેમના વિષયની વસ્તુઓનું નામ આપવાથી એક મન એવો બંધાઈ જાય છે કે જેની વસ્તુઓ હોય ત્હેવા ત્હેમના વિષેના વિચારો હોવા જોઈએ. એટલે કે જુદી જુદી વસ્તુઓ વિષેના વિચાર તે વસ્તુઓની માફક જુદા જુદા વિચારોના બનેશે.

હોવા જોઈએ. આરી રીતે બૂન થવાથી 'મનોવ્યાપારોનું' જે અવિભાજ્યતાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે તેની અવગણના થાય છે અને એનું ક્રિયાઓને જડ વસ્તુઓની માફક વિભાજ્ય અને અલગીતી બનેલી માનવામાં મંજૂર બૂલ થાય છે. દોષ, ભુમ, દરબટ વિગેરે માનસશાસ્ત્રીઓએ આ બૂલ કરી મનોવ્યાપારોને જડ પદાર્થોની માફક પરસ્પર ભિન્ન વસ્તુઓ તરીકે કહ્યા છે.

માનસશાસ્ત્રની રચનામાં ભાષાને લગતી ખીજ એક મોટી કઠિનતા એ નડે છે કે કેટલાએક સૂક્ષ્મ મનોવ્યાપારોનાં ધણી વખત, ભાષામાં નામો જ હોતા નથી, અસુક વ્યાપારો મનમાં થાય છે તે અન્તર્નિરીક્ષણથી જણાય પરંતુ તે વ્યાપારોના અર્થસૂચક ચોખ્ખા શબ્દો ન હોવાને લીધે તેમનું ભાષામાં વર્ણન થઈ શકતું નથી આ કારણથી ધણી વખત તેમના અસ્તિત્વની પણ અવગણના થવાનો સંભવ રહે છે. સંસ્કૃત, લેટીન, ગ્રીક, જર્મન, અંગ્રેજી વિગેરે જે ભાષાઓમાં તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર વિગેરે મનને લગતા વિષયો સારી રીતે ચર્ચાયા હોય છે તેઓમાં તો મનની સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓ દર્શાવવાને ચોખ્ખા શબ્દો ધીમે ધીમે રચવાઈ ગયેલા હોય છે પરંતુ ગુજરાતી જેવી ભાષા કે, જેના માદિત્યમાં આવા વિષયો ધણા જ ઓછા ચર્ચાયા હોય છે તેમાં તો આવા પારિભાષિક શબ્દો બહુ યોગ્ય હોવાથી માનસશાસ્ત્રની રચનામાં ધણી કઠિનતા પડે છે.

માનસશાસ્ત્રની રચનામાં ખીજ એક મોટી, બૂલ થવાનો સંભવ રહે છે. આ બૂલને 'માનસશાસ્ત્રનો પક્ષાભાસ' (*Psychologist's fallacy*) કહેવાય છે. તેનું લક્ષણ એ છે કે જે મનોવ્યાપારનું વર્ણન માનસશાસ્ત્રથી કરવાનું હોય છે તેના પોતાના દષ્ટિ બિન્દુથી માનસશાસ્ત્રીનું પોતાનું દષ્ટિબિન્દુ તે મનોવ્યાપારના દષ્ટિબિન્દુથી ભુલ્કા હોય તો તે બન્ને વચ્ચે અંતરવાડો થવાનો બચ રહે છે ઉપર આપમે જોયું તેમ જે મનોવ્યાપાર વિષે માનસશાસ્ત્રીને અભ્યાસ

કરવાનો હોય ત્હેને પોતાના ખીજા વિચારોથી દૂર રાખી એટલે કે ક્ષણવાર જાણે કે ત્હેની બંદાર ઉભા રહી નિષ્પક્ષપાતે અભ્યાસ કરવો જોઈએ. તેમનો વ્યાપાર તથા ત્હેનો વિષય તે બંને માનસ-શાસ્ત્રીના અભ્યાસના વિષયો છે, ધારો કે કોઈ મનોવ્યાપાર અમુક વસ્તુનું જ્ઞાન કરાવે છે. હવે આ મનોવ્યાપારનું નામ આપણે ઉપર જોઈએ તેમ જો વસ્તુનું તે જ્ઞાન કરાવે છે તે વસ્તુ ઉપરથી પડે છે. અર્થાત્ તે વિચાર અમુક વસ્તુ વિશેનો વિચાર એવી રીતે ઓળખાય છે. હવે જો માનસશાસ્ત્રી પોતે તેજ વસ્તુને પોતાના વિચાર-વિષયક તરીકે જુદાજ દૃષ્ટિબિન્દુથી જુએ તો ત્હેના મનમાં એવી ખોટી ધારણા થાય છે કે તે વસ્તુ વિશેનો વિચાર જ્ઞેનો ત્હેને અભ્યાસ કરવાનો છે તે માનસશાસ્ત્રી પોતે જ્ઞેવી રીતે તે વસ્તુને જાણે છે તેવીજ રીતે તે વિચાર પણ તે વસ્તુને જાણે છે અર્થાત્ જ્ઞેનો અભ્યાસ કરવાનો છે તે મનોવ્યાપારને બદલે તે મનોવ્યાપારની વસ્તુ વિષે પોતાનો જ કંઈ વિચાર હોય તે ત્હેના ઉપરજ પોતાનું લક્ષ લગાડવાની બૂઝ માનસશાસ્ત્રીઓથી થવાનો સંભવ રહે છે. વસ્તુઓની પ્રતીતિ સીધી રીતે થાય છે અથવા કલ્પનામાં ત્હેમની પ્રતિમાથી થાય છે, તથા કોઈપણ વસ્તુઓના ફક્ત સામાન્ય ગુણ વિશે વિચાર કરવાનો હોય ત્યારે ત્હેમની કોઈ પણ વસ્તુની પ્રતિમા મનમાં આવ્યા શિવાય તે ગુણ વિશે વિચાર થઈ શકે કે નહીં વિગેરે પ્રશ્નો ચર્ચવામાં આ પક્ષાભાસના ઉદાહરણો કેવી રીતે મળી આવે છે તે આપણે આગળ જોઈશું. આ બાબતને વધારે સ્પષ્ટ કરવા માટે અહીં એક દૃષ્ટાન્ત લઈશું. ધારો કે પ્રશ્ન એ છે કે અશ્વની જાતિ વિષે વિચાર કરવાનો હોય ત્યારે કોઈપણ અમુક અશ્વની પ્રતિમા મનમાં આવ્યા શિવાય તે વિચાર બની શકે કે નહીં ? હવે આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરતા કોઈ માનસશાસ્ત્રીના મનમાં અશ્વજાતિ વિશે વિચાર કરતા અમુક અશ્વની પ્રતિમા જ આવતી હોય તો તે તો એમજ માની લેજે કે કોઈ પણ વ્યક્તિની પ્રતિમા

મનમાં આવ્યા શિવાય જાતિનો વિચાર નથી શકે જ નહીં. આવી રીતે મનના સૂક્ષ્મ વ્યાપારોનો અભ્યાસ કરતા માનસશાસ્ત્રી પોતાના ખાનગી વિચારોનો પણ લઈ આભાસમાં પડે છે માટે આ જૂથને 'માનસશાસ્ત્રીનો પદ્માભાસ' કહેવાય છે.

હુંકામા ક'એ તે આ પ્રકારનો ચાર એ છે કે મનમાં લેના વ્યાપારોનો ક્રમ થયાજ કરે છે અને આ વ્યાપારોવડે નિષ્ક્રિય વસ્તુઓનું જ્ઞાન મળે છે આ મનોવ્યાપારોના લેમની વસ્તુઓ સાથેજ તથા નિષ્ક્રિય સાથે શા ના સંબંધો છે તે માનસશાસ્ત્રનો વિષય છે. અને તે માટે માનસશાસ્ત્રીઓએ આ વ્યાપારોનો અન્તર્નિરીક્ષણ, પ્રયોગ તથા તુલના-એ ત્રણ રીતિઓથી અભ્યાસ કરવાનો છે. આમાની એકે રીતિ પોતે દોષ રહિત નથી અને વિશેષ કરીને અન્તર્નિરીક્ષણની રીતિ જેકે સૌથી વધારે ઉપયોગી છે પરંતુ સૂક્ષ્મ મનોવ્યાપારોના વાસ્તવિક સ્વરૂપના અભ્યાસ માટે ઘણી વખત તે જૂથ કરાવે છે. પ્રયોગની રીતિથી જાણ પરિણામ ઉત્પન્ન કરનારા જ વ્યાપારોનો અભ્યાસ થઈ શકે છે અને તુલનાની રીતિથી પણ પ્રાણીઓ, બાળકો, જમણી પુરુષો વિગેરના મનોની સ્થિતિ પ્રત્યક્ષ રીતે જાણવાનું અશક્ય હોવાને લીધે તે સ્થિતિનું લેમના મનના જાણ આધારોથી અનુમાન કરવું પડે છે અને આવા અનુમાનો અચોક્કસ તથા જૂથજન્ય હોવાનો સંભવ રહે છે. આમ હોવાથી માનસશાસ્ત્રની રચના માટે આ ત્રણે રીતિઓનું યોગ્ય મિશ્રણ કરી તથા લેમની પરસ્પર મદદ લઈ સામાન્ય સિદ્ધાન્તો સ્થાપવા તેજ ઉત્તમ રીતિ છે.

પ્રકરણ સાતમું.

ચેતન પ્રવાહ.

આપાર સુધી આપણે મનોવ્યાપારોને મુખ્યત્વે કરીને ત્હેમના સહચારી શારીરિક વ્યાપારોના સંબંધ-પરત્વેજ વર્ણવ્યા છે. હવે આપણે ત્હેમને ત્હેમના પોતાના એટલે માનસિક દષ્ટિ બિન્દુથી જોઈશું. આમ કરવામાંજ આપણે કેવી રીતે અને ક્યાંથી શરૂ કરવાનું છે તે જોવાનું છે. કેટલાએક માનસશાસ્ત્રીઓ મનનો અભ્યાસ ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષોથી શરૂ કરી સર્વે માનસિક વ્યાપારોને ત્હેમના શુદ્ધિત મિશ્રણવડે સ્વમંગલવવા પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ આ રીતિ કેવળ અનિષ્ટ છે કારણ કે કોઈ પણ ઇન્દ્રિય-પ્રત્યક્ષ આપણને ત્હેની શુદ્ધ અને અમિશ્રિત રિયલિટીમાં મળતું નથી. જ્યારે જ્યારે આપણે મનનું અન્તર્નિરીક્ષણ કરીએ છીએ ત્યારે વિવિધ તત્વોના બનેલા મનોવ્યાપારો આપણી નજરે પડે છે પરંતુ સાદામાં સાદો અને ખીજા કોઈ પણ પૂર્વગામિ વ્યાપાર સાથે સંબંધ વિનાનો એકે મનોવ્યાપાર મનમાં જણાતો નથી. આમ હોવાથી મનનો અભ્યાસ આ સર્વે શુદ્ધિત મનોવ્યાપારોથી શરૂ કરી પૃથક્કરણની રીતિવડે ત્હેમનાં તત્વો શોધવા તથા તે તત્વોનાં મિશ્રણને લગતા નિયમો શા છે તે જોવા એજ માનસશાસ્ત્રના અભ્યાસનું પ્રથમ પદ છે. હવે મનોવ્યાપારોના સ્વરૂપ વિષે વિચાર કરતા ત્હેનાં પાંચ લક્ષણો મુખ્ય રીતે જણાવ્યા આવે છે. આ લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે—

૧. પ્રત્યેક મનોવ્યાપાર કોઈપણ વ્યક્તિના ચેતનના અંગ રૂપે જણાય છે.
૨. પ્રત્યેક વ્યક્તિના ચેતનમાં મનોવ્યાપારો નિરન્તર બદલાયા કરે છે.
૩. પ્રત્યેક વ્યક્તિના ચેતનમાં મનોવ્યાપારોનો પ્રવાહ ચાલુ એટલે અખંડિત રહેતો જણાય છે.

૪. પ્રત્યેક મનોવ્યાપાર દ્વયમાં પોતાથી રસ્તન્ત્ર અથવા બાત્ર એવા વિષયોમાં હોય છે.

૫. પ્રત્યેક મનોવ્યાપાર આ વિષયોના કેટલા એક બાગેમાં બીજા બાગે કરતા વધારે રમ તે છે અને કેટલાએકની અવગણના કરે છે. અર્થાત્ તે વિષયોમાં પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે પસંદગી કરવાની ઇચ્છા શક્તિ ધરાવે છે.

હવે આ લક્ષણોને એક પછી એક ઘટત્વમનું સ્પષ્ટીકરણ કરીશું.

૧. પહેલા લક્ષણનો અર્થ એ છે કે, પ્રત્યેક મનોવ્યાપાર કોઈ અમુક વ્યક્તિના મનના વ્યાપાર સિવાય બીજા કોઈ પણ રીતે રહી શકતો નથી. કેવળ વિચાર એટલે કોઈ પણ મનુષ્યના મનનો નહિ એવો વિચાર, આપણા અનુભવની મર્યાદામાં જણાઈ શકતો નથી એટલુંજ નહીં, પરંતુ પ્રત્યેક મનોવ્યાપાર એકજ વ્યક્તિના બીજા મનોવ્યાપારો સાથે એવી દૃઢ સુખલામાં બંધાયેલો હોય છે કે જેમાંથી તે છુટો થઈ શકેજ નહીં. માનસસાધનના મૂળતત્વો કેવળ વિચારો નહીં પરંતુ મ્હારો વિચાર, ત્હમ્હારો વિચાર એમ વ્યક્તિઓના વિચારો છે. એકજ વસ્તુ વિષે ચાર પાંચ પુરપો વિચાર કરતા હોય તો તે દરેક વ્યક્તિનો વિચાર બીજા વ્યક્તિના વિચારથી જુદોજ છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિનો વિચાર પોતાના વિચારોની સુખલામાંનો એક છે, અને જો કે વિચારની વસ્તુ ત્હનો વિચાર સકળ મનુષ્ય જાતિનો એવો એક વિચાર નહીં પરંતુ અનેક હોય છે. કોઈ મનુષ્યના વિચાર વિષે આપણે વિચાર કરીએ પરંતુ તેથી ત્હનો વિચાર કંઈ આપણો વિચાર થતો નથી. ત્હનો વિચાર ત્હની ચેતનાના પ્રવાહમાંનો એક છે અને તે વિષેનો આપણો વિચાર આપણી ચેતનાના પ્રવાહમાંનો એક છે. તાત્પર્ય એ છે કે, પ્રત્યેક મનોવ્યાપાર ગમે તો તે સામાન્ય અથવા વિશિષ્ટ હોય પરંતુ તે કોઈપણ વ્યક્તિની ચેતનાના અંગ રહેજ હોઈ શકે છે.

હીખોટીઝમની તથા બીજી જુદા જુદા પ્રકારની મૂર્છાઓમાં જે જે મનોવ્યાપારો થાય છે તે જે કે આપણા મૂળ અથવા જન્યત ચેતનનાં અંગો તરીકે જણાતા નથી છતાં કોઈપણ ચૈત્રેય ચેતન શિવાય ઉત્પન્ન થઈ શકતાં નથી અને એ વિષયને લગતા વિવિધ પ્રયોગો વડે સિદ્ધ થઈ શક્યું છે કે આવા સર્વે વ્યાપારો આપણું ગૌણ ચેતન જે ઘણે ભાગે આપણા સાધારણ એટલે ગળ ચેતનથી સ્વતન્ત્ર હોય છે તેનાં અંગો છે. આ ગૌણ ચેતન હમેશાં અસાધારણ હોય છે. આપણું સમગ્ર ચેતન કોઈ ખાસ કારણને લીધે જે ભાગોમાં વહેંચાઈ જવાથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ જે ભાગોમાંથી એક ભાગ શુદ્ધ રીતે ચેતન ક્ષેત્રના પાછલા ભાગમાં રહે છે અને બીજા ભાગ આ ક્ષેત્રની સપાટી ઉપર રહે છે અને આ બીજા ભાગને જ સાધારણ રીતે આપણે ખરું ચેતન માનીએ છીએ. પરંતુ આ જન્મે જાતના ચેતનના વ્યાપારો કોઈ માનુષિક વ્યક્તિના ચેતન શિવાય ઉત્પન્ન થઈ શકતા નથી.

૨. ચેતનનું બીજું લક્ષણ એ છે કે કોઈ પણ વ્યક્તિના ચેતનના વ્યાપારો નિરન્તર ખદલાયા કરે છે. આ નિયમનો અર્થ એમ નથી કે કોઈ પણ મનોવ્યાપારની કાળ-સ્થિતિજ નથી. પરંતુ તેનો ખરો અર્થ એ છે કે એક વખત મનમાં ઉત્પન્ન થઈ ગયેલા વ્યાપાર તેજ સ્વરૂપમાં મનમાં ફરીથી ઉત્પન્ન થઈ શકતો નથી, અર્થાત્ પ્રત્યેક મનોવ્યાપાર એવો અપૂર્વ છે કે તેજ વ્યાપાર ફરીથી ચેતન ક્ષેત્રમાં આવી શકતો નથી. આપણે સર્વે જાણીએ છીએ કે મનમાં વિચારો એક પછી એક ખદલાયા જ કરે છે અને તે પણ એટલી ઝડપથી ખદલાય છે કે પાંચ મીનીટ પહેલાં ચયેલા વિચાર પણ કોઈ વખત દૂર કાળમાં ચયેલા વિચાર જેવો જણાય છે. જ્યારે આપણે વિચારમાં બેઠા હોઈએ છીએ ત્યારે એક પછી એક વિચાર પાણીના પરપોટાની માફક ઝડપથી ઉત્પન્ન થતો જાય છે અને મનમાંથી બહાર નીકળતો જાય છે. આ સર્વે આપણને સારી રીતે

જાણીતું છે પરન્તુ એક શંકા અને સદજ ઉત્પન્ન થાય છે કે
 અક્ષિત મનોવ્યાપારો તો એક પછી એક ઉત્પન્ન થયા પછી તે ને
 તેજ અક્ષિત રિયતિમા ફરી પાછા મનના દોષમા આવી શકે
 નહીં પરન્તુ ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષો જેવા સાદા વ્યાપારો પણ તેને તેજ
 રિયતિમા પાછા મનમા ઉત્પન્ન થઇ શકે કે નહીં ? અર્થાત્ એકજ
 વસ્તુથી નીપજતા ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષો શું એકજ નથી ? કોઈ
 વાજનની અમુક કળ સરખા જોરથી દાખ્યાથી વારંવાર એકજ ધર
 આપણા મનમાં ઉત્પન્ન કરતી નથી ? એકજ ધાસનું પાકું દમેશા
 લીપા રંગ માટેનું એકજ જાતનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન આપતું નથી ? તથા
 કોઈ સુગન્ધી પદાર્થને ગમે તેટલી વખત નાકે અરાદીયે પરન્તુ
 સુગન્ધનું એકજ પ્રત્યક્ષ આપણને મળતું નથી ? આ પ્રેક્ષા સ્વાભા-
 વિક રીતે ઉત્પન્ન થાય છે પરન્તુ સ્થાનપૂર્વક અભ્યાસ કર્યાથી જણાય
 છે કે એકજ ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ બીજી વખત મનમા ઉત્પન્ન થઇ શકેજ
 નહીં. આમ હોવાનું કારણ એ છે કે કોઈ પણ પ્રોત્સાહનથી સંવાદક
 તન્ત્રમા ઉત્પન્ન થયે તો પ્રવાહ ફરીથી મગજની એકની એક રિયતિમા
 કદાપિ આવતો નથી અને તેથી એકજ પ્રત્યક્ષ ફરીથી અનુભવાતું
 નથી. એકજ વસ્તુ આપણે બે વખત જોઈએ ત્યારે તે વસ્તુ એકની
 બે થતી નથી. તે તો એકની એકજ રહે છે પરન્તુ બે વખતે
 મળેલા હોના ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષો એક બીજાથી જુદા હોય છે. આપણી
 સાધારણ રીતે બૂધ એ થાય છે કે બાહ્ય સ્થિતિમા વસ્તુ એકજ હોય
 તો હોના વિષેના મનોવ્યાપારો પણ એકજ છે, એમ આપણે ધારી
 લઈએ છીએ જ્ઞાનની વસ્તુ અને હોનાથી નીપજતા ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષો
 અચેનો બેદ જરોખર ન સ્થમજવાથી આ બૂધ ઉત્પન્ન થાય છે. કોઈ
 પણ વસ્તુ એકજ છે તે આપણે જાણતા હોઈએ છતાં જુદી જુદી
 પરિસ્થિતિમા અનુભવવાથી તે જુદા જુદા પ્રત્યક્ષો ઉત્પન્ન કરે છે
 કોઈ વસ્તુનો રંગ અમુક એક છે તે આપણે જાણતા હોઈએ પરન્તુ
 હોને તડકામા તથા ઊવડામા જોવાથી હોના ગુના બે જુદા જુદા

પ્રત્યક્ષો મળે છે; કોઈ ચિતારો એકજ રંગવાળી વસ્તુ ચીતરતો હોય પરંતુ ચિત્રમાં તો તેના ઉપર પ્રકાશ તથા છાયડાને લીધે જેવા જેવા લુદ્ધ રંગની તે વસ્તુ આંખને લાગતી હોય તેવી ચીતરતી પડે છે, તાત્પર્ય એ છે કે સાધારણ રીતે આપણે એકની એકજ વસ્તુઓ વિવિધ પરિસ્થિતિમાં જે લુદ્ધ લુદ્ધ રૂપમાં દેખાય છે તેની બહુ દરકાર કરતા નથી. આપણે જે કંઈ જાણવા માગીએ છીએ તે વસ્તુઓની એકતા વિશે છે અને જે કોઈ ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષો આપણને તેનું જ્ઞાન કરાવે છે તેમને પણ આપણે સામાન્ય રીતે એકજ પ્રત્યક્ષના પુનરાવર્તનો તરીકે ગણીએ છીએ વાસ્તવિક રીતે તો આ સર્વે એક જીવંતી જુદાંજ છે. આ ઉપરથી સહમતી કે આમ હોવાને લીધેજ આપણી ઇન્દ્રિયો આપણને ઘણી વખત છેતરે છે. એક જીવંતને મળતી આવતી એ વસ્તુઓ તદ્દન સરખી છે કે નહીં તેનો નિર્ણય તેમનાથી મળતાં ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષો વડે કરવો બહુ કઠિન છે. કારણ કે વસ્તુઓ ગમે તો સરખી હોય પરંતુ જાતેનાં ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષો તો જુદાંજ હોય છે. કોઈ પણ ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષનું પોતાનુંજ સ્વરૂપ જાણવું બહુ કઠિન અને લગભગ અશક્ય છે, કારણ કે દરેક પ્રત્યક્ષ જ્યારે મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તેજ સમયે જીવંત જે કોઈ પ્રત્યક્ષો અગર અન્ય વ્યાપારો મનમાં તેની સાથે અનુભવાતાં અગર તેની પૂર્વ તરતજ અનુભવાઈ ગયેલાં હોય તેમની અસર તેના ઉપર થયા વિના રહેતી નથી. તેના તેમની સાથેના સંબંધ પરત્વેજ તેનું જ્ઞાન મળે છે. કોઈ પણ ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ તેની શુદ્ધ એટલે તેના સમગ્રાલીન અથવા પૂર્વગામિ મનોવ્યાપારોથી મિશ્રિત થયા વિનાની સ્થિતિમાં કદી અનુભવાતુંજ નથી અને આ કારણને લીધેજ એકજ વસ્તુનું જુદે જુદે સમયે ઇન્દ્રિય જ્ઞાન થવાથી જુદા જુદાજ મનોવ્યાપારો થાય છે. ચારે પાસ ઘન અંધારું હોય તો તે અન્ધારાનો જે રંગ દેખાય છે તેના કરતાં ઓછા કાળા રંગની વસ્તુ ઘોળી દેખાય છે. ચાલીના પ્રકાશનો દેખાવ દર્શાવના ચિત્રમાં

ચીત્રરેક્ષા ધોળા આરસપાણુ સૂર્યના પ્રકાશમા જોતાં ચાંદનીમાં દેખાતા ખરેખરા આરસપાણુ કરતાં દસથી વીસ હજારગણા સુધી વધારે પ્રકાશવાન હોય છે એમ એક માનસશાસ્ત્રીએ ગણતરી કરેલી છે. તાત્પર્ય એ છે કે જ્ઞાનની વસ્તુ એકજ હોય અગર જુદી જુદી હોય પરંતુ પ્રત્યેક મનોવ્યાપાર પોતાની સમકાલિન માનસિક પરિસ્થિતિના સંબંધ વડેજ અનુભવાતો હોવાથી એવો અપૂર્ણ છે કે એક વખત મનના ક્ષેત્રમાથી ગયા પછી ફરીથી તેજ સ્વરૂપમા ઉત્પન્ન થઈ શકતો નથી.

શરીર તથા મનમા યતા ફેરફારોને લીધે આપણી પ્રત્યક્ષ યોગ્યતા હંમેશા બદલાતી રહે છે. જન્યત તથા અર્ધ નિદ્રિત સ્થિતિમાં આપણને એકજ વસ્તુ જુદા જુદા રૂપમાં દેખાય છે. ભૂખ્યા હોઈએ અને ભરે પેટે હોઈએ અથવા તાજા હોઈએ અને કંટાળેલા હોઈએ ત્યારે પણ પ્રત્યક્ષ યોગ્યતા જુદી જુદી હોય છે. તેમજ રાત્રિએ તથા રહવારે, શિયાળામાં તથા ઉંઠાળામાં અને ખાસ કરીને, ખાસ્યા-વરયામાં, પ્રિયદાવરયામાં તથા વૃદ્ધાવરયામાં એકજ વસ્તુ જુદા જુદા રૂપમાં જણાય છે અને તેમ છતાં આપણાં પ્રત્યક્ષો એકજ સૃષ્ટિનું જ્ઞાન કરાવે છે તે વિશે આપણે કંઈ શંકા લાવતા નથી. પ્રત્યેક અવસ્થામાં આપણે એકજ વસ્તુને જુદી જુદી લાગણીઓ તથા શક્તિઓથી જોઈએ છીએ તથા આપણા શરીર તથા મનના જુદા જુદા ઢંગમાં સાધારણ વસ્તુઓને પણ જુદા જુદા દૃષ્ટિબિન્દુથી જોઈએ છીએ તે સર્વે આપણી પ્રત્યક્ષ યોગ્યતામાં યતા ફેરફારો બહુ સારી રીતે જતાવી આપે છે. જે વસ્તુ એક વખત આપણને ઉજ્જવળ અને ઉત્તેજિત લાગે છે તે પછીથી કંટાળાભરેલી તથા ઝાંખી લાગે છે. એક વખત મધુર લાગતું પશિતું ગાન નીરસ લાગે છે. પવનની ચીતળ હોર કોઈ વખત શુષ્ક લાગે છે અને ભવ્યતાની લાગણી ઉત્પન્ન કરતું આકાશ કોઈ વખત દીકગીરી પેદા કરે છે.

આવી રીતે આપણી પ્રત્યક્ષ યોગ્યતામાં યતા ફેરફારોને લીધે

મનના પ્રત્યક્ષોમાં દેરકારો થાય છે. હવે આપણે નિર્ણયપૂર્વક જાણીએ છીએ કે પ્રત્યેક પ્રત્યક્ષ મગજમાં કંઈ પણ તન્તુ વ્યાપાર - થવાની સાથે ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી એકજ પ્રત્યક્ષ ફરીથી ત્યારે ઉત્પન્ન થાય કે જ્યારે તે પહેલાં જે મગજની સ્થિતિ હતી તેમાં કંઈ પણ દેરકાર થયા વિનાની સ્થિતિમાં પાછું આવે. પરન્તુ મગજના તન્તુઓમાં નિરન્તર દેરકારો થયા જ કરે છે અને તેથી ઉપરની સરત પરિપૂર્ણ થવી કેવળ અસંભવિત છે, અને આવો અવિકૃત તન્તુ વ્યાપાર અસંભવિત હોવાને લીધેજ અવિકૃત મનોવ્યાપાર પણ અસંભવિત છે.

આ ઉપરથી જણાશે કે આપણા મનનો પ્રત્યેક વ્યાપાર અપૂર્વ છે. અને જે કે વસ્તુથી નીપજતા મનોવ્યાપારો વચ્ચે થોડું ઘણું સામર્થ્ય હોય છે પરન્તુ અભિન્નતા કદી પણ હોતી નથી. એકજ વસ્તુ જ્યારે મનના ક્ષેત્રમાં ફરીથી આવે ત્યારે આપણને તેને જુદી જુદી રીતેજ વિચારવી પડે છે, એટલે કે પહેલાં જે વિચારો તથા વસ્તુઓના સંબન્ધ પરત્વે તેહનું જ્ઞાન થયું હોય તેના કરતાં જુદાજ વિચારો તથા વસ્તુઓના સંબન્ધો સાથે તેહનું જ્ઞાન ફરીથી થાય છે. ઘણી વખત એકજ વસ્તુ વિશે આપણા મનમાં જુદા જુદા વિચારો ઉત્પન્ન થવાથી આપણને પોતાને ઘણું આશ્ચર્ય લાગે છે. એક મહિના પહેલાં અમુક વસ્તુ વિશે અમુક મત આપણે કેમ બાધ્યો હશે તેની આપણને નવાઈ લાગે છે. જુદે જુદે વખતે આપણે વસ્તુઓને જુદા જુદા સ્વરૂપમાં જોઈએ છીએ. અસત્ય લાગતી વસ્તુઓ સત્ય જણાય છે અને નિરસ વસ્તુઓ રસિક લાગે છે. જે પુરુષ તરફ એક વખત પ્રેમની લાગણી ધરાવતા હતા - તેના તરફ જુદી લાગણીથી જોઈએ છીએ. જે લેખકને ઉત્તમ ગણી-તેના પુસ્તકો અત્યન્ત રસથી વાંચના હતા, તે પાછળથી ગુસ્સે લાગે છે. અને જે વસ્તુ મેગવવાને અત્યન્ત શ્રમ લેવો હતો તથા પુષ્કળ પૈસા ખર્ચ્યા હતા તેજ વસ્તુ પાછળથી અશ્વિકર બને છે.

ક ત્રીજું લક્ષણ એ છે કે પ્રત્યેક વ્યક્તિના ચેતનમાં મનો-
વ્યાપારોનો પ્રવાહ અખંડિત જણાય છે. અખંડિત શબ્દ અહીં
તુટયા વગરનો અથવા ભંગ પડ્યા વિનાનો—એ અર્થમાં વપરાયેલો
છે. દરેક કોઈ પણ મનુષ્યના ચેતનમાં આપણે જે પ્રકારનાં સ્પર્શનો
અથવા ભંગો કંઈપી શકીએ. એક તો કોઈ એ મનોવ્યાપારો વચ્ચે
કાલાન્તર કે જે અન્તરમાં ચેતનના વ્યાપારો બન્ધ પડતા જણાય છે
જેમકે નિદ્રા, મૂર્છા વિગેરે. અને બીજું જે મનોવ્યાપારોની વસ્તુઓ
વચ્ચેનો એવો સ્વરૂપ ભેદ કે તે બન્ને વચ્ચે કંઈ પણ સામર્થ્ય
ન હોય. દરેક આ બન્ને જાતના ચેતન ભંગો વિશે ઉપરના નિયમનો
અર્થ એ છે કે—

૧. પણ કોઈ એ મનોવ્યાપારો વચ્ચે ચેતનમય કાલાન્તર હોય
છતાં તે અન્તર પછીનો મનોવ્યાપાર પહેલા મનોવ્યાપાર સાથે
એક ચેતનના અવવયવ તરીકે જણાય છે.

૨. ચેતન ક્ષેત્રમાં ઉદ્ભવતા વ્યાપારો વચ્ચેની વિવૃતતાઓ કરી
પણ એવી આકર્ષિક હોતી નથી કે તહેમની વચ્ચે ચેતનમાં કંઈ
સંબન્ધજ ન હોય.

૧. પ્રત્યેક મનુષ્યના ચેતનમાં થોડા ઘણા કાળ સુધીનાં ભંગો
પડે છે એ વાત સર્વેને સુવિદિત છે. દરેક આ ભંગો એ જાતના
હોય છે. એક પ્રકારનો ભંગ એ છે કે ભંગ પછી આવતા ચેતનને
ભંગ વિશે કંઈપણ જ્ઞાન જ હોતું નથી; અને તેથી તે મનુષ્યને તે
ભંગો ચેતનના પ્રવાહના અન્તરાય તરીકે જણાતા નથી. બીજા
પ્રકારના ભંગમાં તે ભંગ પડ્યો છે એવું જ્ઞાન પછીના ચેતનને
હોય છે. પહેલા પ્રકારનો ભંગ જ્યારે આવે ત્યારે આજ્ઞાન ભંગ કહી-
શકીએ તે નાઈટ્રસ ઓક્સાઇડ વિગેરે જેહોશ જનાવનારા પદાર્થો
લેવાથી ઉપજે છે. તેમજ વાઈ, મૂર્છા વિગેરેથી ઉત્પન્ન થાય છે.
આવી જાતના ભંગો જો કે બીજા મનુષ્યોને તેવા જણાય છે પરંતુ
જે મનુષ્યના ચેતનમાં તે થાય છે ત્યારે તે તે જણાતાજ નથી.

પોતાનું ચેતન તો તહેને અખંડિતજ જણાય છે. બીજા પ્રકારના ભંગા વિષે આપણને પાછળથી ખબર પડે છે ખરી, નિદ્રામાંથી જાગ્યા પછી ચેતન ભંગ વિષે અને ઘણી વખત કેટલાક વખત સ્પષ્ટ તે ભંગ રહ્યો હોતી પણ ખબર પડે છે. આવી રીતે આપણા ચેતનમાં એક પ્રકારનો ભંગ પડવાની ખબર થાય છે ખરી, પરંતુ જે અર્થમાં આપણે અખંડિત શબ્દ વાપર્યો છે એટલે કે જુદા જુદા કાળના ચેતન વ્યાપારોનો એક ચેતનના અવયવો તરીકેનો સંબંધ - તે અર્થમાં નિદ્રાને ચેતન ભંગ કહી શકાય નહિ કારણ કે નિદ્રા પછીના ચેતન વ્યાપારો પહેલાંના વ્યાપારો સંભારી શકી હોમને પોતાની સાથે એકજ મનના વ્યાપારો તરીકે જણી શકે છે.

દરેક પુરુષ પોતાના પૂર્વે થઈ ગયેલા વ્યાપારોને સ્મરણપટે પ્રોતાનાજ તરીકે જણી શકે છે, અને કોઈ બીજા પુરુષના વિચારો જણવાનું સાધન કલ્પના તથા અનુમાન છે. સ્મરણ એ મનનો પ્રત્યક્ષ વ્યાપાર છે અને હોતી વસ્તુઓ કલ્પનાની વસ્તુઓ કરતાં મનમાં વધારે માઢ થતી એટલે જણે કે પોતાના ઘરમાંજ રહેલી હોય તેમ જણાય છે. આવી રીતે જૂતકાળના વ્યાપારો વર્તમાનકાળના વ્યાપારો સાથે એકજ ચેતનના અવયવો તરીકે અનુભવાય છે, અને હોમની વચ્ચે ગમે તેટલો કાલ ભેદ હોય પરંતુ એકજ મનના પ્રવાહની ઉમિંઓ રૂપે જણાય છે. અર્થાત આપણું ચેતન કકડા કકડામાં વહેંચાઈ ગયેલું હોતું નથી અને તેથી તહેને પ્રવાહની ઉપમા યથાર્થ રીતે આપી શકાય તેમ છે.

૨. હવે આપણે ચેતન પ્રવાહની વસ્તુઓની વિષમતાઓને લીધે જણાતા ભંગા વિષે જોઈએ. આપણી આસપાસ કેવળ મૌન્ય હોય અને મન પણ શાંત હોય તોવામાં એકાએક ગર્જનાનો અવાજ સાંભળી અમકી હઠીએ છીએ ત્યારે મન જે વિરોધી સ્થિતિમાં વહેંચાઈ ગયેલા જેવું લાગે છે. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે આ બંને સ્થિતિઓ એવી વિરોધી નથી કે તે બે વચ્ચે મનમાં પરસ્પર સંબંધજ હોય

નહીં. ગર્જના પ્રત્યક્ષના મનોવ્યાપારમાં ત્હેનાં પ્હેલાંના મૈત્ર્યની રિયતિ બળી ગયેલી હોય છે કારણ કે જે ગર્જનાનો અવાજ આપણે સાંભળીએ છીએ, તે અવાજ ત્હેની પ્હેલાંના મૈત્ર્યના સંબન્ધ પરત્વેજ જણાય છે. ત્હેની પ્હેલાંના મૈત્ર્યને લીધેજ તે ગર્જનાનો અવાજ વધારે જણાય છે. પરન્તુ તેજ ગર્જના પ્હેલાં એક ગર્જના જે યદને તરત સંભળાઇ હોય તો ત્હેનો અવાજ એટલો વધારે જણાશે નહીં. કેવળ ગર્જનાનો જ અવાજ કેવો છે તે તો આપણાથી કદી નિર્ણય કરી શકાય નહીં. કારણ કે જે કોઇ ગર્જનાનું પ્રત્યક્ષ આપણને મળે છે તે ત્હેની પ્હેલાંના મનોવ્યાપારના સંબન્ધ પરત્વેજ અનુભવાય છે. આવી રીતે પ્રત્યેક મનોવ્યાપાર ત્હેની પ્હેલાંના વ્યાપારથી થયેલી અસર સાથેજ ચેતનમાં પ્રવેશ કરે છે અને જે કે તે વ્યાપારો ત્હેમની વસ્તુઓને લીધે વિગમ તથા વિરોધી જણાતા હોય પરન્તુ એક બીજાના સંબન્ધ પરત્વેજ જણાઇ એકજ ચેતનના અવયવો રૂપે અનુભવાય છે.

ઉપર આપણે ચેતનના વ્યાપારોને પ્રવાહની ઉપમા આપેલી છે. હવે આ પ્રવાહની વિશિષ્ટતા એ છે કે ત્હેનાં સર્વે અંગો સરખી ઝડપથી ચેતનમાં બ્હેતાં નથી. જેમ કોઇ પક્ષીનું જીવન વારાફરતી ઉડવામાં તથા બેસવામાં બ્હેંચાયેલું હોય છે તેમ ચેતનના વ્યાપારોનો પ્રવાહ પણ ત્હેવીજ રીતે વિશ્રાન્તિ અને સંક્રાન્તિમાં ક્રમવાર બ્હેંચાયેલો હોય છે. વિશ્રાન્તિ વ્યાપારોનું લક્ષણ એ છે કે તેઓ મનમાં કોઇપણ પ્રકારની કાસ્પનિક મૂર્તિઓ ઉપજતી ગમે તેટલા સમય સુધી ત્હેમને પોતાની રહામે રાખી શકે છે, અને ત્હેમનામાં કંઈ પણ ફેરફાર થયા વિના ત્હેમના વિષે વિચાર કરી શકે છે. સંક્રાન્તિ વ્યાપારો એક વિશ્રાન્તિ વ્યાપારને બીજા વિશ્રાન્તિ-વ્યાપાર સાથે સંબન્ધ કરાવનારાઓ હોય છે. અર્થાત્ એક ચોક્કસ વ્યાપારમાંથી બીજા ચોક્કસ વ્યાપારમાં જતાં મનનો જે કોઇ વ્યાપાર થાય છે ત્હેને સંક્રાન્તિ વ્યાપારનું નામ આપી શકાય.

આપણું મન હંમેશાં એક વ્યાપારમાંથી બીજા વ્યાપારમાં ઉડતુંજ રહે છે અને આ સંક્રાન્તિ વ્યાપારોનું કાર્ય આપણને એક માનસિક સ્થિતિમાંથી બીજા માનસિક સ્થિતિમાં લઇ જવાનું છે. હવે આવા સંક્રાન્તિ વ્યાપારોની વિશિષ્ટતા એ છે કે ત્હેમનું અન્તરદૃષ્ટિથી અવલોકન કરવું અસાધ્ય છે. કારણ કે અવલોકન કરવા માટે થોડા સમય સુધી પણ ત્હેમને માનસિક દૃષ્ટિ રહામે રાખવાની જરૂર પડે છે. અને આ વ્યાપારો એટલા શીઘ્ર અને ચંચળ છે કે જે વિશ્રાન્તિ વ્યાપાર તરફ તેઓ મનને લઇ જતા હોય ત્હેને પહોંચ્યા પહેલાં ત્હેમને મનમાં જરા પણ રોકવાથી તેઓ ખૂંદે જોતાં નહિ થઇ જાય છે અને વિશ્રાન્તિ વ્યાપારમાં પહોંચ્યા પછી જે ત્હેમનું અન્તર્નિરીક્ષણ કરવા પ્રયત્ન કરીએ તો તેઓ વિશ્રાન્તિ-વ્યાપારના પ્રમાણમાં એટલા ઝાંખા જણાય છે કે ત્હેમનું યથાર્થ રીતે અવલોકન થઇ શકતું નથી. વિચારોનો પ્રવાહ મનમાં એટલી ઝડપથી ચાલે છે કે કોઈપણ વિચારને તે પ્રવાહમાંથી અટકાવી ત્હેમનું અવલોકન કરવા જઇએ તો તે અસહ્ય વિચાર રહેતો નથી; બુદ્ધા રૂપમાંજ બદલાઇ જાય છે. જેમ બરફના કંકણને ગરમ હાથમાં લઇએ તો મૂળ સ્થિતિમાં ન રહેતા તે પ્રવાહી યર્ષ જાય છે તેમ કોઇ સંક્રાન્તિ વ્યાપારનું અન્તર્નિરીક્ષણ કરવા જતા તે વિશ્રાન્તિ વ્યાપારના રૂપમાંજ જણાય છે. અને તેથી આવા વ્યાપારોનું અવલોકન કરતા ભ્રમરડાની ગતિ ઝાંઝી લેવા માટે ત્હેને હાથમાં પકડવા તથા અંધારૂં કેવું લાગે તે જોવા માટે ઝડપથી દીવો સળગાવવા સમાન છે.

આવી કઠિનતાને લીધે માનસશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં મુખ્ય દોષ એ થાય છે કે સંક્રાન્તિ વ્યાપારોના અસ્તિત્વનીજ અવગણના થાય છે અને મનના સર્વે વ્યાપારો કેવળ વિશ્રાન્તિ વ્યાપારોજ છે એમ માનવાની ભૂલ થાય છે. આ ભૂલને લીધે મનના સ્વરૂપ વિષે જે વિરુદ્ધ પરસ્પર જને ભૂલભરેલા મત અંધારેલા છે, એક મત પ્રમાણે મનનું અન્તર્નિરીક્ષણ કરનાં ઐન્દ્રિય કંપનામાં લાવી શકાય ત્હેવા સંક્રાન્તિ

વ્યાપારો દૃષ્ટિગોચર ન થવાથી આવા વ્યાપારોનું અસ્તિત્વ હેઠ નહિં અને મનના જે કોઈ વ્યાપારો આપણને જણાય છે તે સર્વ એક બીજાની સાથે અંતર સંબંધ વિનાના ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષો તથા હેમની માનસિક નકલોના બનેલા હોય છે અને આ વ્યાપારો વચ્ચે જે કોઈ અન્ય સંબંધ હોય તે આપણે જાણી શકનાર નથી આ મતને ઇન્દ્રિયવાદ (Sensationalism) નું નામ અપામેલું છે કારણ કે તે પ્રમાણે મનમાં અંતર ઇન્દ્રિયમાંથી ઉત્પન્ન થયા વિનાના એવા કોઈ પણ વ્યાપારો જણાતા નથી. બીજા મત પ્રમાણે પણ મનના સર્વ વ્યાપારો વચ્ચે સંબંધ કરાવનારા સંક્રાન્તિ વ્યાપારો અન્તર્નિરીક્ષણમાં જણાતા ન હોવાથી તેઓ અસ્તિત્વ ધરાવતા નથી એમ માનવામાં આવ્યું છે પરંતુ આ મત મનોવ્યાપારો વચ્ચેના અન્ત સંબંધનું જ્ઞાન થઈ શકે છે એમ સ્વીકારે છે અને એમ માને છે કે આ સંબંધોનું જ્ઞાન કોઈ મનોવ્યાપારથી થઈ શકતું નથી અર્થાત્ કોઈ પણ જે વ્યાપારો વચ્ચે સંબંધનું જ્ઞાન કોઈ વ્યાપારથી થઈ શકેજ નહીં કારણ કે પ્રત્યેક વ્યાપાર ક્ષણભંગુર અને અવિત્ત હોવાથી પોતાના જેવાજ સરખા ક્ષણભંગુર વ્યાપારો વચ્ચેનો સંબંધ કેવી રીતે જાણી શકે? સંબંધ જાણનાર પોતે સંબંધવાળા વ્યાપારોની સાથે સમસ્થિતિમાં નહીં પરંતુ ત્વેના કરતા ઉચ્ચતર સ્થિતિમાં હોયો જોઈએ અને તેથી આ સંબંધ જાણનાર પોતે ક્ષણભંગુર તથા અનેક નહીં પરંતુ સ્થિર તથા એક જોવો આત્મા હોવો જોઈએ આ મત આત્મવાદ અથવા બુદ્ધિવાદ— (Intellectualism) ના નામથી જોળખાય છે

ઉપરના વર્ણન પ્રમાણે આ બન્ને મતો જૂલશરેલા જણાય છે. મનના વ્યાપારોનું અસ્તિત્વ સ્વીકારીએ અને વસ્તુઓ વચ્ચે એકસ સંબંધો હોય તો સંબંધ જાણનારા વ્યાપારો મનમાં હોવાજ જોઈએ વ્યાકરણના ઉદભાવથી તથા શબ્દયોગી અવયવો વિગેરે આપણા સંક્રાન્તિ વ્યાપારોનું અસ્તિત્વ સૂચવે છે અને આ

વ્યાપારોની સંખ્યા એટલી બધી છે કે કોઈ પણ ભાગમાં આવા સર્વે સૂક્ષ્મ વ્યાપારોના અર્થસૂચક શબ્દો મળી શકતા નથી. વાસ્તવિક રીતે જેમ આપણે ખૂંસ રંગના પ્રત્યક્ષને તથા શરીરના પ્રત્યક્ષને ચેતન વ્યાપારો કહીએ છીએ તેમ અને, જો, પણ, થી, વિગેરે શબ્દો જે મનોવ્યાપારોના સંબન્ધ દર્શાવે છે તેમને પણ ચેતન વ્યાપારો તરીકે સ્વીકારવા જોઈએ; પરંતુ મનના કેવળ વિશ્રાન્તિ વ્યાપારો ઉપરજ ધ્યાન આપવાની આપણી ટેવ એટલી બળવાન થઈ ગયેલી છે કે તેમના શિવાય બીજા વ્યાપારો માટે આપણી પાસે નામ પણ ભાગ્યે છે. જેમ કોઈ સરખા ઝડપથી ફરતા બાયોસ્કોપમાં જો કે આ આકૃતિઓમાં હંમેશાં ફેરફાર થતા રહે છે છતાં કેટલીએક વખત આ ફેરફાર યથોચ સૂક્ષ્મ હોવાથી આપણને લગભગ જણાતો. પણ નથી અને કેટલીએક વખત ધણીજ ઝડપથી ફેરફાર થાય છે તેમ ચેતન પ્રવાહમાં થતા કેટલાએક વ્યાપારો વધારે સ્થિર જણાય છે અને કેટલાએક એટલી ઝડપથી થાય છે કે તેમના ઉપર એકદમ ધ્યાન પણ આપી શકાતું નથી. પહેલી જાતના વ્યાપારોને ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષો, માનસિક મૂર્તિઓ, વિચારો, દર્શનો વિગેરેના વિશ્રાન્તિ વ્યાપારો કહીએ છીએ અને ઝડપથી થતા ચેતન વ્યાપારોને માટે ફક્ત સંક્રાન્તિ વ્યાપારોનાં જ નામ આપણી પાસે છે.

આ સંક્રાન્તિ વ્યાપારોના જોટલીજ ઉપયોગી આપણા ચેતનની બીજી વિશિષ્ટતા એ છે કે જે નીચેના ઉદાહરણોથી સહેલાઈથી સમજી શકાય છે. ધારો કે ત્રણ પુરુષો આપણને 'હા' રહો ' સાબજો ' 'લુઓ' એમ કહી સંબોધે. આ શબ્દો સાંભળીને જો કે આ ત્રણેયમાંથી કોઈ પણ સ્થિતિમાં કોઈ ચોક્કસ વસ્તુ આપણા માનસિક પ્રદેશમાં નથી પરંતુ આપણું મન ત્રણ જુની જુની જાતની અપેક્ષાની સ્થિતિમાં આવી જાય છે, અને જો કે કોઈ ચોક્કસ પ્રેરણાદન તે ક્ષણે મનની સંયુખ ન હોય પરંતુ જે દિશામાંથી તે આવવાનું હોય

તે દિશાનું જ્ઞાન થાય છે, તેમજ મનમાં ધોરી ધણી લાગરૂપી પણ ઉત્પન્ન થાય છે. દરે આ મનોવ્યાપારો એવા વિચિત્ર પ્રકારના છે કે હેમની કોઈ અમુક વસ્તુ ન હોવાને લીધે હેમને માટે ઉપરના યજ્ઞ નામો સિવાય આપણી પાસે બીજું કોઈ નામ નથી. તેનીજ રીતે જ્યારે કોઈ જૂલી જવાયેલું નામ સંભારવાનો પ્રયાત્ન કરીએ છીએ ત્યારે પણ આપણું મન આવીજ જનની સ્થિતિમાં મુકાય છે. આવા સ્મરણ કરવાના એવન વ્યાપારમાં એક જાતનો ભંગ હોય છે, પરંતુ તે ભંગ કેવળ શાન્ત ભંગ નથી પરંતુ ધણીજ ચંચળ હોય છે. આ ભંગમાં તે નામનું જૂન જાણે કે આપણને અમુક દિશામાં દોરતું હોય અને કોઈ વખત જાણે પોતાની પાસે ખોટાવતું હોય અને કોઈ વખત પોતાની પાસેથી આપણને જવા દેતું હોય એમ જણાય છે, કોઈ ખોટું નામ આપણા મનમાં આવે તો આ અસાધારણ ભંગ હેમની વિશ્લેષણ કરે છે અને જાણે કે તે ખોટું નામ તે ભંગના બીજામાં બધેએતુ ન હોય તેમ જણાય છે. હવે ધારો કે એકી વખત બે લુદા નામો સંભારવાનો પ્રયાત્ન આપણે કરતા હોઈએ. આ દિશામાં જનને જગી જો કે ચોક્કસ વિચાર વસ્તુથી નિરાળા છે છતાં મનમાં એક બીજાથી લુદા જણાય છે. જ્યારે જ નું નામ સંભારવા પ્રયાત્ન કરતા હોઈએ ત્યારે તે જગમાં જ ના નામના સ્મરણ-ભંગમાં જે મનની સ્થિતિ હોય હેનાથી જુદીજ હોય છે. દરેક ભંગમાં આપણને કંઈક ખુટતું હોય અને તે જોઈએ છીએ હેવી વૃત્તિ હોય છે. આવી જાતની ખામી કોઈ મનોવ્યાપારની ખામી સમાન નથી પરંતુ એક તીવ્ર જાતનો વ્યાપાર છે. ઘણી વખત જુલાઈ જવાયેલા સખ્દનું ખોખું આપણા મનમાં તરતું હોય તથા તે સખ્દ ખોલવાની રીતિનું પણ મનમાં ઉકુ જાન હોય પરંતુ સખ્દ પોતે પ્રત્યક્ષ રીતે મનમાં હોતો નથી. તેમજ કોઈ કવિતાની એકાદ લીટી જુલો ગયા હોઈએ ત્યારે તે લીટીનો ખાલી તાલ મનમાં કુદા કરે છે પરંતુ હેમની અન્દરના

શબ્દોના સ્મરણ વ્યાપારમાં આપણને ટમટમાવે છે. ત્યારે કોઈ પુરુષ આપણને કંઈ કહેતો હોય ત્યારે તેનાં વાક્યો સાંભળી તેના કહેવાનો સાર ગ્રહણ કરીએ છીએ પરંતુ આ સાર જે કે આપણા મનમાં રહેલો છે છતાં આપણે તેનું મનમાં ચિત્ત રચી શકતા નથી. તેમજ કોઈ વાત કહ્યા પહેલાં તેને કહેવાનો વિચાર પણ એવીજ ઝાંખી રીતે મનમાં રહેલો જણાય છે. આ વિચાર એક પ્રકારનો માનસિક વ્યાપાર છે પરંતુ તેનો કોઈ પણ ભાગ સ્પષ્ટ રીતે જણાતા વિશ્રાન્તિ વ્યાપારોનો બનેલો જણાતો નથી. કહેતી વખતે શબ્દો એક પછી એક મનમાં આવે છે પરંતુ તે વિચાર આ શબ્દોને પોતાના સાથે બંધબેસતા હોય તો સ્વીકારે છે ને ન હોય તો છોડી દે છે. આવા ઝાંખા મનોવ્યાપારને અમુક વસ્તુ કહેવાનો વિચાર તે શિવાય બીજું ચોક્કસ નામ આપી શકીએ નહીં કોઈ પુરુષ પહેલી વખત કંઈ મોટેથી વાંચતો હોય છતાં ચોડીવારમાં દરેક શબ્દ બરાબર ઉચ્ચાર તથા ભાર સાથે બોલી શકે છે તેનું કારણ એજ છે કે દરેક શબ્દને પાછળ આવતા વાક્યના સારની ઝાંખી મનમા થાય છે. આ ઝાંખી તે શણે બોલતા શબ્દના જ્ઞાન સાથે મળી ગયેલી હોય છે અને તેથી તે શબ્દ પછીથી આવતા શબ્દોના સારની સાથે બંધબેસતા રૂપમાં અમુક ભાર સાથે ઉચ્ચારાય છે. જે શબ્દો વ્યાકરણની રચનામાં એક બીજા સાથે જોડાયેલા હોય તો એક શબ્દ વાંચીએ અથવા સાંભળીએ કે તરત બીજા શબ્દની મનમા ઝાંખી થાય છે. અને આવી રચનાની અગમચેતી એટલી ચોક્કસ હોઈ શકે છે કે કોઈ માણસ કોઈ પુસ્તકનો પુરો અર્થ સ્મરણવાને અશક્ત હોય છતાં તેને એવા ઉચ્ચાર અને છટાથી વાંચી શકે કે બીજાઓ એમજ જણે કે તે તેનો ખરો અર્થ સ્મરણને વાંચી છે એવું લાગે.

આવી રીતે આપણા મનના લગભગ એક તૃતીયાંશ કે વૈશ્વદેવ વ્યાપારો અનિબંધમાં સ્પષ્ટ થનારા વિચારોનો અંતર્ગત અસ્પષ્ટ માનસિક

જાણીઓના બનેલા હોય છે આપણે માનસિક જીવન કેવળ સ્પષ્ટ વ્યાપારોનું બનેલું હોયું નથી અને જોડતી અગત્યતા સ્પષ્ટ વ્યાપારો ધરાવે છે તેનીજ, - સ્પષ્ટ વ્યાપારો પણ ધરાવે છે મનનો વ્યાપાર કેવળ વસ્તુઓની ચોક્કસ માનસિક આકૃતિઓ ઉપજાવવામાં સમાધાન જોતો નથી પરંતુ આ આકૃતિઓની આસપાસ હોમની સાથે સજીવતાના વસ્તુઓના વિચારો જાણી રીતે વીંટળાયેલા હોય છે જેમ સૂર્યની આસપાસ કિરણમાળા રહેલી હોય છે તેમ ચેતનના મધ્ય સ્થાનમાં રહેલી પ્રત્યેક માનસિક પ્રતિમા હોના સજીવની વિચારોથી વીંટળાયેલી હોય છે આ વિચારો ચેતનના મધ્ય સ્થાનમાં નહોતાથી જાણી અને અસ્પષ્ટ હોય છે અને તેથી આમાં સુવ વ્યાપારોને આપણે ચેતનની કિનારી ઉપરના વ્યાપારો કહીશ.

ચેતન પ્રદેશની સરહદ ઉપરના આ મનોવ્યાપારોના સદચારી તન્તુ વ્યાપારોનું સ્વરૂપ પણ હોમના જેવું / છે અમુક ક્ષણે કોઈ સ્પષ્ટ મનોવ્યાપારોનું સ્વરૂપ પણ હોમના જેવું / છે અમુક ક્ષણે સ્પષ્ટ મનો વાપર ચેતન પ્રદેશમાં હોય ત્યારે તે વ્યાપારનો સદચારી તન્તુ વ્યાપાર ધણો સમગ્ર હોય છે અને તે વ્યાપારની તન્તુ હોનાના વ્યાપારો તે ક્ષણે મનમાં જાણી થયા હોય છે એટલે કે હોમના સદચારી તન્તુ વ્યાપારો ક્ષીણ થયા હોય છે તેમજ તે ક્ષણે તે સ્પષ્ટ વ્યાપારની તરત પાછળ આવનાર મનોવ્યાપારો અસ્પષ્ટતામાંથી સ્પષ્ટતા પામતા જાય છે એટલે કે હોમના સદચારી તન્તુ વ્યાપારો વધારે ઉત્તેજક થતા જાય છે આવી રીતે એકજ ક્ષણે મનના સ્પષ્ટ વ્યાપારની જોડે આગળ ગયેલા તેમજ પાછળ આવના વ્યાપારો અસ્પષ્ટરૂપે એવી રીતે મળી ગયેલા હોય છે કે હોમનું દૃષ્ટરણ કરી શકાયું નથી જેમ સંગીતમાં ક્રમનાર આવતા સૂરો એક બીજા ઉપર અસર કરી એક રાગ ઉત્પન્ન કરે છે તેમજ ક્રમનાર ઉત્પન્ન થતા મનોવ્યાપારો એક બીજા સાથે ભળી જઈ પ્રવેશ ક્ષણે શુદ્ધિ વ્યાપાર ઉપજાવે છે.

ઉપર આપણે કહી ગયા છીએ કે પ્રત્યેક મનોવ્યાપારમાં જ્ઞાનોત્પાદક ગુણ હોય છે, અને જે વસ્તુ વિષે તે જ્ઞાન વિપન્નવે છે, તેને તે વ્યાપારની વસ્તુ કહેવાય છે. હવે આ ગુણ, સર્વે વ્યાપારોમાં સરખી રીતે હોતો નથી. કેટલાએક વ્યાપારો હેમની વસ્તુનું માત્ર સંસર્ગ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે અર્થાત્ તે વ્યાપારની આસપાસ તેની વસ્તુના સંબંધોના મનોવ્યાપારોની કિરણમાળા એટલી અસ્પષ્ટ તથા ઝાંખી હોય છે કે તેનું જ્ઞાન ફક્ત તે વસ્તુ જ મનમાં જે ઝાપ પાડે છે તેમાં સંકુચિત થયેલું હોય છે. આવા વ્યાપારો આપણને હેમની વસ્તુની સાથે મળી પરિચય જ કરાવે અને તેથી હેમને પરિચય વ્યાપારો કહીશું. બીજા વ્યાપારો એવા હોય છે કે તેઓ હેમની વસ્તુઓનો ફક્ત પરિચય નહીં પરંતુ હેમના સંબંધોનું પણ જ્ઞાન કરાવે છે. આવા પ્રત્યેક વ્યાપારમાંથી હેમના સંબંધ વ્યાપારોની કિરણમાળા વધારે પ્રસરેલી તથા ઝોઘી અસ્પષ્ટ હોય છે. આ વ્યાપારો હેમની વસ્તુઓનું હેમના સંબંધો સાથેનું સુરેખ તથા સ્પષ્ટ જ્ઞાન કરાવે છે તેથી હેમને સુરેખ જ્ઞાન વ્યાપારો કહીશું.

પ્રત્યેક ઇચ્છાપૂર્વક મનોવ્યાપારમાં હમેશાં અમુક વિષય હોય છે કે તેની આસપાસ તે વિષયને લગતા વિચારોની કિરણમાળા ફરતી હોય છે. જે કોઈ વિચારની વસ્તુ આ વિષય સાથે આપણા અનુભવ સંબંધ ધરાવનારી તથા બંધબેસતી હોય છે તે વિચારને આ કિરણમાળામાં સ્થાન મળે છે અને આવી રીતે જ્યારે તે વિચાર તે કિરણમાળાના બીજા વિચારો તથા તે વિષય સાથે બંધ બેસતો હોય છે ત્યારે તે ખરો તથા શુદ્ધિપૂર્વક છે એમ જણાય છે. આ નિયમને અનુસરીને પ્રત્યેક લાપાના શબ્દો એક બીજાની સાથે લાંબા સાદચ્છર્મને લીધે પરસ્પર સંબંધ અથવા વિરોધ દર્શાવનારા ગુણો ધારણ કરે છે. તેમજ કોઈ વિષય વિષે બોલતાં અમુક લાપાના શબ્દોથી શરૂ કર્યું હોય તો તેજ લાપાના શબ્દો આપણા મોંમાં

આવે છે અને જે કોઈ પારકી ભાષાનો શબ્દ વચ્ચે આવે તો તરત આપણું ધ્યાન ખેંચાય છે. ઉદાહરણ તરીકે આપણે ગુજરાતી તથા અંગ્રેજી ભાષાઓ જાણના હોઈએ અને અંગ્રેજીમાં કોઈ વાચ્ય શરૂ કરીએ તો એક પછી એક અંગ્રેજી શબ્દો જ ઉચ્ચારાય છે, અને કોઈક વખત જ ગુજરાતી શબ્દો બોલાય છે તથા આવી રીતે અંગ્રેજી શબ્દોનું આપણા મનમાં પરસ્પર સાહચર્ય કેનજ યાન્નિક રીતે ઉદભવતું નથી, પરંતુ તે સાહચર્યની પ્રતીતિ આપણા મનમાં વધારે નહીં તો ઝાંખી પણ હોય છે. કારણ કે બોલતા બોલતા જે એકાદ ગુજરાતી શબ્દ મોંમાં આવી જાય તો શબ્દોની વિરોધતાને વીધે તરત આપણું ધ્યાન ખેંચાય છે હવે ઉપર જણાવેલા સાહચર્યનું એક મુખ્ય પરિણામ એ છે કે કોઈ પુરૂષની વાણી સાંભળતા સવ શબ્દો એકજ ભાષાના છે અને તે ભાષામાં પણ અમુક એકજ અર્થમાં વપરાતા શબ્દો છે તેમજ તે સર્વે શબ્દો વ્યાકરણના પરિચિત ક્રમમાં ગોઠવાયેલા છે એવી ઝાંખી પણ પ્રતીતિ થાય તો ઘણી વખત આમણે જે સાંભળીએ છીએ તે અર્થવાણુ તથા ખરૂં છે એવું જાન થાય છે પરંતુ તે વાણી સાંભળવામાં કોઈ પારકી ભાષાનો શબ્દ આવી જાય અથવા વ્યાકરણની ભુલ જણાય અથવા તેજ ભાષાનો પરંતુ કોઈ અનુચિત શબ્દ વચ્ચે આવી જાય તો ત્હેને ખરૂં માની લેતા આપણું મન તરત આચ્છાદિ ખાય છે આ ઉપરથી જણાશે કે કોઈ પણ વિષયના અર્થ-સૂચનની પ્રતીતિ ભાવદર્શક (affirmative) નહીં પરંતુ અભાવદર્શક (negative) છે અર્થાત્ તે વિષયની કિરણમાળાના વિચારો વચ્ચે વિરોધનો અભાવ તેજ તે પ્રતીતિનું કારણ છે

તેવીજ રીતે આપણે કોઈ સાંભળીએ અથવા વાંચીએ ત્હેના શબ્દો એક જ ભાષાના હોય તથા પરસ્પર સાહચર્ય ધરાવનારા હોય તેમજ વ્યાકરણની રચના ધરોધર હોય તો કેવળ અર્થરહિત વાક્યો પણ ખરા હોય તેમ આત્મા જગે અને કોઈ વખત નો તે

ખોટા છે તેવી શંકા પણ આપણા મનમાં થશે નહીં. ધણી વખત આપણુકર્તાઓ, વર્તમાનપત્રમાં લખનારાઓ તથા લેખકોના વાચ્યો-માથી આ વિશેના ઉદાહરણો મળી આવે છે ' પક્ષીઓએ ત્હેમના પ્રાત કાળના સંગીતથી વૃદ્ધોને લરી મુઝ્યા તથા આસપાસની હવાને શીતળ બીની અને મનોહર ખનારી મુકી ' આ વાક્યો એક વર્તમાનપત્રમાં પ્રકટ થયેલું હતું અને ધણી વાચકોએ ઉતાવળથી ત્હેને અર્થ રહિત ગણ્યા વિના વાચી કહાડ્યું હશે કોઇ પણ શબ્દો વચ્ચે આપણા અનુભવમાં સાહચર્ય હોય તો એવા શબ્દોનો અર્થ રહિત સમૂહ ઉપર ચોટીયા વાચકની દષ્ટિમાંથી શંકા ઉપજાવ્યા વિના પસાર થઇ શકે છે

ઉપગતી સર્વે ભટ્ટીકતથી જણાશે કે મનના વ્યાપારમાં જ્ઞેને આપણે વિશ્રાન્તિ વ્યાપારો કહ્યા તેજ આપણુ ધ્યાન વધારે ખેંચે છે. સંક્રાન્તિ વ્યાપારોનું જ્ઞાન આપણને જાણી રીતે યાગ છે તેમજ જુદા જુદા પુરુષો એક જ વસ્તુમાંથી એક જ અનુમાન દોરતા હોય અર્થાત્ અનુમેય તથા અનુમાન એ જન્ને વિશ્રાન્તિ વ્યાપારો સર્વમાં સરખા હોય પરંતુ એક વિશ્રાન્તિ વ્યાપારમાંથી બીજા વિશ્રાન્તિ વ્યાપારમાં વધ જતો સંક્રાન્તિ વ્યાપાર પ્રત્યેક પુરુષમાં જુદો હોઈ શકે. ધારે કે નામના એકજ મનોવ્યાપારમાંથી કેટલાએક પુરુષો વિચાર કરવાનું શરૂ કરે છે અને તેઓ સર્વ તેમાંથી ન્યાયપૂર્વક નીક્ષણના વ નામના અનુમાન ઉપર આવે છે હવે આ અનુમાન ઉપર લઇ જનારા સંક્રાન્તિ વ્યાપારો કોઇકમાંજ સરખા હોઇ શકે એક પુરુષમાં આ સંક્રાન્તિ વ્યાપાર અગ્રેજી ભાષામાં થતો હોય, બીજામાં ગુજરાતી ભાષામાં થતો હોય. કોઇના મનમાં અનુમાન કરતી વેળાએ ચતુ ઇન્દ્રિયમાંથી ઉપજતા માનસિક ચિત્રો હોય તો કોઈના મનમાં સ્પષ્ટ ચિત્રો વ્યાપાર એકજ છે છતાં પ્રત્યેક પુરુષને જુદા જુદા સંક્રાન્તિ વ્યાપારો આ અનુમાન ઉપર લઈ આવે છે

૪. હવે આપણે ચેતન પ્રવાહના ચોથા લક્ષણ વિશે જોઈએ. આ લક્ષણ એ છે કે પ્રત્યેક મનોવ્યાપારથી પોતાની બાબ એવી વસ્તુનું જ્ઞાન મળતું જણાય છે. આનો અર્થ એ છે કે વિચાર અને વિચારનો વિષય જ્ઞાના અને જ્ઞેય-એ બન્ને પરસ્પર ભિન્ન જણાય છે. જ્ઞાતા એટલે મનોવ્યાપાર આપણો પોતાનો છે એમ જાણીએ છીએ. પરંતુ જ્ઞેય વસ્તુ તેની રીતે આપણા પોતાના મનોવ્યાપારની જ છે એમ મનાતું નથી. કારણ કે આપણા તેમજ પારકાના વિચારો એક વિષય વિશે જની શકે છે. આવી રીતે મનોવ્યાપારોની વિવિધતામાં વિષયની એકતા જણાતી ટોવાથી વિચારનો વિષય વિચારથી ભિન્ન માનવાનું કારણ મળે છે.

કોઈપણ અગાઉ ન અનુભવાયેલી વસ્તુનો જ્યારે પહેલી વખત મનોવ્યાપાર થાય છે ત્યારે પ્રથમ તો તે વસ્તુ અને હોને જાણનારો મનોવ્યાપાર એ બન્ને વચ્ચે ભેદનું જ્ઞાન થતું નથી, કારણ કે તે વસ્તુનો તે મનોવ્યાપારથી સ્વતંત્ર અનુભવ ન મળવાથી હોતું બાલ તરીકે વસ્તુ જ્ઞાન મળતું અશક્ય છે પરંતુ પાછળથી જેમ જેમ અનુક્રમના વ્યાપારોથી એક જ વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે મનોવ્યાપાર અને વસ્તુની ભિન્નતાનું દર્શન થાય છે પહેલાં તો જે વસ્તુ પોતાના પ્રદેશમાં આવે છે હોતું જ જ્ઞાન, જ્ઞાતા અને જ્ઞેયતા ભેદ જાણ્યા સિવાય મનને થાય છે, પરંતુ પાછળથી વારંવાર અનુભવ વડે તે વસ્તુનો જ્ઞાતા પોતે છે એવું આત્મજ્ઞાન થાય છે. આ બન્ને જાતના જ્ઞાનમાં પહેલું જ્ઞાન પ્રાથમિક હોય છે બાસ્તવરથામાં આવું જ્ઞાન થાય છે તેમજ પ્રૌઢવરથામાં પણ કોઈ કોઈ વખત મૂર્છાનામાં તથા ઇન્દ્રિયોને મન્દ કરી નાખનારા પદાર્થો સુષ્પવા અથવા પીવાથી વસ્તુઓનું જાણું જ્ઞાન પોતે તે વસ્તુઓને જાણે છે તેવા આત્મ જ્ઞાનથી વિભક્ત સ્થિતિમાંથી મળે છે. આ વાતને પણ પુરોષો કે જોગોને આવો અનુભવ થયો છે તે દેખા આપે છે. પરંતુ પુખ્ત વયના ચેતનમાં તો આ મને અપરાધ રૂપે જ જણાય છે, કારણ કે

સાધારણ રીતે તો આના ચેતનમા પોતાના અને તેમના બેદનુ જ્ઞાન સર્વે પ્રકારના મનોવ્યાપારમા રહેલું હોય છે

ઉપરના વિવેચનમા આપણે વિચાર અને ત્હેના વિષયને સરખાવ્યા છે. હવે માનસશાસ્ત્રમા આ વસ્તુનો શો અર્થ છે તે આપણે તપાસવાની જરૂર છે. સાધારણ રીતે આપણે એમ મંદમજાએ જીએ કે વિચારના વિષય એટલે આપણા નાનની જહાર અસ્તિત્વ ધરાવતી વસ્તુ કે ત્હેના વિરે આપણા મનમા કંઈ પણ મનોવ્યાપાર થાય છે. આની રીતે 'કોલમ્બસે ઇ સ ૧૪૯૨મા અમેરીકા શોધી કહાડ્યો' એમ કહેવાના મનોવ્યાપારમા ત્હેનો વિષય શો છે એમ પુછીએ તો કોઈ કહેશે કે 'કોલમ્બસ', 'કોઈ' કહેશે કે 'અમેરીકા' તો, કોઈ કહેશે કે 'અમેરીકાની શોધ' પરંતુ આમાથી એકે આ વિચારનો વિષય નથી જો કે એ વિચાર અમેરીકાની શોધ વિશે છે. પરંતુ ત્હેનો વિષય તો 'કોલમ્બસ' ઇ સ ૧૪૯૨મા અમેરીકાનું શોધી કહાડ્યું' એ આખું વાક્ય છે. કારણ કે જે સર્વે વિરે અમુક વિચાર હોય તે સર્વે તે વિચારનો વિષય બને છે.

જીજ્ઞા એક વાત લક્ષમા એ રાખવાની છે કે કોઈ વિચારનો વિષય ગમે તેટલી સુક્ષિત તથા જુદી જુદી વસ્તુઓ વિરેનો હોય. પરંતુ તે વિચાર પોતે તો એકજ અવિભક્ત મનોવ્યાપાર છે. કેટલાએક માનસશાસ્ત્રીઓ એમ માને છે કે જ્યારે જ્યારે વિચારનો વિષય ધણા ભાગેનો બનેતો હોય છે ત્યારે તે વિચાર પણ એક ભાગેનો એક મનોવ્યાપાર એ પ્રમાણે તેટલા જ જુદા જુદા સૂક્ષ્મ મનો વ્યાપારોના મિશ્રણનો બનેતો છે. પરંતુ ઉપરના એ પ્રકરણમા આપણે જોઈ ગયા તેમ આ એક મોટી ભૂન છે. ધારો કે 'ગજજ્ઞાના પાના મેજ ઉપર પડ્યા છે' એ વિચાર મનમા થયો. આ વિચાર ગજજ્ઞાનો વિચાર મેજનો વિચાર, તથા ત્હેની ઉપર પડ્યાના વિચાર એ જુદા જુદા વિચારોના મિશ્રણથી બનેતો નથી પરંતુ તે એકજ વિચાર છે, અને 'ગજજ્ઞાના પાના મેજ ઉપર હોય' એ આખું વાક્ય ત્હેનો વિષય છે.

૫. હવે આપણે ચેતનનું ઉદ્ધતું તથા અગત્યનું લક્ષણ તપાસીશું. આ લક્ષણ એ છે કે મને પોતાના પ્રત્યેક વ્યાપારમાં હેના વિષય માથી કેટલાએક ભાગોમા રસ લઈ હેમના ઉપર ધ્યાન આપવાની તથા કેટલાએકની અવગણના કરવાની ઇચ્છા શક્તિ ધરાવે છે. કોઈ વસ્તુને પસંદ કરી હેના ઉપર ધ્યાન આપીએ છીએ તથા વિચાર કરીને અનેક કાર્યોમાથી અમુક જ કામ કરીએ છીએ, તે સર્વે મનની ઇચ્છા-શક્તિનાં ઉદાહરણો છે. પરંતુ કોઈ વસ્તુનું ઇન્દ્રિયો વડે જ્ઞાન મેળવતા પછી હેના અમુક લક્ષણો ઉપર ધ્યાન આપીએ અથવા ભાર દઈએ તે મનની ઇચ્છા શક્તિ બતાવે છે, ધરીવાળમાં એક જ કમ પ્રમાણે અને એકેજ જાતના ટીક ટાંક, ટીક-ટાંક એમ અવાજ યતા હોય તે અવાજેના જુદા જુદા ભાગો ઉપર ભાર આપીને સાબળીયુ તો ધરીકમા જુદી જુદી જાતના અવાજે યતા હોય એમ લાગે છે. કપડા ઉપર ટપકા ટપકા હોય તો અમુક રીતે જોવાથી એક આકારમાં અને બીજી રીતે જોવાથી જુદા જ આકારમાં તે ટપકા જોઈવાયા હોય તેમ જણાય છે. આકાશમાં વાદળો યયા હોય ત્યારે જોઈયુ તો કોઈ વાદળાના અમુક ભાગો તરફ જ ધ્યાન આપવાથી જાણે તે વાદળું હાથી, ઉટ, કે બીજા પ્રાણીના આકારનું હોય તેમ લાગે છે. આવી રીતે વસ્તુઓના ઝમે તે ભાગો ઉપર ધ્યાન આપીને પોતાના જ દૃષ્ટિબિંદુથી જ્ઞાન મેળવવાની શક્તિ પ્રત્યેક ચેતન વ્યાપારમા રહેલી છે.

હવે ઇચ્છા શક્તિના વ્યાપારમા અમુક ભાગો તરફ વધારે ધ્યાન આપવાની જોટલી જરૂર છે તેટલીજ જરૂર બીજા ભાગોની અવગણના કરવાની છે. કેટલાએક ઉદાહરણો વડે આ વાત સ્પષ્ટ રીતે સ્પષ્ટમળશે. પ્રથમ તો આપણી ઇન્દ્રિયો પસંદગી કરવાની શક્તિ, ધરાવનારાં અવયવો છે. આનો અર્થ એમ નથી કે ઇન્દ્રિયોમા ઇચ્છા શક્તિ રહેલી છે. પરંતુ એ છે કે પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયનું અધારણ એવું છે કે તે અમુક જાતના પ્રોત્સાહનો જ પોતાના જ્ઞાનતન્તુઓ વડે

મગજમાં લઈ જાય છે. પદાર્થ શાસ્ત્રનો એક મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે કે
 'ભૌતિક વિશ્વમાં પ્રકૃતિના પરમાણુઓની પ્રકંપમય ગતિઓ શિવાય
 બીજું કાંઈજ નથી. આપણી જુદી જુદી ઇન્દ્રિયો આવા જુદા જુદા
 વેગવાળા પ્રકંપોને ગ્રહણ કરી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ઉપજાવે છે. આવી રીતે
 પ્રકંપોમાં અમુક વેગ હોય તો તે કઈંદ્રિયવડે ગ્રહણ થાય છે; તેથી
 વધારે વેગ હોય તો ચક્ષુ-ઇન્દ્રિય વડે ગ્રહણ થાય છે અને જો
 અત્યંત વેગ હોય તો કોઈ પણ ઇન્દ્રિય લેવું ગ્રહણ કરી શકતી નથી.
 આવી રીતે અન્તર્લેદ રહિત પરમાણુઓના પ્રકંપોમાંથી વિવિધ
 જાતનાં ભેદવાળાં પ્રત્યક્ષો ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ ઇન્દ્રિયોમાં રહેલી છે.
 હવે જેવી રીતે પ્રત્યક્ષ ઇન્દ્રિય અમુક જાતનાં પ્રોત્સાહનોને ગ્રહણ
 કરે છે અને બીજાંઓની અવગણના કરે છે તેમ મન પણ પછીથી
 ઇન્દ્રિયોનાં પ્રત્યક્ષોમાંથી પોતાને ગમે તેમ અમુક ઉપર ધ્યાન
 આપવાની અને અમુકની અવગણના કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. જે
 વસ્તુઓમાં આપણને રૂ પડે છે તે વસ્તુઓના પ્રત્યક્ષો ઉપર
 આપણે સાધારણ રીતે વધારે ધ્યાન આપીએ છીએ. વળી એકજ
 વસ્તુમાંથી જે જે વિવિધ જાતના પ્રત્યક્ષો આપણને મળે છે તે સર્વેમાંથી
 એક પ્રત્યક્ષને પસંદ કરી લેને તે વસ્તુનું ખરું સ્વરૂપ દર્શાવનાર
 માનીએ છીએ અને બીજાંઓને ફક્ત તે વસ્તુના આભાસો કહીએ
 છીએ. ઉદાહરણ તરીકે કોઈ વસ્તુને આડી બાજુમાં ઉભા રહીને
 જોઈશું તો બરાબર જાણ નહીં જણાય અને આવા પ્રત્યક્ષોને
 આભાસરૂપ માનીશું. પરંતુ વસ્તુને આડી બાજુની સીધી લીટીમાં
 આપણી દૃષ્ટિ રાખીને ઉભા રહ્યા પછી જે પ્રત્યક્ષ મળે છે તેને
 આપણે તે વસ્તુના ખરા પ્રત્યક્ષ તરીકે પસંદ કરીએ છીએ. તોપના
 અવાજનું ખરું પ્રત્યક્ષ તો જ્યારે આપણે તોપની પાસેજ ઠાન રાખીને
 ઉભા રહીને આભાસો લેનેજ ગણાય. અને જુદા જુદા અન્તરથી
 લેના જે અવાજો સંભળાય તે જુદા જુદા એટલે નાના મોટા હોવા
 જતા પણ તેઓ સર્વે એકજ તોપના અવાજથી જુદા જુદા પ્રત્યક્ષો

એમ આપણે તોપના ખરા અવાજની માનસિક દર્શના કરી લેમની તે દર્શનાની સાથે સરખામણી વડે કરી શકીએ છીએ. આવી રીતે પ્રત્યેક વસ્તુ અસખ્ય જુદા જુદા પ્રત્યક્ષો ઉપજાવે છે પરંતુ આ પ્રત્યક્ષોમાંથી અમુક એકને લેના ખરા પ્રત્યક્ષ તરીકે પસંદ કરીએ છીએ.

આથી વ્યાજળ ચાલતા આપણે અનુભવ તે આપણે ધ્યાન. આપીને પસંદ કરેલા વસ્તુઓના જ્ઞાનનો સંગ્રહ તે સિવાય બીજું કંઈ જ નથી. પ્રત્યેક માણસનો અનુભવ જુદો હોવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે તે પોતાને જ પસંદ પડેલી વસ્તુઓ ઉપર ધ્યાન આપી પોતાનો અનુભવ બાંધે છે આપણે રોજ કીડીયો, માખીઓ, વિગેરે જન્તુઓને જોઈએ છીએ પરંતુ કોઈ જન્તુશાસ્ત્રી સિવાય બીજા માઈને લેમના વિશે ચોક્કસ જ્ઞાન હોતું નથી. ધારો કે ચાર માણસ હિન્દુસ્તાનની મુસાફરી કરવાને નીકળ્યા એક સારા શહેરોની બાંધણી જોવા લાયક ઇમારતો, સુંદર દેખાવો વિગેરેનું જ્ઞાન મેળવશે; બીજો જુદા જુદા શહેરોમાં દાણા, કાપડ વિગેરેના ભાવ તાલ શા થા છે, કયા દેશમાં ઘઉંનો પાક વધારે છે, કયા દેશમાં રૂની પેદાશ વધારે છે તે સર્વની ખબર ભેગી કરશે ત્રીજો કયા શહેરમાં મીઠાઈ સારી મળે છે, કયા ભાગમાં મેવો સારો મળે છે, વિગેરે ખાવાની વસ્તુઓનું જ્ઞાન મેળવશે, ત્યારે ચોથો વળી કયા શહેરના લોકો વધારે કેળવાયેલા છે, કયા ભાગમાં સ્ત્રીઓને વધારે છુટ છે વિગેરે સામાજિક જ્ઞાન ભેગું કરશે એક જ વિષયમાંથી પ્રત્યેક જણ પોતાને મનપસંદ વસ્તુઓ ઉપર ધ્યાન આપી પોતાનો અનુભવ રચશે.

ઉપરની દૃષ્ટીકત ઇન્દ્રિયો વડે મળતાં અનુભવને લગતી છે પરંતુ આ અનુભવમાંથી જુદા પૂર્વક જ્ઞાન મેળવવામાં પણ મનની પસંદ કરવાની શક્તિ મુખ્ય સ્થાન ધરાવે છે, કોઈ પણ અનુમાન મિલ્લ કરવાને લેવું ગોઝ પ્રમાણુ શોધી કઠાડવું તેમજ કોઈ કાર્ કરવાને લેના ગોઝ સામનો ગોખી કઠાડવા એ બંને વ્યાપારોમાં મનને અનેક

વરતુઓમાંથી અમુક જ બંધ બેસતી વરતુઓને પસંદ કરીને વીણી
 સેવાની જરૂર રહે છે, અને જે મનુષ્ય થોડા વખતમાં આવી ખરી
 વરતુ પસંદ કરે છે તેને જુદિયાળી કહીએ છીએ. હુન્નરકળાના
 પ્રદેશમાં પણ જે પુરૂષ સર્વે ગોઝ્ય અને સુંદર વરતુઓને પસંદ કરી
 હેમને પોતાની ઝ્યનામાં ગુચે છે તે ખરે કારીગર તથા કળાકૌશ-
 લ્યવાળો કહેવાય છે. કંઈ પણ દોષરહિત સુંદર મુખાકૃતિ મીતરવામાં
 ચિત્રકારને બાંહેજ કોઈ એવો પુરૂષ અથવા સ્ત્રી મળી આવે કે
 જોડેનું મુખ સર્વાંશે સુંદર હોય. પરંતુ જુદા જુદા પુરોના મુખના
 સુંદર અવયવો એટલે કોઈનું સુંદર કપાળ, કોઈની સુંદર આંખો,
 કોઈનું સુંદર નાક એમ પસંદ કરીને તે સર્વેને એક આકૃતિમાં ઉતાર-
 શકામાં હોય ત્યાં તો અત્યંત મહેનત છે. પરંતુ મનની પસંદ કંવાની શક્તિનું
 મોટું મુખ્ય સ્થાન તો વર્તનના પ્રદેશમાં રહેલું છે કોઈ પણ પુરૂષ
 નીતિમાન ત્યારે જણાય કે જ્યારે તેની ઇચ્છા શક્તિ એટલી દૃઢ
 થયેલી હોય કે ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ વૃત્તિઓના માનસિક વિગદમાં કદ
 શક્તિને જ પસંદ કરવા તરફ હોય ત્યારે વળતું મનુષ્યના મનમાં
 અનેક જાતના વિચારો તથા વૃત્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને આ
 સર્વેમાંથી આપણે સ્વાર્થ સાથે એવી પરંતુ અનિષ્ટ વૃત્તિઓને દામી
 ઈશ્વરેશા નીતિમય વૃત્તિઓનું ઇચ્છાપૂર્વક પોષણ કરવું એના કરતા
 વધારે મુશ્કેલ કાર્ય મનુષ્યની શક્તિમાં છે જ નહીં. ઇચ્છા શક્તિનું
 પ્રત્યેક કાર્ય આપણા વર્તનના બંધારણમાં અંજમૂત થાય છે અને
 તેથી જ્યારે જ્યારે કંઈ પણ કાર્ય કરવાની ઇચ્છા આપણે કરીએ
 છીએ ત્યારે તે બધામાં આપણું જીવન કેવા પ્રકારનું બનાવવા
 માગીએ છીએ તેનો નિશ્ચય કરવા સમાન છે.

મનની પસંદ કરવાની શક્તિનો આવી રીતે જુદા જુદા પ્રદેશોમાં
 આનિર્વાવ થાય છે. કંઈ વરતુ પસંદ કરવા ગોઝ્ય છે અને કંઈ નથી
 તે વિષયમાં સાવારણી રીતે બહુ મનમોહ જણાશે નહીં પરંતુ એક
 બાબત એવી છે કે જેમાં કોઈ પણ બે પુરો એક સરખી રીતે પસંદ

નહીં કરે, આ બાબત એ છે કે પ્રત્યેક પુરુષ સકળ વિશ્વની વસ્તુઓને 'મદારી' તથા 'મદારા શિવાય બીજાની' એમ બે બાગોમા નાખી વહેંચી નાખી જે જે વસ્તુઓને 'મદારી' એ વિરોધજી લગાડી સદાય ત્હેમનામા સ્વાભાવિક પ્રેરણાથી અનન્ય રસ લેછે. કેાઘ પણ પુરુષને પારકાની વસ્તુઓમા પોતાની વસ્તુઓ જેટલો રમ પડતો નથી આપણુ પોતાનુ તે અન્ય પુરુષોનુ પારકુ અને બીજાઓનુ પોતાનુ તે આપણુ પારકુ' એવી રીતે દરેક પુરુષના મનમા બે વિભાગો હોય છે કેાઘ બીજો પુરુષ આપણા મનમા જન્મનુ માત્ર એક પ્રાણી છે અને ત્હેના મનમા આપણે માત્ર એક પ્રાણી છીએ આવી રીતે પ્રત્યેક પુરુષ અખિસ સૃષ્ટિને પોતાના જ દષ્ટિ બિન્દુથી બે બાગોમા વહેંચી નાખે છે

પ્રકરણ આઠમું.

આત્મશાસ્ત્ર.

દરે આપણે મનનુ સ્વરૂપ વધારે બારીકાથી તપાસીએ ઉપર આપણે જોયું તેમ મનની એક મુખ્ય વિવેકજાળતા એ છે કે મન પોતાને જાણી શકે છે અર્થાત્ ત્હેને જાણ વસ્તુઓની પ્રતીતિ થાય છે તેટલું જ નહીં પરંતુ આત્મ પ્રતીતિ પણ થાય છે અને તે જાતનો વ્યાપાર મનમા ચલો હોય પરંતુ તે વ્યાપાર ચલી વમને તે આપણો પોતાનો છે અને આપણે પોતે તે વ્યાપાર ઉત્પન્ન કરીએ છીએ એમ થોડે ઘણે અંશે અવશ્ય જાણીએ છીએ આવી રીતે જ્યારે આપણે એમ કહીએ કે મન તે પોતે પોતાને જાણી શકે છે ત્યારે અગત્યનો પ્રશ્ન એમ થાય છે કે મન 'પોતે' એટલે શું અને 'પોતાને' એટલે શું ? આ બન્ને મનમા જુદા જુદા રૂપો

છે. જ્યારે આપણે એમ કહીએ છીએ કે 'હું અમુક વિચાર કરું છું' ત્યારે હું અને મ્હારો પોતાનો વિચાર તે બન્ને આપણા મનના ચાતા અને જોડનો સંબન્ધ ધરાવનાર સ્વરૂપો છે. હવે આ બન્ને સ્વરૂપો જોડેને આપણે 'આન્તરાત્મા' અને 'બાહ્ય આત્મ' કહીશું તો મનનાં લક્ષણો અને તેમાં પ્રથમ બાહ્ય આત્માનું સ્વરૂપ તપાસીશું.

૧. બાહ્ય આત્મા.

પ્રથમ તો પ્રશ્ન એ થાય છે કે આત્માનાં બાહ્ય સ્વરૂપમાં શેનો શેનો સમાવેશ થાય છે ? ઉપર આપણે કહ્યું કે જોડેને આપણે 'પોતાને' કહીએ છીએ તો આ સ્વરૂપમાં સમાવેશ થાય છે. પરંતુ જોડેને આપણે 'પોતાને' કહીએ છીએ અને જે કોઈને 'પોતાનું' કહીએ છીએ તે બે વચ્ચે ભેદ જાણી મુશ્કેલ છે. કેટલીએક વસ્તુઓ જોડેમને આપણે 'પોતાની' કહીએ છીએ તો મને આપણે પોતાને જેમ ગણતા હોઈએ તેમ ગણીએ છીએ આપણી કીર્તિ, સંતતિ તથા સંપત્તિ જેમ આપણું પોતાનું શરીર પ્રિય હોય તેમ પ્રિય લાગે છે અને શરીરના મુખ દુઃખથી જે વૃત્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે તેવીજ વૃત્તિઓ જોડેમનાથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેટલું જ નહીં પરંતુ આપણું શરીર તે આપણું પોતાનું જીવે કે માત્ર આપણું પોતાનું છે એ પ્રશ્ન પણ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે અને ઘણાઓ શરીરને પોતાથી (એટલે પોતાના આત્માથી) જિન વસ્તુ ધારી જેમ પોષ્ટ પાંચ-સામાં પુરાયો હોય તેમ આત્માને શરીરથી માટીના ધરમાં પુરાયેલો માને છે. આવી રીતે 'પોતા' અને 'પોતાની' જોડેને કહી શકાય તેવી, વસ્તુ' તે બે વચ્ચે એટલો જાડ સંબન્ધ કે કોઈ વસ્તુ પોતાની હોય તો આપણે પોતાને જેમ મ્હાતા હોઈએ તેમ મ્હાઈએ છીએ. આમ હોવાથી 'પોતાને' એ શબ્દને વિશાળ અર્થમાં વાપરીએ તો જોડેમાં જે સર્વેને 'પોતાનું' કહી શકાય તે સર્વેનો સમાવેશ થાય છે. પોતાના સંબન્ધીઓ, મિત્રો, ઘર, હુઝારાં મિલકત વિગેરે પોતાને પોતાનો બાહ્ય આત્મા જ કહી શકાય આવી રીતે બાહ્ય આત્માને

આ વિશાળ અર્થમાં લઈને હવે તેનું વર્ણન ત્રણ વિભાગમાં
 હેંમીશું:—

૧. તેના વિભાગો.

૨. તેમને અંગે જે લામણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે તે સર્વે.

૩. તેમની પ્રેરણાથી જે કાર્યો થાય છે તે સર્વે.

૧. બાહ્ય આત્માના વિભાગો મુખ્ય ત્રણ છે:—

પ્રકૃતિમય આત્મા (The material Me)

સામાજિક આત્મા (The social Me)

મનોમય આત્મા (The spiritual Me)

પ્રકૃતિમય આત્મા—આ વિભાગમાં જે કોઈ ચેતનમય તથા જડવસ્તુને
 આપણી પોતાની દલી શકીએ તે સર્વેનો સમાવેશ થાય છે. પ્રથમ
 તો આપણું શરીર તે આપણા બાહ્ય આત્માનું મુખ્ય અંગ છે.
 આપણને પોતાને અને આપણું શરીર જે બન્નેને ઘણું પ્રસંગે
 એક જ માનીએ છીએ. તે પછી આપણા વસ્ત્રો આવે છે. 'એક
 જુની કહેવત પ્રમાણે મનુષ્ય આત્મા, શરીર અને વસ્ત્રો એમ ત્રણ
 ભાગનો બનેલો છે એ કહેવત કેવળ ખોટી નથી. આપણાં વસ્ત્રોને
 આપણી સાથે એટલાં તો એકમય ધારીએ છીએ કે આપણને તે
 એમ પુછવામાં આવ્યું હોય કે મેલાં અને ફાટેલાં કપડાં પરંતુ
 સુંદર શરીર અને સુંદર તથા સ્વચ્છ કપડાં પરંતુ કઠરાં શરીર
 એ જેમાંથી પસંદ કરે તો ઘણાં પુરોષો જરૂર બીજી વસ્તુ પસંદ
 કરશે. આ પછી આપણું કુટુંબ આવે છે. આપણા માતા પિતા,
 સંતાનો વિગેરે જે સર્વેમાં એક જ રૂપિર વહે છે તેઓ સર્વેને
 આપણા બાહ્ય આત્માનાંજ અંગો તરીકે ગણીએ છીએ. તેઓનું
 મુખ્ય દુઃખ અને આપણું સુખ દુઃખ એક જ સ્વમજાએ છીએ અને
 તેઓનું માન અપમાન પણ આપણા માન અપમાન જેવું ગણીએ
 છીએ. તે પછી આપણા ઘરને પણ આપણા પોતાની માફક ચાહીએ
 છીએ અને તે ગમે તેવું હોય છતાં આપણને તો તે સાફ જ લાગે

છે. આપણું દ્રવ્ય પણ જીવ જેવું બદલાઈ જાય છે અને કેટલાએકને તો પોતાના જીવ કરતાં પણ વધારે બદલાઈ જાય છે. દ્રવ્યમાં પણ વારસામાં મળેલા દ્રવ્ય કરતાં જાત મહેનતથી પેદા કરેલું દ્રવ્ય દમણમાં વધારે મિલ્ય લાગે છે અને એ દ્રવ્યનો નાશ થયો હોય તો જાણે આપણું જીવન સંકેચાઈ ગયું હોય તેમ લાગે છે. કોઈ માણસના દ્રવ્ય વિશે જોણતાં એની પાસે આટલો 'જીવ' છે એમ આપણી ભાષામાં કહીએ છીએ તે ઉપરની વાતને અનુભવન આપે છે.

સામાજિક આત્મા-મનુષ્યનું મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે તેનું જીવન સામાજિક છે. બીજા પુરુષો સાથે મળી આપણા જીવનના જરૂરી કાર્યો સાધવાની સર્વે મનુષ્યોમાં નૈમર્મિક પ્રેરણા રહેલી છે અને આ પ્રેરણાની સાથે જનસમાજમાં કીર્તિ મેળવવાની તથા બીજા પુરુષો પાસેથી આપણો સત્કાર મેળવવાની પ્રેરણાઓ રહેલી છે. જો કોઈ પણ માણસ આપણી સાથે બોલે નહીં, આપણી દરકાર રાખે નહીં અથવા તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જુએ તો આપણા મનમાં ધ્રોણ જ ફેલાઈ જાય છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં જેટલા પુરુષો કોઈ મનુષ્યને ઓળખે છે અને તેના વિશે કંઈ પણ અભિપ્રાય બાંધે છે તેટલા સામાજિક આત્માઓ તે મનુષ્ય ધરાવે છે. કારણ કે કોઈ મનુષ્યે આપણા વિશે બાંધેલો અભિપ્રાય એક જાતનું આપણું દ્રવ્ય છે. અને તે અભિપ્રાયને કોઈ ત્રીજો માણસ નુકસાન કરે તો આપણને પોતાને હાનિ કર્યા સમાન છે. આપણા સામાજિક જીવનની બીજી એક વિશિષ્ટતા એ છે કે જનસમાજના જુદા વર્ગના પુરુષો તરફ આપણે પોતાને જુદા જુદા રૂપમાં દર્શાવીએ છીએ. કુટુંબીઓ તરફ આપણા આત્માનું એક સ્વરૂપ જતાલીએ છીએ, મિત્રો તરફ બીજું જતાલીએ છીએ, નોકરો તરફ ત્રીજું જતાલીએ છીએ એમ વિવિધ જાતનાં સ્વરૂપોમાં આપણે સામાજિક આત્મા બહેંચી નાખીએ છીએ. ધણી સુવેદી પોતાના માતા પિતા તથા શિક્ષકોની સ્તુતિ કરી શકે તેવા વર્તે છે પરંતુ તેમના જોડીયાઓની સાથે જુદા જ રૂપમાં પ્રકાશે છે.

ઉપર આપણે જોયું કે મનુષ્યની કીર્તિ અથવા માન તેના સામાજિક આત્માનું જ એક સ્વરૂપ છે અને આ માન જુદા જુદા પુરુષોને માટે તેમના ધંધાને અંગે જુદી જુદી જાતનું હોય છે. કાલેરા અથવા પ્લેગવાળા શહેરમાંથી નાશી જવું એ સાધારણ મનુષ્ય માટે અપકીર્તિ બરેલું નથી પરંતુ દામ્તરો માટે તો ધણું જ અપકીર્તિ બરેલું છે. સાધારણ વાતોમાં પણ આપણા સામાજિક આત્માની વિવિધતા દર્શાવીને કહીએ છીએ, 'મનુષ્ય તરીકે તારા ઉપર દયા આવે છે પરંતુ અધિકારી તરીકે સજા કરવી પડશે' 'કાયદા પ્રમાણે દંડ કરત પરંતુ બાપજન્ય તરીકે જવા દઉં છું,' વિગેરે

જે સમાજમાં આપણે રહેતા હોઈએ તેના રીત રીવાજો, નિયમો વિગેરે આપણા સામાજિક જીવનમાં ઘણું બળ ધરાવે છે. જુદા જુદા ધંધાઓમાં જુદા જુદા નિયમો હોય છે, જેમકે દાકતરોમાં અમુક શી સિવાય કંઈ આપરીજ નહીં, અમુક શી સિવાય કેસ સેવેજ નહીં વિગેરે. ચોરીના ધંધામાં પણ એવા નિયમ છે કે એક ચોર ગમે તેવી ચોરી કરે પરંતુ ખીજ ચોરની મીઠકત ચોરી થઈ નહીં; જુગારીઓમાં પણ નિયમ હોય છે કે કોઈ જુગારી કોઈનું પણ દેવું ન બરે પણ ખીજ જુગારીનું દેવું આપવું જ પડે, આવી રીતે પોતાની સમાજના નિયમો તથા રીવાજોમાં પ્રત્યેક પુરુષના સામાજિક આત્માનું જીવન રહેલું છે

મનોમય આત્મા—મનોમય આત્માનો અર્થ અન્તરાત્મા પોતે નહીં પરંતુ તેની સર્વે માનસિક શક્તિઓ રૂપેનું બાહ્ય સ્વરૂપ એ થાય છે. કારણ કે આપણી માનસિક શક્તિઓ જો કે એક રીતે શાતાઓ છે પરંતુ ખીજ રીતે જેમ વિષયો પણ છે અને તેથી આત્માના બાહ્ય સ્વરૂપમાં પણ તેમનો સમાવેશ થાય છે. જ્યારે આપણે આપણા મનનું અન્તર્નિરીક્ષણ કરીએ છીએ ત્યારે આત્માના બીજા બધા બાહ્ય અંગો આપણા મનની સાથે સરખાવતા વધારે બાહ્ય લાગે છે. અને આપણું શરીર પણ મનના જેટલું પોતાનું

જણાતું નથી. વળી મનના વ્યાપારોમા પણ કેટલીએક ઓછી અને કેટલીએક વધારે બાલ જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે આપણી અન્તઃક્રિયા અને ઇચ્છા કરતા ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષો વધારે બાલ જણાય છે તેમ શુદ્ધિ વ્યાપારો પણ ઇચ્છાશક્તિના વ્યાપારો કરતા વધારે બાલ લાગે છે. જે વ્યાપારોમા આપણી ઇચ્છાપૂર્વક કાર્યશક્તિનો આવિર્ભાવ થાય છે તે વ્યાપારો સૌથી વધારે અંશે પોતાના જણાય છે. આ શક્તિ આપણા બાલ આત્માના અંગોમા સૌથી મુખ્ય છે અને તેના વ્યાપારો અનન્ય પ્રકારનું સ્વયં જ્ઞાન ધરાવે છે.

૨. હવે આપણે આત્માના બાલ સ્વરૂપો જે લાગણીઓ ઉત્પન્ન કરે છે તે તરફ ફરીએ. આ લાગણીઓ બે પ્રકારની છે. એક પ્રકારની લાગણીઓ આત્મસંતોષની હોય છે અને બીજી આત્મ-અસંતોષની હોય છે. જેવા વગમા ગર્વ, યુમાન, બકાઈ, મહંકાઈ મિથ્યાભિમાન, વિગેરે નામોથી ઓળખાતી લાગણીઓ આવે છે. અને બીજા વર્ગમા લજ્જા, આત્મશંકા નમતા, નિરાશા વિગેરે લાગણીઓનો સમાવેશ થાય છે. આ બંને પ્રકારની લાગણીઓ આપણા મનના મૂળ સ્વભાવમા જ રહેલી છે. કેટલાએકનું એમ માનવું છે કે તેઓ નૈસર્ગિક રીતે મનમા રહેલી હોતી નથી. પરંતુ સુખ મેળવવાની તથા દુઃખ દૂર કરવાની જે પ્રેરણાઓ આપણામા રહેલી છે તે પ્રેરણાઓના અનુભવવડે ઉત્પન્ન થતા ગૌણ સ્વરૂપો છે એટલે કે સુખની કલ્પનાઓવડે આત્મસંતોષની અને દુઃખની કલ્પનાઓવડે આત્મ-અસંતોષની લાગણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. આ માન્યતામા એટલું ખરું છે કે જ્યારે આપણે અસંતુષ્ટ હોઈએ છીએ ત્યારે આપણા કાર્યોના સારા ફળોની સુખમય કલ્પનાઓ મનમા આવે છે અને નિરાશ હોઈએ છીએ ત્યારે સર્વ કાર્યોના દુઃખમય પરિણામો વિશેષ વિચાર આવે છે. પરંતુ તેની સાથે એટલું પણ યાદ રાખવાની જરૂર છે કે સારા ફળોના સુખની કેવળ કલ્પના તેજ આત્મસંતોષ તથા દુઃખમય પરિણામોનો માત્ર વિચાર તેજ

આત્મા-અસતોષ નથી, ઘણી વખત એમ પણ બને છે કે ભૂતકાળમાં અનુભવેલા સુખોની કલ્પના આત્મમતોષને બદલે અમતોષ ઉત્પન્ન કરે છે અને અનુભવેલા દુખનો વિચાર મનમાં સુખ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમજ કોઈ મનુષ્ય સાધન રહિત હોવાથી વાસ્તવિક રીતે દુખી હોય છતાં મિથ્યાભિમાનમાં મગ્ન હોય છે તથા કોઈ પુરુષ ધનવાન તેમજ શુદ્ધિશાળી હોય છતાં હેતુ મન પોતાની રાકિનઓ વિશે આત્મ-શકાથી જ ભરેલું હોય છે આ ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે દરેક પુરુષ વાસ્તવિક રીતે સુખ તથા દુખના કારણો હોય કે ન હોય છતાં પોતાના વિશે અગુક બનતની લાગણીઓ મનના કારણોવડે જ ધરાવે છે પરંતુ એક પોતાના વિશેની લાગણીઓની ઉત્પત્તિ વાસ્તવિક રીતે સુખ દુખના અનુભવથી સ્વતન્ત્ર છે છતાં સાધારણ રીતે વે લાગણીઓનો વિકાસ આપણા જીવનના સુખ દુખ ઉપર મહેતો છે ।

જે મનુષ્ય જાત મહેનતથી પોતાની રાકિનઓવડે ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચ્યા હોય તથા જાહેની સાધન સપત્તિ પણ સારી હોય ત્હેના મનમાં પોતાના વિશે ન્દાનપણમાં આત્મશકા હોય છતાં પોતાની રાકિનઓના આત્મજ્ઞાનથી તે ઓછી થતી જાય છે અને જે પુરુષને પહેલેથી નિપત્તિઓ નહીં આવે છે અને ઘણા કાર્યોમાં નિરાશા મળી હોય છે ત્હેના મનમાં પડેલા તે આત્મશ્રદ્ધા હોય પરંતુ ધીમે ધીમે તે ઓછી થતી જાય છે અને આત્મા-અસતોષની લાગણીઓ વધે છે આ બન્ને પ્રકારની લાગણીઓના વિકાસની સાથે ત્હેમના શારીરિક ચિત્તોનો પણ વિકાસ થાય છે જે પુરુષના મનમાં આત્મસતોષની લાગણીઓનો વચો વિકાસ થયો હોય છે ત્હેના ચતુઓ તેજવાળા હોય છે, આલ દાંથીની માત્રક પ્રવૃત્તિ હોય છે, નસકોરા ક્લેશ હોય છે, દાંયના રનાયુઓની ક્રિયાઓ ચપળ હોય છે અને મહો ઉપર આત્મસંકિતમુચક હારવ રમો રહેવું હોય છે આથી ઉત્કૃષ્ટ જે મનુષ્યનું મન અત્યન્ત નિરાશા અને આત્મશકાથી ભરેલું હોય ત્હેની આગો નિરનેન હોય છે નીચું તોછો પાત કરવા ની

દેવ હોય છે તથા જેમ બને તેમ બીજાઓની દૃષ્ટિમાંથી ખર્ચા જવાનું વલણ રહે છે. આ બંને પ્રકારની માનસિક લાગણીઓ તથા લેખના શારીરિક રિદ્ધે એક વખત ઠસાઈ ગયા પછી વાસ્તવિક કારણ હોય કે ન હોય છતાં ઉરકેરાવાનું વલણ ધરાવે છે અને ઘણી વખત એમ પણ બને છે કે આ લાગણીઓની ઉત્પત્તિ લેખને ઉરકેરનારી વસ્તુઓ કરતાં આપણા શરીરની રિચિતિ ઉપર વધારે આધાર રાખે છે. નજીકના શરીરને લીધે બ્યારે મન પણ નગણું થઈ ગયું હોય ત્યારે બીજા પુરોના મનમાં આપણા વિશે કંઈ પણ ફેર ન હોય છતાં આપણા મનમાં તેઓના આપણા માટેના અભિપ્રાય વિશે તરેહવાગ શંકાઓ આવે છે.

૩. હવે આપણે આત્માના બાહ્ય સ્વરૂપના આત્મસિદ્ધિ તથા આત્મરક્ષણ માટેના પ્રેરણાત્મક કાર્યો શા છે તે જોઈશું. આ પ્રેરણાઓ શારીરિક, સામાજિક અને મનોમય એમ ત્રણ બનતી છે.

શારીરિક પ્રેરણાઓ—આપણા શરીરના સરક્ષણ માટે જે જે પરાવર્તિત કાર્યો શરીરના યન્ત્રમાં સ્વાભાવિક રીતે હાથ ધરેલા છે તે સર્વે શારીરિક પ્રેરણાઓ છે. અત્યંત મેળવવાના, શરીરને કોઈ પણ હાનિમાંથી મુક્ત કરવાના સર્વે કાર્યોનો આમાં સમાવેશ થાય છે. આ પ્રકારનાં ઘણા કાર્યો કેવળ વર્તમાન સમય માટે નહીં પરંતુ ભવિષ્યકાળમાં પણ શરીરનું સરક્ષણ થઈ શકે તે પ્રેરણાથી થાય છે. આ કાર્યો આપણે ધૃત્વાપૂર્વક કરીએ છીએ પરંતુ લેખનું મૂળ તો શારીરિક આત્મ સિદ્ધિ અને આત્મ સરક્ષણની સ્વાભાવિક પ્રેરણા જ છે.

સામાજિક પ્રેરણાઓમાં આપણા સામાજિક આત્માની સિદ્ધિ માટે મિત્રતા, કીર્તિ, માન વિગેરે મેળવવાના સર્વે કાર્યોનો સમાવેશ થાય છે, બીજા પુરો સાથે સમાગમમાં આવી પરસ્પર વિચારોની આપ લે કરવી તથા એક બીજાની સહાયતા વડે કાર્યો સફળ કરતાં એ મનુષ્ય રતનાનું મુખ્ય લક્ષણ છે. અને લેખને વગતા

કાર્યો આપણા સામાજિક આત્મામાં પ્રેરણાએ નિરૂદ્ધ થયેલા છે. કેટલાએકમાં આ પ્રેરણાઓનો વિકાસ વધારે હોવાથી તે આંધળા પુરુષો માથે ગાદ પરિચય ઉત્પન્ન કરે છે અને કેટલાએકમાં આ પ્રેરણા નિર્જળ હોવાથી તેઓ બીજાઓની સાથે મિત્રાચારીતો સંબંધ જાળવી ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી. પરંતુ સાધારણ રીતે દરેક મનુષ્યમાં પોતાને જનસમાજમાં યોગ્યભવાની સ્વાભાવિક રીતે પ્રેરણા રહેલી છે અને કેટલાએકમાં તો આ પ્રેરણા એટલે સુધી બળવાન હોય છે કે મારે કે ખોટે પગ્નું મને તે રસ્તે તેઓ પ્રસિદ્ધિ મેળવવાનો પ્રયાસ કરે છે. ઘણા લોકો ગમે તે રીતે પોતાનું નામ વર્તમાન-પત્રોમાં આવવા માટે દરેક જાતની સુક્તિઓ તથા ખર્ચ કરવામાં પણ અચકાતા નથી. અને કેટલાએક તો જોખમશરેલા યુદ્ધાઓ કરીને પણ પોતાની તરફ લોકોનું ધ્યાન ખેંચવા પ્રયત્ન કરે છે. આવી રીતે બીજાઓનું ધ્યાન આપણી તરફ ખેંચવામાં હદ ઉપરાંત પણ જવાય છે અને એમ પણ બને છે કે કોઈ કોઈ પુરુષ કોઈ બીજા પુરુષના અભિપ્રાયો વિરે દરકાર કરતો ન હોય છતાં તે બીજા પુરુષ પોતાને યોગ્ય એમ આકાંક્ષા રહે છે. તેમજ કોઈ માણસ બીજાને મનમાં ધિક્કારતો હોય છતાં ત્હોને આજી નાખવા માટે અત્યંત પરિશ્રમ પણ હાથે છે.

મનોમય પ્રેરણાઓમાં આપણા મનની સર્વે શક્તિઓનો વિકાસ મેળવવા માટેના કાર્યોનો સમાવેશ થાય છે જેમ શારીરિક પ્રેરણાઓ વડે શરીરનું સશ્ક્ષણ તથા વિકાસ થાય છે તેમ માનસિક પ્રેરણાઓ વડે આપણી જ્ઞાનશક્તિ તથા ઈન્દ્રિયશક્તિનો વિકાસ થાય છે. આપણા નૈતિક તથા ધાર્મિક જીવનના કાર્યો પણ આ પ્રેરણાઓમાં આવી જાય છે, કુટુંબમાં આ પ્રેરણાઓ વડે માનસિક ઉન્નતિ મેળવવાના સર્વે કાર્યો ઉત્પન્ન થાય છે અને તે કાર્યોથી આપણા માનસિક જીવનને બળ તથા પોષણ મળે છે.

ઉપરના સંક્ષિપ્ત વર્ણનથી જણાશે કે આત્માના બાહ્ય સ્વરૂપો

જુદા જુદા પ્રકારનાં છે. 'અને દરેક 'સ્વરૂપમાં જુદી જુદી 'લાગણીઓ તથા પ્રેરણાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. હવે અગત્યની એક વાત એ છે કે આ સ્વરૂપો વચ્ચે પરસ્પર વિરોધ તથા હરીફાઈ રહેતી છે. આપણા શારીરિક, સામાજિક તથા માનસિક જીવનનો એકસામટો સરખી રીતે વિકાસ કરવો બહુ કઠિન છે. શારીરિક પ્રેરણાઓની તૃપ્તિ મેળવવામાં વધારે ધ્યાન આપીએ તો માનસિક વિકાસમાં વાંધો આવે છે. સામાજિક જીવનમાં વધારે પડતું ધ્યાન આપીએ તો કૌટુંબિક જીવનને અન્યાય થવાનો સંભવ રહે છે અને ધાર્મિક જીવનનો વિકાસ કરીએ તો આર્થિક જીવનની વૃદ્ધિ થઈ શકતી નથી. જો બની શકે તેમ હોય તો આપણે બળવાન, સ્વચ્છંદી, લક્ષ્યાધિપતિ, કવિ, તત્ત્વચિન્તક, શરૂવીર યોદ્ધા, રાજમંત્રિ, ભક્ત વિગેરે એક સાથે થવા છૂંદીએ, પરંતુ આ બનવું કેવળ અસંભવિત છે. ભક્ત થવા જઈએ તો લક્ષ્યાધિપતિ ન બનાવ અને સ્વચ્છંદી થવા જઈએ તો તત્ત્વચિન્તક ન થવાય. આપણા વર્તનના વિકાસની શરૂઆતમાં આ જુદાં જુદાં જીવનોમાંથી ગમે તે સિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કરીએ પરંતુ એક પ્રકારના જીવનની સિદ્ધિ કરવા જતા બીજા અન્ય જીવનોને થોડાં ઘણા દાખી દેવાં પડે છે. સાધારણ રીતે પ્રત્યેક માણસ સમજી જાતના જીવનોમાંથી એકજ પ્રકારનું જીવન પસંદ કરી લેના વિકાસ ઉપર સોથી વધારે ધ્યાન આપે છે અને પોતે એજ જીવનની સાથે એકમય થઈ જઈ લેનેજ પોતાનું ખર્ચ અને બીજાને પોતાનાં ગાણુ જીવનો સ્થગી છે. આપણા જીવનના સાદૃશ્ય માટે આ એક અગત્યની વાત છે. કારણ કે જે સર્વ શક્તિઓ તથા પ્રેરણાઓ સ્વાભાવિક રીતે આપણા જીવનમાં રહેલાં છે તેમને સંવેદન સરખી રીતે ખાલવામાં અશક્ય હોવાથી જીવનનો વિકાસ આપણી પરિસ્થિતિમાં જે અમુક દિશા ઉચિત ગણાય તે દિશામાં કરવો તેજ ઉત્તમ માર્ગ છે. આનો અર્થ એ નથી કે આપણે એકમાર્ગી જીવન ગાળવું જોઈએ. પરંતુ જે માર્ગનું જીવન આપણે પસંદ કર્યું

હોય તે માર્ગમાં સદાચક્રી જીવનોનો સ્વીકાર કરી ત્હેમનાં વિરોધી જીવનોને પારકાં ગણી ત્હેમનો લાગ કરવો જોઈએ અને સદાચક્રી જીવનોને પણ ગણી ગણી પસંદ કરેલા જીવનોને મુખ્ય ગણવું જોઈએ. આવો ઉચ્ચ ઉદ્દેશ રાખનારા પુરો પોતાને ખીજ ખીજ પ્રદેશોમાં ગમે તેટલો વિજય મળ્યો હોય પરંતુ જ્યાં સુધી પોતે સ્વીકારેલા જીવનોના આદર્શની સિદ્ધિ થઈ હોતી નથી ત્યાં સુધી પોતાની આખી જીંદગી નિષ્ફળ સ્હમજે છે. સઘળા દુનિયાનાં સૌથી સરસ કુસ્તીખાન ધવાને કોઈએ પ્રતિષ્ઠા કરી હોય તો જ્યાં સુધી ત્હેના કરતા એક પણ વધારે સારો કુસ્તીખાન હોય ત્યાં સુધી ગમે તેટલું પરાક્રમ ત્હેણે મેળવ્યું હોય પરંતુ પોતાનું જીવન જ્યાં સ્હમજે છે. આથી ઉલટું જે પુરુષના મનમાં કોઈપણ પ્રકારના જીવનમાં ઉત્તમતા મેળવવાનો સંકલ્પ નથી હોતો ત્હેને ગમે તેટલી નિષ્ફળતા મળવા છતાં બહુ ખેદ થતો નથી. આપણું સુખ દુઃખ મનની ઇચ્છાઓ ઉપર મુખ્યત્વે કરીને આધાર રાખે છે. જેમ જેમ તૃપ્તિ કરવાની ઇચ્છાઓ વધતી જાય છે તેમ તેમ આત્મ સંતોષ મેળવવાની સંભવતા ઓછી થતી જાય છે. સુખની પ્રાપ્તિ માટે આપણી શક્તિ અનુસાર જીવનને ઉપયોગી જે જે કાર્યો કરી શકીએ તે સર્વ વધારવાં જોઈએ અથવા મોટી મોટી ઇચ્છાઓ તથા પાંછનાઓ જોઈએ સિદ્ધિ આપણી શક્તિની જહાર હોય અથવા બહુ મુશ્કેલ હોય ત્હેમની સંખ્યા મનમાં ઓછી કરવી જોઈએ. ઇચ્છાઓ તથા પાંછનાઓને તૃપ્તિ કર્યાથી જેમ સંતોષ મળે છે તેવીજ રીતે ત્હેમને મનમાંથી દૂર કરવાથી પણ સંતોષ મળે છે અને જ્યારે ત્હેમની તૃપ્તિ માટે ઘણી કઠીનતા અનુભવવી પડતી હોય ત્યારે ઘણા પુરો તેમજ કરે છે.

હુંકામાં મનની સર્વે શક્તિઓની ઉત્પત્તિ તથા વિકાસ આપણા પોતાનાજ હાથમાં છે. જે મનુષ્યનો પોતાના મન ઉપર ધણો અંકુશ છે તે જાણ વસ્તુઓ ઉપર બહુ પરવાર હોતો નથી પરંતુ જે પુરુષ

મન નબળું હોય છે અને પોતાના મનની વૃત્તિઓને આધીન હોય છે તેવું જીવન હમેશાં પરવશ રહે છે અને બીજા પુરુષો તેની નબળાઈઓ શોધી કઢાડી તથા તેમનો લાલ લઈ તેને પોતાના હાથમાં લઈ શકે છે. આવી રીતે જે વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ અથવા સિદ્ધિ આપણી શક્તિની બહાર છે તે સર્વેની વાંછનાઓને તાજે ન થયું એ જીવનના સુખ માટેનું એક મુખ્ય સાધન છે. પરંતુ આની સાથે એક વાત લક્ષમાં રાખવાની છે કે આ સાધનનો ઉપયોગ કરવામાં કેટલાએક પુરુષો વધારે પડતા આગળ જઈ જેમ અને તેમ મનની વાંછનાઓ ઓછી કરી પોતાનું જીવન અત્યંત સંકુચિત કરવાની ભૂલ કરે છે. આવા પુરુષો જે વસ્તુઓ બીજાઓને ગમે તેટલી જરૂરની હોય પરંતુ પોતાને જરૂરની નથી તે સર્વેનો ત્યાગ કરે છે અને આત્મ સંતોષ મેળવવા માટે જેમ અને તેમ પોતાની આર્થિક તેમજ સામાજિક જીવન સંકુચિત કરે છે. બીજાઓ પોતાના જેવા નથી હોતા અથવા જેઓ તેમનાથી વિમુખ રહે છે તથા જેઓ ઉપર પોતાની લાગવગ આવી શકતી નથી તેમના તરફ આવા પુરુષો બેદરકારીથી રહે છે. અને વાંછનાઓના ત્યાગના બદલા તમે સ્વાર્થમય જીંદગી ગાળે છે. આવા પ્રકારનું સંકુચિત જીવન નીતિના ઉદ્દેશથી વિરુદ્ધ છે. આ ઉદ્દેશ કૃણામૂલ કરવા માટે પોતાના સામાજિક જીવનનો સંકોચ નહીં પરંતુ વિકાસ કરવાની જરૂર રહે છે. નીતિમય પુરુષો પોતાની સામાજિક લાવનાઓને એટલે સુધી વધારે છે કે જન-સમાજનું સુખ દુઃખ તેજ પોતાનું સુખ દુઃખ સ્થગિત છે. અને પોતાના બાહ્ય જીવનનો જેમ અને તેમ વધારે વિસ્તાર કરે છે. આવા પુરુષો જે કે બીજાઓ તેમનો તિરસ્કાર કરતા હોય છતાં પોતાને જનસમાજના અંગ તરીકે સ્થમજી સમાજની સેવામાં અપૂર્વ આનંદ લે છે.

જુદા જુદા જીવનોનો ક્રમ ઉપર આપણે જોયું કે જુદા જુદા બાજુ જીવનોમાં પરસ્પર નિરોધ હોવાથી તેઓનો એક મરખો વિકાસ

કરવો એ બદ્ધ કર્મિન છે. અને તેથી તેઓને નૈતિક ઉપયોગિતાના દષ્ટિમિદ્ધથી એક ક્રમમાં ગોઠવવા પડે છે, આ ક્રમમાં શારીરિક ઊવન યૌથી નીચે, માનસિક ઊવન સૌથી ઊંચે અને બીજાં આર્થિક ઊવન તથા સામાજિક ઊવનના વિવિધ સ્વરૂપો વચ્ચે એ પ્રમાણની રચના સામાન્ય રીતે સ્વીકારવામાં આવે છે. આનો અર્થ એમ નથી કે શારીરિક વૃત્તિઓ કેવળ અધમ પ્રકારની છે શારીરિક સિદ્ધિ વિના બીજાં સર્વે ઊવનો અસંભવિત જ છે પરંતુ શારીરિક ઊવનની સિદ્ધિ ઉપર વધારે પડતું ધ્યાન આપવાથી બીજાં પ્રકારના ઊવનોની સિદ્ધિ મેળવી શકાતી નથી. કેવળ શારીરિક વૃત્તિઓને તૃપ્ત કરવામાં બીજા પ્રકારની વૃત્તિઓ કરતાં આપણા માનુષિક ઊવનનો ઉદ્દેશ જોડો સિદ્ધિ થઈ શકે છે અને તેથી આપણા સમગ્ર ઊવનના સુખ માટે શારીરિક વાછનાઓને બીજા પ્રકારના ઊવનોને અન્તરાય ન આવે તેવી રીતે જેમ બને તેમ ઓછું કરવાની જરૂર રહે છે પોતાની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા માટે જો જરૂર હોય તો થોડો થોડો કીમતી ખોરાક અથવા થોડી નિદ્રા ઓછી કરવાને જે મનુષ્ય અશક્ત હોય તે ખરી રીતે નિન્દાપાત્ર છે. તેથી જ રીતે સામાજિક વૃત્તિઓ આર્થિકવૃત્તિઓ કરતાં વિશેષ મહત્ત્વ ધરાવે છે સાધારણ રીતે શરીરના ઠાંક માંક અને કેવળ પૈસાના વૈભવ કરના આપણી આમર, ઇજ્જત તથા મિત્રતાના સંબંધો વધારે મહત્ત્વના રહમતો છે છતાં અને આપણા માનસિક ઊવનને તો એટલું કીમતી ગણીએ છીએ કે તેના પ્રમાણમાં પૈસો, મિત્રો વિગેરે સર્વેને ગોણું રહમત હોમનો ત્યાગ કરવાને પણ અસકાતા નથી.

ઉપર જણાવેલા દરેક પ્રકારના ઊવનની સિદ્ધિ વર્તમાન અને ભવિષ્ય એમ બે પ્રકારની હોય છે. સામાન્ય રીતે ભવિષ્યમાં થનારી સિદ્ધિ તાત્કાળિક સિદ્ધિ કરતાં ઉચ્ચતર પ્રકારની હોય છે અને તે બે વચ્ચે વિરોધ હોય તો તાત્કાળિક સિદ્ધિનો પરિમલ કરવાની જરૂર પડે છે. જાના વખત સુધી શરીરની તન્દુરસ્તી જોખવવા માટે મોઝા

સમય સુધી દેહતા શારીરિક સુખને મુકી દેવું પડે છે. આગળ ઉપર વધારે દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે તે દુષ્ટો દ્રવ્યનો ત્યાગ કરવો પડે છે. ભવિષ્યમાં, ઉચ્ચ પ્રકારના મિત્રો મેળવવા માટે હલકા પુરોગોની સંગતિનો ત્યાગ કરવો પડે છે. અને હાંખા સમય પછી પ્રાપ્ત થનારા માનસિક શ્રેય માટે વર્તમાનકાળમાં માનસિક આનન્દને મુકી દેવો પડે છે. આ સર્વેમાં ભવિષ્યમાં પ્રાપ્ત થનારી સામાજિક સિદ્ધિ વિશેષ અગત્ય ધરાવે છે. સામાજિક સુધારણા તેમજ આપણા નૈતિક તથા ધાર્મિક જીવનનો આધાર આ સિદ્ધિ ઉપર રહેલો છે, કાંઈ મનુષ્ય ઉચ્ચ ઉદ્દેશો ફળીભૂત કરવા માટે પોતાના મિત્રમંડળ તેમજ કુટુંબની નિન્દાની પણ અવગણના કરે છે તથા એક મતને તણ દઈ અન્ય પુરોગોના તિરસ્કારને પણ સહન કરી પોતાને યોગ્ય જણાતા જીવન મતનું પ્રદર્શન કરે છે. ત્યારે જો કે પોતાનું વર્તમાન સામાજિક જીવન નિષ્ફળ થયેલું સ્પષ્ટ થાય છે છતાં ભવિષ્યની સમાજના વધારે ઉન્નત પુરોગો પોતાને યોગ્ય ન્યાય મળશે એ આશાથી મનમાં સંતોષ માને છે. આ આશા પોતાની જાંઘળીમાં કદાચ ફળીભૂત ન પણ થઈ શકે છતાં પોતાની જાંઘળી પછી પણ ફળીભૂત થશે એમ લેના મનમાં શ્રદ્ધા રહે છે. સર્વે સંસાર સુધારકો જો કે પોતાના સમકાલીન સમાજ બંધુઓની અપ્રીતિ મેળવે છે છતાં આ શ્રદ્ધાવડે પોતાનાં વર્તમાન સામાજિક જીવનની નિષ્ફળતા સહન કરી શકે છે. ખરું જોતાં દરેક પુરુષ જોડે થયેલું અંશે આ પ્રકારની આશા તથા શ્રદ્ધાવડે પોતાનાં વર્તમાન સામાજિક જીવનનાં દુઃખો સહન કરી શકે છે. પ્રાર્થના કરવાની પ્રેરણા મનુષ્યના જાતિ સ્વભાવમાંજ રહેલી છે. અને જો ઉદ્દેશો વર્તમાન સમયમાં ફળીભૂત થવા હોતા નથી ત્દેમની ભવિષ્યમાં સિદ્ધિ મેળવવાની આશાજ તેજ સર્વે પ્રકારની પ્રાર્થનાનો મુખ્ય અંશ છે. કેટલાએક પુરોગો કે જોએ સાધારણ રીતે ધાર્મિક વૃત્તિવાળા કહેવાય છે; તેઓનું જીવન આ પ્રકારની શ્રદ્ધાથી વધારે પ્રેરાયેલું

હોય છે. અને કેટલાએકના મનમાં આ પ્રકારની શ્રદ્ધાથી વધારે પ્રેરાયેલું હોય છે. અને કેટલાએકના મનમાં આ પ્રેરણા ધણી નિર્બળ હોય છે. પરંતુ તેનો કેવળ અભાવ કોઈ પણ મનુષ્યમાં હોતો નથી.

આ વિષયને અન્તે એટલું યાદ રાખવાની જરૂર છે કે દરેક પુરુષના માનસિક બંધારણ પોતાના સ્વાર્થને લગતી પ્રેરણાઓ સ્વાભાવિક રીતેજ રહેલી છે. પૃથ્વી ઉપર સર્વે પ્રાણીઓની ઉત્ક્રાન્તિ આ નિયમ ઉપરજ મુખ્યત્વે કરીને આધાર રાખે છે. જે કોઈ પ્રાણીમાં આત્મસંરક્ષણ માટે જરૂરની શક્તિઓ સૌથી વધારે બળવાન ન હોય તો જે વિગ્રહમય પરિસ્થિતિમાં સર્વે પ્રાણીઓને રહેવું પડે છે તેમાં ટકી શકેજ નહીં. અને આત્મસંરક્ષણ તેજ સ્વાર્થનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે. સર્વે પુરુષોને 'હેલાં પોતાનું' શરીર, પછી સર્ગ સંબંધીઓ અને તે પછી અન્ય સર્વે પ્રિય લાગે એ કુદરતનો નિયમ છે. આનો અર્થ એમ નથી કે દરેક પુરુષે સ્વાર્થજન ચતુ જોઈએ પરંતુ એ છે કે પરમાર્થ કરવા માટે પણ થોડા ઘણા સ્વાર્થનું અવલંબન કરવાની જરૂર હોય છે. તથા બીજા પુરુષો તરફ પ્રેમ રાખવા માટે પોતાને લગતા પ્રેમને જડમૂળથી ઉખાટી નાંખવાની જરૂર નથી પરંતુ આપણે પોતે એટલે જનસમાજ એમ સ્હમજીને પ્રેમ આપણા પોતાના તરફ ધરાવીએ છીએ તે પ્રેમનો વિસ્તાર કરી તેમની તરફના પ્રેમને તેની સાથે એકમય કરી દેવો જોઈએ.

૨. આત્માનું જ્ઞાતા તરીકેનું સ્વરૂપ.

ઉપર આપણે આત્માના જેવ અથવા બાહ્ય સ્વરૂપને જોયું. હવે જ્ઞાતા તરીકે એટલે આપણા જુદા જુદા પ્રકારના જીવનોને લગતા મનોબ્યાપારોની સંયોજક વસ્તુ તરીકે તેનું સ્વરૂપ શું જણાય છે તે જોવાનું છે. આ વિષયમાં મુખ્ય પ્રશ્ન એ છે કે માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જોઈને આપણે 'હું' કહીએ છીએ તે શું છે? તે એક બીજા મનોબ્યાપારોના જેવા મનોબ્યાપારજ છે કે તે બા-

પારથી' આંતરિકત અને હંમેશાં એકજ તથા સ્થાયી' રહે એવો જ્ઞાતા છે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવામાં ખેલાં તો માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ કોઈ પ્રકારના જ્ઞાતાનું અસ્તિત્વ માનવાના શાં કારણો છે તે જોવાની જરૂર છે.

ઉપરના પ્રકરણમાં આપણે જોયું છે કે કોઈપણ મનોવ્યાપાર અને તે વ્યાપારનો વિષય એ જોના સ્વરૂપમાં ધણો ફેર છે. વિષય ગમે તેટલો ગુદિત તથા જુદા જુદા પદાર્થો વિષેનો હોય પરંતુ તેનો મનોવ્યાપાર તો અવિભાજ્ય અને અપૃથક્કરણીયજ હોય છે. ઉપર ટપકે વિચાર કરતાં કદાચ એમ જણાય કે જ્યારે જ્યારે જ્ઞાનનો વિષય જુદા જુદા ભાગોનો હોય ત્યારે તે જ્ઞાનનો વ્યાપાર પણ દરેક ભાગનો એક મનોવ્યાપાર એવી રીતે અનેક મનોવ્યાપારોના મિશ્રણથી ઉત્પન્ન થતો હોવો જોઈએ. ઉદાહરણ તરીકે સૈન્યનો વિચાર તેના સૈનિકોના વિચારોના મિશ્રણથી બનેલો હોવો જોઈએ. તેમજ ધાગે કે કોઈ માણસ એમ વિચાર કરે છે કે 'મેજ કપર ગંજીપાના પાનાં છે.' હવે આ વિચારમાં મેજનો વિચાર તથા ગંજીપાના પાનાંનો વિચાર એમ બે વિચારો ગુપ્ત રહેલા છે. તેમજ મેજના વિચારમાં તેના પાયા તથા પીકના વિચારો સમાયેલાં છે તથા ગંજીપાના વિચારમાં તેના દરેક પાનાનો વિચાર પણ સમાઈ ગયેલો છે અને આ સર્વેના મિશ્રણથી તે મનુષ્યનો એક ગુદિત વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે.

આ ધારણા જો કે ખેલી નજરે જોતાં તો ખરી જણાય તેવી છે પરંતુ વાસ્તવિક રીતે કેવળ વ્યસત્ય છે. ઉપરના વિચારમાં દરેક ભાગનો વિચાર એમ જુદા જુદા વિચારો ધાર્યા પરંતુ તે સંધાના વિચારમાં સર્વે પેટા વિચારો એક સાથે સંયોજનમાં જણાય છે. તે સંયોજન શું છે અને તે કાણ કરે છે તે સહમજવાની જરૂર છે. મેજનો વિચાર પાનાના વિચારથી વ્યસત છે અને પાનાનો વિચાર મેજના વિચારથી જુદો છે છતાં તે મનુષ્યના મનનો વિચાર મેજ તેમજ પાનાને તેમના પરસ્પર સંબંધ સાથે એકસામથા જણે છે.

અને તેથી આ વિચાર ઉપર ધારેલા ભાગોના વિચારોનું મિશ્રણ નહીં પરંતુ ત્હેમનાથી જુદાજ એવા એક અનન્ય વિચાર હોવો જોઈએ. જ્યાંસુધી પ્રત્યેક મનોવ્યાપારને આવો એક અમિશ્રિત અને અપૃથક્કરણીય વ્યાપાર ધારીએ નહીં ત્યાંસુધી ત્હેના વિષયના ભાગોનું એકસામટું જ્ઞાન ત્હેનાથી કેવી રીતે મળે છે તે સ્પષ્ટ થઈ શકતું નથી. તેવી જ રીતે ‘આહ પુસ્તકો પડ્યા છે’ અને ‘એક યુગ્તક પડ્યું છે’ એ બન્ને વિચારો સરખી રીતે અમિશ્રિત અને અપૃથક્કરણીય છે. કોઈ યુગ્મ વિષેનો વિચાર પોતે યુગ્મ નથી પરંતુ એકજ છે. આપણાં ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષોમા પણ આજ નિયમ જોવામા આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે લેમોનેડનો સ્વાદ લીંજુ તથા ખાડના સ્વાદોનો બનેલો નથી. લેમોનેડનો પદાર્થ લીંજુ તથા ખાડના મિશ્રણનો બનેલો છે ખરો પરંતુ ત્હેનો સ્વાદ તો તે બન્નેના પોતાના સ્વાદોથી જુદાજ છે અને ત્હેમા ખાડ તથા લીંજુના શુદ્ધ સ્વાદોનું અસ્તિત્વ છેજ નહીં.

આવી રીતે આપણા મનોવ્યાપારો ત્હેમના પેટા મનોવ્યાપારોના કેવળ મિશ્રણોજ છે તે વિચાર ખોટો છે એટલુંજ નહીં પરંતુ કેવળ અસંભવિત છે. કારણ કે તે સર્વે સંયુક્ત વસ્તુઓના વિશિષ્ટ ગુણની અવગણના કરે છે આ ગુણ એ છે કે જે કોઈ વસ્તુને અમુક વસ્તુઓના સંયોજન તરીકે આપણે જાણીએ છીએ તે સંયોજન તે વસ્તુઓથી જુદી જ એવી એક સંયોજક વસ્તુવડે અસ્તિત્વ ધરાવે છે; અર્થાત્ કોઈપણ સંયોજનમા સંયુક્ત થયેલી વસ્તુઓ ત્યારેજ સંયુક્ત થઈ શકે કે જ્યારે ત્હેમનાથી જુદીજ એવી એક સંયોજક વસ્તુ ઉપર ત્હેમની સંયુક્ત ક્રિયા ઉત્પન્ન કરી શકે. આ વસ્તુઓ ગમે તો અનીન્દ્રિય શક્તિઓ હોય, ભૌતિક પદાર્થો હોય અથવા માનસિક વ્યાપારો હોય પરંતુ તે સર્વે ગમે તેટલી સંખ્યામા હોય છતાં પોતાની મેળેજ સંયુક્ત ક્રિયા ઉત્પન્ન કરી શકતી નથી સંયોજનમાં પ્રત્યેક સંયુક્ત થયેલી વસ્તુ તો પોતે હમેશા જે છે તેજ રહે છે, અને ત્હેમનું સંયોજન સંયોજક વસ્તુના દષ્ટિમિત્ર

વડેજ જણાય છે, ઉદાહરણ તરીકે પણ માણસો, જ્યારે એક દોરડાને ખેંચે છે ત્યારે તે સર્વેના બળતું સંયોજન દોરડા ઉપર થાય છે. દરેક માણસનું બળ પોતાની મેળે ખીજાઓના બળ સાથે સંયોજાતું નથી પરંતુ તે દોરડું સર્વેના બળોનું સંયોજક કારણ થાય છે. તેવીજ રીતે/હાઇડ્રોજનના બે અણુઓ અને ઓક્સીજનના એક અણુનું સંયોજન થવાથી પાણી ઉત્પન્ન થાય છે/તથા તે પછી તેના નવા ગુણો જણાય છે તેમાં પણ તે અણુઓ તેા નવિન યોજનામાં જોમને તેમ રહે છે. અને તેમનું સંયોજન આપણી ઇન્દ્રિયો તથા જે પદાર્થ ઉપર પાણી રસાયણીક ક્રિયા ઉત્પન્ન કરી શકે તેમના વડેજ થાય છે. મનોવ્યાપારોમાં પણ આ નિયમ સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. ધારો કે મો મનોવ્યાપારો એક સાથે થાય પરંતુ તેમનો દરેક એકખીજાથી અગાત અને જુદોજ રહે છે અને જ્યારે તે સર્વેનું એક સાથે જ્ઞાન થાય છે ત્યારે તે જ્ઞાન તેમનાથી જુદા એક એકસોને એકમા મનોવ્યાપાર વડેજ યજ્ઞ શકે છે.

આવી રીતે અનાત્માવાદીનો મત કે મન સર્વે એક ખીજાથી જુદા અને પોતાની મેળે સંયોજાયેલા મનોવ્યાપારોનું બનેલું છે તે કેવળ અનુચિત અને અસત્ય છે. તેઓના મત પ્રમાણે જ નામનો મનોવ્યાપાર તથા જ નામનો મનોવ્યાપાર હોય ત્યારે જન્ય નામનો મનોવ્યાપાર પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થાય. આ મન જ લીટી ઉપરનો સમચતુષ્કોણ + જ લીટી ઉપરનો સમચતુષ્કોણ, અન્ય લીટીઓ ઉપરના સમચતુષ્કોણની સમાન છે એ ભૂમિતિના નિયમ વિરોધના મતની બરાબર છે. જ મનોવ્યાપાર તથા જ મનોવ્યાપાર કહી પણ જન્ય નો મનોવ્યાપાર બની શકે જ નહીં. તેઓ બે છે અને આ એકજ છે. તેઓમા જે મનોવ્યાપાર જનો છે તે જનો નથી અને જે જનો છે તે જનો નથી. અને એથી ઉદ્ભવે આ ખીજા મનોવ્યાપારમાં જ અને જ એક ખીજાથી જુદાં જણાતાં જ નથી.

ઉપરની સર્વે હકીકતથી હવે વ્યષ્ટ રીતે જણાશે કે જ્યારે

અનેક વસ્તુઓનું એક સાથે સંયુક્ત જ્ઞાન થાય છે તેઓ મર્જેના સંયોજક ગાતા અનેક નદી પરંતુ એકજ હોવા લેખએ. આવી રીતે મનોવ્યાપારોના પ્રદેશમાં સંયોજક વસ્તુનું અસ્તિત્વ માનવાની આવશ્યકતા આપણને જણાય છે. પરંતુ હવે એ પ્રશ્ન થાય છે કે આ સંયોજક કાણ છે ? તે એક મનના વ્યાપારોથી જુદોજ એવો એક નિત્ય, શુદ્ધ અને આધ્યાત્મિક વસ્તુ છે કે પ્રત્યેક મનોવ્યાપાર તે પોતેજ સંયોજક છે ? અર્થાત્ ખરો ગાતા કાણુ-અવિદ્યુત અને રચાણી આત્મા અથવા પ્રત્યેક મનોવ્યાપાર પોતેજ ? આત્માવાદીઓના મત પ્રમાણે આ સંયોજક એક આધ્યાત્મિક વસ્તુ છે અને જો કે મનના વ્યાપારો ક્ષણે ક્ષણે બદલાતા રહે છે, પરંતુ તે પોતે વ્યાપારોથી જુદોજ હોય એક અવિદ્યુત અને અમર રહે છે, પરંતુ માનસશાસ્ત્રના દૃષ્ટિબિન્દુથી આવા પ્રકારના આત્માનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવામાં એક મુખ્ય કઠિનતા નડે છે. આ કઠિનતા શી છે તે તપાસવાની હવે જરૂર છે.

ઉપરના પ્રકરણમાં આપણે જોયું કે મનોવ્યાપારોનું એક મુખ્ય સ્વરૂપ એ છે કે એક વખત ઉત્પન્ન થયા પછી તેજ મનોવ્યાપાર બીજી વખત ચેતન પ્રવાહમાં આવી શકતો નથી. આમ છતાં આપણે કહીએ છીએ કે ગઈ કાલનો હું અને આજનો હું એક જ છીએ હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે મનના વ્યાપારો નિરંતર બદલાયા હોવા છતાં જ્યારે હું પોતે એક જ છું એમ કહીએ ત્યારે 'એક'નો અર્થ શા છે ? અને જો એક્ય હું માનું છું તે વાસ્તવિક રીતે મનના પ્રદેશમાં છે કે નહીં ? આ પ્રશ્નના આપણે બે વિભાગ કરીશું. એક એ કે આત્માના બાહ્ય સ્વરૂપમાં એક્ય છે કે નહીં અને બીજો એ કે આત્માના અંતરસ્વરૂપમાં એક્ય છે કે નહીં ?

'ગઈ કાલનો હું અને આજનો હું એક જ છું' એ વાક્યમાં જો 'હું' શબ્દને બાહ્ય આત્માના અર્થમાં લેખએ તો સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે બધી બાબતોમાં હું એક જ નથી તથા કાલ કરતા

થોડો ઘણો જુદો જ છું. કાલ ભુખ્યો હતો, આજ નથી; કાલ ગરીબ હતો, આજ શ્રીમાન છું; કાલ ન્હાનો હતો આજ લેના કરતાં મોટો છું; કાલ દીકરી હતો હવે પુત્ર છું, વિગેરે. લેની સાથે એમ પણ છે કે મ્હાઈ નામ ધંધો વિગેરે એક જ છે, તેમજ મ્હારો મ્હેરો, શરીર, માનસિક શક્તિઓ વિગેરે કાલ તથા આજ પણ લગભગ એક જ જણાય છે તેમજ કાલના બાલ આત્માના વ્યાપારો અને આજના બાલ આત્માના વ્યાપારો બન્ને કંઈ પણ ભાંગ વિના એક ક્રમમાં ઉત્પન્ન થયેલા છે અને જે કંઈ ફેરફાર તેઓમાં થયા છે તે સર્વે એક સાથે નહીં પરંતુ જુદી જુદી વખતે તથા ધીમે ધીમે એવી રીતે થયા છે કે જેથી સદૃશ ચેતનનો પ્રવાહ અખંડ રહેલો છે. આ પ્રમાણે એક રીતે જોતા હું અનેક છું કારણ કે ક્ષણે ક્ષણે મનના વ્યાપારો બદલના જ રહે છે પરંતુ ખીજી રીતે જોતાં હું એક છું કારણ કે મનોવ્યાપારો નિરંતર બદલાતા હોવા છતાં ચેતનનો પ્રવાહ અસ્ખલિત અને ચાલુ રહે છે. આમ હોવાથી મનોવ્યાપારોમાં જે ઐક્ય જણાય છે તે ઐક્ય અનેકતાથી અતિરિક્ત એલું કેવળ ઐક્ય જણાતું નથી પરંતુ અનેકતામાં જ રહેલું ઐક્ય જણાય છે. જ્યાંસુધી કોઈ વસ્તુનો પદાર્થ એક જ રહે ત્યાં સુધી તે વસ્તુ એક જ રહે તે અર્થમાં આ ઐક્ય નથી પરંતુ ખીજાથી ઉત્પન્ન થયેલા વૃક્ષને જુદા જુદા વખતે લેનું પરિમાણ, રંગ, પત્રો, શાખાઓ વિગેરે જુદા જુદા હોય છતાં એક જ વૃક્ષ કહીએ છીએ તે અર્થમાં આ ઐક્ય છે. મનનું ઐક્ય પદાર્થવાચક (Substantial) નથી પરંતુ ગુણવાચક (functional) છે. કોઈ પુરુષના મનના વ્યાપારો ખીજી બધી બાબતોમાં જુદા જુદા ગુણ ધર્મવાળા હોય પરંતુ એક જ સમગ્ર ચેતન પ્રવાહનું અંગ હોવાનો ગુણ તેઓમાંના પ્રત્યેક વ્યાપારમાં સમાન છે અને આ સમાનતા તેજ મનના ઐક્યનું મુખ્ય લક્ષણ છે. હુંકામાં તેઓ વચ્ચે સમાનતા તેમજ ભિન્નતા રહેલી અને તેથી એક દષ્ટિબિન્દુએ 'હું' એક જ છું'

એમ કહી શકીએ તો બીજા 'દષ્ટિબિન્દુથી ' હું' અનેક હું' એમ પણ કહી શકીએ. આવી રીતે આત્માનું બાહ્ય સ્વરૂપ બેનાં હેતુ એકેય મનોવ્યાપારથી સ્વતન્ત્ર એવું કેવળ એકેય જણાતું નથી પરંતુ વ્યાપારોની વિવિધતામાં જ વ્યાપી રહેલું જણાય છે.

અત્રે એટલું વાઠ રાખવાની જરૂર છે કે આત્માનું તાત્વિક સ્વરૂપ શું છે તેનો નિર્ણય કરવાને માનસશાસ્ત્ર અશક્ત છે કારણ કે આ શાસ્ત્રનો પ્રદેશ મનના બાહ્ય વ્યાપારોના અભ્યાસમાં જ સંકુચિત રહેલો હોવાથી આત્મા વિશે જે કંઈ આ શાસ્ત્ર જણી શકે તે એટલું જ કે મનોવ્યાપારોના દષ્ટિબિન્દુથી તેનું સ્વરૂપ શું જણાય છે. આત્માના ખરા સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવાનું કાર્ય તો તત્ત્વશાસ્ત્રનું જ છે અને તેથી માનસશાસ્ત્ર આત્મા વિશે જે કંઈ કહી શકે તે પોતાના દષ્ટિબિન્દુથી જ હોઈ તેમના મતને એક પક્ષી મત તરીકે જ ગણવાનો છે.

પ્રકરણ નવમું.

ધ્યાન.

આપણા માનસિક જીવનનું એક વિચિત્ર લક્ષણ એ છે કે જો કે દરેક ક્ષણે અનેક સંસ્કારો આપણી ધન્દ્રિયો ઉપર પડે છે છતાં સર્વે ઉપર એકી વળને સરખું ધ્યાન આપી શકાતું નથી પરંતુ તેઓમાંથી ધણા થોડા ઉપર ધ્યાન આપી શકાય છે. ધન્દ્રિયોવડે મક્કના સર્વે સંસ્કારો આપણા મનની અનુભવ જગતમાં યુગ્ધાતા નથી તેઓમાંના ધણાની આપણે અવગણના કરીએ છીએ અને થોડાને જ પસંદ કરી તેમના ઉપર લક્ષ આપીએ છીએ છતાં આ બન્ને જાતના સંસ્કારો ધન્દ્રિયો ઉપર તો સખી ગીતે જ જાપ પાડે છે તેઓ વચ્ચે ફેર એટલો જ છે કે ધ્યાન આપેલા સંસ્કારો ધન્દ્રિયોમાંથી મનના પ્રદેશમાં આવે છે અર્થાત્ તેઓ કેવળ સંસ્કારો

નહીં પરંતુ મનોવ્યાપારો અને છે જ્યારે બાકીના સંસ્કારો મનના પ્રદેશની અંદર નહીં પરંતુ બહારે છે તેની કીનારી ઉપર રહેલા હોય તેમ જણાય છે. આવી રીતે ઇન્દ્રિય વ્યાપારોના પ્રમાણમાં આપણા મનનો વ્યાપાર દરેક ક્ષણે ધણો સંકુચિત હોય છે. હવે આમ હોવાનું કારણ શું છે તે આપણે તપાસીશું.

ઉપરના એક પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા કે કોઈપણ તન્તુ પ્રવાહ જ્યાં સુધી મગજના ગોળાર્ધોમાં પેશી પ્રત્યક્ષ ઉપગમની શકે નહીં ત્યાં સુધી આપણા ચેતનમય અનુભવમાં તે આવી શકતો નથી. હવે મગજમાં થતા તન્તુપ્રવાહની એક મુખ્ય વિશિષ્ટતા એ છે કે જ્યારે એક ઉદ્ભવાદક પ્રવાહ ઉત્તમાંશમાં આવી રહેના સઘળા ભાગોમાં ફેલાતો હોય ત્યારે બીજા પ્રવાહો તેટલા સમય સુધી ઉત્તમાંશમાં પેશી શકતા નથી પરંતુ બહાર રહે છે. અને જ્યારે તે ઉદ્ભવાદક પ્રવાહ કોઈપણ પ્રકારથી નબળો પડે અથવા બંધ થાય ત્યારે જ તેઓને અંદર જવાનો માર્ગ મળે છે. આવી રીતે શારીરિક દૃષ્ટિબિન્દુથી જોતાં આપણા માનસિક વ્યાપારનું સંકુચિતપણું ઉત્તમાંશમાં થતા તન્તુ વ્યાપારની આ વિશિષ્ટતા ઉપર આધાર રાખે છે. હવે એક સાથે આવતા સંસ્કારોમાંથી કઈ જાતના સંસ્કારો ઉત્તમાંશમાં પહોંચી શકે રહેને લગતો સામાન્ય નિયમ એ છે કે જે વસ્તુમાં આપણને સૌથી વધારે રસ જણાય તે વસ્તુ સંસ્કારો બીજાઓને રોકી દઈ ઉત્તમાંશમાં પ્રવેશે છે. અર્થાત્ એકી વખતે અનેક વસ્તુઓમાંથી જે વસ્તુમાં મનને સૌથી વધારે રસ લાગે છે તે તરફ રહેતું ધ્યાન જાય છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાન આપવાની ક્રિયામાં મનની ઇચ્છા શક્તિનો પ્રભાવ જણાય છે. કારણ કે કોઈ પણ વસ્તુ ઉપર ધ્યાન આપવામાં તેજ ક્ષણે મનના અદેશમાં આવવા માગતી સર્વે વસ્તુઓમાંથી રહેતે ઇચ્છા-પૂર્વક પસંદ કરવી પડે છે.

ધ્યાન આપવાના અનેક પ્રકાર હોય છે. એક તરફ એકાગ્ર ધ્યાન કે જ્યાં ધ્યાન આપવાની વસ્તુ સાથે આપણે એકમય થઈ

જઈએ છીએ અને બીજી તરફ ગ્રાહ્ય અથવા પ્રવૃત્ત ધ્યાન કે જોડેમાં આપણે કોઈપણ એક વસ્તુ ઉપર ધ્યાન ન આપતાં શૂન્ય મનવડે જે કંઈ વ્યાપારો મનમાં થયા કરે તેમની તરફ ધણી ગંખી રીતે લક્ષ આપીએ છીએ આ જે પ્રકારની વસ્ત્રે અનેક પ્રકારને ઓછુ વધતું ધ્યાન આપણે સામાન્ય રીતે આપીએ છીએ. કોઈ કોઈ વખત આપણે એવી માનસિક સ્થિતિમાં આવી જઈએ છીએ કે ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર ધણી સિધ્ધિ જની જાય છે અને આપણું મન જાણે પાછું દડીને અન્દર ભરાઈ પેહું હોય તેમ તેનો વ્યાપાર અત્યન્ત નજીક જની જાય છે. આવી સ્થિતિમાં સાધારણ ધ્યાન આપવા માટે જે પ્રવૃત્તિમય વ્યાપારની જરૂર હોય છે તે એટલો મન્દ હોય છે કે કોઈ પણ વસ્તુ રક્ષાએ આપણે જોઈએ પરન્તુ તે વસ્તુ શી છે તેનું જ્ઞાન થતું નથી. એક ધણી એક વસ્તુ મનની કીનારી પાસે આવીને પાછી તરત ખદાર નીકળી જાય છે, અને કોઈ પણ એક વસ્તુ ઉપર મન ધરતું નથી. આપણે આવી સ્થિતિમાં છીએ એવું મનમાં ઉડું ઉડું આપણને જ્ઞાન હોય છે ખરું પરન્તુ તે સાથે આપણે એટલા સિધ્ધિ જની ગયેલા હોઈએ છીએ કે તે સિધ્ધિવત્તાને ખંજેરીને પ્રવૃત્ત જનવાને અશક્ત હોઈએ છીએ. પાણીના પ્રવાહમાં જેમ જેવાઈ જવાય તેમ આ સિધ્ધિ વ્યાપારના પ્રવાહમાં આપણે થોડા વખત સુધી તણાયા જઈએ છીએ અને અન્તે કોઈપણ પ્રજાગ દારણથી જ્યારે મન ઉત્કેરાય છે ત્યારે સરીર ખંજેરીને પાછા પ્રવૃત્ત જની સામાન્ય સ્થિતિમાં આવી જઈએ છીએ આથી ઉવટી રીતે એકાગ્ર ધ્યાનની સ્થિતિમાં આપણું મન ધ્યાનના વિષય ઉપર એટલું ઠરેલું હોય છે કે બીજી સર્વે વસ્તુઓ આપણે જુવી જઈએ છીએ અને મન અત્યન્ત પ્રવૃત્તિવડે તે વિષયના ઉડાણમાં ફુગડી મારી જાય છે.]

હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે એકી વખતે આપણે કેટલી જુદી જુદી વસ્તુઓ ઉપર ધ્યાન આપી શકીએ ? આ વિષે ધણા પ્રયોગો કરવામાં આવેલા છે. એક પ્રયોગમાં કેટલાએક અક્ષરો એટલી થોડી

વખત આખ રહામે ફેરવામાં આખ્યા કે ફેરકે અક્ષર ઉપર ક્રમવાર નજર ન ફરી શકે. આ પ્રયોગમાં એમ જણાવું કે જ્યારે અક્ષરો અર્થવાળા અને જાણીતા શબ્દો હતા ત્યારે અર્થ વિનાના શબ્દો મુકવામાં આવ્યા હોના કરતાં ત્રણ ગણા વધારે અક્ષરો એક સામટા ધ્યાનમાં આવી શક્યા અને જ્યારે શબ્દોને વાક્યમાં ગોઠવીને મુકવામાં આવ્યા ત્યારે વાક્ય રચના વિનાના શબ્દો કરતાં જમણા શબ્દો ધ્યાનમાં આવ્યા. આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થઈ શકે છે કે કોઈ વાક્યોના શબ્દો અથવા શબ્દના અક્ષરો જુદા જુદા ધ્યાનમાં આવતા નથી પરંતુ સર્વેનું એકજ મનોવ્યાપાર વડે જ્ઞાન થાય છે. જ્યારે કોઈ વિષયના ભાગો એક ખીજથી અત્યંત લિન્ન હોય ત્યારે એકજ મનોવ્યાપાર વડે તેઓ સર્વેનું જ્ઞાન મળી શકતું નથી અને તેથી એકના ઉપર ધ્યાન આપતાં ખીજ ભાગો ધ્યાનની ખેંચાર જતા રહે છે. પરંતુ જો કે સાધરણ રીતે આમ સર્વે ભાગો ઉપર એક સરખી રીતે ધ્યાન આપી શકાતું નથી છતાં અભ્યાસ વડે એ ત્રણ લિન્ન વસ્તુઓ ઉપર એક સાથે ધ્યાન આપી શકાય છે એમ પ્રયોગ વડે નક્કી થઈ શકે છે. એક કાવ્ય મોટેથી બોલવું તથા તેજ વખતે બીજું વાક્ય મોટેથી બોલવું, કાગળ ઉપર દ્વિસાગ કરવો અને તેજ વખતે કોઈ કાવ્ય લખવું-આવા વ્યાપારો અભ્યાસવડે બની શકે છે, એમ અનેક પ્રયોગોથી જણાય છે. આવી રીતે બે વસ્તુઓ ઉપર એક સાથે ધ્યાન આપવામાં મુખ્ય સરત એ છે કે આ બે વસ્તુઓ એક ખીજથી જુદી જ હોવી જોઈએ. એક સાથે બે શુશ્રાકારો કે બે કવિતા પાઠો કરવામાં ધ્યાનનો વ્યાપાર વધારે કઠિન તથા અનિશ્ચિત બને છે. ખીજ પ્રયોગોથી જણાય છે કે કોઈ બે વસ્તુઓને એક પછી એક ધ્યાનમાં લેતાં વખત લાગે હોના કરતાં એક સાથે ધ્યાન આપવામાં ઓછો વખત જાય છે. ઉદાહરણ તરીકે ધારો કે ૪૨૧૩૧૨૨૩૫ ને બેબે શુશ્રામાં ૭ મેકન્ડ થાય છે તથા કોઈ કાવ્યની ૭ કડીઓ બોલતાં પણ ૭ મેકન્ડ થાય છે. પરંતુ

આ બંને વ્યાપારો એક સાથે કરતા પણ ૭ સેકન્ડજ થાય છે. અને તેથી એ બેને ભેગા કરવામાં કંઈ વખતનો વધારો થતો નથી. પરંતુ જ્યાં આ વ્યાપારો વધારે હોય અથવા તદ્દમને એક સાથે કરવાનો અભ્યાસ બહુ ઓછો હોય તો વખતનો કંઈ બચાવ થતો નથી. જેમકે ઢાઢ માણસ ત્રણ ચાર કાગળ સાથે લખાવતો હોય ત્યારે તેનું મન એક વ્યાપારમાંથી બીજામાં અને બીજામાંથી ત્રીજામાં એમ ક્રમવાર વહેતું છે અને તેથી તે સર્વેને જુદા જુદા કરવામાં જેટલો વખત જાય તેટલોજ એક સાથે કરવામાં જાય છે.

જ્યારે એક સાથે ધ્યાન આપવાની બે વસ્તુઓ ધણી સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષો હોય તથા પ્રત્યેકને ધ્યાન આપવામાં ચોક્કસ રહેવાનું હોય ત્યારે એક ઉપર ધ્યાન આપતા બીજી વસ્તુ મનમાંથી ખસી જાય છે. ઉદાહરણ તરીકે ઘડીયાળના ચક્ત્ર ઉપર એક કાંટો ધણી વેગથી ગોળ ફરતો હોય અને ફરતી એક ઘંટ વાગે ત્યારે તે કાંટો ચક્ત્રાની કંઈ ચોક્કસ જગ્યા ઉપર છે તે જોવાનું હોય ત્યારે ઘંટ સાબળવા જતા તે કાંટાની જગ્યા બરોબર જોવાતી નથી અને કાંટાની ગતિ ઉપર ધ્યાન આપતા ઘંટ સાબળવામાં ચોક્કસતા રહેતી નથી. આવી રીતે એકી વખતે પરસ્પર ભિન્ન વ્યાપારો ઉપર ધ્યાન આપવા વિશે પ્રયોગ પડે એમ જણાય છે કે સાધારણ રીતે તો આવા એકજ વ્યાપારમાં ધ્યાન આપી શકાય છે. પરંતુ અભ્યાસવડે બે કે બહુ તો ત્રણ વ્યાપારો સાથે યથા શકે છે અને તેથી વધારે તરફ એક સાથે ધ્યાન આપી શકાતું નથી.

ધ્યાનના વિવિધ પ્રકાર-ધ્યાનના વિભાગો-જુદી જુદી રીતે પાઠી શકાય છે. એક પ્રકાર પ્રમાણે ધ્યાનને બહિર્ધ્યાન અને અન્ત ધ્યાન એમ બે વિભાગમાં વહેંચી શકાય છે. મનની બહારની જે વસ્તુઓને ઇન્દ્રિયોથી મહણ કરી શકાય તે સર્વે તરફના ધ્યાનને બહિર્ધ્યાન કહેવાય છે, અને મનની અંદરના વિચારો, કલ્પનાઓ વિગેરે તરફના ધ્યાનને અન્તધ્યાન કહેવાય છે બીજા પ્રકાર પ્રમાણે

ધ્યાનને પ્રત્યક્ષ અથવા સ્વાભાવિક ધ્યાન તથા પરોક્ષ ધ્યાનમાં
 બહેંચી શકાય છે. કોઈપણ વસ્તુ એવી રસવાળી અથવા પ્રબળ
 હોય કે તેની સાથે સંબંધ ધરાવનારી ખીછ કોઈ વસ્તુની મદદ
 સિવાય પોતાની મેળે સ્વાભાવિક રીતે આપણું ધ્યાન ખેંચે ત્યારે તે
 ધ્યાનને પ્રત્યક્ષ ધ્યાનનું નામ આપી શકાય. કારણકે આપણી
 પ્રત્યક્ષની રહેલી વસ્તુ પોતે પોતાની મેળેજ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે.
 અને જ્યારે કોઈ વસ્તુ પોતે આપણને રસવાળી ન હોય અથવા તે
 બહુજ નિર્બળ હોય અને તેથી આપણું ધ્યાન પોતાની મેળે ખેંચી
 શકે તેવી નહોય પરંતુ ખીજા કોઈ રસવાળા અને પોતાની મેળે
 ધ્યાન ખેંચે એવા વિષય સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવતી હોય અને તે
 સંબંધ વડે આપણું ધ્યાન તેની તરફ દોરાય ત્યારે તે ધ્યાનને
 પરોક્ષ ધ્યાન કહી શકાય. ઉદાહરણ તરીકે થોડે દૂરથી કંઈ સંગીતનો
 અવાજ આવતો હોય અને તે તરફ ધ્યાન માઠીને ધ્યાનથી સાંભ-
 નાંચે તે ધ્યાન પ્રત્યક્ષ ધ્યાન છે. પરંતુ કોઈ માણસની વાટ જોના
 હોઈએ અને આસપાસના પુષ્કળ ઘોંઘાટમાં તેનાં પગલાં સાંભળવા
 માટે ધ્યાન આપીએ તે ધ્યાન પરોક્ષ ધ્યાન છે તથા કોઈ પાઠ
 અથવા અથવા કંઠાળાભરેલો હોય અને તેથી તેના ઉપર ધ્યાન
 આપવાનું મન થતું ન હોય પરંતુ પરીક્ષામાં પસાર થવાને એ
 પાઠ જરૂરનો હોવાથી તેના ઉપર ધ્યાન આપીએ ત્યારે તે ધ્યાન
 પણ પરોક્ષ ધ્યાન છે. ત્રીજા પ્રકાર પ્રમાણે ધ્યાનને પ્રયત્નરહિત
 અને પ્રયત્ન સહિત ધ્યાનમાં બહેંચી શકાય છે. જે કોઈ પ્રકારનું
 ધ્યાન આપતાં આપણા શરીર અથવા મનને કંઈ ખાસ શ્રમ પડતો
 ન હોય તે ધ્યાનને પ્રયત્ન રહિત ધ્યાન કહેવાય છે, અને જે ધ્યાન
 આપવામાં મનને પ્રવૃત્ત કરી ખાસ પ્રયત્ન કરવો પડતો હોય તેને
 પ્રયત્ન સહિત ધ્યાન કહી શકાય. આપણે બેઠા હોઈએ અને કોઈ
 મોટા અવાજ આપણું ધ્યાન ખેંચે તે પ્રયત્નરહિત ધ્યાન છે. કારણકે
 તેની તરફ ધ્યાન આપવાને કંઈ પણ પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી.

પરંતુ આસપાસના ગડબડાટ વચ્ચે કંઈ વાચવામા ધ્યાન આપવું પડતું હોય ત્યારે તે પ્રયત્ન સદિન ધ્યાન છે. કારણકે અહીં તે અવાજ તરફથી મનને ખેંચી લેવાનો પ્રયત્ન કરવો પડે છે અને પ્રયત્ન સહિત ધ્યાન દ્વેષા પરાક્ષ હોય છે. કારણકે જ્યારે કોઈ વસ્તુ ઉપર ધ્યાન આપતા પ્રયત્ન કરવો પડે છે ત્યારે તે પ્રયત્ન તે વસ્તુ આપણને કોઈપણ રીતે ઉપયોગી હોય છે માટે કરીએ છીએ અને જે માટે તે ઉપયોગી હોય ત્હેને લીધે જ આપણું ધ્યાન તે વસ્તુ ઉપર ચોટાડવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ.

આ સર્વે પ્રકારોમા પ્રત્યક્ષ પ્રયત્નરહિત બહિર્ધ્યાન એ સૌથી સાદો પ્રકાર છે આ પ્રકારના ધ્યાનનો પ્રોત્સાહક કા તો પ્રજા અને યોચિતો ઇન્દ્રિય સંસ્કાર હોય છે અથવા કોઈ પ્રેરણા ઉત્પન્ન કરનારી વસ્તુ હોય છે કે જે વસ્તુ ગમે તેવી નમળા હોય પરંતુ ત્હેના સ્વભાવપડે જ આપણામા ધ્યાન આપવાની પ્રેરણા ઉત્પન્ન કરે છે, પ્રેરણાઓ વિવેના પ્રકરણમા આપણે જોઈશું કે આવી ધણી વસ્તુઓ છે કે જે દરેક પ્રાણી વર્મનું પ્રેરણાત્મક ધ્યાન બેચે છે આ પ્રકારનું ધ્યાન બાળપણમા વધારે જોવામા આવે છે જે કંઈ વસ્તુ ક્ષણવાર આકર્ષક જણાય તે તરફ છોકરાઓનું ધ્યાન સ્વાભાવિક રીતે ભમવું રહે છે. મોટા થયા પછી આ પ્રકારનું ધ્યાન ઓછું થાય છે કારણકે આપણે જીવનનો જે માર્ગ લીધો હોય ત્હેને લગતી વસ્તુઓ તરફ આપણું ધ્યાન સંકુચિત કરીએ છીએ અને જે વસ્તુઓ આપણે મહત્ત્વ કરેલા જીવનને ઉપયોગી ન હોય ત્હેમની તરફ નિર્લક્ષ જતી જઈએ છીએ પરંતુ બાળકોને આવો કંઈ ઉદ્દેશ મનમા હોતો નથી. તેઓનું મન તો સદા ભમતુંજ રહે છે અને ત્હેમની કેળવણી શરૂ કરતા બાળકમા ત્હેમનું સક્ષ એહોટાડતા દરેક શિક્ષકને ધણી મુશ્કેલી પડે છે. જેમ ઉમર વધે છે તેમ આનું ભમતું ધ્યાન ઓછું થતું જાય છે પરંતુ કોઈ પુરૂષને ગોચ્ય શિક્ષણની ખામીને લીધે જો આવા પ્રકારનું ધ્યાન

આપવાની ટેવ પડી ગઇ હોય તો પુનઃ ઉમરે પ્હેંચ્યા પછી પણ તેનું ધ્યાન ભગતુંજ રહે છે અને એકાગ્ર ચિત્ત વડેજ સધાય એવાં કાર્યો કરવાને તે હમેશાં અશક્ત રહે છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જે ધ્યાનની પ્રેત્સાહક વસ્તુ પોતે 'પ્રમળ અથવા પ્રેરણાત્મક' ન હોય. પરંતુ આ શુભોવાળા બીજી વસ્તુઓ જેડે આપણા અનુભવ તથા જ્ઞાનવડે હેમનો સંબંધ થવાથી આપણું ધ્યાન ખેંચે તો તે ધ્યાન પ્રયત્નરહિત અને પરાક્ષ બહિર્ધાન છે. આ પ્રકારના ધ્યાનનું સુખ લક્ષણ એ છે કે કઇ વસ્તુઓ આપણું પરાક્ષ ધ્યાન ખેંચે તે દરેક પુરુષના અનુભવ અને જ્ઞાન ઉપર આધાર રાખે છે. જે દિશામાં આપણાં મનનું બંધારણ યથા જાય છે તે દિશામાં આપણું ધ્યાન બીજી દિશાઓ ક-તાં વધારે દોડે છે. ભાષાશાસ્ત્રીનું ધ્યાન કોઇના બોલવામાં અથવા લખવામાં વ્યાકરણની નજીવી પણ જૂઠા યથા હોય તો તે તરફ દોડે છે. સંગીતશાસ્ત્રીનું ધ્યાન સાધારણ માણસને ન જણાય એવી ગાવામાં થતી ભુલો તરફ દોડે છે, વ્યાહવારશીલ માણસનું ધ્યાન વ્યાહવારીક વર્તનના ઉદ્વેગન ઉપર દોડે છે. કોઇ વિષય શીખવામાં હોના મૂળતત્ત્વો શીખ્યા પછી તે વિષયને લગતી સર્વે જાણતો ઉપર આપણું ધ્યાન આરોપાય છે. તેમજ જે વિષયમાં આપણને રસ પડતો હોય હોને લગતી સર્વે જાણતો ઉપર પણ આપણું ધ્યાન જલદીથી અપાય છે. ઉદાહરણ તરીકે નિશાળમાં જ્યાં સુધી શિક્ષક ગણિતનો દાખલો અથવા કોઇ અધરો અથવા રમકીન પાઠ સહમગ્નવતો હોય ત્યાં સુધી છોકરાઓ નિર્લક્ષ બની જઇ એક કાનેથી સાંભળી બીજે કાનેથી કાઢી નાંખે છે. અથવા તો લાગ મળે તો એકી બેકી પણ રમવા માંડે છે પરંતુ જ્યાં શિક્ષકે કંઈ વાત કહેવા માંડી કે તરત ગમે તે કરતા હોય તે છોટી દૃષ્ટિ હોના તરફ ડાન માંડે છે.

પ્રયત્નરહિત અનતધ્યાન જ્યારે આપણા મનમાં સહેલાઈથી ઉત્પન્ન થતા અને રસવાળા કાલ્પનિક વિચારો તરફ અપાંખેતુ હોય

ત્યારે તે પ્રત્યક્ષ હોય છે અને જ્યારે તે વિચારો પોને આવ્યા ન હોય પરંતુ અમુક હેતુ સાધવા માટે તે વિચારો તરફ ધ્યાન આપવું પડતું હોય ત્યારે તે આરોપિત અથવા પરોક્ષ ધ્યાન હોય છે. જ્યારે કોઈ વિષય વિશે વિચાર કરવો હોય તથા અમુક નિર્ણય ઉપર આવવા લેને લગતા વિચારો એક પછી એક મનમાં લાવી લેમના ઉપર જે ધ્યાન લાવવું હોય તે ધ્યાન પરોક્ષ અન્તર્ધ્યાન છે. જ્યારે વિચાર બહુ કરવાનો હોય તથા આ પ્રકારનું ધ્યાન એટલું ઉંડું હોય છે કે તે સમયે સાધારણ ઇન્દ્રિય સંસ્કારો તો શું પરંતુ શરીરમાં દુઃખ થતું હોય તો તે પણ ભૂલી જવાય છે. ઘણાખરા મહાન પુરો-
ગામાં આવું ધ્યાન આપવાની શક્તિ ઘણા મોટા પ્રમાણમાં વિકસેલી હોય છે. ડૉ. કારપેન્ટર લખે છે કે ઘણી વખતે મહેને લાપણ કરતા પહેલાં સાંધાઓમાં એવું સખત દરદ થતું હતું કે મ્હારાથી લાપણ ચર કરી શકારો કે નહીં તે શંકાયુક્ત હતું. પરંતુ જ્યાં નિમિત્ત પ્રયત્ન વડે બોલવાનું ચર કરતો ત્યારે મ્હારું ધ્યાન લાપણના વિચારમાં એટલું આરોપાઈ જતું કે જ્યાં સુધી લાપણ ચાલતું ત્યાં સુધી મ્હારું દરદ કેવળ ભૂલી જતો. પરંતુ જ્યાં લાપણ પુરું થયું અને મ્હારું ધ્યાન લેમાંથી છુટું થયું કે તરત ઘણા જોરથી દરદ પાછું શરૂ થતું અને લાપણ દરમિયાન એવું સખત દરદ મહેને કેમ ન જણાયું લેની મહેને નવાઈ લાગતી.

આ ઉદાહરણ વાસ્તવિક રીતે પ્રયત્ન સહિત ધ્યાનના પ્રકારનું છે. આ પ્રકારનું ધ્યાન ઘણું કઠિન પરંતુ ઉપયોગી છે. કોઈપણ ઝાંખી વસ્તુને ઇન્દ્રિયોવડે પ્રદક્ષ કરવામાં તથા એક ખીજના જેવા ઇન્દ્રિય સંસ્કારોમાં શિન્નતા જોવામાં તેમજ જળ પ્રોત્સાહકોની અવગણના કરી કોઈ રસહીન વસ્તુ ઉપર મન ચોટાડવામાં જે ધ્યાન આપવું પડે છે તે આ પ્રકારનું બહિર્ધ્યાન છે અને મનમાં કોઈ ઝાંખા વિચારને ઉત્તેજિત કરવામાં અથવા કોઈ વિચારને ખીજ વિચારોમાંથી લુપ્ત પાડીને લેનો અર્થ રહમજવામાં તેમજ કોઈ

અણુગમતા વિચારને ત્હેના વિરોધી વિચારોને મનમાંથી દૂર કરી નિશ્ચયપૂર્વક વળગી રહેવામાં જે ધ્યાન આપવું પડે તે આ પ્રકારનું અન્તર્ધ્યાન છે. હવે આ પ્રયત્ન સહિત ધ્યાનનું મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે ત્હેમાં રહેલા પ્રયત્નના શ્રમને લીધે તે એકી વખતે કુત ઘોડી પળે શિવાય વધારે ટકી શકતું નથી. આપણા માનસિક જીવનનો આ એક સામાન્ય નિયમ છે. મનની ચંચળતા એવી છે કે તે એક પક્ષીની માફક હમેશાં ફરવું જ રહે છે અને જ્યાં ત્હેને રસ હોય છે ત્યાં તે ટકી શકે છે. નહીં તો એક પછી એક વિચારો વળાળ કરે છે. જ્હેને આપણે એકાગ્ર ધ્યાન કહીએ છીએ તે કંઈ એકજ પ્રયત્ન વડે રહેતું નથી. ત્હેનું વલણ હમેશાં ઘોડીવાર પછી નીકળી જવાનું રહે છે. અને આપણે પાછા ત્હેને પ્રયત્નવડે રોકી રાખી નીકળી જવા દેતા નથી, આવી રીતે જ્યારે આવું ધ્યાન સાંખ્યા સમય સુધી ચાલે છે ત્યારે ત્હેને ચોંટાડી રાખવાને અનેક પ્રયત્નો કરવા પડે છે. જેમ એક દોરડાને એક માણસ એક બાલુએ અને બીજો માણસ બીજી બાલુએ ખેંચે તેમ એક તરફ વસ્તુઓ આપણું ધ્યાન ખેંચ્યા કરે છે અને બીજી તરફ આપણે ત્હેને પાછું ખેંચી લેવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. જ્યારે કોઈ વિષયમાં ધ્યાન આપવાનું શરૂ કરીએ ત્યારે ત્હેમાં રહેલા પ્રયત્નને દાખી દે એવો રસ જ્યાં સુધી ત્હેમાં રહે છે ત્યાં સુધી ધ્યાન ચોટેલું રહે છે. પરંતુ જ્યાં રસ ઓછો થયો કે તરત ધ્યાન ઓછું થઈ જાય છે. અને પાછો વધારે પ્રયત્ન કરીને ત્હેને મૂળ સ્થિતિમાં લાવવું પડે છે. આવી રીતે ક્રમવાર પ્રયત્નો વડે ધ્યાનને રોકી રાખવા પછી ત્હેનો વિષયનો રસ પડે એવો હોય તો તે બહુ કઠિનતા વિના વહું જાય છે. અહીં એટલું યાદ રાખવાનું છે કે આ સમગ્ર ક્રિયામાં જ્હેના ઉપર ધ્યાન ચોટેલું રહે છે તે એકજ વ્યાપાર નથી પરંતુ પરસ્પર સંબંધવાળા અનેક વ્યાપારોના ક્રમથી જનેલો એકજ વિષય છે. ચેતનના પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા કે એક મનોવ્યાપાર પુરો થયા પછી

તેને તેજ વ્યાપાર ફરીથી મનમાં પાછો ધર્મ થકે નહીં. આ કારણથી અમુક એક વિષયમાં ધ્યાનનો એક વ્યાપાર પુરો થઈ તે નીકળી જવાનો થાય છે કે તરત બીજો વ્યાપાર ત્હેની જગો લે છે અને આવી રીતે ધ્યાન ચાલુ રહે છે. જે કોઈ વ્યાપાર મનમાં બઢવી શકાતો નથી ત્હેની તરફ કોઈપણ મનુષ્ય લાગા સમય સુધી ધ્યાન આપી શકે નહીં એ માણસ સ્વભાવનો એક મુખ્ય નિયમ છે.

હવે કેટલાએક વિચારો એવા છે કે હોમના ઉપર ધ્યાન ચોટતુંજ નથી. જોવા મનમાં આવે ત્હેવા જ તે પાછા નીકળી જાય છે. હોમને મનમાં રોકી રાખવાને એટલો બારે પ્રયત્ન કરવો પડે છે કે થોડી વારમાં તે પ્રયત્ન નિષ્ફળ થઈ મન પાછું જે કોઈ વધારે પ્રયત્ન વિચાર મનમાં હોય ત્હેની તરફ દોડે છે. કોઈ મનુષ્યના મનમાં અમુક વાસના તૃપ્ત કરવાનો વિચાર અત્યંત પ્રયત્ન હોય તે વાસનાની વિરદના વિચાર ઉપર ત્હેનું ધ્યાન તે વખતે ચોટતુંજ નથી અને જો કે થોડીવાર સુધી ત્હેને ધ્યાનમાં લેવાને પ્રયત્ન કરે પરંતુ અન્તે વાસના તૃપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન વિચાર ત્હેને મનમાંથી હાંકી કઢાડે છે. જ્યારે કોઈ પણ અણુગમતા વિષય ઉપર ધ્યાન આપવું હોય ત્યારે બીજા ગમે ત્હેવા નજીક કામો ઉપર મનવાળીને તે વિષયને જેમ જોને તેમ મનમાંથી બહાર રાખવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. કોઈ વિદ્યાર્થીને નિશાળે જતા પહેલા સ્થવારમાં અણુગમતો પાઠ શીખવવાનો હોય તો બીજા સાથે વાતોમા વખત કઢાડશે, ચોપડીયોને પુઠા સ્થડાવશે, કપડા સાફ કરશે, પેન્સીલો ઓઢવા કરશે, ટુંકામાં ગમે તે રીતે સ્થવાર કઢાડી નાખશે પરંતુ તે પાઠ શીખવાના વિચારને મનમાં આવવા દેશે નહીં.

ઇન્દ્રિયોના સંસ્કારો ઉપર ધ્યાન આપવામા પણ મુખ્ય નિયમ એ છે કે હોમના ઉપર ધ્યાન ટકી શકવા માટે તેઓ બઢવાતા રહેવા જોઈએ. કોઈ એકને એક વસ્તુ ઉપર આખરડે લાંબા વખત સુધી કંઈ પણ ફેરફાર વિના લક્ષ આપ્યાથી અન્તે તે વસ્તુ દેખાતી

બન્ધ થઇ જાય છે. તેમજ એકને એક વસ્તુ ઉપર કાનવડે લાંબા વખત સુધી ધ્યાન આપ્યાથી તે સંભળાતી બન્ધ થઈ જાય છે. કેઈ જુદા જુદા આકારની બે વસ્તુઓને સાથે રાખીને એક વસ્તુ ઉપર જમણી આંખવડે અને બીજી વસ્તુ ઉપર ડાળી આંખવડે ધ્યાન આપીને જોવા જઈએ તો બન્ને વસ્તુઓ એક સાથે જોવામાં આવશે નહીં. પરંતુ ધડીકમાં એક અને ધડીકમાં બીજી વસ્તુ એમ વારાફરતી જણાશે. આત્મ કારણ એજ છે કે એકજ વસ્તુ ઉપર એક આંખ ઠરાવી રાખવામાં ઘણો પ્રયત્ન કરવો પડે છે. અને તેથી થોડીવાર પછી દરેક આંખ પોતાની વસ્તુ ઉપરથી નજર લઈ બીજી આંખની વસ્તુ ઉપર નજર ફેરવે છે. પરંતુ જો આપણે હૈમાંની એક વસ્તુને જોવામાં હોતો રંગ, આકાર અથવા માપ બારીકીથી જોવા એવો કંઈ ખાસ હેતુ મનમાં રાખીએ કે જેથી તે વસ્તુ ઉપર ધ્યાન આપવાનો વ્યાપાર ક્ષણે ક્ષણે તાજે રહે તોજ લાંબી વખત સુધી તે વસ્તુને સ્થિરપણે જોઈ શકીશું. ઘણા લાંબા વખત સુધી એકને એક વસ્તુ ઉપર ધ્યાનનું સમધારણ કેઈ પણ રીતે ટકી શકતુ નથી. હેતુ સ્વભાવિક લક્ષણ એજ છે કે જ્યારે હેતુ જોર નરમ પડે કે તરત નવી નવી વસ્તુઓ તરફ તે ખેંચાઈ જાય છે. જ્યાં વસ્તુમાં રસ પુરો થયો કે અને જ્યાં હૈમાં કંઈ નવું લક્ષણ જોવાનું રહ્યું નહીં કે તરત આપણી ધૃતિ વિરદ્ધ પણ ધ્યાન કેઈ બીજી વસ્તુ ઉપર ચાલ્યું જાય છે. જો એક જ વસ્તુ ઉપર ધ્યાન ચોંટાડી રાખવું હોય તો તે વસ્તુ વિશે નિરન્તર કંઈ કંઈ નવું જણવું અથવા શોધી કઢાવવું જોઈએ. આ નિયમ કેવળ બુદ્ધિધ્યાનમાં નહીં પરંતુ અન્યધ્યાનમાં સર્વોંશે લાગુ પડે છે. કેઈ પણ વિચારના વિષય ઉપર એકાગ્ર ધ્યાન આપવાની મુખ્ય સરત એ કે હૈની દરેક બાજુથી હૈને તપાસવો જોઈએ તથા બીજા વિચારો સાથે હૈના સંબંધોનું યાન ઉત્પન્ન કરવું જોઈએ.

આવી રીતે મનની કેળવણી તથા યાનના વધારાની સાથે

એકાગ્ર ધ્યાન આપવાની શક્તિ વધતી જાય છે, જે મનુષ્યનું મન
 ચાલતો બકારા છે ત્હેના મનમાં કોઈ પણ વિષય વિષે અનેક વિચારો
 રૂંદરી નીકળે છે-અને, તેથી ત્હેમાં ત્હેનો રસ તાજો અને તાજો
 રહેવાથી ધ્યાન ચેરેલું રહી શકે છે, પરંતુ જે પુરુષનું મન સ્વ-
 હોય છે તે કોઈ પણ માનસિક વિષય ઉપર, ક્યાંક વખત સુધી
 ધ્યાન ટકાવવાને અશક્ત રહે છે. અહીં એટલું યાદ રાખવાની જરૂર
 છે કે જે આપણે સાધારણ રીતે એમ કહીએ છીએ કે જુદિયાળી
 પુરુષો ખીજી પુરુષો કરતા એકાગ્ર ધ્યાન આપવાની શક્તિ વધારે ધરાવે
 છે પરંતુ ધણા ખરા જુદિયાળ પુરુષોમાં તો આ શક્તિ ગૌણ રીતે રહેલી
 છે. તેઓ એકાગ્ર ધ્યાન આપે છે ખરા પરંતુ તેમ કરવાને ત્હેમને કંઈ
 ઇચ્છાપૂર્વક પ્રયત્નવડે પોતાની શક્તિ વાપરવી પડતી નથી. તેઓના
 વિચારોજ એવી રીતે રૂંદરી નીકળે છે કે કંઈ મ્હેનત સિવાય ધ્યાન
 એકજ દિશામાં વહી જાય છે અર્થાત્ તેઓ એકાગ્ર ધ્યાન આપવાને
 લીધે જુદિયાળી થતા નથી પરંતુ જુદિયાળ હોવાને લીધે આતું
 ધ્યાન આપી શકે છે, અને સાધારણ પુરુષો કરતા તેઓ ધ્યાન
 આપવાના પ્રયત્નમાં જુદા પડતા નથી. પરંતુ ધ્યાન આપવાના જે
 વિચારો ત્હેમના મનમાં ઊભી નીકળે છે ત્હેમાં જુદા પડે છે. તેઓના
 મનમાં આ વિચારો સાધારણ માણસના વિચારોની માફક અસ્પષ્ટ
 તથા સંખન્ધ વિનાના હોતા નથી પરંતુ સર્વે એક ખીજની સાથે
 નિયમપૂર્વક એક ચોક્કસ ક્રમમાં ભેડાયેલા હોય છે અને તેથી
 આપણે તેઓમાં એકજ વિષય ઉપર ધ્યાન આપવાની શક્તિ હોવાનું
 ધારીએ છીએ. જે મનુષ્યના વિચારો ત્હેમનામાં આવે જુદિપૂર્વક
 સંખન્ધ ન હોવાને લીધે એકજ ક્રમમાં હોતા નથી, તેઓનું ધ્યાન
 તુટક અને ઘામતું રહે છે. ઘણી વખત એમ પણ બને છે કે કોઈ
 પુરુષમાં અત્યંત જુદિ હોવાની બહિષ્ક હોય તો પ્રયત્નપૂર્વક ધ્યાન
 આપવાની ટેવ ત્હેનામાં હોતી નથી, અને સાધારણ જુદિયાળા
 પુરુષોમાં મ્હેનતવડે ધ્યાન આપવાની ઇચ્છા શક્તિ વધારે હોય છે.

ધ્યાન ગમે તો બુદ્ધિની વિકસિત લીધે હોય કે ગમે તો ઇચ્છા શક્તિને લીધે હોય પરંતુ એટલું તો નહીં છે કે જેમ કોઈ વિષયમાં વધારે લક્ષ આપાય તેમ તેનું જ્ઞાન વધારે દૃઢ થાય છે, અને લગતી ધ્યાનને ફરી ફરીને એક જ વિષય ઉપર લાવવાની શક્તિ આપણા માનસિક વિકાસનું એક મુખ્ય સાધન છે. કેળવણીની જે રીતિ વડે આ રીતિનો વિકાસ થાય તે રીતિ નિઃશંક ઉત્તમ છે. બાળકની કેળવણી શરૂ કરવામાં આટલું ખાસ યાદ રાખવાનું છે કે જેમ બાળકના મનમાં પહેલાથી વધારે રસ ઉપજાવ્યો હોય તેમ તે વધારે ધ્યાન આપી શકે છે. જે કંઈ નવું શીખવાનું હોય તેનો પહેલાં બાળક જે કંઈ જાણતું હોય તેની સાથે સંબંધ બાળકના મનમાં સહમજાવ્યાથી તે વધારે સારી રીતે સહમજા શકે છે અને અલેક શિક્ષકે ખાસ કરીને બાળકની જીજ્ઞાસાને જેમ અને તેમ ઉત્તેજિત કરવી જોઈએ કે જેથી નવું જ્ઞાન તેના મનમાં પહેલા ઉપસ્થિત કરેલા પ્રશ્નના ઉત્તર તરીકે મળે.

ધ્યાનના વ્યાપારના સહચારી શારીરિક વ્યાપારો મુખ્યત્વે કરીને ત્રણ છે:—

- ૧ કોઈ પણ વસ્તુ ઉપર ચોક્કસ ધ્યાન આપતાં તેને લગતું ઉત્તમાંશનું મધ્ય સ્થાન ઉત્તેજિત થવું જોઈએ.
- ૨ જે ઇન્દ્રિયવડે ધ્યાન આપવાનું હોય તે ઇન્દ્રિય સ્થાનમાં સ્નાયુઓ તે વસ્તુનું સ્પષ્ટ રીતે પ્રત્યક્ષ કરવા માટે ચોખ્ખી રીતે ગોઠવાઈ જાય છે.
- ૩ ઘણું કરીને ઉત્તમાંશના મધ્ય સ્થાનમાં લોહીનો પ્રવાહ ઉત્પન્ન થાય છે.

આમાંથી પહેલા બે વ્યાપારો ઉપયોગી છે અને બીજો વ્યાપાર પહેલા સંમજાવાની જરૂર છે.

ઇન્દ્રિય સ્થાનમાં ચોખ્ખી ગોઠવણ બુદ્ધિધ્યાન તેમજ અંતર્યામીનમાં પણ થાય છે. બાકી વસ્તુઓ ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવી ગોઠવણ

થાય છે એ સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે. જ્યારે આપણે કંઈ જોઈએ છીએ અથવા સાંભળીએ છીએ ત્યારે કંઈ ઇચ્છા સહિત પ્રયત્ન સિવાય આંખ અથવા કાન તે વસ્તુની તરફ ગોઠવીએ છીએ તથા શરીર તેમજ માથું તેની તરફ ફેરવીએ છીએ. જો કંઈ ચાખવું અથવા મુંઘવું હોય તો જીભ અથવા શ્વાસ તેની તરફ ફેરવીએ છીએ. કોઈ ચીજનો સ્પર્શ કરવો હોય તો તેના ઉપર હાથ વિગેરે ફેરવીએ છીએ. આ સર્વ વ્યાપારોમા સ્નાયુઓના ચોગ્ય આકૃત્યનો ઉત્પન્ન કર્યો ઉપરાંત બીજા કોઈ વ્યાપારો ધ્યાન આપવામાં અનુસરણ રૂપ હોય તો તેમને દાખી દઈએ છીએ; જેમ કે કંઈ ચાખતાં આંખો બંધ કરી દઈએ છીએ; કંઈ સાંભળતાં શ્વાસ બંધ કરીએ છીએ વિગેરે. આવી રીતે જ કોઈ વસ્તુ પોતાના જ બળવડે આપણું ધ્યાન ઉત્પન્ન કરે તેની તરફ પરાવર્તિત ક્રિયાવડે ઇન્દ્રિયોની ચોગ્ય ગોઠવણ થઈ જાય છે. આ ગોઠવણ વધારે બારીક હોય છે તેમ તે વસ્તુનું મહત્ત્વ વધારે સ્પષ્ટ રીતે થાય છે.

એક ઇન્દ્રિયની વસ્તુમાંથી બીજા ઇન્દ્રિયની વસ્તુ ઉપર જ્યારે ધ્યાન ફેરવીએ છીએ ત્યારે પણ ઇન્દ્રિયસ્થાનોમાં ફેરફાર થાય છે. આંખમાંથી કાન ઉપર ધ્યાન લઈ જતાં આંખના સ્નાયુઓ કાનની બાજુ તરફ ખેંચાતા જણાય છે અને જ્યારે ધ્યાન આંખ અને કાન વચ્ચે ઝડપથી ઝોળા ખાય છે ત્યારે બંને ઇન્દ્રિયોના સ્નાયુઓમા પરિશ્રમ જણાય છે.

હવે જ્યારે કોઈ વસ્તુના સ્મરણ તથા કલ્પનાવડે તેની મૂર્તિ મનમાં ઉત્પન્ન કરી તેના ઉપર અંતર્ધ્યાન આપીએ ત્યારે પણ સ્નાયુઓમાં આકૃત્યનો ઉત્પન્ન થાય છે. આ જે વચ્ચે ફેર એટલો છે કે બહિર્ધ્યાનમાં શરીરના છેડાઓમાં સ્નાયુઓમા આકૃત્યનો થાય છે અને અંતર્ધ્યાનમાં શરીરની અંદરના સ્નાયુઓમાં અને ઘણે બાગે મજાજ સ્નાયુઓમાં આકૃત્યનો ઉત્પન્ન થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે કોઈ મનુષ્યની આકૃતિ મનમાં સંભારવી હોય તો તેનું આંખેટું

ચિત્ર ઉત્તું કરવા માટે આપણુ ધ્યાન ઇન્દ્રિય સ્થાનોમાંથી જ્યારે પાછળ ખેંચી લઇ મગજમાં એકતું કરતા હોઈએ એમ જણાય છે. ઘણી વખતે કંઈ સંભારતું હોય અથવા કંઈ વિચાર કરવો હોય તો તો આંખો બંધ કરીએ અથવા હંડી ચકાવીએ છીએ અર્થાત્ ધ્યાનને બહારની વસ્તુઓમાંથી મનમાં ખેંચી લઇએ છીએ.

આ સર્વ ઉપરથી જણાય છે કે ધ્યાન આપવાના વ્યાપારમાં ઇન્દ્રિયોને ધ્યાનની વસ્તુ ઉપર યોગ્ય રીતે ગોઠવીએ છીએ પરંતુ જો કે ઘણે ભાગે આ ગોઠવણુ આપણે કંઈ બહુ પ્રયત્ન વિના સ્વાભાવિક રીતે કરીએ છીએ છતાં આવી ગોઠવણુ વિના કાંઈ પણ વસ્તુ ઉપર ધ્યાન આપતું સંભવિત નથી સાધારણ રીતે આપણી દૃષ્ટિ મર્યાદાના છેડા ઉપર આવેલી વસ્તુ આપણી નજર ખેંચે ત્યારે જ ધ્યાન ખેંચે છે અર્થાત્ જ્યારે આપણી આંખનો ડોળો ત્હેના ઉપર સીધી લીટીમાં આવે ત્યારે ત્હેના ઉપર ધ્યાન આપી શકાય છે. પરંતુ અભ્યાસ તથા મ્હેનત વડે આખોના ડોળા જરા પણ ફેરવ્યા વિના આસપાસની બાબતોમાં આવેલી વસ્તુઓની ઉપર ધ્યાન આપી શકાય છે. તે વસ્તુઓ સીધી નજરે જોઇએ તે સ્પષ્ટ દેખાય તેવીજ રીતે સ્પષ્ટ દેખાતી નથી પરંતુ આપણને ત્હેતું આપું પણ જ્ઞાન ચામું છે ખરૂં. શિક્ષકો અભ્યાસ વડે પોતાના વર્ગમાં કાંઈ છોકરાના સામુ જોયા વિના તે શું કરે છે તે જોઈ શકે છે તથા આવી રીતે આઠી નજરે જોઈને પરીક્ષામાં કાપી કરતા છોકરાઓને પકડી કહાડે છે. પુરો કરતા સ્ત્રીઓમાં આઠી નજરે જોવાની ટેવ વધારે વિકસેલી હોય છે. હેમ હૉલ્ટર્સ નામના જર્મન વિદ્વાને આવી રીતે કાંઈ ચીજને જોયા વિના ત્હેને ધ્યાનમાં લઇ શકાય છે તે નીચેના પ્રયોગ વડે બતાવ્યું છે. ત્હેણે એક ‘ સ્ટીરીયોસ્કોપ ’ એટલે એક જ જાતના બે સાથે ચોટાડેલા ચિત્રોને જોવા કરી એક જ મ્હોટું ચિત્ર દેખાડનાર યંત્રમાં બે ચિત્રો મુક્યા. આ યંત્ર એક અધારી પેટી જેવું હતું અને એક વીજળીના તારને ત્હેની સાથે જોડ્યો હતો જેથી

વિજ્ઞાનો સમકારા જ્યારે આવે ત્યારે તે ચિત્રો એક ચિત્ર તરીકે જણાય. અને જેટલી વખત સુધી અંધારું રહે તેમજ વખત આવ્યે એક જગો ઉપર સિંધર રાખવા માટે દરેક ચિત્રમા વચ્ચા ટાકણીથી એક નાનું કાણુ પાડયું હતું. આ કાણુમાંથી પેગીની બહારનું ઓર કાનું અજવાળું આવતું હતું એમજે જ્યાં સુધી પેગીમા અંધારું રહે ત્યાં સુધી આખો આ કાણુઓ ઉપર સિંધર રહે આ ચન્દ્રની રચના જે ચિત્રોને એક ચિત્ર તરીકે દેખી શકાય એવી હોવાથી આ જે કાણુઓને બદલે પણ જ્યાં સુધી આખો સિંધર રહે ત્યાં સુધી એકજ કાણું દેખાતું હતું અને જ્યાં આખોના ડોળા જરા પણ ફર્યા કે તરત એકને બદલે જે કાણુ દેખાય આવી રીતે ચિત્રોના ફક્ત મધ્યબિન્દુઓ ઉપર જ આખો ઠરાવ્યા પછી જ્યારે કાણુવાર વિજ્ઞાનો સમકારો થાય તેટલામા આખા ચિત્રો એટલે મધ્ય તેમજ ઉકાના બાગો પણ ધ્યાનમા લઇ શકાય કે નહીં તેની પરીક્ષા કરવાનો હેતુ હોતો આ પ્રયોગમા જ્યારે ચિત્રો ફક્ત લીગીઓનાજ ચિત્રો હતા ત્યારે તે ફક્ત એકજ સમકારા વડે આપ્યું ચિત્ર ધ્યાનમા આવી શકતું હતું અને જ્યારે હેતુ બદલે કાંઈ દેખાવની છત્રીઓ મુકવામા આવી ત્યારે પણ મધ્ય ભાગમા જજર ઠરાવ્યા છતાં બધા બાગો ધ્યાનમા લઈ શકાયા ફેર એટલે હતા કે બીજી વખત એક નહીં પણ ઘણા સમકારાઓ થયા ત્યાર પછી આખો છત્રી જણાઈ શકી હતી કેવે આવી રીતે આખી છત્રી ધ્યાનમા લઇ શકવાનું કારણ એ છે કે જો કે આપણી આખ મધ્યમા ઠરતી હોય છતાં સમકારો થતા પહેલાં આપણું ધ્યાન ઇચ્છાવડે અંધારાની ગમે તે એક બાજુ ત કે રોખી મુઠીએ એટલે જેવો સમકારો થયો કે તરત તે બાજુમા ચિત્રના જે બાગો હોય તે ધ્યાનમા લઇ શકાય આમ કરવામા ધ્યાનનો વ્યાપાર આખોના વ્યાપારોથી કેવળ સ્વતંત્ર હોય છે અને રચના વડે અંધારાના ગમે તે બાગમા ફરી શકે છે

ઉત્તમાંશના મધ્ય સ્થાનોનું ઉદ્ધીપન હવે ઉપરના ઉદાહરણમાં ચિત્રના છેડાના કોઇ ભાગે ઉપર નજર ગોઠવ્યા વિના તેમને ધ્યાનમાં લઇ શકાય છે તેવું કારણ શું? આ પ્રશ્નને ઉત્તર ધ્યાનના વ્યાપારના બીજા અગત્યતાં લક્ષણ સમજ્યાથી આપી શકાય છે. આ લક્ષણ એ છે કે ધ્યાન આપવામાં જે ઇન્દ્રિયવડે તે આપવાનું હોય તે ઇન્દ્રિયના ઉત્તમાંશમાં આવેલાં તન્તુસ્થાનો યોગ્ય રીતે ઉત્તેજિત થવાં જોઇએ. અર્થાત્ ધ્યાન આપવા પહેલાં વસ્તુનું આબેહુબ કલ્પનામય ચિત્ર મનમાં ઉત્પન્ન કરવું જોઇએ. ઉપરના ઉદાહરણમાં ચિત્રના છેડાના જે ભાગ ઉપર નજર ગોઠવ્યા વિના ધ્યાન આપવાનું હોય તેમનું મનમાં જેમ બને તેમ સ્પષ્ટ કલ્પનામય ચિત્ર ઉભું કરવું તેજ હોમને ધ્યાન આપવાનો પ્રયત્ન છે; આ કલ્પના મનમાં રાખી ધ્યાન આપ્યાથી હોનો ઇન્દ્રિય સંસ્કાર ગમે તેટલો ઝીણો હોય પરન્તુ તેવું સ્પષ્ટ જ્ઞાન મળી શકે છે. આવી રીતે ધ્યાનના દરેક વ્યાપારમાં બે મુખ્ય પેટા વ્યાપાર રહેલા છે. એક તો ઇન્દ્રિય સ્થાનોમાં ગોઠવણી અને બીજો ધ્યાનની પૂર્વે હોના વિષયનો મનમાં આબેહુબ ચિતાર. આ બીજો વ્યાપાર અંતર્ધ્યાનમાં તો દમ્ભેશાં હાજર હોય છે; કારણ કે આ પ્રકારના ધ્યાનમાં ધ્યાનનો વિષય પોતેજ કોઇ વિચાર અથવા કલ્પના છે અને તેથી હોને ધ્યાન આપવામાં મનમાં દાલ્પનિક વ્યાપાર રહેલો છે. પરન્તુ બહિઃધ્યાનમાં પણ આવી કલ્પના થોડે ધણે અંશે રહેલી છે. જ્યારે બહિઃધ્યાન વડે વ્યાપાર ચાલતો હોય ત્યારે વસ્તુનું ચક્રણ કેટલે અંશે વસ્તુના સંસ્કારો વડે ચાય છે અને કેટલે અંશે તે વસ્તુની માનસિક કલ્પનાવડે થાય છે તેનો નિર્ણય કરવો બહુ કઠિન છે પરન્તુ એટલું તો નક્કી જાણી શકાય છે કે જે વસ્તુ ઉપર ધ્યાન આપવાની તૈયારી કરવામાં હોય તે કલ્પનિક ચિત્ર મનમાં ઉભું થાય છે અને જેમ માનસિક ચિત્ર વધારે સુરેખ તથા સ્પષ્ટ હોય તેમ ધ્યાન આપવામાં શ્રમ તથા સમય ઓછો ચાય છે. જ્યારે ધ્યાન

આપવાની વસ્તુ બધું જાંખી અથવા બારીક હોય છે ત્યારે ત્હેને ધ્યાનમાં લેવાને ઉત્તમ રીતિ એજ છે કે જે બની ગયે તો તે વસ્તુ જ્યારે પાસે હોય અથવા સ્પષ્ટ તથા સગળ હોય ત્યારે તે કેવી છે તે ખેલાયી જાણી લેવું અને પછી ધ્યાન આપતી વખત તે વસ્તુની કલ્પના મનમાં ગણતી. કોઇ ચિત્રને બહુ દૂરથી ધ્યાનપૂર્વક જોઈ હોય તો ખેલાં પાસેથી ત્હેને જોયું હોય અને ત્હેનું ચિત્ર કલ્પનામાં હોય તો જલ્દી ધ્યાન આપી શકાય છે.

આવી રીતે ધ્યાન આપવામાં આ જન્મે પેટા વ્યાપારોની સદાનુભૂતિ સરખી રીતે જરૂરની છે. કોઇ વસ્તુ કેવળ આપણી ગમક્ષ હોય ત્યારે નહીં પરંતુ સમક્ષ હોય તેમજ મનમાં હોય ત્યારે તે સપૂર્ણ રીતે ધ્યાનમાં આવી શકે છે. પણ ધણી વખત એમ પણ બને છે કે આપણી કલ્પના ખોટી હોય છતાં આપણે તે વસ્તુને તે કલ્પના પ્રમાણે જ જોઈએ છીએ અર્થાત્ વસ્તુનું જે સ્વરૂપ મનમાં રાખીને ત્હેના ઉપર ધ્યાન આપીએ તે ગમે તો ખોટું હોય છતાં તેજ પ્રમાણે વસ્તુને જોઈએ છીએ. કોઇ વસ્તુ એવી હોય કે જુદા જુદા દષ્ટિબિન્દુથી ત્હેનો આકાર જુદી જુદી રીતે જણાતો હોય તો જે દષ્ટિબિન્દુ મનમાં રાખી તેને જોવા જઈએ ત્હેનાજ આકારમાં જણાશે અને બીજા આકારમાં નહીં જણાય દૂરથી કોઇ ધડીઆળને વાગવાની વાટ જોતા હોઈએ તો તેના વાગવાના અવાજની કલ્પના મનમાં એવી રીતે રખી રહેલી હોય છે કે દરેક ઠાણે જઈએ ખરેખરે અવાજ સાંભળતા ન હોઈએ તેમ જણાય છે. તેમજ કોઈના આવવાની વાટ જોતા હોઈએ ત્હેના પગનાં બહુકારા મનમાં એટલા જોરથી વાગે છે કે ધણી વખત તે આવ્યો એમ ધારી ત્હેને લેવાને ખડાર મળવા જઈએ છીએ ! આવી રીતે મનમાં રહેલી પૂર્વકલ્પના તેજ ખડં જોતા ધ્યાન છે. વસ્તુનું પૂર્વજામી મનોદર્શન ત્હેના અર્ધો જ્ઞાનની સમાન છે.

આ ઉપરથી તમે સ્વમનશે કે વસ્તુઓના જે સ્વરૂપો તમા

શુદ્ધ વિષેનું જ્ઞાન મળ્યું હોય તે શિવાય બીજા સ્વરૂપો તથા શુદ્ધોના દષ્ટિબિન્દુથી ત્હેમને જોવાની ઘણા ખરા પુરૂષોને આંખો જ હોતી નથી. એક વખત કોઈએ કંઈ બનાવ્યું હોય તો ફરીથી ના ગમે તે માણસ પણ તે જોઈ શકે પરંતુ ત્હેને ખેડેલી વખત જોઈ અર્થાત ત્હેની શોધ કરવી એમાં બુદ્ધિનો ખરો ચમત્કાર રહેલો છે. સાધારણ રીતે તો જે દિશામાં મનનું બંધારણ ચળેલું હોય છે તે જ દિશાની વસ્તુઓ તરફ જ ધ્યાન સંકુચિત રહે છે.

કેળવણીના વિષયમાં ધ્યાન આપવા સંબંધી જે બાબતો યાદ રાખવા જેવી છે. એક એ છે કે બાળકોની કેળવણી શરૂ કરતા શિક્ષકે એ યાદ રાખવાનું છે કે જે કોઈ વિષય ત્હેમને શીખવવાનો હોય, ત્હેમાં ત્હેમને બહુ દરકાર ન હોવાથી તેઓના ધ્યાનનું વલણ સ્વાભાવિક રીતે વસ્તુમાંથી ખસી જવાનું રહે છે અને શિક્ષકનો પહેલો પ્રયત્ન એ હોવો જોઈએ કે ત્હેમની એકજ વસ્તુ ઉપર ધ્યાન આપવાની શક્તિ દૃઢ કરવી જોઈએ. આમ કરવા માટે જે કોઈ વસ્તુ બાળકનું મન આકર્ષે તે વસ્તુની સાથે શીખવાની વસ્તુનો સંબંધ કરી દેવો જોઈએ. બીજી કોઈ વધારે આકર્ષનીય ન જડે તો ઇનામ આપવાની લાક્ષણિકતાને પણ ત્હેનું ધ્યાન અભ્યાસમાં ચોટાડવું જોઈએ. ટુંકામાં રસ વિનાના વિષયોનો બીજા રસિક વિષયો સાથે સંબંધ ઉત્પન્ન કરી જેમ અને તેમ ધ્યાનના આકર્ષણીય બનાવવા. સૌથી સારો રસ્તો એજ છે કે મનમાંથીજ રસ ઉત્પન્ન થાય એવી રીતે વિષયને શીખવવો જોઈએ અને તેમ કરવા માટે શીખવવાના વિષયને કાર્યકારણ બાવ સાથે ન્યાયપૂર્વક મનમાં ઉતારવો જોઈએ. બીજી બાબત એ છે કે કોઈ પણ વિષયને સાંભળવા અથવા વાંચતાં ત્હેમાં એકાગ્ર ચિત્તે ધ્યાન આપવા માટે ત્હેના શબ્દો વાંચતી અથવા સાંભળતી વખતે આપણા મનમાં ત્હેમનું રટણ કરવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. આવી રીતે રટણ કરવામાં બ્યારે મન રોકાય છે ત્યારે બીજી વસ્તુઓ ઉપર ભ્રમવાનો અવકાશ ત્હેને મળતો નથી.]

આ વિષયને બંધ કરતા પહેલાં ધ્યાનને લગતા એક પ્રશ્ન વિશે જોવાની જરૂર છે. આ પ્રશ્ન એ છે કે ધ્યાન આપવામાં આપણું મન કેવળ સ્વતંત્ર છે કે તન્તુ વ્યાપારોને લીધે નિયંત્રિત થયેલું છે ? ઉપર આપણે ધ્યાન આપવાના માનસિક વ્યાપારને ત્હેના સહચારી શારીરિક વ્યાપારો સાથે ચર્ચો છે. એ ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે કંઈ વસ્તુઓ ઉપર અને કેવી રીતે અમુક વખતે આપણું ધ્યાન લાગી શકે ત્હેનો નિર્ણય ત્હેના સહચારી વ્યાપારો વડે નિયંત્રિત રહેલું જણાય છે. કોઈ વસ્તુ આપણી ઇન્દ્રિય સ્થાનો અથવા મનનમાં તન્તુ વ્યાપાર ઉત્પન્ન કર્યા શિવાય ધ્યાનમાં આવી શકતી નથી. પરન્તુ એક વખત ધ્યાન ખેંચાયા પછી ત્હેના ઉપર કેટલું ધ્યાન આપવું એ એક ભુલો જ પ્રશ્ન છે. તે વસ્તુ ઉપર ધ્યાન ટકાવી શકવાને પ્રયત્ન કરવો પડે છે અને આ પ્રયત્ન વડે આપણી ઇચ્છા પ્રભાણે ઓછું વધતું ધ્યાન આપવાને સમર્થ છીએ એમ આપણને જણાય છે. હવે આ પ્રયત્ન જો કેવળ માનસિક હોય અર્થાત્ ત્હેનું બળ તન્તુવ્યાપારોથી નિયંત્રિત ન હોય તો આપણે ધ્યાન આપવામાં સ્વતંત્ર છીએ એમ કહી શકાય કારણ કે આ માનસિક પ્રયત્ન જો કે પોતે ધ્યાનની વસ્તુ ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી પરન્તુ જે વસ્તુઓ પોતાની મેળે મનમાથી નીકળી જાય એવી હોય તેઓને મનમાં ટકાવી શકે છે. આ ટકાવ ગમે તો એક ક્ષણ સુધીનો હોય પરન્તુ તેટલી વખત સુધી પણ જો તે ટકી શકે તો મન ત્હેના ઉપર ચોટાય છે અને આપણા જીવાનું ભવિષ્ય કોઈ વખત આવી ક્ષણે ઉપર આધાર રાખે છે. હવે આ પ્રયત્ન આવો કેવળ માનસિક તથા અમાધ્ય છે કે નહીં તે પ્રશ્નનો ઉત્તર માનસસાત્રથી આપી શકાય તેમ નથી. કારણ કે આ સાત્ત્વને અભ્યાસ તન્તુવ્યાપારોની સહચારી મનોવ્યાપારોમાં જ સંકુચિત હોવાથી મનના અન્ત સ્વરૂપ વિશે કંઈ પણ નિર્ણયપૂર્વક કહેવાને તે અશક્ત છે અને જે કંઈક કહી શકાય તે એટલું જ છે કે ધ્યાન આપવાની ક્રિયામાં યત્ન તન્તુ

વ્યાપારને લીધે ધ્યાનમાં લેવાની વસ્તુઓ વિશે મન જો કે નિયંત્રિત છે છતાં થોડું વધારે ધ્યાન આપવાની શક્તિ હોવામાં સ્વતંત્ર રીતે રહેલી છે એમ માનવાનાં કારણો આપણી પાસે નથી.

પ્રકરણ દશમું.

બોધના.

કોઈ પણ એક વિચારની વસ્તુને ખીજી વસ્તુઓ જુદી પાડી તથા હોની મર્યાદા બાંધી હોને અમુક વસ્તુ તરીકે જાણવાના વ્યાપારને બોધના (Conception) કહેવાય છે અને તે વિચારને બોધ (Concept) કહેવાય છે. કોઈ પણ એક મનોવ્યાપારમાં બ્યારે અનેક વસ્તુઓનો વિચાર સમાવેલો હોય છે સારે તે વ્યાપાર અનેક બોધનો જનલો-હોય છે; જેમકે હું અહીં બેઠો છું. આ મ્હારા અહીં બેસવા વિશેનો એક મનોવ્યાપાર છે પરંતુ હું 'અહીં' તથા 'બેઠો છું' એવા ત્રણ બોધો સમાવેલા છે.

જો કોઈ વસ્તુ વિશે મનમાં કંઈ પણ વ્યાપાર થઈ શકે હોને બોધ કહી શકાય, ગમે તો તે ધ્વનિચક્રાણ હોય; જેમકે 'મેજ' 'ખુરશી' વિગેરે. ગમે તો તે કેવળ કાલ્પનિક હોય, જેમકે 'સોનાનો પર્વત' 'હજાર હાથ વાળો પુરુષ' વિગેરે અથવા ગમે તો કેવળ મનોચક્રાણ હોય, જેમકે 'સાદરશ્ય,' 'ગુણના,' 'એકતા,' 'વિવિધતા' વિગેરે. પરંતુ માનસિક સૃષ્ટિમાં જોને કઈ અમુક એક કહી શકાય એવી વસ્તુ ઉત્પન્ન થઈ શકે હોને બોધ કહી શકાય. બોધના દરેક વ્યાપારમાં તે વસ્તુને ખીજી વસ્તુઓથી જુદી પાડી હોનો અમુક એકજ અર્થ કાયમ કરી બ્યારે બ્યારે તે વસ્તુ વિશે વિચાર કરવાનો હોય ત્યારે હોને તેજ અર્થમાં લેવી એ મુખ્ય ક્રિયા છે. આવી રીતે દરેક બોધ હંમેશાં ચોક્કસ રીતે એકજ રહે છે અને

ખીજી બોધમાં લેવાતો નથી. જુન પોતાના વ્યાપારો બદલે તથા જુદી જુદી વખતે જુદા જુદા અર્થો સર્જી શકે પરંતુ એક અર્થ પોતે ખીજી અર્થમાં બદલાઈ જતો નથી તે તો એકનો એક જ રહે છે; તેમજ એક વસ્તુ જુદી જુદી વખતે જુદા જુદા ગુણ ધરાવે છે પરંતુ દરેક ગુણનો બોધ તો તેનો તેજ રહે છે; જેમકે એક કાગળ એક વખતે ધોળો હોય અને કાચવાર પછી બગાડે કાળો થઈ જાય પરંતુ ધોળા રંગનો બોધ કાળા રંગના બોધમાં બદલાઈ જતો નથી. ધોળા રંગનો બોધ તો કાળા રંગના બોધથી જુદા તરીકે જ મનમાં રહે છે અને તેથી બ્યારે કાગળ કાળો થયો ત્યારે હેનો રંગ બદલાયો એમ કહી શકાય છે. આ બંને બોધો એક ખીજીથી જુદા તરીકે મનમાં રહે તો રંગ બદલાવાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકેજ નહીં. આવી રીતે માનસિક તેમજ ભૌતિક વિશ્વની વસ્તુઓમાં નિરંતર ફેરફારો થતા હોવા છતાં બોધસ્મૃતિ અર્થાત મનોવ્યાપારોની વસ્તુઓના વિચારો હંમેશાં નિત્ય અને નિશ્ચિત રહે છે.

કોઈ પણ વસ્તુનું ખરું સ્વરૂપ શું છે અથવા હેના ગુણ ધર્મો શા શા છે તે આપણે જાણતા ન હોઈએ છતાં મનમાં હેનો બોધ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. કારણ કે બોધ ઉત્પન્ન થવા માટે ફક્ત વસ્તુને અમુક અર્થમાં લઈ હેને ખીજી વસ્તુઓથી જુદી પાડવી એટલું જરૂરનું છે; જેમકે 'આત્મા' 'વિદ્યુત' વગેરેના ઉડા રહસ્યથી અજાણતા હોઈએ છતાં હેમને અમુક એક અર્થમાં રહમણીયે તો હેમનો બોધ થઈ શકે છે. આવી રીતે બોધનાના વ્યાપારો વડે કોઈ એક વસ્તુ વિષે મન જુદા જુદા મનોવ્યાપારોમાં તથા જુદી જુદી સંબંધમાં હેને એકજ સમજી શકે છે.

અનેક ગુણો પોતામાં ધરાવી શકે એવી કોઈ પણ એક વસ્તુના બોધને વ્યક્તિવાચક બોધ કહી શકાય; જેમકે 'આ મિત્ર' 'હું' 'હમે' 'દેવદત્ત' 'પૃથ્વી' વગેરે તથા એક પ્રકારની અનેક વ્યક્તિઓનો સમાવેશ થઈ જાય એવી ગુણદર્શક જાતિઓના

બોધને જાતિવાચક બોધો કહી શકાયઃ જેમકે ‘મતુષ્ય’ ‘પ્રાણી’ ‘પુસ્તક’ વિગેરે. હવે વ્યક્તિવાચક બોધો વિષે કંઈ વિશેષ જાણવા જેવું નથી. પરંતુ જાતિવાચક બોધોની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે તે સ્પષ્ટજવાની જરૂર છે.

ચેતનાના પ્રકરણમાં આપણે કહી ગયા કે દરેક મનોવ્યાપારની વસ્તુની આસપાસ મનમાં એક જાતની કિરણમાળા રહેલી છે. આ કિરણમાળા તે વસ્તુનું દર્શન થવાથી હોના જે જે શુભો તથા સંજ્ઞા મનમાં સ્ફુરી નીકળે તેમની બનેલી હોય છે. આવી રીતે વસ્તુનો બોધ થાય છે ત્યારે તેના અનેક શુભો તથા સંજ્ઞાઓના પશુ બોધ થાય છે. જ્યારે તે વસ્તુ પોતાની અવગણના કરી જે કંઈ શુભ હોનામાં હોય તેના ઉપરજ ધ્યાન આપી ફક્ત તેનો જે બોધ મનમાં ઉત્પન્ન કરીએ તેને સાવવાચક બોધ કહેવાય છે. ઉદાહરણ તરીકે ભૂમિતિમાં કોઈ ત્રિકોણ કાગળ ઉપર દેહાદી હોની વિષે જ્યારે એમ જાણીએ કે તેના ત્રણ ખુણાઓ બે કાટખુણાની સમાન છે ત્યારે જો કે આપણે તે દોરેલી આકૃતિ વિષે તે સિદ્ધ કરીએ છીએ છતાં તેનું પ્રમાણ આપતાં આ આકૃતિ જ આપણા મનમાં નથી પરંતુ આપણા મનમાં તે આકૃતિ જે કંઈ મૂલ્યના કરે છે, જેમકે ‘ત્રણ લીટીઓની બનેલી હોવાનો શુભ’ તેને આકૃતિના ખીજા અનેક શુભો જેમકે ‘ત્રણ લીટીઓ સમ અથવા અસમ હોવાનો શુભ,’ ‘પેન્સીલવડે દોરેલી હોવાનો શુભ’ વિગેરેમાંથી જુદો માડી હોના ઉપરજ આપણું પ્રમાણ રચીએ છીએ અને તેથી આપણે જાણીએ છીએ કે જે કંઈ આપણે અમુક ત્રિકોણની આકૃતિ વિષે સિદ્ધ કરીએ છીએ તે ફક્ત આ આકૃતિને નહીં પરંતુ સર્વ ત્રિકોણોને લાગુ પડે છે. અહીંયાં દોરેલી આકૃતિ વ્યક્તિવાચક બોધ છે પરંતુ હોના ખુણાઓની બનેલી હોવાનો હોનો શુભ અર્થાત ત્રિકોણત્વ એ સાવવાચક બોધ છે. હવે સર્વ જાતિવાચક બોધો આવા સાવવાચક બોધોમાં

સમાધાન્ય છે, કારણ કે પ્રત્યેક જાતિવાચક બોધ અનેક વ્યક્તિ-ઓમાં રહેલો 'સામાન્ય' ગુણ કે જોડના દૃષ્ટિબિન્દુથી તેઓ અમુક જાતિમાં આવી શકે છે તે ગુણના બોધવડેજ મનમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે છે; જેમકે નિકોલુત્તના સામાન્ય ગુણવડે તથા મનુષ્યત્વના સામાન્ય ગુણવડે મનુષ્યના જાતિવાચક બોધો ઉત્પન્ન થાય છે. એક બીજા ઉદાહરણ વડે વ્યક્તિવાચક તથા જાતિવાચક બોધોનો બેઠવધારે સ્પષ્ટતાથી સમજાગે દેવદત્ત કેવો વિચિત્ર મનુષ્ય છે એમ કહેવામાં મનુષ્ય એટલે દેવદત્ત નામની એક વ્યક્તિ સ્વમજાએ છીએ અર્થાત્ અહીં મનુષ્યમાં બોધવડે દેવદત્ત નામની વ્યક્તિ જ સ્વમજા છે. પણ બીજી કોઈ પણ વ્યક્તિ જોઈને મનુષ્ય કહી શકાય તેને આ બોધવડે સ્વમજાતા નથી. પરંતુ 'મનુષ્ય કેવું વિચિત્ર પ્રાણી છે.' એમ કહીએ ત્યારે મનુષ્યનો બોધ વ્યક્તિવાચક નહીં પરંતુ જાતિવાચક છે. કારણ કે અહીં કોઈ અમુક એક વ્યક્તિ વિચિત્ર છે એમ આપણો અર્થ નથી પરંતુ મનુષ્યત્વનો ગુણ ધરાવતી, સર્વે વ્યક્તિઓ વિચિત્ર છે એમ અર્થ થાય છે. વ્યક્તિઓમાંથી હેમના ગુણો જુદા પાડી દરેક જાવવાચક ગુણનો એક વર્ગ અથવા જાતિ ઉપજાવી શકાય છે અને પછીથી વ્યક્તિઓ તેમજ જાતિના બોધો વિશે વિચાર કરી શકાય છે.

આવીજ રીતે જેમ મનમાં કલ્પના કરી શકાય તેવી વસ્તુઓના બોધો થઈ શકે છે તેમજ કાશ્ચનિક આકૃતિ ઉપજાવી શકાય તેવી અનિશ્ચિત વસ્તુઓના પણ બોધો ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. કોઈ પણ અનિશ્ચિત વસ્તુનું જ્ઞાન મનમાં તેની કલ્પના રૂપે હોતું નથી પરંતુ તેના સંજ્ઞાઓની માનસિક કિરણમાળા વડેજ હોય છે. તે વસ્તુના કેટલાએક ગુણ ધર્મો વિશે આપણે જાણતા હોઈએ અને તેથી તેનો અમુક એક અર્થ થાય છે એમ પણ જાણતા હોઈએ પરંતુ જ્યારે તે વસ્તુ નિશ્ચિત થશે ત્યારે કેવી જણાશે તેની કલ્પના મનમાં કરી શકાતી નથી અર્થાત્ તે વસ્તુની બોધના થઈ શકે છે; પરંતુ કલ્પના

યથ શક્તી નથી. ઉદાહરણ તરીકે અનન્ત કાળ સુધી ટકી રહે એવી મતિ ઉપગમનારા યન્ત્રની કલ્પના જો કે કરી શકાય નહીં પરન્તુ બોધના યથ શકે છે. ગમે તો આત્મ જ યન્ત્ર કદી પણ બનાવી શકાય નહીં પરન્તુ ત્યાર સુધીમાં બનાવેલા યન્ત્રો આવાં યન્ત્રને કેટલે સુધી પહોંચી શકે છે-તે આપણે નિશ્ચયપૂર્વક જાણી શકીએ છીએ અને જો કે તેને પોતાને વિશ્વયપૂર્વક જાણી શકતા નથી પરન્તુ હાલના આપણાં યન્ત્રોના સંબંધ વડે હોનો બોધ નિશ્ચયપૂર્વક યથ શકે છે. ભૌતિક સૃષ્ટિમાં હોનો અસંભવ હોય પરન્તુ તેથી માનસિક સૃષ્ટિમાં હોની બોધનાની ઉત્પત્તિમાં કંઈ અંતરાય આવતો નથી.

આ પ્રશ્નને અંગે એટલું જાણવા જેવું છે કે જાતિવાચક મનો-વ્યાપારોની ઉત્પત્તિ વિષે ઘણા લાંબા કાળથી માનસશાસ્ત્રીઓમાં બે વિરુદ્ધ મતો પ્રચલિત છે. એક મત પ્રમાણે જે કંઈ વ્યાપારો મનમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે તે સર્વે વ્યક્તિ વિષે જ હોવાથી કાવવાચક તથા જાતિવાચક વ્યાપારો ફક્ત નામના જ છે અર્થાત્ માનસિક સૃષ્ટિમાં તેઓની સિદ્ધિ યથ શક્તી નથી. બીજા મત પ્રમાણે મન વ્યક્તિ-વાચક તેમ જ કાવવાચક વ્યાપારો ઉત્પન્ન કરી શકે છે તેટલું જ નહીં પરન્તુ કાવવાચક વ્યાપારો વધારે અગત્યના છે અને હોમના વડે ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનને જ નિશ્ચિંત તથા તાત્વિક જ્ઞાન કહી શકાય. આ બંને વિરુદ્ધ મતોના અનુયાયીઓએ ઘણી લાંબી ચર્ચા ચલાવેલી છે પરન્તુ ઉપર પ્રમાણે જે કંઈ કહ્યું તેના દૃષ્ટિબિન્દુથી આ બંને મતો જો કે તદ્દન ખોટા નહીં પરન્તુ અનિશ્ચયોક્તિભર્યા જણાય છે. જેટલી સ્પષ્ટતાથી વ્યક્તિ વિષે વિચાર કરી શકીએ છીએ તેટલી જ સ્પષ્ટતાથી જાતિ વિષે પણ જાનમાં બોધ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. કારણ બોધ ઉત્પન્ન કરવામાં કલ્પનાની જરૂર હોતી નથી પરન્તુ કોઈ વસ્તુને અમુક એક અર્થમાં સ્વમગ્ન એટલું જ બસ છે. હોની સાથે એટલું પણ માદ રાખવાની જરૂર છે કે જાતિ તેમજ વ્યક્તિ બંનેનું જ્ઞાન સરખું ઉપયોગી છે. ઘણા તત્ત્વચિન્તકો પદાર્થોના જ્ઞાન તરફ તિરસ્કાર

દષ્ટિએ જુએ છે અને ભાવવાચક ગુણો તથા જ્ઞાનિ વિશેના વિચારોમાં જ જ્ઞાનનો આરંભ તથા અંત માને છે પરંતુ આ એક મોટી ભૂલ છે. વ્યક્તિઓના જ્ઞાન ઉપર જ જ્ઞાતિના જ્ઞાનનો આધાર રહેલો છે. કારણ કે સર્વે વ્યક્તિઓનું યોગ્ય જ્ઞાન મળ્યા શિવાય ત્હેમના સામાન્ય ગુણ ધર્મોનું એટલે તેમની જાતિનું જ્ઞાન મળી શકતું નથી. ભાવવાચક ગુણો તથા જ્ઞાનિ વિશેનું જ્ઞાન અવગત જ્ઞાનની વૃદ્ધિ માટે મહત્વનું છે ખરું. કારણકે તે જ્ઞાનનો પ્રદેશ માર્ગનિક છે અને જેમ જાતિ વધારે ઉચી તેમ તેનું જ્ઞાન વધારે સાર્વત્રિક હોવાથી જ્ઞાનનો પ્રદેશ પણ વધતો જાય છે. પરંતુ વ્યક્તિ વિશેના જ્ઞાનમાં જેટલી ચોક્કસતા મળી શકે છે તેટલી આ જ્ઞાનમાં મળવાનો ઓછો સંભવ છે. હુંકામાં જાતિ તેમજ વ્યક્તિ વિશે જોધના થઈ શકે છે ખરી પરંતુ તે જન્મેની ઉત્પત્તિ સરખી અગત્યની છે.

મકરણ અગીયારમું.

૧૧મી વૈધર્મ્ય પરીક્ષા.

કોઈ પણ બે અથવા વધારે વસ્તુઓ વચ્ચેના વૈધર્મ્ય અર્થાત્ ભિન્નતા મદ્ય કરવાની શક્તિને વિવેકશક્તિ (Discrimination) કહેવાય છે. ગમે તે વસ્તુનું જ્ઞાન મેળવવા માટે ત્હેને બીજી વસ્તુઓમાંથી જુદી પાડી કઈ કઈ જાણતોમા તે બીજી વસ્તુમાંથી જુદી છે તે જાણવાની પ્રથમ આવશ્યકતા છે અને જેમ જેમ વિવેકશક્તિ વધતી જાય છે તેમ તેમ વસ્તુઓના સૂક્ષ્મ સ્વરૂપોનું જ્ઞાન પણ વધે છે. જાણ્યાવશ્યમાં આપણે પદાર્થોના ગુણ ધર્મોને એક બીજાથી જુદા પાડી સ્પષ્ટ સહતા નથી, કોઈ જાણક જેમ રમકડાને પકડવા જાય છે તેમ સાપને કે હીવાને પણ પકડવા જમે. કારણ કે ત્હેના

મનમાં હજુ આ પદાર્થો વચ્ચે લિંગતા જોવાની શક્તિ વિકાસ પામેલી હોતી નથી. ધીમે ધીમે આપણી માનસિક શક્તિઓનો જેમ જેમ વિકાસ થતો જાય છે તેમ તેમ આપણે પદાર્થોને એક બીજાથી જુદા પાડતાં અને હેમના શુભ ધર્મોનું પ્રયત્ન કરતાં શીખીએ છીએ અને અન્તે આપણી વિવેકશક્તિ એટલી વધી શકે છે કે બે સરખા દેખાતા રંગો, બે સરખા સ્વાદો, બે સરખા અનાજો વિગેરે વચ્ચેના સુક્ષ્મ ભેદો પણ પારખી શકીએ છીએ.

કોઈપણ આખા વિષયના જાગ પાડીને જોવા તે પ્રત્યેક વિવેક વ્યાપારનું મુખ્ય સ્વરૂપ છે. સાધારણ રીતે જ્યારે જ્યારે આપણે કોઈ વસ્તુને ધૈન્યપૂર્વકે ગ્રહણ કરીએ છીએ ત્યારે તે ગ્રહણ કરવાની સાથે જ હેમના જુદા જુદા ભાગો તથા શુભ ધર્મોની લિંગતાનું જ્ઞાન પણ થાય છે. પરંતુ કોઈ વખત આપણા મનની સ્થિતિ એવી થઈ જાય છે કે જેમાં ભેદ સાથે અનુભવાયેલી કોઈ વસ્તુને જોવા છતાં હેમાં રહેલી લિંગતા તે સાથે જોઈ શકતા નથી. જ્યારે જ્યારે આપણું ધ્યાન ભટકતું હોય છે ત્યારે આવી રીતે બને છે. તેમજ કોરોરોઈર્મ, નાઈસ્ટ્રસ ઓક્સાઈડ વિગેરે કેટલીક દવાઓ લેવાથી પણ વિવેક શક્તિનો અમુક વખત મુદી નાશ થાય છે. આ દવાઓ લીધાથી કોઈ મનુષ્ય ચાર પાંચ વસ્તુઓ સાથે મુદી હોય તો હેમને જોઈ શકે છે પરંતુ મુદી શકતા નથી તથા હેની સામે દીવાઓ ચુકેલા હોય તથા અવાજો કર્યા હોય તો તે પ્રકાશ તથા અવાજ ગ્રહણ કરી શકે છે ખરે પરંતુ તે દીવાઓ તથા અવાજો કેટલા છે તે તે કહી શકતા નથી.

[વિવેક શક્તિનો મુખ્ય નિયમ એ છે કે જ્યાં સુધી આપણે કોઈ પણ વસ્તુના ગુણો તથા વિભાજોને એક બીજાથી જુદી રીતે અનુભવેલા હોતા નથી ત્યાં સુધી તે વસ્તુ આપણને અવિભાજ્ય તથા અપ્રયત્નરહીય જણાય છે.] જ્યારે તેનો કોઈ શુભ તેમાંથી બીજા જાણનામાં જુદો એવી કોઈ બીજા વસ્તુમાં જોવામાં આવે ત્યારે

તે ગુણુ લેખા ખીજ ગુણુથી જુદો પાડી શકાય છે. હવે આવી રીતે બિન્નતા અદ્યક્ષ કરવા માટે થી થી શરતો છે તે જોઈશું આ સર્વે સરતોમા મુખ્ય એ છે કે જે વસ્તુઓ વચ્ચે વિવેક કરવો હોય તે બન્ને પોતે ગમે તે લેખના સમયમા, સ્થળમા કે ગુણમા એક ખીજથી જુદી હોવી જોઈએ. અર્થાત્ લેખને લગતા તન્તુ વ્યાપારો બિન્ન હોવા જોઈએ ખીજ એક સરત એ છે કે તે વસ્તુઓ એકલે કે જે મનોવ્યાપારો વડે તે વસ્તુ અદ્યક્ષ થતી હોય તેના સદસારી તન્તુ વ્યાપારો કે જોઈમની વચ્ચે વિવેક કરવાનો હોય તે બન્ને સુરૂપિય હોવા જોઈએ. જ્યારે તે જે વચ્ચે આવી સ્પષ્ટતા હોતી નથી ત્યારે વિવેક કરવા માટે ધણો પ્રયત્ન કરવો પડે છે અથવા તો વિવેક થઈ શકતો પણ નથી.

ખીજ એક અગત્યની સરત એ છે કે જે વસ્તુઓ વચ્ચે જે અદ્યક્ષ કરતી વખતે લેખના ઇન્દ્રિય સંસ્કારો એકજ દાણે ઉત્પન્ન થવા ન જોઈએ પરન્તુ ઝડપથી એક પછી એક એમ ક્રમવાર એક જ ઇન્દ્રિય સ્થાન ઉપર આવવા જોઈએ. કોઈ જે અવાજે એક સાથે આવતા હોય તેના કરતા જ્યારે એક પછી તરત આવતા હોય ત્યારે લેખને ફેર વધારે સુગમતાથી જાણી શકાય છે તેમ જ કોઈ જે પદાર્થોના વજન અથવા ગરમાઈ વચ્ચે ફેર જોવો હોય તો બન્નેને એક સાથે અકેશ હાથમા રાખી તે જોવા કરતા એકજ હાથવડે લેખને તપાસવા એક પછી ઉપાડીને તપાસવાથી વધારે સારી રીતે જોઈ શકાય છે ૨ જો વચ્ચે તથા પ્રકાશો વચ્ચેનો ફેર જોવા માટે પણ આખને લેખાના એક પછી ઉપર ફેરવ્યાથી વધારે સારી રીતે સ્પષ્ટ થકાય છે અને એક સાથે આવતા સ્પર્શ તથા ગંધોમાં તો કેટલો ફેર છે તે સ્પષ્ટ થકાયું જ નથી આવી રીતે ક્રમમાં આવતા સંસ્કારોવડે બિન્નતા વધારે સ્પષ્ટતા વધા સુગમતાથી જોઈ શકવાનું કારણ એ છે કે મનમા એક અસમારમાં પછી જ્યારે તરત ખીજે અને લેખાથી બિન્ન સંસ્કાર આવે છે ત્યારે બિન્નતાનો મનો પાપાર એકદમ

મનમા સ્ફુરી નીકળે છે. આવા મનોવ્યાપાર ઉપરના એક પ્રકરણમા આપણે જોઈ ગયા તેવા એક સંક્રાંતિવ્યાપાર છે. અર્થાત્ જે વસ્તુ વચ્ચેનો સંબંધ દર્શાવનારો વ્યાપાર છે. અને આવા વ્યાપારવડેજ વસ્તુઓની ટુકડા કરી શકીએ છીએ.

જ્યારે એક પછી એક આવતા સંસ્કારો વચ્ચે ફેર બદલુ ઝાંછો હોય ત્યારે હૈમની જિમ્મતા અદ્વય કરવા માટે તે જાનનેની ઉત્પત્તિ વચ્ચે જેમ અને તેમ ઝાંછો સમય વીતવો જોઈએ અને જાનને વસ્તુના સંસ્કારો પુરા થયા બાદ તેમને સ્મરણમા સાચવી રાખીને પછી હૈમનો ફેર તપાસવો જોઈએ. જ્યાં સુધી બીજી વસ્તુનો સંસ્કાર પોતે મનમા હોય ત્યાં સુધી તે સંસ્કાર એટલો જાળવાન હોય છે કે જેથી વસ્તુના સંસ્કારને ઠામી દે છે પરંતુ જ્યારે જાનને સંસ્કારો પુરા થાય છે ત્યારપછી હૈમનું સ્મરણ કરવાથી એક બીજાનો ફેર સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે. ઉદાહરણ તરીકે જે લગભગ સરખી ગણા ચાલે વચ્ચેનો સુદૃઢ તફાવત જોવા હોય તો જાનને એક પાંજી એક આખતા જ્યાં સુધી બીજી ચીજ મ્હેમા હોય છે ત્યાં સુધી તે જોઈ શકાતો નથી પરંતુ જ્યારે વસ્તુઓ વચ્ચે તફાવત ઘણો મોટો હોય છે ત્યારે આમ કરવાની ખાસ જરૂર નથી અને જેથી વસ્તુનો સંસ્કારને સ્મરણમા રાખી વસ્તુનો સંસ્કાર અનુભવની વખતેજ હૈમનો ફેર જોઈ શકાય છે. આ સર્વે વિવેક વ્યાપારોમા એટલું માંદ રાખવાનું છે કે જેમ જે વસ્તુઓના અનુભવો વચ્ચે વધારે કાળાંતર હોય છે તેમ હૈમનો વિવેક કરવામા વધારે અચોક્કમતા થાય છે.

કોઈ પણ જે વસ્તુઓ વચ્ચે ફેર જાણુરા માટે વસ્તુઓ પોતાને જાણવાની અગત્ય હોતી નથી ઘણી વખત એમ અને છે કે વસ્તુઓ પોતા વિશે આપણે ઘણું ઝાંછું જાણતા હોઈએ છીએ. હૈમની વચ્ચેનો ફેર એકદમ જાણી શકીએ છીએ સંગીતમા પાને પાસેથી કોળાના જાનને સુરો પોતે ક્યા છે તે કહી ન શકાય છતાં તે જે વચ્ચેનો તફાવત સ્વદમજ શકાય છે તેવીજ રીતે જે લગભગ સરખા રંગોમા

ક્યો વધારે જુરો તથા ક્યો વધારે લીસો છે અથવા કઈ બાબતોમાં તે બે એક બીજાથી જુદા પડે છે તે કહી શકાય નહીં છતાં તે બે વચ્ચેનો ફેર મદજુ કરી શકાય. -

ઉપર આપણે કહી ગયા કે કોઈ વસ્તુઓ અપ્રતી ક્રમવાર અનુભવાતી હોય તો હૈમના તદ્દાવતનું મદજુ જલ્દી થાય છે. ધારો કે આ બે વસ્તુઓ અ અને ઘ છે. દ્વે જ્યારે અ પછી ઘ અને ઘ પછી અ એમ વારંવાર અનુભવીએ છીએ ત્યારે તે બે વચ્ચેનો મુદ્દમ તદ્દાવત જણાઈ આવે છે. આ અનુભવમા ઘ જ્યારે અ પછી અનુભવાય છે ત્યારે તે અનુભવ સાદા ઘ નો હોતો નથી પરંતુ 'અ યી જણાતા ઘ નોજ થાય છે, અર્થાત્ અનુભવનો ક્રમ, અ નું જ્ઞાન, પછી ભિન્નતાનો વ્યાપાર અને પછી ઘ નું જ્ઞાન એમ નથી પરંતુ અ પછી ભિન્નતાનો વ્યાપાર અને પછી અ યી જુદા જણાતા ઘ નું એ પ્રમાણેનું જ્ઞાન થાય છે. આમાથી પહેલા અને ત્રીજા વિશ્રાન્તિ વ્યાપારો છે અને બીજો એક વસ્તુ ઉપરથી બીજી ભિન્ન વસ્તુ ઉપર જવાનો સંક્રાન્તિ વ્યાપાર છે. આ ક્રમમા ઘ નો અનુભવ અ પછી તરત થાય ત્યારે કેવળ ઘ નું જ જ્ઞાન થાય તો અ તથા ઘ વચ્ચેની તુલના બની શકે જ નહીં જ્યારે અ નો અનુભવ તરત આગળ ગયો હોય ત્યારે કેવળ ઘ નું જ્ઞાન મનમા હોતું જ નથી ઉદાહરણ તરીકે ધાર અંધાઈ હોય અને પછી તરત કોઈ દીવાનો પ્રકાશ આવે ત્યારે તે અંધારા અને પ્રકાશ વચ્ચેનો તદ્દાવત સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે. તેટલું જ નહીં પરંતુ તે પ્રકાશનો અનુભવ કેવળ પ્રકાશ તરીકે નથી થતો પરંતુ આગલા અંધારાના સંબંધમાં જ અને રહેનાથી જુદા પડતા પ્રકાશ તરીકે જ થાય છે. કારણ કે જો અંધાઈ ધાર હોય તો તે પ્રકાશ મોટો જણાય છે; અંધાઈ ઓછું હોય તો તેજ પ્રકાશ ઓટો જણાય છે અને અંધારાને મદજુ અજવાળું હોય તો તેજ પ્રકાશ ઘણું નજીબો જણાય છે અને અત્તંત અજવાળું હોય તો તે પ્રકાશ જણાતો

પણ નથી. આવી રીતે કોઈ પણ કમની બીજી વસ્તુ જેવી વસ્તુ સાથેના હોના સંબંધ પરત્વે જ અનુભવાય છે.

ઉપરના દૃષ્ટાન્તોમા જે વૈધર્મ્ય વિષે જોયું તે વૈધર્મ્ય પ્રત્યક્ષ રીતે જણાય છે. કારણ કે જે વસ્તુઓ વચ્ચે તે જણાય છે તેમને આપણે પ્રત્યક્ષ રીતે જણાતી ધારી છે પરંતુ અનુમાનવડે પણ વૈધર્મ્યનું જ્ઞાન થઈ શકે છે એક વસ્તુ આપણી પ્રત્યક્ષ હોય અને બીજી ન હોય પરંતુ તે બીજી વસ્તુ વિષે આપણે જે કોઈ જાણતા હોઈએ તેને પ્રત્યક્ષ વસ્તુ સાથે સરખાવીને તેમના વૈધર્મ્ય વિષે અનુમાન બાધી શકીએ છીએ ઉદાહરણ તરીકે અત્યારના તડકાને ગઈ કાલે અનુભવેલા તડકા વિષે તે ઓછો હતો એમ જાણતા હોઈએ તો તેની સાથે સરખાવીને, કહીએ છીએ કે આજ તો તડકા કાલના તડકા કરતા વધારે છે આમ કરવામા મુખ્ય અગત્યનું એ છે કે કાલના તડકા વિષે અભારે આપણને કંઈ પણ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન નથી પરંતુ હોના સંબંધનો અમુક વિચાર સ્મરણમા છે અને તે વિચારવડે નાઈ કાલનો અનુભવ તથા અત્યારના પ્રત્યક્ષ અનુભવ વચ્ચે વૈધર્મ્ય જાણીએ છીએ હવે આ ગઈ કાલનો અનુભવ અને આજનું તે વિષેનું જે સ્મરણ એ બન્ને જુદાજ મનોબળાપારો છે. કોઈ પણ વસ્તુ પ્રત્યક્ષ હોય ત્યારે અમુક રીતે અનુભવ થાય પરંતુ પાછળથી હોના વિષેના વિચારો મનમા ઉત્પન્ન થાય તે વખતે તેજ અનુભવ થતો નથી જેમકે અમુક વખતે અમુક આતંદ્ર મનમા થયો હોય પરંતુ પાછળથી તે આતંદ્ર વિષે વિચાર કરતા તેવો આતંદ્ર જ મને તેમ હોવું નથી પણ તેથી કિનદુ કુખ થાય છે તેમજ પૂર્વે અનુભવેલા કુખો વિષેના વિચાર કુખ નહીં પરંતુ ઘણી વખત મનમા સતોષ ઉત્પન્ન કરે છે

હવે આપણે એક જુદાજ પ્રકારના વૈધર્મ્ય વિષે જોવાનું છે. આ પ્રકાર કોઈ પણ સહુકા પદાર્થના ભાગો અથવા અવયવોને જુદા પાડી એટલે પ્રયક્ષરણ કરી તેમની વચ્ચે રહેલા વૈધર્મ્યનું

મદેણ કરવા વિશેનો છે. આ પ્રકારનું વૈધર્મ્ય મદેણ કરવા વિશેનો સામાન્ય નિયમ આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ એ છે કે જ્યાં સુધી કોઈ પણ સમય સંસ્કાર અથવા મનોવ્યાપારના ભાગે એવા અથવા બીજા મનોબળોમાં અનુભવવામાં આવેલા દોષ નથી ત્યાં સુધી તે સંસ્કાર અથવા મનોવ્યાપારનું પ્રયત્નરૂપ થઈ શકતું નથી.

જો સર્વ ઈંદ્રીઓને બીની દોષ અને સર્વે બીનીઓને ઈંદ્રી દોષ તો ઈંગ્રસ અને બીનાસના ગુણો વચ્ચે કોઈ ફેર નહીં સંકલ્પન નહીં. તેમજ જો સર્વે પ્રવાદી પદાર્થો પારદર્શક દોષ અને પ્રવાદી સિવાયનો કોઈ પણ પદાર્થ પારદર્શક ન દોષ તો તે એ ગુણો વચ્ચેનું વૈધર્મ્ય પણ નહીં સંકલ્પ નહીં જો ઉચ્ચતાનો ગુણ પૃથ્વીની સપાટીની જિંચાઈ ઉપર આધાર રાખતો દોષ એટલે કે જેમ કોઈ વસ્તુ વધારે જાંચી તેમ તે વધારે ઉચ્ચ દોષ તો તે બંને ગુણો મારે એકજ સ્વરૂપ યાત્રી થકે. આવી રીતે જ્યાં સુધી કોઈ વસ્તુના ગુણો તે વસ્તુની બહાર એક બીજાથી જુદા તરીકે અનુભવવામાં આવવા નથી ત્યાં સુધી તે બંને વચ્ચેનો ભેદ મદેણ થઈ શકતો નથી.

ધારો કે અમુક કોઈ સમય વસ્તુના 'જ,ચ,ક,ઙ, એ ચાર ગુણો છે. દરે જ્યાં સુધી આમાંના એકે ગુણનો બીજા તથા ગુણોથી જુદો અનુભવ થયો નથી ત્યાં સુધી તે વસ્તુ અંદર જુદા જુદા ગુણો ધરાવે છે તે નહીં સંકલ્પ નથી. પરંતુ જો તેનો એક ગુણ, ધારો કે જ પેલાં આપણા અનુભવમાં એકલો આવી ગયો 'દોષ' અથવા બીજા કોઈ વસ્તુમાં બીજા ગુણો જેમકે વક્ત્ર સારે જોડાયેલો અનુભવવામાં આવ્યો હોય કે જેથી 'ચક્ર' ગુણોથી જુદા તરીકે આપણા મનમાં રહેતી કલ્પના થઈ શકતી હોય તો તે જ ગુણનું તે સમય વસ્તુમાંથી પ્રયત્નરૂપ થઈ શકે, કોઈ પણ વસ્તુનું પ્રયત્નરૂપ ત્યારે થઈ શકે કે જ્યારે રહેતો પ્રત્યેક ગુણ જુદો ધ્યાનમાં લઈ 'સંકલ્પ' અને આપણે પાછળ જોઈ ગયા કે કોઈ પણ વસ્તુને ધ્યાન આપ

વાની મુખ્ય સરત એ છે કે ત્હેની પોતાની મનમા જુદી કંપના થતી જોઈએ. આની રીતે પ્રયત્નરૂપ માટે જુદું ધ્યાન આપવાની જરૂર છે અને ધ્યાન માટે તે વસ્તુની જુદી કંપના ઠરવાની જરૂર હોય છે તેથી કોઈ સમગ્ર વસ્તુના ગુણો અથવા ભાગો જુદા જુદા તરીકે જોવાથી જાણતા હોઈએ તથા ત્હેની પોતાની મનમાં કંપના કરી શકીએ તેવા ગુણો તથા ભાગો વચ્ચે વૈધર્મ્ય જાણી શકાય. ઉદાહરણ તરીકે જો આપણે હાંગ એકલી અથવા ખીજા કોઈ પદાર્થમાં કોઈ દિવસ ખાધી ન હોય અને તેથી ત્હેના સ્વાદની કંપના કરી શકતા ન હોઈએ તો હાંગ નાખેથી દાળના મિશ્રિત સ્વાદમાં હાંગનો સ્વાદ પારખી શકતા નથી. ખીજા ઉદાહરણ તરીકે જો જો રંગો આપણે જાણીએ છીએ તે સર્વે જો અથવા વધારે રંગોના મિશ્રણો છે; જોમને આપણે મૂળ રંગો કહીએ છીએ તોમનામાં પણ થોડા થોડા રંગનું મિશ્રણ હોય છે. શુદ્ધ રાતા અથવા શુદ્ધ લીલા રંગનો આપણને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થતોજ નથી. અને તેથી કહેવાતા મૂળ રંગોમાંથી તોમને જુદા પાડી શકતા ન હોવાથી તે મિશ્રણોજ મૂળ રંગો તરીકે ઓળખાય છે.

વસ્તુઓના ધણા ઓછા ગુણો ખીજા કોઈ પણ ગુણ સાથે મિશ્રિત થયા વિના કેવળ પોતેજ આપણા અનુભવમાં આવે છે. ઉપરના ઉદાહરણમાં અ, ય, ક, હ, વસ્તુમાં અ ગુણ જુદો પાડી શકાય ત્હેનું કારણ ધણી વખત એ હોય છે કે વ ક હ ના પ્રમાણમાં ત્હેનું જોઈ ધણુ ઓછુ વધુ થયા કરતું હોય છે અને તેથી તે તરત જુદી નજર તળે આવી જાય અથવા તો ખીજાજ ગુણોની સાથે, જેમકે અપકવ, અટઠટ અવલગ ના ગુણોવાળી સંમુખ વસ્તુઓમાં આપણા અનુભવમાં આવી શકે. આવી રીતે એકલા પાડી ન શકાય તેવા ગુણોનું વૈધર્મ્ય ત્યારેજ જણાઈ શકે કે જ્યારે તોમના સહચારી ગુણોમાં ફેરફાર થતો હોય. આવી રીતે એકજ ગુણ જુદા જુદા મિશ્રણમાં જોવામાં આવ્યાથી ત્હેને જો કે વસ્તુનું

નહી પરન્તુ મનમાં જુદો પાટી સકાય છે અને આમ કરવાનો વ્યાપાર પ્રયત્નરૂપ કહેવાય છે. તેનો નિયમ દુકામાં એ છે કે જે કોઈ ગુણ એક વખત એક પદાર્થમાં રહેલો જણાય છે અને બીજી વખત બીજા પદાર્થમાં રહેલો જણાય છે, તે બન્ને પદાર્થોમાંથી જુદો પટી શકે છે અને તેનો ભાવવાચક મનોવ્યાપાર યષ્ટ શકે છે. આ નિયમનું એક સાદું ઉદાહરણ ડા. માર્ટિની નીચે પ્રમાણે આપે છે: “ધારો કે એક રાતો હાથીદાંતનો દડો પ્લેટી વંખત જેવામાં આવ્યો હોય અને પછી આપણી નજરમાંથી જતો રહ્યો હોય પરન્તુ તેની આકૃતિ આપણી કલ્પનામાં રહી ગઈ હોય. ધારો કે પછી તેનાજ જેવો એક ઘોળો દડો આપણી નજરમાં આવ્યો. હવે આ દડાને આપણે પ્લેટા દડાની જે કાર્થનિક આકૃતિ મનમાં હોય તેની સાથે સરખાવતા જણાય છે કે રંગ સિવાય બીજા બધા ગુણોમાં તે મળતા આવે છે અને તેથી તેમના બીજા બધા ગુણોમાંથી રંગનો ગુંથ જઠાર તરીકે આવગે. હવે તે ઘોળો દડાને બઠવે એક ઇંડું મુકો તો જણાશે કે તે ઘોળો દડો તથા ઇંડું બીજી ઘણી બાબતમાં એક જણાય છે પરન્તુ બન્નેની આકૃતિમાં ફેર છે, એકની ગોળ છે અને બીજાની લંબગોળ છે. આવી રીતે હવે આકૃતિનો ગુણ જઠાર તરીકે આવશે અને તેથી પ્લેટો દડો એક રાતો પદાર્થ છે એટલુંજ નહીં પરન્તુ રાતો અને ગોળ પદાર્થ છે એમ તેના એ ગુણો સાથે જણી શકાય છે.”

અહીં એટલું જણવાની જરૂર છે કે કોઈ એ વસ્તુ વચ્ચે વૈધર્મ્ય જણવાની શક્તિ બીજી સર્વે શક્તિઓની માફક અભ્યાસથી ઘણી વધે છે, જ્યાં એ વસ્તુઓ એક બીજાથી ઘણી જુદી હોય છે ત્યાં તો તેમનું વૈધર્મ્ય સહેલાઈથી જણી શકાય છે. પરન્તુ જ્યાં તેમની વચ્ચે સાધર્મ્ય ધણુ હોય અને વૈધર્મ્ય ઘણુંજ થોડું હોય ત્યાં સાધારણ માણસથી તો તે વૈધર્મ્ય જણી શકાતુંજ નથી. પરન્તુ જ્યારે તે વસ્તુઓનો ઘણો અભ્યાસ તથા અનુભવ હોય

ત્હેનાથી તે બની શકે છે. ઘી, ઘઉં વિગેરે પદાર્થોની બે જાતોમાંથી સારા ખોટાની પરીક્ષા જે માણસે તરેહ તરેહનાં ઘી ઘઉં વિગેરે ખાધાં હોય ત્હેનાથીજ ખરી રીતે થઈ શકે છે. તેમ બે લગભગ સરખાં સારાં ચિત્રોમાં રંગ આકૃતિ વિગેરેની સુક્ષ્મ બાબતોના ચુણ્ણ દોષ ચિત્રકળાના અભ્યાસથીજ પારખી શકાય છે.

હવે આપણે જુદા જુદા ઇન્દ્રિય સંસ્કારોની તીવ્રતાનો બેદ કેવી રીતે જાણી શકાય તે જોઈશું. કેટલાએક સંસ્કારો એટલા જાંખા હોય છે કે આપણા ચેતન પ્રદેશમાં તેઓ આવી શકતા નથી. કોઈ પ્રકારે એટલો જાંખો હોય છે કે અંધારું દૂર કરી શકે નહીં; અવાજ એટલો નમ્રજો હોય કે આપણાથી સંભળાય નહીં તથા કોઈ સ્પર્શ એટલો ઓછો હોય કે આપણને જણાય નહીં. આ ઉપરથી જણાશે કે ઇન્દ્રિયોનું હરેક બાજુ પ્રોત્સાહન આપણા ચેતન પ્રદેશમાં સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરવા માટે અમુક અંશે સ્થુલ હોવું જોઈએ. જ્યાં સુધી સંસ્કાર આ અંશથી ઓછું સ્થુલ હોય છે ત્યાં સુધી આપણે ત્હેને અનુભવી શકતા નથી. આવી રીતે ચેતન પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરવા માટે હરેક સંસ્કારનું અમુક અંશે સુક્ષ્મ હોવું તે ત્હેની માનસિક સીમા તરીકે ઓળખાય છે. કોઈ પણ સંસ્કાર-આ સીમાને જ્યારે ઓળંગે ત્યારે તે ઝીણામાં ઝીણો જોવાય એવો, સંભળાય એવો વિગેરે હોય છે. આ પછી જેમ જેમ સંસ્કારની પ્રોત્સાહક વસ્તુ વધારે બળવાન થતી જાય તેમ સંસ્કાર પોતે વધતો જાય છે. પરંતુ એટલું જાણવાની જરૂર છે કે જે પ્રમાણમાં પ્રોત્સાહનનું બળ વધે છે ત્હેના કરતાં સંસ્કારનું બળ ઓછા પ્રમાણમાં વધે છે. આવી રીતે પ્રોત્સાહનનું બળ વધતું જાય તો સંસ્કાર પોતે પણ વધે. પરંતુ અમુક અંશ સુધી સંસ્કારનું બળ વધ્યા પછી પ્રોત્સાહનનું બળ વધે છતાં સંસ્કારની સ્થૂલતા વધારે વધતી નથી. અર્થાત્ જેમ સંસ્કારને ઓછામાં ઓછા અંશે અનુભવવાની સીમા હોય છે તેમ વધારેમાં વધારે બળવાળા સંસ્કારની પણ સીમા હોય છે. આ સીમા ઓછા તથા સીધી વધારે

અનુભવના સંસ્કારના અંશને આપણે સંસ્કારનું અધોબિન્દુ તથા ઉર્ધ્વ બિન્દુ કહીશું. ધણું ખર્ચ કાઢ પણ સંસ્કાર હોના ઉર્ધ્વબિન્દુએ પેલાં તે પેલાં સંસ્કાર આપણને દુઃખમય જણાવા માંડે છે. આવો દુઃખમય અનુભવ બહુ દબાણના, અત્યંત ગરમી, ટાક, પ્રકાશ, અવાજ વિગેરના સંસ્કારોમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે. તથા ગ્રન્થ તથા સ્વાદના સંસ્કારોમાં એટલી સ્પષ્ટ રીતે જણાતું નથી. કારણ કે આ સંસ્કારોનાં પ્રોત્સાહનોનું બળ બહુ વધારી શકતા નથી. આથી હિલકું જે સંસ્કારો હોમના ઉર્ધ્વબિન્દુએ દુઃખમય જણાય છે તેજ સંસ્કારો હોમના અધોબિન્દુએ સ્થિતકરક જણાય છે. ઘણા ઝાંખા કટુ સ્વાદ, ઘણી ઝાખી દુર્ગંધ વિગેરના અનુભવમાં મનને થોડો ધણો રસ પડે છે.

આ સિદ્ધાન્તો સ્થાપવાનું તથા હોમના વિષે વિવિધ પ્રયોગો કરવાનું માન વેળર તથા ફેકનર નામના જર્મનીના વિદ્વાનોને ઘટે છે. દરેક સંસ્કાર હોના અધોબિન્દુએ પેલાં પછી પ્રોત્સાહનના કરતાં ઓછા પ્રમાણમાં વધે છે અને અંતે હોના ઉર્ધ્વબિન્દુએ પેલાં પછી પ્રોત્સાહનનું બળ વધ્યા છતાં હોનું બળ વધારે વધતું નથી. એ નિયમ વેળરના નિયમ તરીકે ઓળખાય છે.

અત્રે પણ નામના માનસશાસ્ત્રીએ કરેલું આ નિયમનું નિરૂપણ ટાંકીશું કે જેથી તે નિયમનો વ્યાપાર સ્હેલાઈથી સ્ક્રમજી શકાયો:—

‘દરેક પુરુષ જાણે છે કે, જે વસ્તુઓને આપણે દિવસના ઘોંઘાટમાં સાંભળી શકતા નથી, તે વસ્તુઓને રાત્રીની શાન્તિમાં સાંભળી શકીએ છીએ. ઘડીખાજનો ધીમો ટીક, ટીક અવાજ, ધરની ચીમનીમાંથી આવતો હવાનો અવાજ, ચોરડામાં ખુરસીઓ ખસેડવાનો અવાજ અને તે ઉપરાંત બીજા હજારો ધીમા અવાજો આપણા કાન ઉપર, અંતર કરે છે. હોની સાથે એ પણ જાણીતું છે કે રસ્તાઓના ઘોંઘાટમાં અથવા રેલવે-ઝાડીના ભારે અવાજમાં આપણો પાડોસી આપણને શું કહે, છે તે સાંભળી શકતા નથી. એટલુંજ નહીં પરંતુ

આપણા પોતાનો અવાજ પણ સાંભળી શકીએ નહીં. જે તારાઓ રાત્રે ધણા પ્રકાશવાન હોય છે તે દિવસે દેખાતા નથી અને જો કે ચન્દ્રને દિવસે જોઈ શકીએ છીએ પરંતુ રાત્રીએ દેખાય તે કરતાં ઘણું વધારે ઝાંખા દેખાય છે. જેઓને વજનના સાથે વધારે પરિચય હોય છે તેઓ જાણે છે કે હાથમાં એક શેરી હોય અને બીજી એક શેરી ઉમેરી હોય તો વજનનો ફેર એકદમ જણાય છે. પરંતુ તેજ, એક શેરી હંદ્રવેષ્ટિ હાથમાં હોયને ઉમેરી હોય તો આપણને વજનનું લાન થતું નથી. હવે આમાં ઘડીઆળનો અવાજ, તારાઓનો પ્રકાશ, એક શેરીનું વજન, એ સર્વે આપણી ધન્દિયોની પ્રોત્સાહક વસ્તુઓ છે, અને આ પ્રોત્સાહનો પોતાનું જળ એનું એજ રહે છે. સારું આ અનુભવો શું બતાવે છે? એજ કે એકજ પ્રોત્સાહન જે સંયોગો વચ્ચે આપણને મળે તે પ્રમાણે વધારે ઓછા જળમાં મનને જણાય છે અથવા તો તે જણાતુંજ નથી. હવે સારું જે સંયોગો ઉપર સંસ્કારોની લાગણીનો ફેર આધાર રાખે છે તે સંયોગોમાં જે ફેરફારો થાય તે કેવા પ્રકારના હોય છે? આ બાબત વધારે બારીકાપી તપાસતા જણાય છે કે આ ફેરફાર હમેશા એકજ જાતનો હોય છે. ધડીઆળનો ટીક ટીક અવાજ આપણી શ્રવણેન્દ્રિયના તન્ત્રનો નિર્ગળ પ્રોત્સાહક છે. આ અવાજ જ્યારે એકલોજ હોય ત્યારે આપણે સ્પષ્ટ રીતે ત્હેને સાંભળી શકીએ છીએ. પરંતુ રસ્તાની ગાડીઓના તથા દિવસના બીજા સારા અવાજોના પ્રબળ પ્રોત્સાહનમાં જ્યારે ત્હેનો ઉમેરો થાય છે ત્યારે તે સંભળાતો નથી. તારાઓનું તેજ આંખનું પ્રોત્સાહક છે. પરંતુ આ તેજના પ્રોત્સાહનમાં દિવસના તેજના પ્રબળ પ્રોત્સાહનનો ઉમેરો થાય તો આપણને તારાનું તેજ જણાતું નથી. પરંતુ તેજ તારાઓનું તેજ ત્હેના કરતાં વધારે ઝાંખા સંબંધના તેજમાં આપણને સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે. એક શેરીનું વજન આપણી સ્પર્શેન્દ્રિયને પ્રોત્સાહક છે અને ત્હેના નેટલાજ વજનવાળાં પ્રોત્સાહન ઉપર તે ઉમેરું હોય તો આપણને તે જણાય.

છે. પરંતુ તેના કરતાં હઝારગણા વધારે વજનવાળા પ્રોત્સાહન ઉપર તે ઉમેર્યું હોય તો તે જણાતું નથી.

આ ઉપરથી આપણે એક સામાન્ય નિયમ બાંધી શકીએ કે ઇન્દ્રિયના ઉગમના પ્રોત્સાહનનું બળ ઓછું હોય તો પછીનું પ્રોત્સાહન બહુ ઓછું હોય તોપણ તેના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન થાય અને પ્રથમના પ્રોત્સાહનનું બળ વધારે હોય તો પછીનું પ્રોત્સાહન પણ પ્રમાણમાં વધારે બળવાન હોય તોજ તેનું જ્ઞાન થઈ શકે. સૌથી સાદું પ્રમાણ તો એ હોય કે જે પ્રમાણમાં પ્રોત્સાહનનું બળ વધે તેજ પ્રમાણમાં તેના સંસ્કારનું બળ વધે. પરંતુ વસ્તુતઃ જો આ પ્રમાણ હોય તો દાખલ તરીકે [તારાઓનું] તેજ રાત્રિના અંધારાની સાથે જેટલું બળવાન જણાય છે તેટલું જ દિવસના તેજની સાથે પણ જણાતું જોઈએ અને આ પ્રમાણે નથી હોતું તે આપણે બાણીએ બીએ. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાશે કે સંસ્કારોનું બળ પ્રોત્સાહનોના બળના પ્રમાણમાં વધતું નથી પરંતુ તેના કરતાં ઓછા પ્રમાણમાં વધે છે. [દ્વેષ પ્રશ્ન એ થાય છે કે જેમ જેમ પ્રોત્સાહનમાં ઉમેરો વધારે વધારે વધતો જાય છે તેમ તેમ સંસ્કારનો વધારો ક્યા પ્રમાણમાં ઓછો થતો જાય છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાને આપણને રોજનો અનુભવ બસ નથી. પરંતુ જુદા જુદા પ્રોત્સાહનોના બળો અને સંસ્કારોની પોતાની સ્થૂળતાના ચોક્કસ માપો લેવાની જરૂર છે.

આ માપ કેવી રીતે લેવા તે સાધારણ રીતે અનુભવ ઉપરથી જણાય છે. ઠાઈપણ ઇન્દ્રિય સંસ્કારનું પોતાનું બળ માપવું એ આપણે જોઈ ગયા તેમ અશક્ય છે. આપણે તો ફક્ત સંસ્કારોના બળો વચ્ચેનો તફાવત માપી શકીએ / અનુભવવડે જણાય છે કે ઇન્દ્રિય સંસ્કારો વચ્ચેના એક બીજાની સાથે સરખા નહીં એવા તફાવતો બાહ્ય પ્રોત્સાહનોના સરખા તફાવતોને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ આ સર્વે અનુભવોથી એક વાત આપણને જણાઈ કે

પ્રોત્સાહનોમા એકજ જાતનો ફેરફાર કોઈ વખત જણાતો નથી. એક શરીરમા બીજી શરી ઉમેરી હોય તો જણાય છે પરંતુ તેજ એક શરી હંફવેઈટમા ઉમેરી હોય તો તે જણાતી નથી. કોઈ પ્રોત્સાહનનું અમુક એક ગમે તે બળ મારી લઈને આપણે શરૂ કરીએ તથા તે પ્રોત્સાહનથી ઇન્દ્રિય સંસ્કાર મળે છે તે જોઈએ અને પછી તે સંસ્કારની સ્થૂળતા બદલાતી જણાયા વિના કેટલે સુધી પ્રોત્સાહનના બળમા ઉમેરો કરી શકીએ તે જોયાથી આપણી તપાસના પરિણામ ઉપર આપણે બહુજ જલદીથી આવી શકીશું. જુદા જુદા ગમે તે તે બળવાળા પ્રોત્સાહનોની આ પ્રમાણે તપાસ કરીશું તો તે પ્રોત્સાહનોમા જે ઉમેરણો આપણને લેમના સંસ્કારોનું બળ સહેજ વધારે આપી શકે તે ઉમેરણો પછી પ્રોત્સાહનોની મારફત જુદા જુદા બળવાળા પસંદ કરવા પડશે. સંખ્યા સમયે કોઈ પ્રકાશ સહેજ માત્ર દેખાય તેટલા માટે તે પ્રકાશ તારાઓના પ્રકાશ જેટલો બળવાન જોઈએ તેમ કોઈ નથી પરંતુ દિવસના પ્રકાશમા સહેજ માત્ર જણવા માટે તેજ પ્રકાશ ઘણો વધારે બળવાળો હોય જોઈએ. હવે જે આપણે સર્વે સંભવિત બળવાળા જુદા જુદા પ્રોત્સાહનો વિષે આ પ્રમાણે તપાસ કરી જોઈએ અને આવા દરેક પ્રોત્સાહનના સંસ્કાર સહેજ માત્ર વધારે બળવાન જણાય તેટલા માટે તે પ્રોત્સાહનમાં કેટલા બળવાળા ઉમેરણ કરવું પડે છે તેની નોંધ લઈએ તો આપણને આકાશોની સંખ્યા મળે કે જેમાંથી પ્રોત્સાહન તથા લેના સંસ્કારની વૃદ્ધિના પ્રમાણનો નિયમ જણાઈ આવે આ રીતિ પ્રમાણે પ્રકાશ, અવાજ તથા વજનના પ્રદેશોમા સહેલાઈથી તપાસ થઈ શકે છે. વજનના પ્રદેશમા પ્રયોગોવડે જણાય છે કે કોઈ અમુક બળવાળા વજનમા સહેજ માત્ર જાન થવા માટે જે ઉમેરણ કરવું પડે તે ઉમેરણ હમેશા અમલ વજનના બળના ચોક્કસ પ્રમાણમા હોય છે અર્થાત્ અસલ વજનનું બળ ગમે તે હોય પરંતુ તે ઉમેરણ લેના અમુક લાગ હોય છે. મંજ્યાજંધ પ્રયોગોને પરિણામે

જણાય છે કે આ પ્રમાણુ કે નું છે (એટલે કે આમડી ઉપર પ્રથમ
 ગમે તે બળવાળું વળન હોય પરંતુ તે વળનના બળનો ત્રીજો
 ભાગ લઇ લેવામાં આવે અગર ઉમેરવામાં આવે તો તરત તે વળન
 ઓછું થયાનું અથવા વધ્યાનું જાન થાય છે, આ ઉપરાંત જુદા જુદા
 પ્રોત્સાહનોના પ્રદેશોમાં દરેક પ્રયોગોને પરિણામે એક સામાન્ય
 નિયમ બાધી શકાય છે કે કોઇ પણ પ્રોત્સાહનના સંસ્કારમાં વધારો
 થવા માટે તે પ્રોત્સાહનમાં જે ઉમેરણ કરવું પડે તે ઉમેરણ, દમેશ
 તે પ્રોત્સાહનના અમુક પ્રમાણમાં હોય છે. પ્રકાશના સંસ્કારોમાં આ
 પ્રમાણુ ઠેક છે, સ્નાયુઓમાં ઉત્પન્ન થતા સંસ્કારોના પ્રદેશમાં
 રહે નું પ્રમાણુ હોય છે તથા વળન, ગરમી તથા અવાજના સંસ્કારો
 માં આ પ્રમાણુ કે નું હોય છે. ઉપર જણાવેલા વેબરના નિયમને
 બીજા શબ્દોમાં દર્શાવીએ તો એમ કહી શકાય કે કોઇ ઇન્દ્રિય
 સંસ્કારોની સ્થૂલતામાં સરખા ઉમેરણો કરવા જોઈએ. હવે આ નિયમ
 ઉપરથી ફેકનર નામના વિદ્વાને ઇન્દ્રિય સંસ્કારોની સ્થૂલતાના ગણિત
 પૂર્વક માપ લેવા વિશે એક મત સ્થાપ્યો છે. આ મત વિશે માનસ
 શાસ્ત્રીઓ વચ્ચે ધણો વાદવિવાદ ચાલેલો છે, ફેકનરના મનનો
 બાવાર્થ એ છે કે જ્યારે આપણે પ્રોત્સાહનમાં અમુક વધારો કર્યોથી
 ઇન્દ્રિય સંસ્કારમાં સહેજ માત્ર જણાય તેવો વધારો કરીએ ત્યારે
 આ સહેજ માત્ર વધારો તે સંસ્કારનું એકમ છે (unit) અને
 આવા એકમોના સરવાળાવડે સંસ્કારની સ્થૂલતાનું માપ લઇ શકાય
 હવે આ મતમાં એક મુખ્ય બૂલ એ છે કે આપણે ઉપર જોઈ મવા
 તેમ કોઇ પણ સંસ્કારમાં સહેજ માત્ર જણાતા વધારાઓ સરખા
 બળવાળા હોતા નથી, કારણ કે આ વધારાઓના, બળનો આધાર
 પ્રોત્સાહનોના પ્રથમના બળ ઉપર હોય છે. પ્રથમનું બળ જો વધારે
 હોય તો સહેજ માત્ર જણાતા વધારાનું બળ પણ પ્રમાણમાં વધારે જોઈએ
 અને જો ઓછું હોય તો વધારાનું બળ પણ પ્રમાણમાં ઓછું જોઈએ.
 હંદવેઈટના પ્રથમના બળના પ્રોત્સાહન ઉપર સહેજ માત્ર વળનનો

વધારે જાણવા માટેજ ધણી શેરોનું વજન જોઈએ. તે કાંઈ એક શેરના પ્રથમના વજન ઉપર રહેજ માત્ર વજનનો વધારો જાણવા માટે જે થોડાં ઔસોતું વજન જોઈએ તેના સરખું નથી પરંતુ વધારે છે. બીજી બૂલ એ છે કે કાંઈ સંસ્કારના પ્રોત્સાહનમાં ઉમેરો કર્યાથી સંસ્કારમાં જે રહેજ માત્ર જણાતો વધારો જણાય તે દરેક મનુષ્યમાં તથા એકજ મનુષ્યમાં દરેક વખતે એકજ હોતો નથી. કારણ કે આ વધારો જણાવવાનો એક આધાર ધન્દ્રિયો તથા તન્દુઓની તન્દુ પ્રવૃત્તિવડે સંસ્કારો ઉપજાવવાની શક્તિ ઉપર રહે છે. આ શક્તિ સધળા પુરુષોમાં સરખી રીતે હોતી નથી. કાંઈ પુરુષનું તન્દુ વધુ ઉચ્ચ પ્રકારનું હોય તો આ શક્તિ ત્હેનામાં બહુ તીવ્ર હોય છે અને નીચા પ્રકારનું હોય તો શક્તિ સ્થૂળ હોય છે. તેમજ એકજ મનુષ્યમાં આ શક્તિ તન્દુરસ્તીમાં જુદી હોય છે તથા શારીરિક વિકારમાં જુદી હોય છે. આ ઉપરથી જણાશે કે સંસ્કારોના રહેજ માત્ર જણાતા વધારાનું બળ માપવાના પ્રયોગોમાં હમેશાં એકજ પરિણામ ઉપર આવતું એ અશક્ય છે. પરંતુ ફેકનરની સીધી મોટી જુલ એ હતી કે ત્હેના માનવા પ્રમાણે જેમ એક પછી એક ઇંટોના ઉમેરણથી ભીંત થાય તેમ પ્રત્યેક સંસ્કાર ઉપર જણાવેલા એકમોના સરવાળા રૂપે હોય છે. સંસ્કારનું સ્વરૂપ આવું છેજ નહીં. પ્રત્યેક સંસ્કાર એક એવી વસ્તુ છે કે ત્હેના એવા જુદા જુદા ભાગો પાડી શકાય જ નહીં કે ત્હેના સરવાળારૂપે તે સંસ્કારને ગણાય. પ્રત્યેક સંસ્કાર પોતે જ એક અવિભાજ્ય એકમ છે અને જે કે ત્હેને છિપ્ત કરનારી વસ્તુના અર્થોવ પ્રોત્સાહનના ભાગે પાડી શકાય (કારણ કે) પ્રત્યેક પ્રોત્સાહન ભૌતિક વસ્તુ છે અને પ્રત્યેક ભૌતિક વસ્તુ અણુ-ઓની બનેલી હોઈ ત્હેના ભાગો પાડી શકાય) પરંતુ સંસ્કાર તો એક માનસિક વસ્તુ છે અને આપણા ચેતનનો અપૃથક્કરણીય તથા અવિભાજ્ય વ્યાપાર છે. ડૉ. મન્ડરગર્જ નામનો લેખક કહે છે કે ' એક પ્રબળ સંસ્કાર કાંઈ નબળા સંસ્કારના ગુણાકારરૂપે તથા ધણી

નજા સંસ્કારોના સમદર્શે હોતો નથી પરંતુ એ કંઈક એવીજ વસ્તુ છે કે જ્યેની કોઈ સાથે સરખામણી થઈ શકતી નથી. આમ દોવાથી પ્રજા તથા નજા અવાજનાં, પ્રકાશનાં અથવા ગરમીનાં ઇન્દ્રિય સંસ્કારો વચ્ચેનો માપ લઈ શકાય એવો તફાવત શોધવો તે લવણ તથા ખાટો રવાદ વચ્ચે અથવા માથું દુખવા તથા હાતનાં દુખવા વચ્ચેનો ફેર ગણિતપૂર્વક માપવો એના જેવું અર્થરહિત છે. પ્રકાશના કોઈ પ્રજા સંસ્કારમા નજા સંસ્કાર (બાગ તરીકે) રહેલો ન હોય તો પછી પ્રજા સંસ્કાર નજા સંસ્કારથી અધિક વધારા પૂરતો ભિન્ન છે એમ કહેવું તે સ્પષ્ટ રીતે માનસશાસ્ત્રથી વિરૂદ્ધ છે. ઘેરા લાવ રંગના સંસ્કાર તે કંઈ જાખા લાલ રંગના સંસ્કારમા થોડા બીજા જાખા રંગના સંસ્કારના ઉમેરણરૂપે હોતો નથી. તે તો જાખા રંગના સંસ્કારથી હમેશા જુદોજ હોય છે. તેની જ રીતે કોઈ વીજળીના દીવાના પ્રકાશનો સંસ્કાર અનેક મીલુ-નત્તીઓના પ્રકાશોના સંસ્કારોના સરવાળારૂપે જણાતો નથી.

ઉપર જણાવેલો વેબરનો નિયમ એ એક ત્વેનાથી વધારે વિસ્તારવાળા નિયમમા સમાયેલો છે આ નિયમ માનસશાસ્ત્રમા અતિ મહત્વનો છે અને તે એ છે કે જેમ જેમ આપણને વધારે વસ્તુઓ ઉપર ધ્યાન આપવાનું હોય છે તેમ તેમ બારીક વિગતની વસ્તુઓ ઉપર આપણું લક્ષ ઓછું થતું જાય છે જ્યાં આ બે વસ્તુઓ જુદા પ્રકારની હોય છે ત્યાં આ નિયમ સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે. રસ-વાળી વાતચીતમા જ્યારે આપણું મન ધણું ઝુકાયેલું હોય છે ત્યારે આપણે સરીરનું દરદ પણ જુલો જમએ છીએ. તેમજ જ્યાં સુધી આપણું મન કોઈ કામમા ચોટેલું હોય છે ત્યાં સુધી ઓરડામા થનાં ન્હાના અવાજો લક્ષમાં આવતા નથી બે વસ્તુઓ એકજ પ્રકારની હોય છે ત્યારે પરિણામ તો એકજ આવે છે પરંતુ એટલું બને છે કે એકજ જાતની બે વસ્તુઓ જ્યારે બળવાન હોય છે ત્યારે તે બંને વચ્ચેનો વિગતવાર ફેર મનને રહેલાઈથી જણાતો નથી. હવે આ

નિયમની સ્થારીરિક બાબુ તરફ ફરીએ તો એમ જણાય છે કે સંવાહક તંતુઓ મારફત મગજમા આવતા પ્રવાહોની અસર તેજ વખતે મગજમા બીજા કોઈ તંતુ પ્રવાહો આવતા હોય તેનાથી બદલાય છે અને તેથી સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરનારી વસ્તુઓ માત્ર જુદી રીતે નહીં પરંતુ કોઈ વખત જુદા પ્રકારની પણ જણાય છે. આ નિયમને હુકામા દર્શાવીએ તો એમ કહી શકીએ કે એકજ વખતે અથવા એક પાછી એક તરત થતા સંસ્કારો તથા મનોવ્યાપારો એક બીજાની અસર બદલી નાખે છે અથવા એમ પણ કહી શકીએ કે આપણે એવી વસ્તુઓને એક બીજાના સંબંધમાં જ ગણીએ છીએ. આ નિયમને સંબંધ (Relativity) નો નિયમ પણ કહેવાય છે અને ન્હાના ગોટા સર્વે મનોવ્યાપારો તેને નાખે હોય છે આ નિયમના અતેક ઉદાહરણો હમેશના જીવનમા જોવામા આવે છે. પીળો અને લાલ રંગ એ બેને સાથે જોઈએ તો પીળો તદ્દન પીળો નથી જણાતો અને લાલ તદ્દન લાલ નથી જણાતો. પરંતુ તેઓ એક બીજા ઉપર અસર કરે છે. સંગીતના અવાજમા જ્યારે જુદા જુદા સ્વરો એક પછી એક તરત ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે સર્વની અસર એક બીજા ઉપર થાય છે અને પરિણામે મધુર અવાજ નીકળે છે. ગરમ પાણીમા હાથ ધોળો હોય તો પાણી ને કે એટલું ને એટલુંજ ગરમ હોય પરંતુ જેમ હાથ વધારે ઓળાએ તેમ તે વધારે ગરમ જણાય છે. આખની કીકી ઉપર વસ્તુઓનો જે આકાર પડે છે તે ને અમુક પ્રમાણથી ન્હાનો હોય તો કીકીના પુરતા તંતુઓનું પ્રોત્સાહન ન થવાથી તે વસ્તુઓ દેખી શકાતી નથી. બહુ દૂર આવેલી વસ્તુઓ દેખી શકાતી નથી તેનું કારણ આજ છે. નવાઈ જેની વાત એક એ બને છે કે કોઈ વસ્તુ અમુક ઇન્દ્રિયથી માલ થઈ શકતી ન હોય પરંતુ બીજા અમુક ઇન્દ્રિયને કોઈ પ્રોત્સાહન આપીએ તો પ્હેલી ઇન્દ્રિયથી તે વસ્તુ મલકી શકાય છે. આપણા સર્વે ઇન્દ્રિય સ્થાનો એક બીજા ઉપર અસર કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે જુદા જુદા રંગો-

વાળી કોઈ વસ્તુ બાંધુ દૂર હોય અને રંગો એકદમ સ્પષ્ટ જણાતા ન હોય તો કાનની પાસે કોઈ ધાતુના કટકા ઉપર ધીમે અવાજ કર્ણથી જણાઈ આવે છે તેમજ તેમ કર્ણથી દૂરના અક્ષરો પણ વંચાઈ શકે છે. કોઈ દરદથી પીડાતા માણસને પોતાની બાતપાત અવાજ તથા તેજ વધે તો લેની સાથે ફૂંક વધે છે તે પણ આ નિયમનું એક ઉદાહરણ છે.

પ્રકરણ બારમું.

સાહચર્ય.

ઉપરના પ્રકરણમાં વસ્તુઓનું વૈધર્મ્ય પ્રદર્શ કરી લેખને એક ખીજથી જુદી જુદી રીતે જાણવાના વ્યાપાર પ્રયત્નરણ વિશે ચર્ચા કરી. આ પ્રકરણમાં તેથી ઉત્પન્ન બે અથવા વધારે વસ્તુઓનું મનમાં સાહચર્ય (Association) અર્થાત્ પરસ્પર સંબંધ અથવા એકીકરણ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે તે વિશે જોવાનું છે. દરેક પ્રકારના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે વસ્તુઓનું પ્રયત્નરણ તથા એકીકરણ એ બન્ને સરખા ઉપયોગી સાધનો છે. પ્રયત્નરણવડે કોઈ સંયુક્ત પ્રદાર્થ કયા કયા જુદા સુણે તથા તત્વોનો બનેલો છે તે જાણી શકાય છે અને એકીકરણ વડે જુદી જુદી વસ્તુઓનો પરસ્પર સંબંધ બાધી લેખનું જ્ઞાન દદ અને નિષ્કર્ષપૂર્વક જનાવી શકાય છે. સાહચર્ય એ આવા એકીકરણના વ્યાપારનો એક વિભાગ છે. એક વસ્તુનો અનુભવ થવાથી બીજી વસ્તુનું મનમાં સૂચન અથવા સમગ્ધ થાય ત્યારે તે બે વસ્તુઓ આપણા અનુભવમાં સહચારી થવાથી લેખની વચ્ચે સાહચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. આપણા મનમાં એક વિચાર બીજો વિચાર ઉત્પન્ન કરે છે, બીજો ત્રીજાનું સૂચન કરે છે, ત્રીજા ચોથાનું સમરણ કરાવે છે એમ વિચારની ઉર્મિઓ

એક પછી એક પરસ્પર સાહચર્યના સમ્બન્ધવડે ઉત્પન્ન થાય છે. અમુક એક વસ્તુનો વિચાર કરવાનું આપણે શરૂ કરીએ અને થોડી વારમાં એક વિચાર ઉપરથી બીજા ઉપર કુદતું કુદતું આપણું મન પહેલી વસ્તુથી કેવળ છુટી જ, વસ્તુના વિચાર ઉપર જઈ પહોંચે છે. હવે આવી રીતે એક વસ્તુનું બીજી વસ્તુ સાથે અનુભવમાં કેવી રીતે સાહચર્ય જાંઘાય છે અને તેના શા નિયમો છે તે તપાસીયું.

આ વિષયમાં મુખ્ય પ્રશ્ન એ છે કે અમુક વસ્તુનો વિચાર અમુક બીજી વસ્તુના વિચારને મનમાં લાવે છે તેનું કારણ શું છે ? જ વસ્તુનો અનુભવ થયો હોય ત્યારે અમુક સંયોગોમાં જ નોજા વિચાર કેમ આવે છે અને ક કે હનો વિચાર આવતો નથી ? અને અમુક સંયોગોમાં જ નો અનુભવ થવાથી વ ક હનો નહીં પરંતુ કનોજ વિચાર કેમ આવે છે ? આ પ્રશ્નો ઉત્તર આપવા માટે આપણા અનુભવની રચના કેવી રીતે થાય છે અને તેના શા નિયમો છે તે સમજાવવાની જરૂર છે. ઉપરના પ્રશ્નોમાં આપણે જોઈ ગયા તેમ માનસિક જાંઘારણનું મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે સર્વે મનોવ્યાપારોનો આધારનો કમ તન્તુ પ્રવાહો ઉપર આધાર રાખે છે. કયે વખતે કયો મનોવ્યાપાર થશે તે મનજમા જ્ઞાનતન્તુઓમાં થતા પ્રવાહોથી નક્કી થાય છે. ઘણી વખત આપણે અમુક વિચાર મનમાં લાવવાને પ્રયત્ન કરીએ છીએ પરંતુ તેના ઉત્પાદક તન્તુ વ્યાપારના અભાવને લીધે આપણી ઈચ્છા છતાં તેમનો વ્યાપાર થઈ શકતો નથી. એક વસ્તુનો વિચાર આવ્યો કે તરત અમુક બીજી વસ્તુનો વિચાર આપણી મરજી હોય કે ન હોય પરંતુ મનમાં સંકુચી આવે છે. આનું કારણ પણ એજ છે કે આ સંકુચેલા વિચારનો ઉત્પાદક તન્તુવ્યાપાર ઉત્પન્ન થવાને લીધે તે વિચાર મનમાં ઉદ્ભવવા પામે છે. આમ હોવાને લીધે મનોવ્યાપારોના સાહચર્યનું કારણ જ્ઞાનતન્તુઓમાં થતા પ્રવાહોની ક્રિયામાં શોધી શકાય તેમ છે. વસ્તુતઃ દેવ ઉત્પન્ન થવાનો જે

શારીરિક મૂળ સિદ્ધાન્ત જે આપણે ઉપર જોઈ ગયા તે સિદ્ધાન્ત
 મનોવ્યાપારોના સાદ્યર્થનો પણ મૂળ સિદ્ધાન્ત છે. એ પડવાનું
 શારીરિક કારણ આપણે જોયું તેમ એ છે કે કોઈપણ તન્તુમાં
 એક જાતનો પ્રવાહ એક વખત પસાર થવા પછી બિવિધમાં તેજ
 જાતનો પ્રવાહ વધારે ને વધારે સહેલાઈથી તે તન્તુમાંથી પસાર
 થઈ શકે છે અને અન્તે તે તન્તુ તે પ્રવાહને કંઈ પણ અવરોધ
 દર્શાવવા લાગે એક યંત્રની માફક ચોક્કસ ગતિ તાલે ચાલે છે
 આમ હોવાનું કારણ એ છે કે જાનતન્તુઓ જ પદાર્થોના બનેલા
 હોય છે તે પદાર્થ રબ્બરની માફક એવો નરમ હોય છે કે જે
 સંસ્કાર લેની ઉપર પડ્યા હોય તેને તે થોડો અટકાવ આપ્યા
 પછી ગ્રહણ કરી લે છે અને ઘણી વખત આપ્યા પછી અન્તે તે
 સંસ્કાર તેમાં છપાઈ રહે છે. આજ નિયમ એક જુદા રૂપમાં
 સાદ્યર્થમાં પણ લાગુ પડે છે અને તે એ છે કે ત્યારે મગજના
 બે તન્તુઓમાં કોઈ એક સાથે અથવા એક પછી એક પ્રવાહો
 ઉત્પન્ન થવા હોય ત્યારે બિવિધમાં લેખાનો એક ફરીથી ઉત્પન્ન
 થતાં તે બીજા તન્તુમાં પણ પોતાની અસર પહોંચાડી ત્યાં પણ
 તન્તુવ્યાપાર ઉત્પન્ન કરે છે આવી રીતે જે પ્રમાણે એક તન્તુ
 વ્યાપાર પોતાની સાથે અથવા પછી તરત અનુભવવામાં અમુક બીજા
 તન્તુવ્યાપારને ઉત્પન્ન કરે છે તે પ્રમાણે એક પછી બીજો વ્યાપાર
 મનમાં ચાલે છે આ નિયમ જો કે સાદ્યર્થનો મૂળ સિદ્ધાન્ત છે
 પરન્તુ હજી તે અધુરો છે. કારણ કે સાદ્યર્થની કેટલીએક અમલની
 સરતો તેમાં દર્શાવાઈ નથી. આ સરતો શી છે તે હવે આપણે
 જોઈશું. ઉપરના વિષય પ્રમાણે એમ કહી શકીએ છીએ કે જે
 તન્તુવ્યાપારો જ્યારે સાથે અથવા એક પછી એક તરત ઉત્પન્ન
 થવા હોય ત્યારે લેખાનો એક ઉત્પન્ન થતા બીજાને ઉત્તેજિત કરે
 છે. પરન્તુ હવે એ પ્રશ્ન થાય છે કે દરેક તન્તુવ્યાપાર જુદે જુદે
 વખતે બીજા અનેક તન્તુવ્યાપારોની સાથે અથવા તરત પછી ઉત્પન્ન

થયેલા હોય છે, તેથી બવિધ્યમા અમુક સંયોગોમા તે તન્તુવ્યાપાર
ન્યારે ઉત્પન્ન થાય ત્યારે આ અનેક વ્યાપારોમાથી શું બધાને ઉત્પન્ન
કરશે ? અથવા અમુક એકજને ઉત્પન્ન કરશે ? અને અમુક એકજને
ઉત્પન્ન કરશે તો કયા કરશે; કયાને નહીં ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમા
તન્તુવ્યાપારોનો એક બીજો નિયમ ધ્યાનમા લેવાનો છે. આ નિયમ
એ છે કે કોઈક પક્ષ તન્તુવ્યાપાર ને અમુક એક પ્રોત્સાહનથી
ઉત્પન્ન થઈ શકે તે અનેક પ્રોત્સાહકોના સંયોજનોથી ઉત્પન્ન
થઈ શકે છે. ધારો કે જ નામનો તન્તુવ્યાપાર ઉત્પન્ન થયો હવે
તેની પછી જ વિગેરે બીજાઓ નહીં પરન્તુ જ ત્યારે જ ઉત્પન્ન
થશે કે ન્યારે જ ઉપરાત હ કે કોઈ બીજો તન્તુવ્યાપાર જ ની
સાથે પેલા ઉત્પન્ન થયો હોય અને તે હ વ્યાપાર તે વખતે થોડો
ધણો પ્રોત્સાહિત થયો હોય અર્થાત્ જની ઉત્પત્તિ કેવળ અધી થતી
નથી. કારણ કે જ એકલો તો જ ઉપરાત બીજા અનેક તેના
સહચારી વ્યાપારોને ઉત્પન્ન કરી શકે છે પરન્તુ જ ઉપરાત હ
વિગેરે ને ને વ્યાપારો અત્યારે પુરા અથવા ઝાખા પ્રોત્સાહિત
થયા હોય અને સર્વે પેલા જની સાથે ઉત્પન્ન થયેલા હોય તેમના
સંયુક્ત બળ વડે થાય છે આ નિયમને પેલા નિયમ સાથે બેઝી
ઈ સાહચર્યનો સંપૂર્ણ નિયમ નીચે પ્રમાણે કહી શકીએ —

અમુક વખતે મગજના અમુક તન્તુમાર્ગનું પ્રોત્સાહન મગ-
જના બીજા તન્તુઓમાથી ને કોઈ પ્રવાહો તે વખતે તન્તુમાર્ગમા
પ્રવેશ કરવાનું વલણ ધરાવતા હોય તેમના સંયુક્ત બળવડે ઉત્પન્ન
થાય છે અને આ પ્રવાહોમાથી કયો એક પ્રવાહ તે તન્તુમાર્ગમા
અન્તે પ્રવેશ કરશે તેનો આધાર (૧) તે તન્તુપ્રવાહ આ તન્તુ-
માર્ગમા ચતા વ્યાપારની સાથે અથવા પછી તરત કેટલીકવાર પ્રોત્સા-
હિત થયેલો છે અને (૨) આ પ્રોત્સાહન કેટલું બળવાન હતું તથા
(૩) તે તન્તુમાર્ગથી જુદાજ બીજા કોઈ તન્તુમાર્ગો કે જેમા પ્રવેશ
કરવાનું આ તન્તુ પ્રવાહને તે વખતે પેલા તન્તુ માર્ગમાં પ્રવેશ

કરવા કરતા વધારે વધેલું હોય કે ત્વેના તન્તુ માર્ગોના વિરુદ્ધ બાંધોના અભાવ એમ ત્રણ સરતો ઉપર રહેલો છે.

હવે આપણે સાહચર્યના અનેક ઉદાહરણો જોઈશું અને ત્વેમના વડે ઉપરનો નિયમ સ્પષ્ટ રીતે સ્ક્રમ્બલશે.

પ્રથમ પોતાની મેળે એક પંક્તિ એક ઉત્પન્ન થતા વિચારોમાથી ત્વેનો ઉદાહરણો આપીશું અને પંક્તિ આપણી ઇચ્છાવડે જે વિચારોના ઉત્પન્ન કરીએ છીએ તે વિચારોના ઉદાહરણો જોઈશું.

પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થતા વિચારોની માળાઓના ઉદાહરણ તરીકે નીચેની બે માળા પંક્તિઓ લઈએ.—

‘પરશ્વજ્વલણી યોજના અપાર’

અને ‘ગદન, ગ્રેમ’ ત્વેની યોજના અનેક’

ધારો કે આ બન્ને પંક્તિઓ આપણે મેંએ જાણીએ છીએ અને તેથી બન્ને પંક્તિમા દરેક શબ્દનું ત્વેની પછી તરત આવતા બીજા શબ્દ સાથે આપણા મનમા સાહચર્ય ઉત્પન્ન થયેલું છે.

‘યોજના’ શબ્દ ‘અપાર’ તેમજ ‘અનેક’ એમ બે શબ્દો સાથે સાહચર્ય ધરાવે છે. હવે આમ ‘યોજના’ શબ્દને બે જુદા જુદા શબ્દો સાથે સાહચર્ય છે છતાં જ્યારે પ્લેવી લીગ મેંએથી બોલવાનું શરૂ કરવા ‘યોજના’ શબ્દ આગળ આવીએ છીએ ત્યારે તે પછી તરત ‘અપાર’ શબ્દ જ કેમ મનમા આવે છે અને ‘અનેક’ શબ્દ કેમ નથી આવતો? તથા જ્યારે બીજી લીગ મેંએથી બોલીએ છીએ ત્યારે ‘યોજનો’ શબ્દ આગળ આવતા ‘અનેક’ શબ્દ કેમ મનમા આવે છે અને ‘અપાર’ શબ્દ નથી આવતો? આનું કારણ એ છે કે બન્ને પંક્તિઓમા ‘યોજના’ શબ્દ પછી આવતા શબ્દના સ્મરણનો તન્તુઆપાર ફક્ત ‘યોજના’ શબ્દના તન્તુઆપારથી ઉત્પન્ન થતો નથી પરંતુ ત્વેની પૂર્વે જે શબ્દો તરત જ બોલાઈ ગયેલા હોય ત્વેમના હજી કેવળ નષ્ટ ન થયેલા તન્તુઆપારોના સંયુક્ત આપારથી તેમજ ‘યોજના’ શબ્દના તન્તુઆપારથી ઉત્પન્ન

થાય છે આ તન્તુવ્યાપારો બન્ને લીટીઓમાં જુદા જુદા હોવાથી યોજના શબ્દના બે જુદા સહચારી શબ્દો મનમાં આવી શકે છે. 'યોજના' શબ્દનો તન્તુવ્યાપાર પોતે હોના સહચારી 'અપાર' તથા 'અનેક' શબ્દોઆથી બન્ને અથવા એક ગમે તે મનમાં ઉત્પન્ન કરે તેમજ તેની પૂર્વે તો દરેક શબ્દ પણ પોતાના અનેક સહચારી શબ્દોમાંથી ગમે તે શબ્દ મનમાં ઉત્પન્ન કરી શકે. પરન્તુ જ્યારે 'પરબ્રહ્મતણી યોજના' એટલા શબ્દોના તન્તુવ્યાપારો એક પછી એક તરત ઉત્પન્ન થઈ તેમના પ્રકરણો, છેલ્લો પ્રકરણ સૌથી વધારે જળવાનું અને પહેલો સૌથી ઓછો જળવાનું એમ એક સાથે થાય છે ત્યારે અન્તે તે આ સઘળાના વહનનું સૌથી વધારે જળવાણું વસ્તુ તે તન્તુવ્યાપારને ઉત્પન્ન કરશે કે ને તેઓ સર્વેનો સામાન્ય રીતે સહચારી હોય. આમ હોવાને લીધે તેમની પછી 'અપાર' શબ્દ ઉત્પન્ન થશે અને 'અનેક' શબ્દ નહીં થાય. કારણ તેનો તન્તુવ્યાપાર પૂર્વે ફક્ત 'યોજના' ના તન્તુવ્યાપાર સાથે નહીં પરન્તુ 'પરબ્રહ્મતણી યોજના' એ સર્વે શબ્દોના તન્તુવ્યાપારોના સમુદ્ધ સાથે સાહચર્યમાં આવેલો છે. તેવી જ રીતે 'ગદનપ્રેમ! ત્હારી યોજના' એ શબ્દો પછી 'અનેક' શબ્દ જ મનમાં આવશે. કારણકે તેનો તન્તુવ્યાપાર ફક્ત 'યોજના' શબ્દ સાથે નહીં પરન્તુ 'ગદન પ્રેમ! ત્હારી યોજના' એ સર્વે શબ્દોના તન્તુવ્યાપારોના સમુદ્ધ સાથે સાહચર્ય ધરાવે છે. આ ઉદાહરણમાં પંક્તિઓના શબ્દો વચ્ચે આપણા મનમાં સાહચર્ય બંધાવાનું કારણ એ છે કે આપણે તે પંક્તિઓને મ્હોંએ ક્યાંથી તેમના શબ્દોનું અનેકવાર રદણ કર્યું છે અને તેથી તે શબ્દોના તન્તુવ્યાપારો મગજમાં ઘણી વખત એકજ ક્રમમાં ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી તેઓનું સાહચર્ય દર ચરેયું છે અર્થાત્ આ ઉદાહરણ ઉપરના નિષ્ક્રમમાં જણાવેલી પહેલી સરતનું, છે. હવે ધારો કે કોઈ પુરૂષ ઉપર જણાવેલી બીજી પંક્તિ મ્હોંએ જણ્યોતો હોય પરન્તુ તે પુરૂષ કોઈ બીજા પુરૂષને પ્રેમથી યાદતો હોય કે જાહેને લીધે હોના મનમાં 'પ્રેમ' શબ્દ અને તે બીજા પુરૂષ

વચ્ચે એટલું બળવાન સાહચર્ય ઉત્પન્ન થયેલું હોય કે જ્યારે જ્યારે તે 'પ્રેમ' શબ્દ વાચે અથવા સાંભળે ત્યારે તે પુરુષનોજ વિચાર લેના મનમા રહુરી આવે. આવી સ્થિતિમાં તે જ્યારે ઉપરની પંક્તિ જોલે ત્યારે 'પ્રેમ' શબ્દ આગળ આવતા તે ક્ષણે લેને 'હારી' શબ્દ મનમા નહીં આવે પરંતુ તરત તે વ્યક્તિનું ચિત્ર મનમા આવશે અને તે તરફ લેતું મન ચોંટવાને લીધે પોતાની પ્રેમની સ્થિતિના વિચારો લેના મનમા આવશે અને તે પંક્તિ લેના મનમાંથીજ નીકળી જશે. આમ થવાનું કારણ એ છે કે 'પ્રેમ' શબ્દમા લેના મનનો ભાવનાત્મક રસ એટલો બળવાન છે કે તે રસનાજ સહચારી વિચારો 'પ્રેમ' આગળ પુરા થતા પક્તિના શબ્દોના સંયુક્ત સહચારી શબ્દ 'અનેક' તે મનમા આવવા દેશેજ નહીં. આવી રીતે કોઈ પણ મનોબ્યાપારના અનેક સહચારીઓમાંથી જે સહચારી ઉપરના નિયમની બીજી અને ત્રીજી સરત પ્રમાણે સાચી વધારે બળવાન હોય તે મનમા રહુરી આવે છે. સાહચર્યના નિયમનુંજ બીજું એક સાધારણ ઉદાહરણ લઈએ. દરેક શિક્ષકને નવા વર્ગની શરૂઆતમા સર્વે શિષ્યોના નામ જાણવા પડે છે. હવે ધારો કે સર્વે શિષ્યો વર્ગમાં લેમના નામના અક્ષરોના ક્રમવાર જેસે અને આવી રીતે દરેક શિષ્ય રોજ એકજ જગ્યાએ જેસતા હોવાથી ધીમે ધીમે શિક્ષકને દરેક શિષ્યનું નામ લેતી જગ્યાની નિશાની વડે યાદ આવે છે. હવે વર્ગની બહાર કોઈ શિષ્ય મળે તો લેના ઝેરા ઉપરથી શિક્ષકને લેતું નામ યાદ આવતું નથી પરંતુ લેનો ઝેરા લેની જગ્યાને યાદ કરાવે છે તેમજ લેની પાસે જેસતા છોકરાઓના ઝેરા યાદ લાવે છે અને તેથી વર્ગના ક્રમમા લેની કંઈ જગ્યા છે તે યાદ આવે છે અને અન્તે આ સર્વે બાબતો યાદ આવવાથી લેમના સંયુક્ત બળવડે તે શિષ્યનું નામ મનમા રહુરી આવે છે.

ન્દાનપણમા જ્યારથી આપણો અનુભવ બંધાવા માડે છે ત્યારથી સાહચર્યના અનેક દષ્ટાન્તો આપણા માનસિક જીવનમા મળી

આવે છે. જ્યારે જ્યારે આપણે કોઈપણ ક્રમવાળું કામ શીખીએ છીએ ત્યારે ધીમે ધીમે તે ક્રમની વસ્તુઓ વચ્ચે સાહચર્ય બંધાવા માટે છે અને અભ્યાસવડે એક પછી બીજાનું, બીજા પછી ત્રીજાનું એમ દરેક વસ્તુ પોતાની પછીની વસ્તુનું મનમાં સૂચન કરે છે. આંક મ્હોંએ કર્યા પછી જ્યારે બાળક એકઠે એકથી બોલવા માટે છે ત્યારે 'એકઠે એક' 'બગડે બે'નું સૂચન કરે છે, 'બગડે બે' 'ત્રગડે ત્રણ'નું સૂચન કરે છે અને એવી રીતે દરેક અંકો વચ્ચે ગાઢ સાહચર્ય બંધાવાથી એક યન્ત્રની માફક તે પોતાનો પાઠ ભણી જાય છે. એકજ વસ્તુના જુદી જુદી ઇન્દ્રિયોવડે સંસ્કારો અનુભવવાથી અથવા જુદી જુદી વસ્તુઓના અંક સાથે અથવા શીઘ્ર ક્રમમાં સંસ્કારો મળવાથી લેખના વચ્ચે દૃઢ સાહચર્ય બંધાય છે. જેમકે કેરીને જોયાથી, લેખના સ્વાદનું સૂચન થયાથી મ્હોંમાં પાણી આવે છે. અહીં કેરીનું દર્શન અને લેખના સ્વાદ એ બે વચ્ચે સાહચર્ય બંધાયેલું છે. આંખો મીંચીને તે કેરીને અડીએ તો લેખના રંગ સંસ્કાર વિગેરેનું સૂચન થાય છે અથવા લેખને દૂરથી જોઈએ તો લેખની સુગંધનું સૂચન થાય છે.

રેલવે ગાડીનો અવાજ સાંભળીએ એટલે તરત લેખના ડબ્બાની હારો વિગેરે લેખને લગતી મુખ્ય બાબતોની કલ્પના મનમાં થાય છે. ન્હાના છોકરાંને મૂળાક્ષર શીખવતાં 'ચકલીનો ચ' ને 'છત્રીનો છ' વિગેરે ભણાવીએ છીએ તેવું કારણ એ જ છે કે 'ચકલી અને ચ' તથા 'છત્રી'નો છ વચ્ચે બાળકના મનમાં સાહચર્ય જલદી દૃઢ રીતે બંધાય છે અને આ વસ્તુ લેખના રેખાના અનુભવમાં આવતી હોવાથી જ્યારે તે ચકલી જોશે ત્યારે લેખને ચ શબ્દની આકૃતિ તથા છત્રી જોશે ત્યારે છ શબ્દની આકૃતિ યાદ આવશે. સાહચર્યનું એક મુખ્ય દર્શાત વાંચવાની ક્રિયામાં મળી આવે છે. જ્યારે આપણે કોઈ પુસ્તકનું પાનું ખેંચી વખત વાંચીએ છીએ ત્યારે તે વાંચનાં અમુક લખિા વખત લાગે છે. કારણ કે લેખના ક્રમવાર

શબ્દો વચ્ચે સાહચર્ય જાંઘાયું હોતું નથી. જેમ ત્હેને વધારે વખત વાંચીએ છીએ તેમ સાહચર્ય ઉત્પન્ન થવાથી વાંચનાં વખત ઓછો થાય છે અને અન્તે અત્યન્ત ત્વરાથી વાંચી શકીએ છીએ. એક શબ્દનો ઉચ્ચાર હજુ પુરો થયો હોતો નથી તેવામાં ત્હેના પછીના શબ્દોનું સૂચન થાય છે અને આમ પાછળ આવતા સામટા શબ્દોનું સૂચન એટલી ત્વરાથી થાય છે કે ઘણી વખત કેટલાએક શબ્દો વાંચવામાં ચુકી જઈએ છીએ. છતાં આપણને ત્હેની, ખબર રહેતી નથી. આવી ત્વરા માપવા માટે અનેક પ્રયોગો કરવામાં આવેલા છે. છાપેલા પાના ઉપર છસે અક્ષરો જે મીનીટમાં વંચાઈ શકે છે, અક્ષરોને બદલે શબ્દો આપી પણ વધારે ત્વરાથી વંચાઈ શકે છે. વેલ્સેન્ડીન નામનો શારીરિકશાસ્ત્રી જણાવે છે કે એક મીનીટ અને બત્રીશ સેકન્ડમાં તે ૨૬૨૯ અક્ષરોના શબ્દો વાંચી શક્યો હતો. એક શબ્દ તેની સહચારી વસ્તુનું સૂચન કેટલા સમયમાં કરાવે છે ત્હેની ગણના કરવાના પ્રયોગોથી જણાય છે કે કોઈ અણુધારેલા શબ્દને જોતાં ત્હેની સહચારી વસ્તુનું સેકન્ડના ૫ ભાગમાં સૂચન થાય છે, આ સમયને 'સાહચર્ય સમય' કહેવાય છે. કોઈ પુસ્તકે કર્તોનું નામ જે ભાષામાં તે લખાયેલું હોય ત્હેનું સૂચન કેટલા વખતમાં કરે છે, કોઈ શહેરનું નામ જે દેશમાં તે આવેલું છે તેનું સૂચન કેટલા વખતમાં કરે છે તથા કોઈ લેખકનું નામ ત્હેના કોઈ પુસ્તકનું સૂચન કેટલા વખતમાં કરે છે, આ સર્વે વિષે પ્રયોગો કરતાં નીચે પ્રમાણે જણાવ છે:—

શહેરનાં નામથી દેશનું સૂચન થવાનો વખત ૦.૩૪૦ સેકન્ડ હતો. પુસ્તકે કર્તોના નામથી પુસ્તકની ભાષાનું સૂચન ૦.૫૨૩ સેકન્ડ હતો, લેખકના નામથી ત્હેના એક પુસ્તકનું સૂચન ૦.૫૯૬ સેકન્ડ હતો. અન્તે એટલું યાદ રાખવાનું છે કે ઉપરનો નિયમ સાધારણ રીતે જણાય છે. સર્વે પુરોમાં આ સાહચર્ય સમય એક જ હોતો નથી. ધાગે કે અ ગણિતશાસ્ત્રી હોય અને ય ભાષાશાસ્ત્રી

હોય હવે અ તથા ઘ બન્ને જાણે છે કે ૭+૫=૧૨ થાય છે પરંતુ, અ ના કરતા ઘ ને આ સરવાળો કરતા ફૂંક સેકન્ડ વધારે થાય છે તથા અ ને ઘ બન્ને જાણે છે કે અમુક માણસ કવિ હતો પરંતુ ઘ ના કરતા અ ને તે વિશે વિચાર કરતા ૨૦ સેકન્ડ વધારે લાગે છે આવી રીતે જેમ જે સહચારી વસ્તુઓ વચ્ચે વધારે પરિચય તેમ સાહચર્ય સમય ઓછો થતો જાય છે

ઉપરની સર્વે દર્શાવેલ ઉપરથી જણાશે કે આપણા મનનો સ્વભાવ પોતાના વ્યાપારો વચ્ચે સાહચર્ય બાધી સકલ માનસિક ઇષ્ટિનું એકીકરણ કરવાનો છે જે કંઈ અનુભવો સાથે તથા એક પછી એક તરત મળ્યા હોય અર્થાત્ જોડેમના તન્તુ વ્યાપારો એક સાથે અથવા પછી તરત થયા હોય તેઓ વચ્ચે સાહચર્ય બંધાય છે, એ આપણા માનસિક જીવનનો મુખ્ય નિયમ છે. પરંતુ આ નિયમમા ઉપર જણાવેલી ત્રણ સરતો ધણી અગત્યની છે. સાહચર્યનો વ્યાપાર જે આ સરતોથી નિયંત્રિત ન હોય તો આપણા મનની સ્થિતિ ધણી વિચિત્ર બને. કારણ કે જે એ મન હોય તો આપણે કદાચ પણ વિચાર કરવા ખેરીએ એટલે તરત એ વિચારના અર્થે સહચારી વિચારો આપણા મનમા આવે અને તે સહચારી વિચારોમાથી દરેકના પોતાના સહચારી વિચારો ઉત્પન્ન થાય અને તે પછી પાછા તેમના સહચારી વિચારો ઉત્પન્ન થાય. એવી રીતે જેમ એક દોરાનું પીંડુ એક વખત ગળાડાયાથી આખું ઉકળી જાય તેમ એક વિચારમાથી આપણા સમગ્ર અનુભવના અનેક વિચારોનો સમૂહ આપણી ઈચ્છા હોય કે ન હોય પરંતુ મનમા ઉભરાઈ આવે અને આવા થોડા વિચારો કરવામા જ આપણો આખો દિવસ વ્યતીત થાય આ પ્રકારનું સૂચન જોઈને આપણે સંપૂર્ણ સૂચન કહીશું તે વાસ્તવિક રીતે હોના પુરેપુરા સ્વરૂપમા કેવળ અસંભવિત છે પરંતુ કેટલાએક મનુષ્યોના મનમા આવા સૂચનનું જોર હોય છે હોમના મનમા સહચારી વિચારોનો પ્રભાવ એટલા જોરથી વડે છે કે એક

વાત કહેવા માડળ પડી ત્હેમાથી અનેક ફણગા કુટે છે અને ત્હેમના માલગનારાઓ અંતે કાપર થઇ જાય છે. સર્વે વાતોટીયા પુરો અને ખાસ કરીને ધરડા માણસો આવા પ્રકારના હોય છે. કેટલાએક માણસો અમુક વિષય વિષે હકીકત આપવા બેસશે તો ત્હેની સર્વે રસ વગરની જીણી જીણી બાંધતો પણ લાંબાણથી કહેશે અને આપણે ત્હેમને હકું કરવાનું કહીએ તો તેઓને તે અશક્ય જણાય છે. આવા પુરોના મન ઘણું ખર્ચ શુષ્ક હોય છે. કારણ કે તેઓ રસવાલી અને રસ વગરની વસ્તુઓનો બેદ જ રદમજતા નથી તેઓના મનમાં તો તે સર્વે સરખીજ ઉપયોગી છે ઘણી નવલકથાઓમાં આવા પુરોના હાસ્યજનક ચિત્રો આલેખાય્યાં જોવામાં આવે છે.

પરંતુ આવા પુરો તો અપવાદ રૂપે છે સાધારણ મનુષ્યના મનમાં તો હમેશા કોઇએક વિચારના સર્વે સહચારી વિચારોમાંથી એકી વખતે અમુક એકજ વિચારનું સૂચન થાય છે. કારણ કે તે વિચાર ત્હેના અવરોધક વિચારો કરતા વધારે બળવાન હોય છે. જેવી રીતે ધ્યાનના પ્રકરણમાં આપણે જોયું કે આસપાસની વસ્તુઓમાંથી એકી વખતે આપણું ધ્યાન એકજ વસ્તુ ઉપર ચોંટી છે તેવી રીતે અહીંઆ સર્વે સહચારી વિચારોના સૂચનમાં અમુક એકજ મનમાં તરી આવે છે અને જેમ ધ્યાનમાં પણ સર્વે વસ્તુમાંથી કાણુવાર સૌથી વધારે રસવાળી વસ્તુ હોય ત્હેના ઉપર ધ્યાન ચોંટી છે તેમ અહીંઆ સર્વે સહચારી વિચારોમાંથી જે વિચાર તે ક્ષણે પૂર્વે થઇ ગયેલા વિચારોના સબધમાં સૌથી વધારે રસ ધરાવતો હોય તે વિચાર રહી આવે છે. / શારીરિક વ્યાપારની બાબમાં કહીએ તો એકી વખતે અમુક એક તન્તુ વ્યાપાર ત્હેના અવરોધક તન્તુ વ્યાપારો કરતા પોતાની અસર ઉત્પન્ન કરવામાં વધારે બળવાન હોય છે.

ઉપરની હકીકત ઉપરથી જણાશે કે/જેમ આપણું જ્ઞાન વધારે હોય છે તેમ મનમાં ઇચ્છાસા તથા રસ વધારે હોય છે અને જેમ

રસ વધારે હોય છે તેમ આપણા વિચારોનો ક્રમ અમુક એક જ હોતો નથી પરંતુ એક વિચારથી ગર કરી આપણુ મન વાકી ચુકી દિશાઓમા જઇ અનેક જુદા જુદા વિષયોના વિચારોનું સૂચન ઉત્પન્ન કરે છે/સર્વ કોષના અનુભવમા હોતે કે ઘણી વખત આપણે વિચારમા ખેદા હોઇએ ત્યારે એક વિષયમાથી નીકળી આપણુ મન ચેતીજ વારમા એટલા જુદા વિષય ઉપર આવી પહેાચે છે કે તે વિષય ઉપર આપણે કેવી રીતે આવી પહેાચ્યા તેની નવાઇ લાગે છે. ઉદાહરણ તરીકે અત્યારે મ્હારી સામે ટામેલી ઘડીઆળને જોતા થોડા વખત ઉપર તેને સમી કરનાર માણસનું સૂચન થયું અને તે માણસના વિચારે તેને મ્હેં કાલ સોનાના ફાગીના વેચનારની દુકાને જોયેા હતાં તેવું સૂચન કર્યું, તે દુકાનના વિચારથી મ્હેં પોતાનાં બટન ત્યાંથી લીધા હતા તેવું સૂચન થયું તે પછી સોનાનો ભાવ ઉતરી જવાથી તે બટન મ્હને સરતા મળ્યા હતા તેનો વિચાર આવ્યો. ભાવ ઉતરી જવાના વિચારથી સોનાના સિંકા આ દેશમા લાખલ ચવાના પ્રશ્ન વિષે વિચાર આવ્યા અને અતે સિંકાના વિચારથી મ્હેં હમ-ણાજ એક ખોટા સિંકા પાડનારને થયેલી શિક્ષા વિષે વાચ્યું હતું તેવું સૂચન થઇ આવ્યું. હવે આમાના દરેક વિચારે જે પ્રમાણે મ્હારા મનમા રસ ઉત્પન્ન કર્યો તે પ્રમાણે તેના પછીના ખીજા વિચારનું સૂચન થયું. ઘડીઆળને જોતા મ્હને ખીજી કંઈ યાદ ન આવ્યું પરંતુ તેની ખગડી ગયેલી ઘંટડી યાદ આવી. કારણ કે તેનો અવાજ ઘણો મધુર હતો અને ઘડીઆળના રહાસુ જોયું ત્યારે તેના રણકાનું અને તે પછી તેના ખગડી જવાનું, તેના સમા કરાવવાનું રમરણ થઇ આવ્યું આવું જો ખાસ કારણ નહોત તેા ઘડીઆળને જોયા પછી મ્હને તેની કીમત અથવા જોને ત્યાંથી લીધી હતી તે વિગેરે વસ્તુઓનું રમરણ થઇ આવત. સોનાના ફાગીના વેચનારની દુકાન ઉપરથી ત્યાંથી ખરીદિશા બટનનોજ વિચાર આવ્યો કારણ કે તે દુકાનની ખીજ ખધી વસ્તુઓમા મ્હને કાઈ ખાસ રસ નહોતો.

આવી રીતે મદારા મનના તે વખતના રમ પ્રમાણે એક પક્ષી એક વસ્તુઓનું રમણુ થઇ આવ્યું આ ઉદાહરણથી રહમનશે કે કોઇ વિચારના અનેક સદ્યારી વિચારોમાથી તે વખતની આપણા મનની રિચતિ પ્રમાણે અમુક એકજ વિચારનું સૂચન થાય છે. આ સૂચનને ઉપર જણાવેલા સંપૂર્ણ સૂચનની સાથે સરખાવતા એકપક્ષી સૂચનનું નામ આપીશું.

હવે આવું એકપક્ષી સૂચન થવાના મુખ્ય ચાર કારણો છે. ૧. પહેલું કારણ એ છે કે કોઇ પણ વિચારના અનેક સદ્યારી વિચારોમાથી જે વિચાર પહેલા વિચારની સાથે અનેક વખત અનુભવમા આવ્યો હોય અર્થાત આપણું મન તે જે વિચારોના સાદ્યર્થને ટેવાઈ ગયેલું હોય તો પહેલા વિચારનો અનુભવ થતા ત્હેની પાછળ ઉત્પન્ન થવાને ટેવાઈ ગયેલા વિચારનું સૂચન થવાનો ધણો સંભવ રહે છે. આ એક અગત્યનો નિયમ છે. ૨. કોઇપણ એક વસ્તુ જુદા જુદા અનુભવવાળા પુરુષોમા જુદા જુદા વિચારોનું જ્ઞાન કરાવે છે એ વાત સુવિદિત છે સૂર્યનો વિચાર મનમા આવતા કોઇ ખગોળશાસ્ત્રીના મનમા ત્હેની ગતિ તથા ત્હેની આસપાસ ગ્રહોના પરિક્રમણુ વિગેરેના વિચારો ઉત્પન્ન થશે રસાયણશાસ્ત્રીના મનમા સૂર્યમા જે ધાતુ વિગેરે રસાયણીક પદાર્થો રહેલા જણાય છે ત્હેના વિચારો આવશે. ઔતિક-શાસ્ત્રીના મનમા સૂર્યના કિરણોના પ્રકાશ તથા પ્રમળ ગરમી વિગેરે જે કંઈ જણાયેલું છે ત્હેના વિચારો આવશે અને કોઇ પ્રાચીન મતવાળાના મનમા સૂર્યનું રથમા બેઠેલા દેવતા તરીકેનું કાષ્ઠનિક્ત ચિત્ર ઉત્પન્ન થશે 'ધાટ' શબ્દ સાંભળતા કોઇ સોની તેને ધરણાના આકારના અર્થમા લેશે અને કોઇ ધોખી તેને નદીના ધાટના અર્થમા લેશે. આવી રીતે જેવા પ્રકારના અનુભવ તથા ટેવવાનું જહેલું મન ત્હેવા વિચારોનું સાદ્યર્થ ત્હેના મનમા વધારે પ્રજ્ઞા હોય છે. એક-પક્ષી સાદ્યર્થનું જીજ્ઞાસુ કારણુ એ છે કે કોઇપણ વિચારના અનેક સદ્યારી વિચારોમાથી જે વિચાર સાથેનું સાદ્યર્થ ધણું તાજું હોય

છે તેનું સૂચન થવાનો વધારે સંભવ રહે છે. ઉદાહરણ તરીકે કોઈ અમુક નવનકથાના પુસ્તકને જોતા મ્હને ઘણુંખરું તેમાં વર્ણવેલી વાર્તાના નામનું સૂચન થાય છે. પરંતુ આજ તેને જોતા મ્હને કોસેરાનો વિચાર આવ્યો કારણ કે મેં આજે જ સાંભળ્યું હતું કે તેના કર્તાનું કોસેરાથી મૃત્યુ થયું હતું | આપણા કોઈ મિત્રને આજે જ રહવારે અમુક દેકાણે અમુક માણસની સાથે જોયો હોય તો અત્યારે તેનું નામ આપણને દેવામાં આવતા તેના સંબંધી બીજી બંધી જ બાળતો આપણે જાણતા હોઈએ તેના કરતાં આજ રહવારે તેને જ્યાં તથા જ્યાંની સાથે જોયો હોય તેની કલ્પના મનમાં થઈ આવે છે કાળીદાસનું નામ સાંભળતાં જો શકુન્તલા આજે વાચી હોય તો તેના બીજાં કાવ્યો કરતાં તેનું સૂચન થવાનો વધારે સંભવ છે આવી રીતે વિચારોનું સૂચન ઉત્પન્ન થવામાં આપણા અનુભવમાં તેનું તાજાપણ એ એક મુખ્ય કારણ છે

સારીરિકશાસ્ત્ર પ્રમાણે જોતાં આનું કારણ એ છે કે કોઈ પણ તન્તુ વ્યાપારો સાથે ઉત્પન્ન થયા પછી તેની અસર તે તન્તુ-ઓમાં થોડા વખત સુધી રહે છે અને આ અસર કેવળ ઓછી થઈ જવા પેઢ્યા જો તેમાંનો એક તન્તુ વ્યાપાર ફરીથી થાય તો તેની પછી આજ તન્તુ વ્યાપાર થવાનો વધારે સંભવ હોય છે ત્રીજું કારણ એ છે કે કોઈપણ અનુભવ આપણા મનમાં ઘણી આમેદગી રીતે થયો હોય ત્યારપછી તેનું સ્મરણ કરનારી કોઈપણ વસ્તુ અનુભવમાં આવે ત્યારે તે વસ્તુને તેની સાથે સાહચર્ય ધરાવનારી બીજી કોઈપણ વસ્તુ ન હોય પરંતુ તે આમેદગી અનુભવનું જ સૂચન કરશે જેમકે કોઈ માણસે ફાસી દેવાનો દેખાવ એક વખત જોયો હોય તો ભવિષ્યમાં જ્યારે ફાસી વિશે કંઈ વાત થતી હોય અથવા કોઈને ફાસી દેવા વિષે તે વાચે તો તેને પોતાના આમેદગી રીતે જોના અનુભવનું સૂચન થઈ આવે છે નાનપણમાં કોઈ દાન્ટરે આપણને નરસર મુક્યું હોય અને તેની વેદના આપણા સ્મરણમાં

રહી ગઈ હોય તો જ્યારે જ્યારે તે દાકતરને જોઈશું અગર ત્હેનું નામ સાંભળીશું ત્યારે ત્યારે તે વેદનાનુંજ મુચન થશે અને તે વેદનાનો વિચાર દુઃખમય હોવાને લીધે તે દાકતર તરફ પણ આપણને એક જાતનો અણુગમો ઉત્પન્ન થાય છે. કોઈ માણસે મોટી લગાઈ જોઈ હોય તો ભવિષ્યમા લગાઈઓ વિશે વાચવા અથવા સાંભળવાથી કે કોઈ લશ્કરી સીપાઈ અથવા તોપને જોવાથી હેના મનમા લગાઈ વિશેનો પોતાનો અનુભવ તરી આવે છે. કોઈ માણસે દાતમાં સખ દરદ અનુભવ્યું હોય તથા તેના ઉપર શસ્ત્રક્રિયા સહન કરી હોય તો જ્યારે તે દાત શબ્દ વાચશે અથવા સાંભળશે તો પોતાના આગેદુજ અનુભવની કલ્પનાજ ધણુ કરીને હેના મનમા ઉત્પન્ન થશે. પોતે આજેજ દાનવડે અનાજ ચાગ્યું છે અથવા દાત ધર્યા છે એ યાદ નહિ આવે પરંતુ તે આગેદુજ અનુભવ લાખા સમય પહેલા મળ્યા છતાં મનમા આવશે. એક પક્ષી સાદચર્યનું ચોવું કારણ એ છે કે એ વિચારનું મુચન થાય તે વિચાર અને આપણા મનની તે મુચન થતી વખતની પ્રકૃતિ વચ્ચેની એક-રાગતા છે, અર્થાત્ તે સમયે જેવી આપણી પ્રકૃતિ તેવી જાતના વિચારનું મુચન થાય છે. આપણે ખુશીમા હોઈએ ત્યારે એક વિચાર-માથી બધા સારા સારા વિચારોજ મનમા રકુરી આવે છે અને દિલગીર અથવા રહીડાઈ ગયેલા હોઈએ છીએ ત્યારે તેજ વિચારમાંથી અનેક દુઃખમય વિચારોજ એક પછી એક મનમા આવે છે. આવી રીતે દિલગીરીમા હોઈએ ત્યારે આપણે ગમે તેટલું ધમ્છીએ પરંતુ ખુશી થવાય ત્હેવા વિચારો આવતાજ નથી. કેટલાએક મનુષ્યો જેમને 'નીસાસીવા' માણસો કહેવાય છે તેઓ તથા રાગીલા માણસો એવી રીતે ટેવાઈ ગયેલા હોય છે કે ત્હેમને ખુશીના વિચારો આવતા જ નથી તથા બીજા કોઈ રાજીખુશી હોય તે ત્હેમને પસંદ પણ આવતું નથી. ત્હેની સાથે કેટલાએક માણસો એવા ખુશ મીઠાજી હોય છે કે ગમે તેટલું ચિન્તાનું કારણ હોય પરંતુ ત્હેમના

મનમાં ધણુખરું ચિન્તા થાય તેવા વિચાર આવ્યો કે તરત તેઓ
ખીજ ખુશીના વિચારોથી ત્હેને દાખી દે છે | અરેખિયન નામદસ
જેવું કોઈ પુસ્તક ખુશીમાં હોઈએ ત્યારે વાચવા બેસીએ તો ત્હેમાં
વધુવેના પરાક્રમો તથા અદ્ભૂત રસના વખાણવાળા વિચારો આવે
છે અને દિલગીરીમાં વાંચીએ તો તેજ પરાક્રમો તરફ ત્રાસ તથા
તથા અશ્ચિ ઉત્પન્ન થાય છે |

આવી રીતે ટેવ, તાજપણ, આબેહુબપણ અને મનની સાથે એક
રાગતા એ ચારમાનો કોઈ યુજી ધરાવવાને લીધે અમુક એક વિચાર
ત્હેના સળધી કોઈપણ વિચાર પછી તેના ખીજ સહચારી વિચારોને
ખદલે ધણુખરું ઉત્પન્ન થાય છે, અને કોઈ વિચાર ના ચારે
યુજી ધરાવતો હોય તો ચોક્કસ કહી શકીએ કે ત્હેના સળધના
કોઈ વિચાર આવ્યાથી તેજ વિચાર મનમાં આવશે, અને
એટલું જાણવાની જરૂર છે કે આ ચાર કારણોથી આપણા મનમાં
ઉત્પન્ન થતી સર્વે વિચારમાળાઓની સમજુતી થઈ શકતી નથી
ધણી વખત અમુક વિચાર અમુક વિચારની પાછળ કેમ ઉત્પન્ન
થયો ત્હેતું કારણ આપણે આપી શકતા નથી અને તેથી આપણા
જ્ઞાન પ્રમાણે જોતા તો તે અકસ્માત જણાય છે કારણ કે આપણા
મગજમાં થતા તન્તુ વ્યાપારો એટલા સૂક્ષ્મ અને વિવિધ છે કે તે
સર્વેનું પૃથક્ જ્ઞાન હજી આપણને મળી શકતું નથી છતાં કઈપણ
કારણ શિવાય કોઈ પણ તન્તુ વ્યાપાર ઉત્પન્ન થતો નથી એમ તો
સ્વીકારવું જોઈએ અને જ્યારે મગજમાં થતા વ્યાપારો વિશે આપણુ
જ્ઞાન વધશે ત્યારે આ સાહચર્યના વ્યાપારો જે આપણને દાન
અકસ્માત જેવા લાગે છે ત્હેમનો ભેદ ઉઠાડો યશે એમ આશા રાખીશું
) ઉપરના એક પક્ષી સાહચર્યના વર્ણનમાં જે વિચાર ખીજ
સહચારી વિચારને ઉત્પન્ન કરે છે, તે ત્હેનો પ્રોત્સાદક વિચાર કહે
વાય છે અને ઉત્પન્ન થતો વિચાર સ્પુરેલા વિચારના નામે જોખખાય
છે. હવે ઉપર આપણે જોયું કે પ્રોત્સાદક વિચારની વસ્તુનો તે સમયે

જે ધ્યાન જેવે તે ભાગ સ્ફુરેલા વિચારનું સૂચન કરે છે. તે વસ્તુ અમુક વ્યક્તિવાચક અર્થોત્ જડેની મનમા કલ્પના કરી ગ્રહાય તેવી વસ્તુ છે. જેમકે ઉપરના એક ઉદાહરણમા ધડીઆળ જોવાથી જ્યારે તેના સમી કરનારનું સૂચન થયું ત્યારે ધડીઆળના જે વાગે તેનું સમાચાર કરાવ્યું અર્થોત્ ઘાંટી તેને વ્યક્તિવાચક કલ્પના કહી શકાય તેવી વસ્તુ છે. પરંતુ હવે આપણે સાદચર્યના એક જુદા જ પ્રકાર વિશે જોઈશું કે જેમા આ ભાગ વ્યક્તિવાચક પદાર્થ નહિ પરંતુ કાંઈ બાવવાચક ગુણ હોય છે. જ્યારે પ્રોત્સાહક વસ્તુના કાંઈ અમુક ગુણ ઉપર ધ્યાન આપી તેને તે વસ્તુમાંથી મનમાં જુદો ગણીએ અને તે વસ્તુનું સૂચન થાય ત્યારે તે પ્રોત્સાહક વસ્તુ અને આ બીજી મનમા સ્ફુરેલી વસ્તુ વચ્ચે સાદચર્ય બંધાય છે. આ સાદચર્ય તે જે વસ્તુઓ વચ્ચે એક સમાન ગુણ અર્થોત્ સાદચર્ય હોવાને કીધે બંધાય છે અને તેથી તેને 'સાદચર્ય નિબન્ધન સાદચર્ય' કહેવાય છે. ઉપર જણાવેલા સાદચર્ય અને આ સાદચર્ય વચ્ચે ફેર એકલો જ છે કે જ્યારે ઉપરના સાદચર્યમાં પ્રોત્સાહક વસ્તુનો જે ભાગ બીજા વિચારને પ્રેરે છે તે અનેક ગુણો ધરાવતો વ્યક્તિવાચક પદાર્થ હોય છે, ત્યારે આ સાદચર્યમાં પ્રોત્સાહક વસ્તુનો તે ભાગ વધારે સૂક્ષ્મ એટલે કુલ એક અથવા વધારે બાવવાચક ગુણો પોતે જ હોય છે અને તેથી તેનાથી ઉત્પન્ન થતા સૂચકને એકધર્મી સૂચન કહેવાય છે.

✓ ઉદાહરણ તરીકે ચન્દ્રને જોતાં જ્યારે વીજળીના દીવાનું સૂચન થાય છે ત્યારે અહીં ચન્દ્રનું દર્શન પ્રોત્સાહક વસ્તુ છે. હવે આ પ્રોત્સાહક વસ્તુનો એક જ ગુણ પ્રકાશ આપણા મનમાં જુદો પડે છે અને વીજળીના દીવાનો પણ તેજ ગુણ છે અને આપણે જાણના હોવાથી અર્થોત્ આપણા મનમાં પ્રકાશ અને વીજળીના દીવાનો સંબન્ધ થયેલો હોવાથી ચન્દ્ર અને વીજળીના દીવા વચ્ચે પ્રકાશના તમામ ગુણવડે સાદચર્ય નિબન્ધન સાદચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. તે તેમજ ચન્દ્રને જોતા દડાનું સૂચન થાય ત્યારે પણ તે જે વચ્ચેનું

સાહચર્ય ગોળાના હોવાના સમાન ગુણવડે ઉત્પન્ન થાય છે. આવી રીતે અનેક ગુણ ધરાવનારી બે વસ્તુઓ વચ્ચે એક અથવા વધારે ગુણ સમાન હોવાથી હેમતું સાહચર્ય મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે; જો કે બીજા બધા ગુણધર્મોમાં તે બે વસ્તુઓ વચ્ચે કંઈ પણ સમાનતા ન હોય. ચન્દ્ર વીજળીના દીવા જેવો છે તથા દડા જેવો છે પરંતુ વીજળીના દીવા અને દડા તે વચ્ચે કંઈ પણ સમાનતા નથી કારણ કે તેઓ વચ્ચે કોઈ પણ મુખ્ય રીતે જણાતો એકજ ગુણ સમાન નથી. આ પ્રમાણે પદાર્થો વચ્ચેનું સાદર્ય અને હેમતા અમુક ગુણનું એકથ તે બંને એકજ છે. સાહચર્યનું સૂચન આવી રીતે ત્રણ પ્રકારનું હોય છે. સંપૂર્ણ સૂચન, અપૂર્ણ અથવા એકપક્ષી સૂચન અને એકધર્મી સૂચન. આ ત્રણ વચ્ચે મુખ્ય ફેર એ છે કે સંપૂર્ણ સૂચનમાં પ્રોત્સાહક વસ્તુનો દરેક ભાગ સુચવાયેલી વસ્તુના દરેક ભાગનું રમરણ કરાવે છે. અપૂર્ણ સૂચનમાં પ્રોત્સાહક વસ્તુના થોડા ભાગથી બીજી વસ્તુનું સૂચન થાય છે અને એકધર્મી સૂચનમાં પ્રોત્સાહક વસ્તુનો ફક્ત એક અથવા વધારે ગુણ તે ગુણવાળી બીજી વસ્તુનું સૂચન કરે છે.

ધ્વજાપૂર્વક ઉત્પન્ન થતા વિચારો ઉપર આપણે કંઈ ધ્વજાપૂર્વક પ્રયત્ન વિના મનમાં એક પછી એક ઉત્પન્ન થતા વિચારો વચ્ચેના સાહચર્ય વિશે જોઈએ. આ પ્રકારના વિચારો સમુદ્રના ગોળાની માફક ઝડપથી મનમાં ઉત્પન્ન થઈને નષ્ટ થાય છે અને તે વિચારો આપણા અનુભવની અમુક એક જ દિશામાં આપણા મનનો વ્યાપાર સંકુચિત કરી તે દિશા તરફના વિચારોનું સૂચન કેવી રીતે આપે છે તે જોવાનું છે. આ ધ્વજાપૂર્વક સૂચનમાં અમુક પ્રયોજન મનમાં રાખીને આપણે તે પ્રયોજનની સાથે સાહચર્ય ધરાવનારી વસ્તુઓના વિચારોનું સૂચન ઉત્પન્ન કરવા માગીએ છીએ. આપણા ધણાખરા વિચારો પોતાની જેમ ઉત્પન્ન થયેલા નહીં પરંતુ આવા પ્રયોજનવાળા હોઈ આપણી ધ્વજાવડે ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે. તેઓ હંમેશાં અમુક

વિષય વિશે હોય છે અને તે વિષયની આસપાસ તેઓ મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ઉપર વર્ણવેલા સૂચનમાં તો જે દિશામાં આપણા મનનો સામાન્ય રસ ક્ષણવાર વધારે હોય છે તે દિશાનો વિચાર સ્ફુરી આવે છે. પરંતુ આ પ્રકારના સૂચનમાં મનનો રસ કેવળ સામાન્ય નહીં પરંતુ અમુક વિષયમાં મંકુચિત થયેલો હોય આપણું ધ્યાન બીજા બધા વિષયોમાંથી નીકળી તે વિષયમાં જ ગ્રેસાયેલું રાખે છે. આવા પ્રકારના રસથી ઉદ્ભવતી વિચારગતિઓ ધર્મબાઈ અમુક ધારેલો હેતુ પુરા પાડવાના સાધનોના વિચારો તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે. અમુક હેતુ મનમાં હોય પરંતુ ત્હેને કળાશ્રુત કરતા માટેના સાધનો મેળવવા માટે તે હેતુની સાથે મનમાં સંબંધ અર્થાત્ સાદ-અર્થ ધરાવનારા વિચારોની શોધ કરવી તે ઉપપાદ્ય (Problem) કહેવાય છે. આ શોધ કરતી વખતે સાધનો પોતે ક્યા તથા કેવા છે તેની ખબર કોઈ વખત આપણને હોતી નથી પરંતુ કંઈ દિશામાં તે સાધનોના વિચારો શોધવાના છે તે દિશા તો આપણને ચોક્કસ રીતે વિદિત હોય છે. કારણ કે ત્હેનો હેતુ પોતે આપણને જણાયેલો હોય ને.

કોઈ પણ બુદ્ધી જવાયેલી વસ્તુને સંભારવાના પ્રયત્નમાં અને ઉપર જોવા પ્રમાણે મનમાં ધારેલા અમુક હેતુ કળાશ્રુત કરવાના સાધનોના વિચારોને શોધવાનો પ્રયત્ન એ બે વચ્ચે મુખ્ય ફેર એ છે કે પહેલા પ્રકારના પ્રયત્નમાં સંભારવાની વસ્તુઓ પૂર્વે આપણા અનુભવમાં આવી ગયેલી હોય છે જ્યારે બીજા પ્રકારના પ્રયત્નમાં સાધનો દળ આપણને જણાયેલા હોતા નથી પહેલા આપણે પહેલા પ્રયત્ન વિશે સ્થમભૂથ અને તે સ્થમભૂયા પછી બીજા પ્રકારનો પ્રયત્ન વધારે સ્પષ્ટ રીતે સ્થમભૂશે.

કંઈ પણ બુદ્ધી જવાયેલો વિચાર યાદ કરવા માગીએ તે અથવા મનમાં એકદમ સ્ફુરેલા વિચારના કારણે શોધવા માહીએ છીએ ત્યારે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મનની રિયતિ યામ છે અમુક ખરી જણાતી દિશામાં આપણે તે વિચારની શોધ કરીએ છીએ

પરન્તુ તે પોતે આપણી માનસિક દૃષ્ટિમાં હજી હોતો નથી. આપણા મનમાં તેની જગ્યા એક બંગ જેવી લાગે છે છતાં આ બંગ કેવળ ખાલી હોતો નથી. પરન્તુ ધણે વ્યાપારમય હોષ એક લોહસુંબકની માફક મનને પોતાની તરફ ખેંચે છે, શારીરિક શાસનના શબ્દોમાં કહીએ તો તે વિચારનો તન્તુ વ્યાપાર પ્રોત્સાહિત થયેલો હોય છે ખરો પરન્તુ તે પ્રોત્સાહન ઘણું ઝાણુ હોવાથી માનસિક સૃષ્ટિમાં તેનો આવિર્ભાવ યદ્ય શક્યો નથી. ઉદાહરણ તરીકે ધારો કે કાંઈ માણસને ગમે અઠવાડીએ એક વિચાર આવ્યો હોય પરન્તુ તેને બૂલી ગયો હોય અને હવે તેને સંભારવા માગે છે. તે તેના મનમાં વિચારની સાથે સાહચર્ય ધરાવનારાં વિચારો એકઠા કરે છે ખરો પરન્તુ હજી તેઓ તે વિચાર પોતાને ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી. હવે જ્યારે આ સર્વે સહચારી વિચારો એકઠા થાય છે ત્યારે તેઓ સઘળાનું સંયુક્ત વશણુ તેના મનને તે વિચાર તરફ લઈ જવાનું હોય છે અર્થાત્ તેઓના તન્તુ વ્યાપારો પોતાના પ્રવાહોત્તે કે વિચારના તન્તુ માર્ગમાં લઈ જઈ ત્યાં તન્તુ વ્યાપાર ઉત્પન્ન કરે છે. પરન્તુ જ્યાં સુધી આ સહચાર્ય તન્તુ વ્યાપારોની સંખ્યા ઓછી હોવાને લીધે હેમના પ્રવાહોનું સંયુક્ત બળ જોઈએ તેટલું હોતું નથી ત્યાં સુધી તે તન્તુ વ્યાપાર જો કે પ્રોત્સાહિત થાય છે ખરો પરન્તુ તે પ્રોત્સાહન નજીક હોય છે. જ્યાં સુધી તેનું પ્રોત્સાહન આવી રીતે નજીક રહે છે ત્યાં સુધી આપણે તે વિચારની હદ પાસે જઈએ છોઈએ. હોષએ તેમ લાગે છે તથા તે વિચારને દર્શાવનારા શબ્દોના ઝાંખા સ્વરો જાણે કાનમાં વાગતા ન હોય તેમ લાગે છે પરન્તુ વિચાર પોતે મનમાં આવિર્ભૂત થતો નથી અન્તે જ્યારે તે વિચારની દિશામાંથી આપણા મનને આડે માર્ગે લઈ જાય તેવા વિચારોને મનમાંથી દૂર કરી તે વિચારની સાથે તથા પરસ્પર સાહચર્ય ધરાવનારી જેટલી બને તેટલી યત્નઓના વિચારો મનમાં બેગા કરીએ ત્યારે તેમનું સંયુક્ત બળ તે વિચારનું સ્મરણ કરાવવાને શક્તિમાન

યાય છે. અર્થાત્ એ સર્વે વિચારોના તન્ત્ર વ્યાપારોનું સામર્થ્ય જળ એટલું વધે છે કે તેઓના પ્રવાહો તે વિચારના ઝાંખી રીતે પ્રોત્સાહિત થયેલા તન્ત્ર માર્ગમાં ખેંચી એવું જળવાન પ્રોત્સાહન ઉત્પન્ન કરે છે કે જેથી તે વિચાર સ્ફુરી આવે છે. ઉદાદરણ તરીકે ધારો કે કોઈ વાત યાદ લાવવી હોય તો મનમાં કંમવાર લેની સાથે સાહચર્ય ધરાવનારા વિચારો જેમકે તે વાત સાંજે ફરવા જમી વખત થઈ હતી, તે વખતે અમુક મિત્ર સાથે હતો, અમુક વિષય વિશે ચર્ચા ચાલતી હતી, અમુક વિદ્યાળના મત સાથે લેનો સંબંધ હતો, અમુક પુસ્તકમાં તે પ્રથમ વર્ણવેલી હતી વિગેરે ઉત્પન્ન થયાંથી લેગના સામટા જળવડે તે વાત અતિ સ્મરણમાં આવે છે. આ સદચારી વિચારો પોતાની મેળે એક પછી એક મનમાં આવે છે અને જે કંઈ પ્રયત્ન આપણે કરવાનો છે તે તેઓ સર્વેને મનમાં રોડી રાખી લેમનો પરસ્પર સંબંધ જાણવાનો છે કે જેથી તેઓ સર્વેનું એકીકરણ થઈ લેમનો સામાન્ય સદચારી વિચાર મનમાં સ્ફુરી આવે.

હવે આપણે મનમાં ધારેલા ઘોષ હેતુના સાધક વિચારોને મનમાં શોધવાના પ્રયત્ન તરફ ફરીશું. ઉપરના પ્રયત્નમાં અને આમાં ફેર એટલો જ છે કે સ્મરણ કરવામાં જ્યારે અનેક વિચારો મનમાં લાવી લેમના સાહચર્ય જળ વડે કોઈ એક ઝાંખી રીતે મનમાં કહેલા વિચારને સંભારી શકાય છે ત્યારે અહીંયા અમુક એક ઉદ્દેશ સંબંધી જે જે કંઈ આપણે જાણતા હોઈએ તે સર્વેમાંથી તે ઉદ્દેશ જોમનાથી સિદ્ધ થઈ શકે તેવા પરસ્પર નિયમપૂર્વક સાહચર્ય ધરાવતા અનેક સાધનોના વિચારો મનમાં લાવી અન્તે તેઓમાં પરસ્પર રહેલા નિયમપૂર્વક સાહચર્યના સંયુક્ત જળવડે તે ઉદ્દેશની સિદ્ધિ પોતે શોધી શકાય છે. સર્વે પ્રકારની શોધો કરનારાઓના મનમાં આ પ્રમાણે વ્યાપારો યાય છે. ધારો કે કોઈ અમુક વસ્તુની સંબંધમાં આપણે ઘણી જાણતો જાણીએ છીએ પરન્તુ તે કેવી રીતે સિદ્ધ થઈ શકે છે તેનું સ્પષ્ટ અર્થાત્ લેના કારણો આપણે જાણતા

નથી. હવે ત્હેની સિદ્ધિ મેળવવા માટે આપણે શુ કરીએ છીએ? તે વસ્તુ વિષે જેટલી જાણતો જણાય તેટલી જાણી તે સર્વેમાંથી તેની સાથે તથા પરસ્પર સાધ્ય સાધન, કાર્ય કારણ વિગેરે નિયમ-પૂર્વક સંબન્ધ ધરાવનારી જાણતોનો ક્રમ મનમાં ગોઠવીએ છીએ અને આ ક્રમ ઉપર આશ્રય થઈ આપણું મન તે વસ્તુના રહસ્ય અથવા સિદ્ધિના શિખર ઉપર જઈ પહોંચે છે. આવી રીતે નિયમપૂર્વક ક્રમ રચવો ત્હેમા જ ખરો પ્રયત્ન તથા સુદ્ધિનો અમત્કાર રહેલો છે.

મહાન્ શોધકો કે જેઓ અમુક શોધની સિદ્ધિ કરવા માટે યોગ્ય તથા યોગ્યસ સાધનો પસંદ કરી ત્હેમની નિયમપૂર્વક યોજના રચે છે, તેઓ તથા મહાન્ ચિન્તકો કે જેઓ અમુક મતને સિદ્ધ કરવા માટે યોગ્ય અને યોગ્યસ કારણો શોધી ત્હેમને નિયમપૂર્વક ક્રમમાં ગોઠવે છે તેમજ મહાન્ રાજ તન્ત્રિઓ કે જેઓ રાજનીતિનો અમુક હેતુ પાર પાડવા માટે યોગ્ય યુક્તિઓ રચી રાજતન્ત્રની જાળ રચે છે તેઓના મનમાં ધણા મોટા પ્રમાણમાં પરંતુ આજ પ્રકારનો વ્યાપાર થાય છે. તેઓ સર્વે જ્યાં સુધી પોતાના હેતુની સિદ્ધિ ન મેળવી શકે ત્યાં સુધી તે વિષય મનમાં ગોઠવ્યા કરે છે કે જેથી તે વિષય સંબન્ધી વિચાર ઉપર વિચાર ઉત્પન્ન થવાથી અન્તે પોતાને જોઈતો વિચાર મનમાં રહુરી આવે છે. આવો વિચાર આવતાં કોઈ વખત મહિનાઓ અથવા વરસો પણ થઈ જાય છે. જેમ વિષય વધારે ઝુંચવાડા બરેલો તેમ વિચાર કરતાં સમય વધારે લાગે છે અને ધણા શોધકો તથા ચિન્તકો વરસો સુધી વિચાર કર્યા પછી પોતાનો હેતુ પાર પાડી શકે છે. પરંતુ ત્હેની સાથે એ પણ યાદ રાખવાનું છે કે કોઈ પણ વસ્તુનું સ્મરણ કરવામાં અથવા ત્હેના વિશે કંઈ રહસ્ય શોધવાના સાહચર્યના નિયમને અનુસરીને અમુક યોગ્યસ દિશાઓમાં વિચાર કરવામાં આવે તો તે સ્મરણ અથવા શોધ વધારે ઝડપથી ખની શકે છે. આ પ્રમાણે કોઈ વિચારને યાદ લાવવામાં ત્હેની સાથે મુખ્ય સંબન્ધ ધરાવનારી જાણતોના પ્રકારની

જ અનેક બાબતો મનમાં લાવ્યાથી થોડા વખતમાં તે યાદ આવે છે. જેમકે કોઈ વિચાર જે જે સ્થળોમાં આપણને આવી શક્યાનો સંભવ હોય તે તે સ્થળોને એક પછી એક મનમાં લાવ્યાથી તેનું સહચારી સ્થળ મનમાં આવતાં તે વિચાર પોતે જ યાદ આવે છે. અથવા કોઈ વિચારને યાદ લાવવા માટે જે જે માણસો સાથે તે વિચાર સંબંધી વાત કર્યાનું યાદ હોય ત્હેમને એક પછી એક સંભારી જઈએ અથવા કોઈ પુસ્તકમાં વાંચ્યો હોય તો જે જે પુસ્તકો થોડા વખત ઉપર વાંચ્યાં હોય ત્હેમને ક્રમવાર સંભારી જઈએ; કોઈ માણસને યાદ લાવવો હોય તો અમુક ધંધાઓ, અમુક સ્થળો અથવા અમુક અવસ્થાઓ મનમાં તપાસી જઈએ, આવી રીતે સાહચર્યના નિયમ પ્રમાણે સંભારેલી વસ્તુઓમાંથી એકાદ વસ્તુ તો આપણે જોઈતી વસ્તુ સાથે સંબંધ ધરાવતી હોય તેનું જ સૂચન કરે છે અથવા તો સૂચન કરવામાં મુખ્ય મદદ કરે છે. અન્યે આ સર્વની સાથે એટલું પણ યાદ રાખવાનું છે કે સાહચર્યના નિયમ પ્રમાણે સ્મરણ તથા વિચાર કર્યા છતાં પણ જે પુરોણું મગજ ઉત્તમ પ્રકારનું હોઈ ત્હેમાં યતા તન્તુ બાપારો બગવાનું હોય છે તેઓને બીજાઓ કરતાં ખરા વિચારો વધારે વખત તથા વધારે ઝડપથી આવે છે. |

આવી રીતે પોતાની મેળે આવતા તેમજ ઇચ્છાપૂર્વક ઉત્પન્ન થતા વિચારો વચ્ચે સાહચર્યના વિવિધ પ્રકારોનું વિવરણ થઈ ચકે છે. આ સર્વેમાં ઓતસાદક વસ્તુ અને સૂચવાયેલી વસ્તુ વચ્ચે જમે તે જાતનો સંબંધ હોઈ શકે. તે બન્ને વચ્ચેનો સંબંધ એક સ્થળમાં હોવાને લીધે હોય અથવા એકજ વસ્તુના લાગો હોવાને લીધે હોય અથવા ત્હેમના સાધર્મ્યને લીધે હોય અથવા વૈધર્મ્યને લીધે હોય પરન્તુ ત્હેમની વચ્ચે મનમાં સાહચર્ય બંધાવાનો નિયમ તો એ એકજ છે કે તે બન્ને વસ્તુના માનસિક અનુભવ વખતે ઉત્પન્ન થયેલા તન્તુ બાપારો એક સાથે અથવા એક પછી એક તરત અનેક વખત

પ્રોત્સાહિત થયા હોવા જોઈએ કે જ્યેષ્ઠી લેખનો એક વ્યાપાર ઉત્પન્ન થતાં તેઓના પ્રવાહવડે બીજા તન્તુ વ્યાપારને પ્રોત્સાહિત કરે. આવી રીતે પ્રોત્સાહિત થયું તેજ સર્વે પ્રકારના સાહચર્યનું ઉત્પત્તિ કારણ છે. સર્વે વસ્તુઓ વચ્ચે સાહચર્ય હોય પરન્તુ તે સાહચર્ય પોતે આપણા મનમાં સાહચર્ય ઉત્પન્ન કરતું નથી. કારણ કે સાધર્મ્ય તો આવી રીતે સાહચર્ય બંધાવાના પરિણામે પ્રદર્શ થાય છે. આ પ્રમાણે ઉપર જણાવેલા સાહચર્યના ધણા પ્રકારો આ એક જ નિયમને અનુસરે છે. દરેક પ્રકારમાં સૂચવાયેલો વિચાર ઉત્પન્ન થવાનું કારણ એ જ છે કે તેના તન્તુ વ્યાપારો પૂર્વે પ્રોત્સાહક વસ્તુના થોડા અથવા વધારે તન્તુ વ્યાપારોની સાથે પ્રોત્સાહિત થયેલો હોય છે. સાહચર્યનો નિયમ ઉપર આપણે જોયું તેમ દેવના નિયમ ઉપર રચાયેલો છે. કારણ કે એ તન્તુ વ્યાપારો વચ્ચે સાહચર્ય બંધાવાનું કારણ તન્તુઓમાં પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલા પ્રવાહોના સંસ્કારોને સાચવી રાખવાનો મુખ્ય શુભ હોવાનું છે. {

પ્રકરણ ત્રેમું.

કાળનું જ્ઞાન.

આ પ્રકરણમાં વખત અર્થાત્ કાળનું જ્ઞાન આપણા મનમાં કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે તથા તેનું સ્વરૂપ શું જણાય છે તે હુંકામાં જોઈશું. સામાન્ય રીતે કાળ એક પછી એક ક્ષણોની પરંપરા તરીકે જણાય છે. પરન્તુ કોઈ પણ ચાક્ષતા કાળનું નિરીક્ષણ કરવા જઈશું તો આપણને શું જણાય છે? જેવું તે કાળનું નિરીક્ષણ કરવા જઈએ છીએ તેવા તે કાળ જતો રહે છે અને તેની પછીનો કાળ તેની જગ્યા લે છે. અર્થાત્ 'હાલ ચાલતો કાળ' તે પોતે સ્પષ્ટ રીતે આપણા નિરીક્ષણને વશ થતો નથી અને આપણને તેના

વિગે જે જ્ઞાન મળે છે, ને તેના પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરતાં સ્મરણમાં કલ્પનાથી વધારે મળે છે પરંતુ જો કે તેનું નિરીક્ષણ થઇ શકતું નથી. પણ આ ઉપરથી કાળના કોઈપણ ભાગનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કંઈ દેવ નહીં એમ માનવાનું કારણ નથી. કાળની પરંપરામાંથી જેટલો ભાગ એક સાથે એટલે કે વર્તમાન સમય તરીકે મનના પ્રદેશમાં જળણી શકાય તેને કાળના જ્ઞાનનું એકમ કહી શકાય. અર્થાત્ આ એકમ તે કાળની ચાલતા કાળ તરીકે મનમાં હોવાની મુદત છે. આ મુદતની શરૂઆત તથા અન્ત એમ બે છેડાઓ હોય છે અને આ બે છેડાઓ વચ્ચે અનુક્રમનો સંબંધ હોય છે. અત્રે એટલું માત્ર રાખવાની જરૂર છે કે આ બે છેડાઓ જો કે તેમની વચ્ચે અનુક્રમનો સંબંધ દર્શાવે છે. પરંતુ તે છેડાઓ આપણા મનમાં જુદી જુદી ક્ષણે નહીં પરંતુ કાળના એકમના જુદા જુદા ભાગો તરીકે જ પ્રદર્શ થાય છે. એટલે કે કાળના એકમની શરૂઆતનું પહેલાં જ્ઞાન થાય, પછી તેના અન્તનું જ્ઞાન થાય અને તે પછી તે બે છેડાઓ વચ્ચે રહેલી કાળની મુદતનું અનુમાન થાય—એ પ્રમાણે હોતું નથી પરંતુ કાળનું એકમ તેની અંદર રહેલા બે છેડાઓ સાથે એક સામકુ જ ગણાય છે. આ એકમનું તે એક સાદી નહીં પરંતુ અનેક ભાગોની બનેલી વસ્તુ છે અને જો કે ધ્યાનવડે આ ભાગોનું પૃથક્કરણ થઇ શકે છે પરંતુ તે ભાગો કાળના એકમમાંથી જુદા પાડી શકાય તેવા નથી.

આવી રીતે કાળની પરંપરામાંથી થોડી ક્ષણોનું જ એક સાથે એટલે મનની એક જ ઝાંખીમાં જ્ઞાન થઈ શકે છે, અને વધારે ક્ષણોવાળા કાળનું જ્ઞાન કૃત્રિમ રીતે ઉત્પન્ન કરેલી સંજ્ઞાઓ જેમકે કલાક, દિવસો વિગેરે વડે થાય છે. એક કલાક કાળના અનેક એકમોનો બનેલો હોય છે. પરંતુ આ એકમોનો સરવાળો આપણા મનમાં એક સાથે કંઈ પણ પ્રત્યક્ષ મનોવ્યાપાર ઉત્પન્ન કરતો નથી. હવે આવું એકમ કેટલી રોકડોનું બનેલું છે તે ચોક્કસ રીતે જળણી

શકાય નથી પરંતુ કાળની એકી વખતે ગ્રહણ થઈ શકતી લાગ્યામા લાખી મુદત બાર સેકન્ડની જણાઈ છે છતાં હુકામા હુકી મુદત સેકન્ડના ઘંટ મા ભાગ જેટલી જણાઈ છે એટલે બે વીજળીના તનખા ઉત્પન્ન થવામા જ્યારે બીજા પહેલા પછી સેકન્ડના ઘંટ મા ભાગ પછી ઉત્પન્ન થયો ત્યારે તે બે એક સાથે નહીં પરંતુ ક્રમવાર ઉત્પન્ન થયા છે એમ જણાયુ. આથી ઓછા ભાગમા જો બીજો પહેલા પછી ઉત્પન્ન થયો હોત તો તે બે વચ્ચે કાળનો કંઈ પણ ફેર છે એમ જાણી શકાત નહીં અર્થાત્ ઘંટ સેકન્ડના ઘંટ મા ભાગ કરતા ઓછા કાળની મુદત જલુવાની આપણામા શક્તિ નથી |

હવે કાળ હમેશા આપણને વસ્તુઓના ક્રમરૂપે જણાય છે અને તેથી ખાલી કાળ એટલે કે કોઈ પણ વસ્તુનો ક્રમ નહીં પરંતુ એકલો ક્રમ પોતે આપણે જાણી શકતા નથી કારણ કે ક્રમ કોઈ બે વસ્તુઓ શિવાય ઉત્પન્ન થતો નથી | આપણે આખો મીચીને બેઠા હોઈએ અને જહાગની કોઈ વસ્તુ ઉપર ધ્યાન આપ્યા શિવાય ફક્ત કાળની ગતિ ઉપર જ ધ્યાન આપીએ તો આપણને ખાલી કાળ જણાય છે એવું આપણે કોઈ વખત ધારીએ છીએ પરંતુ આ એક આન્તિ જ છે. આવી સ્થિતિમા આપણને કાળની જે ગતિ જણાય છે તે ખાલી ક્રમને લીધે નહીં પરંતુ આપણા મનો-વ્યાપારો જે નિરન્તર થયા જ કરે છે તેમના ક્રમને લીધે જણાય છે. આવી રીતે કાળની ગતિ કોઈ વસ્તુઓ કાગમા જણાવાને લીધે તથા તે વસ્તુઓના સમરૂપને લીધે આપણે જાણીએ છીએ. જેવી રીતે કોઈ પણ વસ્તુના દિશા હોવા શિવાય માન ખાલો દિશું એટલે વસ્તુની દિશાઓનું જ્ઞાન થતું નથી તેની જ રીતે વસ્તુઓ જોમા મનોવ્યાપારોના પણ સમાવેશ થાય છે તેમના ક્રમ શિવાય માત્ર ખાલી ક્રમ આપણને જણાતો નથી. અને જેવી રીતે આખો બંધ કરી દીધા પછી પણ જાણા તેજવાગુ કાળા મંત્રનું જ્ઞાન આ-

પણને જાણાય છે તેવી રીતે વસ્તુઓમાથી આપણે ગમે તેટલું મન
ખેંચી લઇએ પરંતુ હોવી રિયલિટીમાં પણ એવનનો વ્યાપાર જાણી
રીતે પણ જાણ્યા વિના રહેતો નથી. હૃદયના ધનકાગઝો, શ્વાસો
શ્વાસની ક્રિયા, ધ્યાનના છૂટાછવાયા વ્યાપારો, કમ્પનામાથી પસાર
થતા તૂટક શબ્દો તથા વાક્યો વિગેરે વ્યાપારો આવી રિયલિટીમાં
જાણાય છે આ સર્વે વ્યાપારો એક પછી એક ઉત્પન્ન થતા
ભાગોના બનેલા હોય છે. અને તેથી તેઓમાં ફેરફાર થાય છે એવું
જ્ઞાન આપણને અવશ્ય હોય છે અને આ ફેરફારના જ્ઞાનને અગ્રે
કાળની જે મુદતમાં તે ફેરફારોનો વ્યાપાર ચાલુ રહે છે તેવું પણ
જ્ઞાન થાય છે. કારણ તે ફેરફાર એટલે ક્રમનું જ્ઞાન થવું એ કાળના
જ્ઞાનની મુખ્ય સરત છે

હવે કાળનું વધન જાણવાના વ્યાપારમાં આપણે ઉપર જોઈ
ગયા તેમ કાળને પ્રત્યક્ષ રીતે તો કટકે કટકે જ જાણી શકીએ છીએ
અને આવા કકડાઓને સ્મરણમાં ભેગા કર્યાથી કાળના વધનનું
જ્ઞાન થાય છે. અર્થાત કાળનું વધન આપણને કાળના જુદા જુદા
કકડાઓના ક્રમ રૂપે જ જણાય છે. અત્રે એટલું યાદ રાખવાનું છે
કે કાળનું જે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન આપણને મળે છે, તે પોતે તો એક
ચાલુ એટલે કકડા વિનાનું પ્રત્યક્ષ છે પરંતુ કાળનું વધન આપણને
કાળના કકડાઓના પ્રત્યક્ષોવડે જણાવું હોવાથી એક ચાલુ વધન
તરીકે પ્રત્યક્ષ રીતે જણાવું નથી જેવી રીતે એક ચાલુ અવાજને
આપણે ‘એજ અવાજ છે’ ‘એજ અવાજ છે’ એમ ક્રમવાર મનમાં
કટકે કટકે ગ્રહણ કરીએ છીએ તેવી રીતે કાળના ચાલુ વધનને,
પણ કટકે કટકે ગ્રહણ કરીએ છીએ આવી રીતે કાળની કાંઈ પણ
મુદત કેટલી મોટી છે તે જાણવા માટે તે મુદત કેટલા કકડાઓની,
બનેલી છે તે જાણવાથી સ્વમજી શકાય છે પરંતુ થોડા ઘણા કકડા
ઓના પ્રત્યક્ષો અનુભવ્યા પછી જેમ તે વધતા જાય છે તેમ હોમની
અસર જાણી થતી જાય છે, અને તેથી તે અસર મનમાં ટકારી

રાખવા માટે કંઈ ઉપાય લેવો પડે છે. આ ઉપાય એ છે કે કાળના અમુક એક મુદતવાળા કટકાને એકમ તરીકે રચાવી આવા એકમોની સંખ્યા મેરોડે અથવા યન્ત્રવડે ગણવી. ઘડીઆળ તે એક આતું યન્ત્ર છે. અમુક એક કાળનો કકડો જહેને સેકન્ડ કહીએ છીએ તેને કાળનું એકમ માની ગીનીટ, કલાક, દિવસ, અઠવાડિયું, મહિનો, વરસ વિગેરેનો પ્રજન્ધ કાળનું વહન માપવા માટે રચીએ છીએ. આ સર્વે કાળનાં સૂચક નામો છે અને આવા સૂચન વ્યાપાર વડે કાળની મોટી મોટી મુદતોનું જ્ઞાન થઈ શકે છે. કાળની કોઈ મુદત વિષે વિચાર કરવો હોય તો તે મુદતને સૂચવનારાં નામો તથા તારીખો મનમાં લાવ્યાથી તે યદી શકે છે. હાલના સમય અને ખેલો સદી વચ્ચેના કાળની મુદત, હાલનો સમય અને દસમી સદી વચ્ચેના કાળની મુદત કરતાં વધારે છે પરન્તુ તે વધારે મુદતનું આપણને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન હોતું નથી; ઇતિહાસના અભ્યાસીના મનમાં આ મોટી મુદતથી નાની મુદત કરતાં વધારે તારીખો તથા જનાવોનું સૂચન થશે અને તેથી તે મુદત કરતાં વધારે ભરેલી લાગશે ખરી પરન્તુ આવી રીતે જનાવો તથા તારીખોથી ભરેલું લાગણું તે કંઈ તે કાળનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન નથી પણ તારીખો વડે કાળની લંબાઈનું સૂચન છે. જેવી રીતે માછલોની સંખ્યાવડે દિશાઓના અન્તરનું તેવી રીતે તારીખોની સંખ્યાવડે કાળના અન્તરનું સૂચન થાય છે.

હવે કાળની લંબાઈની ગણતરીમાં કેટલાએક તફાવતો જણાય છે તે જોઈશું. સામાન્ય રીતે વિવિધ અને રસવાળા જનાવોથી ભરેલો કાળ જતાં ટુંકો લાગે છે પરન્તુ પાછળથી સ્મરણમાં લાંબો જણાય છે. આથી ઉલટી રીતે જનાવો વિનાનો કાળ જતાં લાંબો લાગે છે પરન્તુ પાછળથી સ્મરણમાં ટુંકો જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે મુસાફરી કરવામાં અને જેવા લાયક જગ્યાઓ જેવામાં કહાડેલું એક અઠવાડિયું પાછળથી ત્રણ અઠવાડિયા જેટલું મોટું લાગે છે અને મંદલાડમાં કહાડેલો મહિનો પાછળથી સ્મરણમાં એક દિવસ જેટલો

હુંકો જણાય છે. કોઇ કાળની વસ્તુઓ તથા બનાવો જેમ સ્મરણમા વધારે જણાય તેમ તે કાળ લાખો જણાય છે, અને ને કાળમા ઓછા બનાવો બનેલા હોય છે અથવા એક જ પ્રકારના બનાવો હોય છે તે કાળ પાછળથી હુંકો જણાય છે.

ખીજે એક આભાસ એ છે કે કાળની એક જ મુદત જેમ આપણે મોટા થતા જમએ છીએ તેમ હુંકો જણાય છે. એક વૃદ્ધ પુરુષ પોતે છોકરો હોય ત્યારે તેની ભૂતકાળની જીવનની જીવન જણાય તેના કરતા વૃદ્ધ થયા પછી તેની ભૂતકાળની જીવનની જો કે તે પહેલાની ભૂતકાળની જીવનની કરતા ઘણી લાંબી છે છતાં તેના કરતા વધારે લાંબી જણાતી નથી આનું કારણ એ છે કે ઘણા પુરુષોની જીવનમા પ્રૌઢાવસ્થામા બનેલા બનાવો એક જ પ્રકારના હોય છે અને તે અવસ્થા સ્મરણમા હુંકો લાગે છે, તેમજ પહેલાના બનાવો સ્મરણમાથી ધીમે ધીમે જતા રહે છે અને તેથી પરિણામ એ થાય છે કે વૃદ્ધાવસ્થામા પાછળના કાળના સ્મરણો ઓછા હોવાથી તે કાળ હુંકો જણાય છે. જ્યારે આપણે કોઇ કાળમા કામને લીધે બહુ પ્રવૃત્ત હોઇએ છીએ ત્યારે તે કાળ જતા હુંકો જણાય છે અને કોઇ કાળ કશાની વાટ નોવામા અથવા કંટાળાની સ્થિતિમા કહાડવો હોય તો તે લાંબો જણાય છે અમુક કાળ જ્યારે બનાવોથી ભરેલો ન હોય અથવા તો કોઇ વસ્તુ ઉપર લક્ષ્ય ચોટતું ન હોય તો પછી તે કાળની ગતિ ઉપરજ લક્ષ્ય ચોટી છે અને જ્યારે આવી ગતિ ઉપરજ મન રોકાયેલું હોય છે ત્યારે વખત બણે જતો જ ન હોય તેમ લાગે છે. આખો બંધ કરી હોય અને એક મીનીટ પુરી થાય ત્યાં સુધી આખો ન ઉઘાડવાનું કોઇએ કહ્યું હોય તો તે મીનીટ લાંબી જણાય છે, કારણ કે મીનીટ પુરી થઇ કે નહીં તે જોવામા જ મન રોકાય છે. આ ઉપરથી સ્મરણની કે કોઇ વખત કહાડવો હોય ત્યારે ઉત્તમ માર્ગ એ છે કે મનને એવી પ્રવૃત્તિમા રાખવું કે કેટલો વખત ગયો છે તે જોવાનો મનને

અવકાશ જ રહે નહિ. રસવાળા ખનાવેને લીધે જ કાળ દુંકા જણાય છે અને માત્ર કાળના વહન ઉપર ધ્યાન આપવું એ અત્યંત નિરસ વ્યાપાર છે. કોઈ પણ કાળમાં કંટાળાની લાગણી હોવી તે કાળની સ્થાને થવા ખરાબર છે.

અનંત કાળના જ્ઞાન સંજ્ઞાથી એક બાબત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે. આ બાબત એ છે કે કોઈપણ કાળે ત્હેના ભૂતકાળના મનોવ્યાપારોનું જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તે ભૂતકાળમાં નહીં પરંતુ તે કાળમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ મનોવ્યાપારોના ક્રમ જ્યારે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે ખાસ કરીને તે સમયે જ ક્રમનું જ્ઞાન થવું એમ હોતું નથી. મનોવ્યાપારો ક્રમમાં હોવા અને પોતાના ક્રમનું તેઓને જ્ઞાન થવું એ બે વચ્ચે ત્રેય અને ચોથા જેટલો ફેર છે. મનોવ્યાપારોનો ક્રમ થવો એ કંઈ ત્હેમનો જ્ઞાન વ્યાપાર હોવા સમાન નથી. આવો જ્ઞાન વ્યાપાર તે ક્રમના મનોવ્યાપારો કરતાં એક જુદો જ વ્યાપાર છે. અને તે વ્યાપાર વડે જ્યારે ભૂતકાળમાં અનુભવેલા ક્રમનું સ્મરણમાં જ્ઞાન થાય છે ત્યારે જ ઉત્પન્ન થાય છે. જેવી રીતે કેમેરાના કાચ ઉપર પાસેની તથા દૂર વસ્તુઓનું એક સામટું ચિત્ર પડે છે તેવી રીતે વર્તમાન સમયના ચેતનમાં ભૂતકાળમાં ક્રમવાર અનુભવેલી વસ્તુઓનું એક સામટું ચિત્ર પડે છે. વિચાર કરતાં સહજ રીતે જણાશે કે જો ક્રમની અનેક વસ્તુઓને એક સામટી જાણનાર અને ક્રમના વ્યાપારથી સ્વતંત્ર એવો એક વ્યાપાર ના હોય તો ક્રમનું જ્ઞાન જ આપણને થાય નહિ. ઉપર આપણે જોઈ ગયા કે અમુક સેકન્ડો (વધારેમાં વધારે બાર સેકન્ડો) સુધી આપણને કાળનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે, એટલે કે આટલા સમયમાં, વસ્તુઓ અથવા મનોવ્યાપારોનો ક્રમ એકસામટો જણાઈ શકે છે. આવી રીતે થોડી સેકન્ડ સુધી પણ ક્રમવાળી વસ્તુઓને એકસામટી જાણવાની આપણા ચેતનની શક્તિ તે કાળના જ્ઞાનનું મૂળ કારણ છે. આવા એક સામટા જ્ઞાનની વસ્તુઓ આપણા

મનમાં દમોશા બદલાતી રહે છે અને મનમાં ઉત્પન્ન થઈને બહાર ગયા પછી પાછી જે ક્રમમાં ઉત્પન્ન થઈ હોય તે ક્રમમાં તેની આગળ પાછળની વસ્તુઓ સાથે સ્મરણમાં આવી શકે છે. અત્રે એટલું જાણવાની જરૂર છે કે કોઈપણ વ્યાપારનું મનમાં આવીને નીકળી ગયા પછી તેનું સ્મરણ થવું અને મનમાં તેના ઉત્પન્ન થયા પછી તરત 'દમજાન તે થઈ ગયો છે' એવું કાળનું અર્થ જ્ઞાન હોવું એ તદ્દન જુદા વ્યાપારો છે. આવો બીજો વ્યાપાર તો સ્મરણશક્તિ વિનાના પ્રાણીઓમાં પણ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. અર્થાત્ કાળનું જ્ઞાન અને સ્મરણ એ બે જુદી વસ્તુઓ છે અને કોઈ પ્રાણીમાં સ્મરણ-શક્તિ ન હોય પરંતુ ઘોડું તથા ઝાણું જ્ઞાન હોઈ શકે ખરું.

પ્રકરણ ચૌદમું.

સ્મરણ શક્તિ.

પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલો કોઈપણ મનોવ્યાપાર/એક વખત મનની બહાર આવ્યા પછી તેનું ફરીથી જ્ઞાન થવું તેને સ્મરણ કહેવાય છે. અર્થાત્ કોઈપણ વસ્તુનું જ્ઞાન થતાની સાથે તેને આપણે પૂર્વે અનુભવી ગયા છીએ એવું અધિક જ્ઞાન થાય તેને સ્મરણ વ્યાપાર કહી શકાય. આ વ્યાપારમાં પ્રથમ જરૂરનું એ છે કે સ્મરણનો વ્યાપાર તેના મૂળ વિચારની માનસિક આકૃતિ તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે પરંતુ આ આકૃતિ પોતે સ્મરણ વ્યાપાર નથી. તે તો ફક્ત તેને મૂળ વ્યાપારની એક બીજી આકૃતિની નજીક જણાય છે. ઘડીઆળના એક પછી એક ટકોરા સાંભળીએ છીએ ત્યારે દરેક ટકોરા તેની પેલાના જેવા જ જણાય છે પરંતુ તે ટકોરા પેલા ટકોરાના સ્મરણ રૂપે જણાતો નથી કોઈ વસ્તુનો અનુભવ હોવાજ રૂપમાં મનમાં ફરીથી થાય તેમાં જ સ્મરણ વ્યાપાર રહેલો.

નથી. મૂળ વ્યાપાર તથા રમરણુનો વ્યાપાર બન્ને એક ખીમથી
 જણાઈ છે. અને રમરણુનો વ્યાપાર તે મૂળ વ્યાપારની ફક્ત દ્વિતીય
 આવૃત્તિ નહીં પરંતુ તેના રમરણુ તરીકે જણાવવા માટે ખીમ એક
 અગત્યની સરત એ છે કે મનમાં સ્પુરેલો વ્યાપાર ભૂતકાળમાં અનુ-
 ભવેલા તેના મૂળ વ્યાપારના સંબંધ પરત્વે હિલ્લચલે જોઈએ.
 અર્થાત્ મનમાં સ્પુરેલી વસ્તુ ત્યારેજ રમરણુવ્યાપાર તરીકે જણાય
 કે વ્યારે જે જે વસ્તુઓના સંબંધમાં તે વસ્તુનો ભૂતકાળમાં અનુ-
 ભવ થયેલો હોય તે વસ્તુઓ પણ તે વસ્તુની સાથે પૂર્વે અનુભ-
 વાયેલા ક્રમમાં મનમાં સ્પુરે આવે. જેમકે કોઈ વસ્તુ ક્યારે જોઈ
 હતી, ક્યા જોઈ હતી, કોની સાથે જોઈ હતી વિગેરે તે વસ્તુની
 સહચારી વસ્તુઓની વિચારમાળા તે વસ્તુની સાથે મનમાં સ્પુરે આવે
 ત્યારે તેનું રમરણુ કરી શકાય. આ ઉપરાંત એક ખીમ સરત એ
 છે કે આ વ્યાપારમાં રમરણુ થયેલી વસ્તુના માત્ર ભૂતકાળનું રમરણુ
 થાય તેટલીજ જરૂર નથી પરંતુ ભૂતકાળનો અનુભવ પોતાનોજ
 હતો એમ જ્ઞાન હોવું જોઈએ. અર્થાત્ રમરણુનો વ્યાપાર હંમેશા
 પારકાએ નહીં પરંતુ પોતેજ અનુભવેલી વસ્તુની પુનઃસર્જિત તરીકે
 ઉત્પન્ન થવો જોઈએ. આવી રીતે પ્રત્યેક રમરણુ વ્યાપારની મુખ્ય
 શરતો એ છે કે પ્રથમ તે વ્યાપાર ભૂતકાળમાં અનુભવાયેલો છે
 એમ જ્ઞાન હોવું જોઈએ, ખીલું ભૂતકાળમાં જે જે મુખ્ય વસ્તુઓના
 સંબંધમાં તેનો અનુભવ થયો હોય તે વસ્તુના જ્ઞાનની સાથે તે વ્યાપાર
 ઉત્પન્ન થવો જોઈએ એટલે કે આપણા ભૂતકાળના અનુભવમાં રમરણુની
 વસ્તુનું શું સ્થાન છે તેનું જ્ઞાન થવું જોઈએ અને ત્રીજું તેના મૂળ
 વ્યાપાર પોતાના જ અનુભવના અંગ તરીકે જણાતો હોવો જોઈએ.
 ઉપર પ્રમાણે રમરણુ વ્યાપારનું પૃથક્કરણ થઈ શકે છે. દરે
 આ વ્યાપાર ઉત્પન્ન થવા માટે એ પેટા વ્યાપારો ચલાવી જરૂર
 હોય છે. એક તે રમરણુ થયેલી વસ્તુના સંસ્કારનું મગજમાં સચવાઈ
 રહેવું અને ખીલું તે વસ્તુનું સ્મરન અર્થાત્ રમરણુ થવું. આ બન્ને

વ્યાપારોની ઉત્પત્તિ સાદચર્યના નિયમ વડે સ્વમજ્જા શકે છે. આ બેમાંથી બીજી એટલે સૂચનનો વ્યાપાર આપણે પડેલાં લક્ષણો, ઉપરના પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા કે કોઈપણ જે વસ્તુઓ વચ્ચે આપણા મનમાં સાદચર્ય બંધાયેલી હોવાના એકનો અનુભવ થતા બીજાનું સૂચન થાય છે. હવે કોઈ પણ સ્મરણ વ્યાપાર આવડે સૂચન વિના થઈ શકે નથી. આ સંબંધમાં જેમ્સ મીલ્સ નામનો માનસશાસ્ત્રી નીચે પ્રમાણે લખે છે: “કોઈપણ મનુષ્ય પોતાના મનની એક પ્રકારની સ્થિતિ જોઈને સાલગવાની સ્થિતિ કહેવાય છે. હોનાથી અજાણ્યો નથી. આ સ્થિતિમાં એટલું તો ચોક્કસ હોય છે કે જે વિચાર આપણે મનમાં લાવવા માગીએ છીએ તે પોતે તે વખતે ત્યાં હોતો નથી. હવે ત્યારે મનમાં લાવવાનો પ્રયત્ન આપણે કઈ દિશા તરફ કરીએ છીએ? જો કે તે વિચાર પોતે આપણા મનમાં હોતો નથી છતાં તે વિચારની સાથે સંબંધ ધરાવનારા ઘોડા ઘણા વિચારોની મનમાં જરૂર હોય છે અને હોવાનો એકાદ આપણે જોઈતા વિચારનું સૂચન કરશે એવી આશાથી તે વિચારોને એક પછી એક મનમાં ઉઠાવવા જોઈએ છીએ અને જે વિચાર આ પ્રમાણે સૂચન કરે છે તે સ્મરણ આવેલા વિચાર સાથે સાદચર્ય ધરાવનારો જ હોય છે. ધારો કે હું કોઈ જુની ઓળખાણવાળા પુરૂષને મળું કે જોઈતું નામ મળે નહીં હવે હોતું નામ સંભારવા માટે હું અનેક પુરૂષોના નામો હું જાણતો હોઉં હોવાનું એકાદ હોના નામ સાથે સંબંધ ધરાવનારું હોય એવી આશાથી તે નામોને એક પછી એક મનમાં લાવું. જે વ્યાપારોમાં મુંઢાયેલો મહેં હોતો જોયો હોય અથવા તો જે સમયમાં હું જાણતો હતો અથવા તો જે પુરૂષોના સહવાસમાં મહેં હોતો જોયો હોય અથવા તો જે સમયમાં હું તે વિગેરે સર્વેનો હું વિચાર કરું અને અંતે જ્યારે હોતો કોઈપણ સહચારી વિચાર મનમાં આવે કે તરત હોના નામનું સૂચન થાય છે અને જ્યાં સુધી આવે સહચારી વિચાર મનમાં આવતો નથી

ત્યા સુધી મારો પ્રયત્ન નિષ્ફળ નીવડે છે. ઘણી વખત એમ પણ
 અને છે કે કોઈ વાત આપણા મનમાં હોય ત્હેને આપણે જૂલી ન
 જવાની ઇચ્છા કરીએ છીએ. આમ કરવા માટે એટલે જ્યારે આપણે
 ત્હેને સંભારવાની ઇચ્છા કરીએ ત્યારે તરત તે મનમાં આવે તે ગાંઠ
 આપણે શી યુક્તિ કરીએ છીએ ? સર્વે પુરોષ એકજ પ્રકારની યુક્તિ
 વાપરે છે. આ યુક્તિ એ છે કે જે વસ્તુ સંભારવાની હોય તેની
 અને ત્હેને સંભારવાની ઇચ્છા કરતી વખતે અથવા ત્હેની સમીપમાં
 કોઈ વસ્તુનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ અથવા વિચાર ઉત્પન્ન થશે એમ
 આપણે પ્હેલેથી જાણતા હોઈએ તે પ્રત્યક્ષ અથવા વિચારની વચ્ચે
 સાદચર્ય બાધીએ છીએ. આ સાદચર્ય જો બંધાઈ જાય અને જ્હેની
 સાથે તે બધાંયુ હોય ત્હેનો મનમાં અનુભવ થાય તો ત્હેના વડે
 રમરણ કરવાની વસ્તુનું ચચન થાય છે અને જે હેતુથી સાદચર્ય
 બાધ્યુ હોય તે સાધી શકાય છે. એક સામાન્ય ઉદાહરણ તરીકે
 ધારો કે કોઈ માણસને પોતાના મિત્ર તરફથી કાંઈ કામ કરવાનું
 હોય છે અને તે જુદી ન જવાય માટે પોતાના રમાલમાં ગાંઠ બાધે
 છે. હવે આ વાત કેવી રીતે રદમણ શકાય ? પ્રથમ તો તે કામ
 કરવો વિચાર તથા તે ગાંઠ બાધવા વચ્ચે ત્હેના મનમાં સાદચર્ય
 બધાય છે. બીજું રમાલ એક વસ્તુ છે કે જે સમય તે કામ કર-
 વાનું છે તે સમયની સમીપમાં જતે વારંવાર પોતાની નજરે પડે
 એમ તે પ્હેલેથી જાણે છે, પછીથી રમાલ જ્યારે નજરે પડે છે,
 ત્યારે તે ગાંઠ જોવામાં આવે છે અને આ ગાંઠનું પ્રત્યક્ષ તથા તે
 કામ કરવા વચ્ચે જાણી જોઈને સાદચર્ય બાધેલું હોવાથી તે પ્રત્યક્ષ
 કામનું રમરણ કરાવે છે.

આવી રીતે જેમ કોઈ બોવાઈ ગયેલી વસ્તુને બોધવા માટે
 ધરમ ફરી વળાએ છીએ તેમ જૂલી જવાયેલા વિચારને સંભારવા
 માટે મનમાં શોધ કરીએ છીએ આ બંને બાપારોમાં જ્હેની
 શોધ કરવી હોય ત્હેની પાડોશમાં અથવા આસપાસ જ શોધ

સંકુચિત કરીએ છીએ, વસ્તુને શોધવી હોય તો જે વસ્તુઓ ઉપર અથવા તો તે હોવાનો સંભવ હોય તેમને ઉચ્ચાવી નોંધીએ છીએ અને જે તે હેમની પાસે હોય તો તરત આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે. રમરણ વ્યાપારમાં આ વસ્તુઓને જદ્દલે કૃત્તિત વિચારના સહચારી વિચારો હોય છે. આ પ્રમાણે રમરણ વેપાર અને સાહચર્યનો વ્યાપાર તે વારતવિક રીતે એક જ છે અને /સાહચર્યનો વ્યાપાર આપણે ઉપર નોંધું તેમ તન્તુ રચાનો, તેવ અથવા અવ્યાસના શારીરિક નિયમ ઉપર આધાર રાખે છે. |

હવે આપણે રમરણ કરવાની વસ્તુના સંસ્કારના મગજમાં સચવાઈ રહેવા વિષે નોંધયું. આ વ્યાપાર પણ શારીરિક તેના નિયમમાં રહેલો તન્તુઓનો સંસ્કાર ગ્રહણ કરવાના ગુણ વડે સ્ક્રમજી શકાય છે. મગજમાં સંસ્કારનું સચવાઈ રહેવું એટલે બધિધમા રમરણને પાત્ર થવું અને પછીથી તેનું રમરણ યાય છે તેજ તેના સંસ્કાર સચવાઈ રહેવાનું પ્રમાણ છે. | કોઈપણ અનુભવનું મગજમાં સચવાઈ રહેવું તેજ તેને ફરીથી મનમાં લાવવાનો સંભવ દર્શાવે છે. ગમે તે આકર્ષિત પ્રોત્સાહન વડે આ સંભવ ફળીજૂત યાય પરન્તુ તે સંભવના અસ્તિત્વનું કારણ તો તન્તુ માર્ગો વચ્ચે બંધાયેલા સાહચર્યમાં જ રહેલું છે. | પ્રોત્સાહક સંસ્કાર અથવા વિચાર આવ્યા પછી જ્યારે તરત જ કૃત્તિત વિચાર મનમાં આવે ત્યારે રમરણ વ્યાપાર ઘણી ત્વરાથી બને છે અને જ્યારે થોડા વિલંબ પછી આવે ત્યારે તે વ્યાપાર વધારે સમય લે છે. પરન્તુ રમરણ ત્વરિત હો અથવા વિલંબિત હો પણ તે રમરણ ઉત્પન્ન થવાની સગત તો પ્રોત્સાહક વિચાર અને રમરણ થયેલા વિચારના તન્તુ માર્ગો વચ્ચે બંધાયેલું સાહચર્ય જ છે. | આ માર્ગો જ્યાં સુધી શાન્ત એટલે પ્રવાહો વિનાની સ્થિતિમાં હોય છે ત્યાં સુધી તેઓ સંસ્કારને સાચવી રાખવાના કારણરૂપ હોય છે અને જ્યારે તેઓ પ્રવાહો વડે પ્રોત્સાહિત થાય છે ત્યારે તેઓ સંસ્કારના રમરણના કારણરૂપ યાય છે.

એક સાદી વ્યક્તિ વડે સ્મરણનો વ્યાપાર સ્પષ્ટ રીતે સ્હમણ શકારો. ધારો કે જ ભૂતકાળમાં અનુભવેલી ખીના છે. જ ને સમયે તથા ને વસ્તુઓના સંબંધમાં 'તેનો એટલે જ નો અનુભવ થયો' હોય તે વિગેરે તેની સાથે સંબંધ ધરાવતી ખીનાઓનું મંડળ છે. અને ક હાલમાં અનુભવમાં આવેલી કોઈ ખીના છે કે જોનાવડે જ નું મનમાં સૂચન થઈ શકે. હવે ધારો કે અ, વ, ક નામના વ્યાપારોના તન્તુ રચાનો અ' વ' ક' છે અને તેમની વચ્ચેની લીંટીઓ તન્તુ માર્ગો છે. આ પ્રમાણે અ' ક' તથા અ' ય' ની લીંટીઓ ને તન્તુ માર્ગોમાં અ ની ખીના

સ્મરણમાં સચવાઈ રહેલી છે. તેમનું અ- અ
સ્તિત્વ દર્શાવે છે. અને આ માર્ગોમાં જ્યારે
પ્રોત્સાહન થાય ત્યારે અ નું સ્મરણ મનમાં સ્ફુરી શકે. અહીંયા એટલું માત્ર રાખવાનું છે કે અ નું ઉપરના તન્તુ માર્ગમાં 'સચવાઈ રહેવું' તે કોઈ જાતનો મનોવ્યાપાર નથી. તે તો કેવળ શારીરિક વ્યાપાર જ છે. ખરું જોતાં અ પોતે સચવાઈ રહેતો નથી પરંતુ અ નો સંસ્કાર સચવાઈ રહે છે અને જ્યારે તે માર્ગોમાં તન્તુ પ્રવાહ થાય છે ત્યારે ને મનોવ્યાપારનો તે સંસ્કાર હતો તે મનો-વ્યાપાર ઉત્પન્ન થાય છે, આ ઉત્પત્તિ કેવળ માનસિક કે કેવળ શારીરિક વ્યાપાર નથી પરંતુ માનસિક તેમજ શારીરિક વ્યાપાર છે અર્થાત્ તે વ્યાપારનું એક શારીરિક સ્વરૂપ અને એક માનસિક સ્વરૂપ છે/ તન્તુ માર્ગોનું પ્રોત્સાહિત થવું તે તેનું શારીરિક સ્વરૂપ છે અને તે ખીનાનું પેલાં તે અનુભવાયેલી છે એવા જ્ઞાન સાથે સ્મરણ થવું તે માનસિક સ્વરૂપ છે.

ઉપરનાં દર્શાવેલ ઉપરથી એક વાત જણાઈ આવે છે કે કોઈ પણ વસ્તુનો પ્રથમ અનુભવ થતાં ને તન્તુમાર્ગો પ્રોત્સાહિત થાય છે અને પછીથી તેનું સ્મરણ થતાં ને માર્ગો પ્રોત્સાહિત થાય છે તે થોડે અંશે એક ખીનાથી જુદા હોય છે, ને ભૂતકાળમાં અનુભવેલી

વસ્તુને લેતી સહચારી બીનાઓમાંથી એકકે વિના મનમાં ક્ષાત્રી થકીએ તો સ્મરણનો વ્યાપાર ચલાવો સંભવજ રહે નહીં અને જ્યારે જ્યારે તે વસ્તુ દ્રીથી અનુભવીએ ત્યારે પેલી વખતજ અનુભવીએ છીએ એવા ભ્રમમાં રહીએ. સ્મરણ વ્યાપારમાં પણ જ્યારે સ્મરણ થયેથી વસ્તુ લેના ચોક્કસ સહચારી મંડળ વિના મનમાં આવે છે ત્યારે લેને કલ્પનાની વસ્તુઓમાંથી જુદી પાડવી એ બહુ કઠિન જણાય છે. પરંતુ જેમ જેમ તે વસ્તુની આખી પ્રતિમા મનમાં લાગ્યા વખત સુધી રહી લેના સહચારી મંડળની ચોક્કસ બીનાઓ મનમાં લાવે છે તેમ તેમ તે માત્ર કાલ્પનિક વસ્તુ તરીકે ઓછી જણાય છે અને સ્મરણ થયેથી વસ્તુ તરીકે ઓળખાય છે. ઉદાહરણ તરીકે હું કોઈ મિત્રને ત્યાં દીવાલ ઉપર એક ચિત્ર જોઉં. ચિત્ર જોતાની સાથે પેલા તો મહેને આખો ભાસ થાય છે કે પેલા મહે આને જોયું છે ખરું પરંતુ ક્યા અને ક્યારે જોયું છે તે મહારા મનમાં સ્પષ્ટ હોતું નથી. ફક્ત એટલું જ મનમાં હોય છે કે ચિત્ર મહેને કેવળ અભિપ્રાય નથી. આવી સ્થિતિમાં થોડો વખત વિચાર કરતાં તરત મહેને જાન થાય છે કે ખરે ! મહે એને ફક્ત ગામમાં ફલાણે વખતે જોયું છે. આવી રીતે જ્યારે તે ગામ, મિત્ર તથા વખતના તે ચિત્રની સાથે સાદચર્ય ધરાવનારા વિચારો મનમાં આવે છે ત્યારે તે ચિત્ર નરીન વસ્તુ નહીં પરંતુ સ્મરણની વસ્તુ તરીકે ઓળખાય છે.

હવે આપણે સ્મરણશક્તિ સારી હોવાની શી સગતો છે તે જોઈશું. ઉપર આપણે જોયું કે સંભારવાની વસ્તુ અ છે અને અ ય ના તન્તુ માર્ગ વડે અ જ્યારે સ્મરણમાં આવે છે ત્યારે લેની સહચારી વસ્તુનું જાન થઈ તે કેવળ કલ્પનામય નથી પરંતુ અનુભવેશી છે એમ જાન થાય છે. અ ક નો તન્તુ માર્ગ અત્રે સ્મરણમાં લાવવાનું પ્રોત્સાહન પુર પાડે છે. આવી રીતે સ્મરણ શક્તિનો આધાર કેવળ મગજના તન્તુ માર્ગો ઉપર રહેલો છે. અને કોઈપણ પુરુષની સ્મરણ શક્તિ મારી હોવાનું કારણ કેટલેક અંશે આ માર્ગોની સંખ્યા અને

કેટલેક અંશે લેમના સંસ્કારોને ગ્રહણ કરી લેમને સાચવી રાખવાના ગુણ ઉપર આધાર રાખે છે. આ ગુણ દરેકાઇ પુરુષના મગજના તન્તુઓનો શારીરિક ગુણ છે. પરન્તુ તન્તુ આર્ગીની સંખ્યાનો પોતાના માનસિક અનુભવ ઉપર આધાર હોય છે. હવે શારીરિક ગુણ સર્વે પુરુષોમાં જુદે જુદે અંશે વિકસેલો હોય છે અને એક જ પુરુષમાં પણ યુવાવસ્થા, વૃદ્ધાવસ્થા વિગેરે અવસ્થાઓમાં જુદા જુદા પ્રમાણમાં હોય છે. કેટલાએક પુરુષોના મગજનો તન્તુ પદાર્થ મીઠુ અથવા લાખ જેવો હોય છે. એટલે કે કાંઈપણ સંસ્કાર બાળ્યમાંની સાથે ગમે તેટલો ઓછો સંબંધ ધરાવતો હોય છતાં જુસાઈ જતો નથી. બીજા કેટલાએકનો તન્તુ પદાર્થ એવો હોય છે કે તેના ઉપર પડતા દરેક સંસ્કારનું ગ્રહણ થાય છે ખરૂં પરન્તુ તેમાં સચવાઈ રહ્યા વિના પછીથી તરત બૂંસાઈ જાય છે. આવા બીજા પ્રકારના પુરુષોને કંઈ વસ્તુ યાદ રાખવી હોય તો જે કંઈ પોતે ખેલાં જાણતા હોય તેમાંની કેટલીએક વસ્તુઓ સાથે તે વસ્તુનું સાહચર્ય બાંધવું પડે છે કે જેથી તે મનમાં ટકી રહે. તેઓ જે કંઈ જાણતા હોય તેની સાથે સંબંધ વિનાની કાંઈ વસ્તુને રમરણમાં રાખી શકતા નથી. આથી ઉલટું જે પુરુષો તારીખો, નામો, ઠેકાણાંઓ, ન્હાની વાતોઓ, દાવો, ફકરાઓ વિગેરે પરચુરણ વસ્તુઓ બહુ મહેનત વિના યાદ રાખી શકે છે તેઓના મગજના તન્તુઓનો સંસ્કાર સાચવી રાખવાનો શારીરિક ગુણ વિકાસ પામેલો હોય છે. ધણુંખરૂં જે પુરુષોમાં આ શારીરિક ગુણ વધારે વિકસિત હોય છે તેઓમાં અસાધારણ રમરણ શક્તિ રહેલી હોય છે. ગમે તે પ્રકારના જીવનમાં જે મનુષ્યને મળતા સંસ્કારો મગજમાં એટી રહે છે તે મનુષ્ય હમેશા આગળ પડે છે જ્યારે બીજાઓને એક વખત ધીખેલી પરન્તુ બૂલી જવાયેલી વસ્તુને ફરીથી શીખવામાં લેમનો ધણો વખત ગાળવો પડે છે. આ ગુણ વિનાના પુરુષો કેટલીએક બાળતોમાં વધારે સારા પ્રકારનું કાર્ય કરી શકે ખરા પરન્તુ મોટાં મોટા કાર્યો કે જેમાં

અનેક જીળી વિગતો માદ રાખવાની હોય તે કરવામાં તેઓ ઘણું ખર્ચ નિષ્ફળ નીવડે છે અને એટલું માદ રાખવું જોઈએ કે સર્વે પુરોના જીવનમાં એક મમય એવો આવે છે કે જ્યારે મગજની સ્થિતિ એવી થાય છે કે નવા સંસ્કારો જેમ મગજમાં આવતા જાય છે તેમ જુના સંસ્કારો નષ્ટ થતા જાય છે અને એટલું એક અડવાડીયામાં નવું ગ્રામીએ છીએ તેટલું જુનું પાણું જૂઠી જાંઘએ છીએ. આવી સ્થિતિ પ્રેક્ષાવર્યામાં ઘણી વખત રહે છે અને કેવળ જુદાવર્યામાં તો ઉધી થઈ જાય છે અને નવા સંસ્કારો પ્રવેશ કરવા કરતાં જુઠી વધારે જવાય છે અથવા તો નવા સંસ્કારો પ્રવેશ જ થઈ શકતા નથી. અને મગજના તન્તુઓ એટલા નબળા પડી જાય છે કે થોડી પળોની વાતચિતમાં એકજ વસ્તુ અનેકવાર જૂઠી જવાય છે, આવી સ્થિતિમાં જ્યારે થોડી ઉમરમાં મળતા સંસ્કારો નષ્ટ થાય છે ત્યારે યુવાવર્યામાં મજેલાં સંસ્કારો મગજનો પદાર્થ કુંજો હોય ત્યારે મજેલા હોવાથી તેમાં થોડી રહેલા હોય છે અને બહુ નબળા પડેલા હોતા નથી. તેઓ બહાર તરી આવે છે અને આને કીધે ઘણી વખત એમ બને છે કે કોઈ જુદા પુરુષ પોતાના બીજા મર્ચે અનુભવો જૂઠી જાય છે ત્યારે પોતાની યુવાવર્યાના અનુભવોનું સ્મરણ ટકી રહે છે.

હવે આપણે તન્તુ માર્ગોની સંખ્યા વિષે જોઈશું. ઉપર આપેલા ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે કે જેમ મગજમાં અ-ક જેવાં માર્ગો વધારે હોય છે એટલે જ નું સ્મરણ કરાવનારી પ્રેતસાદક વસ્તુઓ જેમ વધારે હોય છે તેમ જ નું સ્મરણ વધારે જલદી તથા ચોક્કસતાથી બની શકે છે એટલે કે તેને મનમાં લાવવા માટે અનેક માર્ગો ઉપાડા હોય છે અર્થાત્ કોઈ પણ વસ્તુનું જેમ વધારે વસ્તુઓ સાથે સાદ્યર્થ બંધાય છે તેમ તે સ્મરણમાં સારી રીતે ટકી શકે છે. તે વસ્તુ તેની સદ્યારી વસ્તુની સાથે જાણે ખીલામાં બેસેલી હોય તેમ જોડાઈને ગઢે છે અને આવા અનેક સંબન્ધ થવાથી

મનમાં એક જાતની જાળ પથરાઈ રહે છે. આવી રીતે જે જે વસ્તુ ચાદ રાખવી હોય તેની સાથે આપણે જેલા જાણતા હોઈએ તેમાંની અનેક વિવિધ વસ્તુઓનું સાહચર્ય બંધવું તેજ સારી સ્મરણ શક્તિનું રહસ્ય છે. જેમ તે વસ્તુ વિષે વધારે વિચાર કરીએ તેમ આવા પ્રકારનું સાહચર્ય વધારે બંધાય છે, અને તેથી આપણે કહી શકીએ કે એકજ પ્રકારનો બાહ્ય અનુભવ બે તથા એકજ પ્રકારની સંસ્કાર રક્ષક શક્તિવાળા બે પુરોગામી જે પુરુષ પોતાના અનુભવો ઉપર વિચાર વધારે કરે છે અને તેમ કર્યાથી એક બીજાની સાથે નિયમ-પૂર્વક સંબંધ રચે છે તેની સ્મરણ શક્તિ વધારે સારી હોવાનો સંભવ છે. દરેક પ્રકારના જીવોગામી આપણને અનેક ઉદાહરણ મળી આવે છે. ઘણા માણસોને પોતાના પસંદ વિષયને લગતી બાબતો વિષે સાફ સ્મરણ હોય છે. નિરાળ અથવા કાલેજનો સ્મ-તીયાળ વિદ્યાર્થી જે કે ત્હેની ચોપડીઓ ભણવામાં ઠાઠ રહે છે પણ વિવિધ જાતની સ્મતગમતો કાણે કાણે, શી શી નિપુણતા, ક્યારે ક્યાં જતાવી છે તે વિગેરે બાબતોમાં અગત્યન પ્રમાણે એવી સ્મરણ શક્તિ બતાવે છે. અને તે વિષયમાં જણે તે જીવતો કોય ન હોય તેમ જણાય છે. આનું કારણ એટલુંજ છે કે ત્હેમના મનમાં નિરંતર આ વિષય વિષે જ વિચારો આવ્યા કરે છે અને તેથી ત્હેને લગતી વિગતો પરસ્પર સંબંધને લીધે ત્હેના મનમાં ગોઠવાઈ જાય છે. તેવીજ રીતે કાંઈ વેપારી ભાવ તાલ વિષે તથા, રાજ્યતંત્રી રાજ્ય કારજારને લગતી વિગતો વિષે, વિસ્મયજનક સ્મરણ શક્તિ બતાવે છે. કારણ કે તેઓ રાત દિવસ તે વિષયને લગતાજ વિચારો કર્યા કરે છે. તેઓની સંસ્કાર રક્ષક શક્તિ ઉત્તમ હોય એમ કાઈ દરેક વખતે હોતું નથી. આવી સાધારણ શક્તિવાળા પુરોગામી પણ તે પોતપોતાના વિષયો ઉપર સતત ચિંતન કર્યાથી ત્હેની વિગતો વિષે ઘણું સારું સ્મરણ ધરાવી શકે છે. બીજી બંધી બાબતોમાં તેઓ ગમે તેટલા અગાઉન અથવા પછાત હોય પ્રશ્ન તે પોતાની બાબ-

તમાં તો વિશાળ જ્ઞાન ધરાવતા જન્માય છે. એટલું મુખ્યત્વે શાક રાખવાની જરૂર છે કે જે વિષયનો અભ્યાસ કરવાનો હોય તોની સર્વે વિગતો વચ્ચે સંબંધ બાંધીને નિયમપૂર્વક રચના કરવી જોઈએ. આમ ક્યોથી સાદચર્યના નિયમ પ્રમાણે સર્વે વિગતોનું પરસ્પર મુગ્ધ થાય છે અને બૃહ થવાનો સંભવ ધણો ઓછો થાય છે.

ઉપરની સર્વે તકીકત ઉપરથી કોઈ વિષય ઉપર વિચાર કરી રહમજ્યા વિના હોને મોટે કરવાની ટેવ કેવી ખરાબ છે તે સ્પષ્ટ રીતે જણાશે. ધણી વિદ્યાર્થીઓને 'હેલાં કંઈ વાચ્યા વિના પરીક્ષા વખતે પોતાના વિષયની મુખ્ય બાબતોને હોમનો બીજી બાજુનો સાથેના સંબંધ સમજવા સિવાય ગોખી મારવાની ટેવ હોય છે આવી રીતે એકજ વખતે અને એકજ હેતુથી થેડા કલાકમા શીખેલી બાબતો બીજી વસ્તુઓ સાથે મનમા માદચર્ય પેદા કરી શકતી નથી, હોમને સજતા તન્તુ વ્યાપારો એકજ વખતે ઉત્પન્ન થઈ બીજા તન્તુ વ્યાપારો સાથે સંબંધ ન હોવાને લીધે પાછા જલ્દી નષ્ટ થઈ જાય છે. આથી ઉલટું એક જ વિષયને ફરી ફરીને ધીમે ધીમે તથા તેના જુદા જુદા સંબંધો રહમજીને મનમા ઠસાવ્યો હોય તો તે હમેશ માટે સ્મરણમા ટકી રહે છે. આટલા માટેજ કોઈ પણ વિષયને ધીમે ધીમે રહમજીને અભ્યાસ કરવાની ટેવ વિદ્યાર્થીઓમા દરેક શિક્ષકે પાડવી જોઈએ. રહમજ્યા વિના ગોખણુ-પટ્ટી કરવાથી કોઈ પણ જાતનો લાભ મળી શકતો નથી અને વખતનો નકામો વ્યય થાય છે.

આપણને સ્મરણ શક્તિ સુધારવા માટે જે વસ્તુઓને સભારી રાખવી હોય હોમની સાથે સંબંધ ધરાવતી વસ્તુઓનું જ્ઞાન વધારવાની દિશામા પ્રયામ કરવો જોઈએ. તન્તુઓનો સંસ્કાર રક્ષક થયું તો મને તેટલું જ્ઞાન મેળવ્યું હોય પરન્તુ હોમનો તેજ રહે છે. આ થયું તો જન્મની સાથેજ આવે છે અને તેમા કંઈ ફેર થવાનો સંભવ હોતો નથી. એટલું ખરું છે કે શરીરની તંદુરસ્ત અને

રાગવાળા સ્થિતિમાં તે જુદો જુદો જણાય છે અને સાધારણ રીતે આપણે જાણીએ છીએ કે મગજ તાજું તથા નિરાગી હોય ત્યારે તે યાદી ગયેલું અથવા રાગી હોય તો ત્હેના કરતાં વધારે સારી રીતે કામ કરી શકે છે. આથી એમ કહી શકાય કે કોઈ પણ મનુષ્યના મગજના તન્તુઓનો સંસ્કાર રક્ષક ગુણ ત્હેના આરોગ્યના ફેરફારની સાથે બદલાય છે અને જે વસ્તુ આરોગ્ય સુધારવા માટે સારી હોય છે તે સ્મરણ શક્તિ માટે પણ સારી હોય છે. વળી એમ પણ કહી શકાય કે જુદાના જે કોઈ વ્યાપાર મગજની ક્રિયા તથા વિકાસ માટે સારો હોય તે તન્તુઓમાં સંસ્કાર રક્ષક માટે પણ સારો હોય છે. પરન્તુ આ સર્વે હોવા છતાં તન્તુઓની સંસ્કાર રક્ષક શક્તિ તો જન્મથી જોટલી હોય છે તેટલીજ ધણુંખડું રહે છે. કેટલાએકનું એમ ધારતું છે કે અમુક પાઠોનું જો નિયમપૂર્વક રટણ કરવામાં આવ્યું હોય તો તેનાથી તે પાઠોની વિમતોનું સ્મરણ વધારે રહે છે એટલુંજ નહીં પરન્તુ સ્મરણ કરવાની શક્તિ પણ વધારે દૃઢ થાય છે. પરન્તુ આ ધારણા તદ્દન ખોટી છે. પોતાના પાઠોને રહમજયા વિના ગોખનારા નાટકકારોને ખૂબતાં તેઓ જણાવે છે કે એવા પાઠોને ઘણી વખત ગોખ્યા છતાં તેઓની સ્મરણ શક્તિ તો જે પહેલાં હતી તેજ રહી છે. ફક્ત જે કાંઈ તેઓને ફાયદો થયો છે, તે એ છે કે કોઈ પણ પાઠનો અભ્યાસ કરવાની પદ્ધતિમાં સુધારો થયો છે. રાખ્દોનો કેવી રીતે ઉચ્ચાર કરવો, ક્યાં અટકવું, ક્યાં ભાર દેવો તે વિગેરેમાં તેઓ ટેવાઈ ગયેલા હોય છે અને આ ટેવને લીધે નવા શબ્દો રહેલાઈથી મનમાં ફસી રહે છે પરન્તુ ત્હેમના મગજના તન્તુઓની સંસ્કાર રક્ષક શક્તિ તો તેની તેજ રહે છે.

આ પ્રમાણે સ્મરણ શક્તિ સુધારવા માટે વસ્તુઓને મનમાં સાચવી રાખવાની પદ્ધતિઓમાં સુધારો કરવાની જરૂર છે. આ પદ્ધતિઓ ત્રણ છે; યાન્ત્રિક પદ્ધતિ, નિયમપૂર્વક પદ્ધતિ અને સુક્તિ-પૂર્વક પદ્ધતિ. જે સંસ્કારને સ્મરણમાં રાખવો હોય ત્હેને ગાઢ બનાવી

લાખા વખત સુધી ટકાવવો તથા તેને ફરી ફરીને મનમાં ઉત્પન્ન કરવો તે યાન્ત્રિક પદ્ધતિ છે. છાકરાઓને કંઈ પાઠ શીખવના હોમના મનજ્ઞમાં તે ઠસાવવા માટે શિષ્ય મોઢેથી બોલે તેજ પાણુ પાટીઆ ઉપર લખે અને તેજ ફરીથી છાકરાઓ પાસે બોલાવે એટલે આખ, કાન, વાચાવડે એકજ સંસ્કાર વધારે ગાઢ બને છે અને મનજ્ઞમાં રહેવાઈથી સચવાઈ ગયે છે. કોઈ પણ વસ્તુઓને તેમનો પરસ્પર સબન્ધ સ્દમજીને તથા હોમની નિયમપૂર્વક રચના કરીને યાદ રાખવી તે નિયમપૂર્વક પદ્ધતિ છે. કોઈ પણ વિષયનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ આ પદ્ધતિ પ્રમાણે થાય છે. કોઈ નામને ટુકા અક્ષરે યાદ રાખવું હોય અથવા અપરિચિત વસ્તુ યાદ રાખવી હોય તો કોઈ પરિચિત વસ્તુ સાથે તેવું સાદચર્ય બાધવું સહેલાઈથી યાદ ન રહે તેવા નામોને કવિતામાં ગુથીને યાદ રાખવા એ વિગેરે રીતિઓને સુસ્તિ-પૂર્વક પદ્ધતિઓ કહી શકાય ઉદાહરણ તરીકે “ જાનેવારી જાણુજે, ફેબ્રુઆરી ફરી હોય એ કવિતામાં વરસના બારે ઇંગ્રેજ મહીનાના નામ તથા મહીનાઓના દિવસોની સખ્યા જલદી મોઢે ચઢ શકે છે.

ઘણી વખત એમ બને છે કે કોઈ વસ્તુને આપણે ઘણી વખત અને બીજી ઘણી વસ્તુઓના સબન્ધમાં જોઈ હોય તો તેની આકૃતિ આપણા મનમાં ઠસી ગયેલી હોય છે ખરી પરન્તુ જ્યારે તે મનમાં આવે છે ત્યારે તેની સહચારી વસ્તુઓ સ્પષ્ટ રીતે ઉત્પન્ન થયા વિના તે એકની આવે છે અને તેથી તેવું જૂતકાગ વિષેનું ચોક્કસ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી અર્થાત્ તે વસ્તુને આપણે જોળખાએ છીએ ખરા પરન્તુ તેવું ચોક્કસ સ્મરણ થતું નથી કારણ કે તેની સહચારી વસ્તુઓનું ચિત્ર મનમાં બહુ ઝાંખુ હોય છે તેમજ જ્યારે કોઈ વસ્તુનું સહચારી મંડળ આપણા મનમાં ઉત્પન્ન થયું હોય પરન્તુ તે વસ્તુ હજી યાદ આવી ન હોય ત્યારે પણ ઉપરના જેવીજ મનની રિયતિ થાય છે તે વસ્તુને આપણે પહેલી જોયેલી છે એમ આપણે જાણતા હોઈએ છીએ અને આપણા મનની ક્ષેત્ર ઉપર જાણે આવીને રહી

હોય એમ જણાય છે અને તેથી તેનું યોગ્યધર્મ જ્ઞાન થાય છે. પરંતુ મનમાં ત્હેનું સંપૂર્ણ રમરણુ થતું નથી. બીજા એક મનની સ્થિતિ કે જે સર્વને યોરી ધણી પરિચિત છે, તે એ છે કે અમુક વખત આપણને એમ જણાય છે કે ક્ષણનો અનુભવ આપણને પૂર્વે મળ્યો ગયો છે. ધણી વખત આપણે કહીએ છીએ કે ‘ જસ વ્યાજ હું ધારતો હતો ’ કે ‘ આ ઠેકાણે તેને વિચાર આવ્યો હતો ’ ‘ આ સંયોગો વચ્ચે મને અમુક વિચાર આવ્યો હતો ’ વિગેરે આવું પૂર્વાનુભવનું જ્ઞાન રમરણુનોજ વ્યાપાર છે પરંતુ ધણોજ ઝંખો હોય છે, જેમ જેમ તેની સાથે સંબન્ધ ધરાવનારી વસ્તુઓ મનમાં આવે છે તેમ તેમ તેનું રમરણુ સ્પષ્ટ થતું જાય છે અને તેની નવાઈ યોછી થતી જાય છે.

આ પ્રકરણને અન્તે એક અગત્યની વાત લક્ષમાં રાખવાની એ છે કે આપણા માનસિક જીવનમાં યાદ રાખવાનો વ્યાપાર જેટલો ઉપયોગી છે તેટલો જ ભૂલી જવાનો વ્યાપાર ઉપયોગી છે. યાદ રાખતું તેમ ભૂલી જવું એ આપણા મનના મુખ્ય ગુણો છે. સાહચર્યના પ્રકરણમાં આપણે જોયું કે દ્રાષ્ટાપણુ વસ્તુ વિશેનું સંપૂર્ણ સૂચન અર્થાત ત્હેની સાથે આપણા અનુભવમાં સાહચર્ય ધરાવતી સર્વે વસ્તુઓનું સૂચન કેવળ અસંલપિત છે. દરેક ક્ષણે સર્વે સહચારી વસ્તુઓમાંથી અમુક એક વસ્તુ વધારે બળવાન હોઈ ત્હેનું રમરણુ થાય છે અને બીજી વસ્તુઓ રમરણુમાં આવવાથી આપણા મનનું બંધારણુ જો એવું હોય કે જે જે વસ્તુ આપણા અનુભવમાં આવી ગઈ હોય તે કદી પણ ભૂલી જવાય નહીં તો આપણી સ્થિતિ કાંઈ પણ યાદ ન રહે એવી યુગ્યવાદાભરેલી થાય. કારણ કે એક વસ્તુનો વિચાર આવતાં ત્હેના સહચારી વિચારો સરખા બળથી એટલા બધા આવે કે સર્વે ઝાંખી રીતે અને વેળાસેજવાળાં જણાયાથી એક પણ વિચાર સ્પષ્ટ રીતે આવે નહીં. એક કલાકના અનુભવનું રમરણુ કરતાં એક કલાક જ થાય અને આપણો ધણોખરો વખત યાદ

કરવામાં વ્યતિન થાય. વાસ્તવિક રીતે દરેક વસ્તુને અનુભવ થયા પછી તેની ધારી વિગતો બૂલી જવાય છે અને રસવાળા તથા અગત્યની વિગતો જ રમરણમાં દટી રહે છે અને તેથી રમરણમાં તે અનુભવ મળ હોય તેના કરતા દુઃખ જણાય છે. આવી રીતે નવાઈ જેવું પરિણામ આવે છે કે બૂલી જવું યાદ રાખવાની એક મુખ્ય સગત છે. ધણા મનોવ્યાપારોને કેવળ બૂલી ગયા વિના તથા કેટલાં એકને ક્ષણવાર બૂલી ગયા વિના કોઈપણ વસ્તુ આપણા રમરણમાં સ્પષ્ટ રીતે આવી શકે નહીં અને આનો અર્થ એમ નથી કે જેટલી વસ્તુઓ બૂલી જવાય તેટલી બૂલી જવી. કંઈ વિગતો અગત્યની છે અને કંઈ વિગતો અગત્યની નથી તે વચ્ચે યોગ્ય વિવેક કરવો જોઈએ અગત્ય વિનાની વિગતોને લેખનું કામ થયા પછી મનમાંથી જવા દેવી અને અગત્યની વિગતો ઉપર ધ્યાન આપીને લેખને રમરણમાં સાચવી રાખવી, આવી રીતે બૂલી જવાનો ગુણ રમગણ શક્તિના દરદ જેવો નથી પરંતુ તે શક્તિના ચોપણ અને સૂક્ષ્મતાની મુખ્ય સગત છે. વ્યાધિમય રમરણ વ્યાપારોની તપાસ ધણા માનસશાસ્ત્રીઓ દ્વારા કરે છે. આ તપાસનું કંઈ બહુ પરિણામ ચોક્કસ રીતે આવેલું નથી પરંતુ કેટલીક વિગતો ચોક્કસ રીતે મળી શકે છે આમાંની મુખ્ય એ છે કે હૌપ્નોટીઝમની મૂર્છામાં નાખેના પુરૂષો જાન વ્યાધિ પછી સાધારણ રીતે મૂર્છાની સ્થિતિમાં તેમણે જે કંઈ કંઈ અથવા કંઈ હોય તે બૂલી જાય છે પરંતુ પત્રીની મૂર્છામાં પાછું લેખને પહેલાની મૂર્છામાં જે કાંઈ થયું હોય તે યાદ આવે છે. બેવડા જીવનના દાખલાઓમાં પણ એક માણસ વારાફરતી બે જીવનો કાઢતો હોય એમ જણાય છે અને એક જીવનની વિગતોનું બીજા જીવનમાં રમરણ હોતું નથી. ઇન્દ્રિયોની સંરક્ષાર મદલ શક્તિ પણ બન્ને જીવનોમાં જુદી જુદી જણાય છે. કોઈ વખત એક જીવનમાં ઇન્દ્રિયો જડ થઈ જાય છે તે બીજા જીવનમાં જરાબર હોય છે અને કોઈ વખત એક જીવનમાં એક ઇન્દ્રિય જડ થાય છે તો બીજા

જીવનમાં ખીજી ધન્દ્રિય જડ બને છે અને તેની સાથે સ્મરણ શક્તિ પણ બદલાતી રહે છે. એમ જણાયું છે કે આવા બેવાડા જીવન ધરનારા પુરો જ્યારે જડ ધન્દ્રિયોવાળા થઈ જાય છે ત્યારે જે ભૂલી જાય છે તે ધન્દ્રિયો પછી તીવ્ર થાય છે ત્યારે યાદ કરી શકે છે. મો. જેનેટે આવા આશીઝોની સ્પર્શન્દ્રિયને વીજળીના પ્રવાહવડે કામચલાઉ રીતે તીવ્ર કરી અને કુંચીઓ, પેનસીલો વગેરે તેમની પાસે ઝલાવ્યા તથા ચોકડીના જેવી નીશાનીઓ કરાવી. થોડા વખત પછી જેવી સ્પર્શન્દ્રિયમાં જડતા આવી કે તરત તેઓ તે વસ્તુઓને તથા કામોને ભૂલી ગયા અને જે કે તે વસ્તુઓ તેમના હાથમાં હતી છતાં તેઓને પુછ્યું ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે હોમના હાથમાં કંઈ નથી ખીજે દિવસે જ્યારે પાછી તેવીજ રીતે હોમની સ્પર્શન્દ્રિય તીવ્ર કરી ત્યારે તે આગલે દિવસે તેમણે કાશ્યું હતું તથા કહ્યું હતું તે બધું તરત યાદ આવ્યું. આ વ્યાધિમય વ્યાપારોની તપાસથી એટલું તો ચોક્કસતાથી જણાય છે કે સ્મરણ શક્તિનો પ્રદેશ આપણે મારીએ છીએ તેના કરતાં વધારે વિશાળ હોવાનો સંભવ છે અને કેટલીએક બાબતો બહારથી કેવળ મનની બહાર ગમેલી લાગે છે પરંતુ તેથી તે બાબતો ખીજી કેટલીક શરતો વચ્ચે ફરી પાછી મનમાં ન જ આવે એમ ઠીક શકાયું નથી. આ ઉપરથી એમ નથી સમજવાનું કે આપણા અનુભવની કોઈ પણ બાબત ભૂલી જવાય નહીં પરંતુ એટલું જ કે મનની જુદી જુદી સ્થિતિઓમાં એક વસ્તુ જે કેવળ ભૂલાઈ ગયેલી લાગે છે તે અચાનક રીતે પાછી મનના પ્રદેશમાં આવી શકે છે.

પ્રકરણ પંદરમું.

કલ્પના શક્તિ.

હવે આપણે રમરણ્ય શક્તિની સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવનારી મનની પૂર્વે અનુભવાયેલી વસ્તુઓની તથા ત્હેમના વિવિધ સંયોજનોની મનમા આકૃતિ ઉપજાવવાની શક્તિ અર્થાત્ કલ્પના શક્તિ વિશે જોઈશું. આ શક્તિ આપણી તન્તુ રચનાના એક મુખ્ય ગુણ ઉપર આધાર રાખે છે અને તે એ છે કે એક વખત જ્યાં સંસ્કારો ધન્વિયો ઉપર પડે છે કે તેઓ તન્તુ ચક્રમા છપાઈ રહે છે અને તેથી ત્હેમના મૂળ પ્રોત્સાદન બંધ થયા પછી પણ તે સંસ્કારોની આકૃતિઓ મનમા ઉત્પન્ન થઈ શકે છે પરન્તુ જે કોઈ સંસ્કાર કોઈ વખત અનુભવવામા આવ્યો જ ન હોય તેની કલ્પના કરી પણ થઈ શકતી નથી. આધ્યા તથા જ્હેરા પુરો ત્હેમની જોવાની તથા સાંભળવાની શક્તિ ગયા પછી વરસો સુધી રંગો તથા અવાજોની કલ્પના કરી શકે પરન્તુ જન્મથી આધ્યો માણસ રંગની કદી પણ કલ્પના કરી ન શકે, તેમ જન્મથી જ જ્હેરા માણસ અવાજની કલ્પના કરી શકે નહીં. ગમે તેટલા તત્ત્વોના મિશ્રણથી બનેલું કાલ્પનિક ચિત્ર મનમા દોરું હોય કે જ્હેને મળતી વસ્તુ વિશ્વમાં મળી શકે જ નહીં પરન્તુ તે સર્વે તત્ત્વો તો પૂર્વે અનુભવમા મળેલા હોવા જોઈએ. ત્હેમનું મિશ્રણ આપણે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કરી શકીએ પરન્તુ ત્હેનું એકે તત્ત્વ આપણે પોતાની મેળે પેદા કરી શકતા નથી. આવી રીતે એક વખત અનુભવાયેલી વસ્તુઓની મનમા આકૃતિ ઉપજાવનારી શક્તિનું નામ કલ્પના શક્તિ છે. હવે આ શક્તિ બે પ્રકારની છે. જ્યારે કલ્પનાની આકૃતિ દરેક અંશે અમલ વસ્તુ જેવી જ હોય ત્યારે તે કલ્પનાને સંસ્કારોદ્બોધક કલ્પના

(Reproductive Imagination) કહેવાય છે તથા જુદી જુદી વસ્તુઓમાથી જુદા જુદા તત્વો લઇને લેખાથી એક નવીજ આકૃતિ મનમા ઉત્પન્ન કરવાની કલ્પનાને ઉપજનયક કલ્પના (Productive Imagination) કહેવાય છે. પહેલા પ્રકારની કલ્પનામા જો કલ્પેની આકૃતિઓ આપણા પૂર્વાનુભવમા શુ રચાન તથા સમય ધરાવે છે તેના જ્ઞાન સાથે ઉત્પન્ન થઈ હોય તો તે આકૃતિઓ આપણે ઉપરના પ્રકરણમા જોઈ ગયા તેમ સ્મરણુ વ્યાપારો બને છે અને જ્યારે આ આકૃતિઓને જુદા જુદા પ્રમાણમા આપણી ધમ્મા પ્રમાણે હુથથી એક બીજા સાથે મિશ્રિત કરી પહેલા ન અનુભવાયેની એવી એક આકૃતિ ઉપજાવી હોય ત્યારે તે કેવળ સ્મરણુ નહિ પરંતુ ખરી કલ્પના શક્તિનો વ્યાપાર છે

હવે આપણા પૂર્વના ઇન્દ્રિયાનુભવોની કાલ્પનિક આકૃતિઓ અત્યંત ગાંધારી માઠીને અત્યંત સ્પષ્ટ સુધીના અનેક અંશમા થાય છે અને જુદા જુદા પુરોષોમા જુદે જુદે અરો કાલ્પનિક ચિત્રો ઉત્પન્ન થાય છે કાંઈપણ બે માણુમની કલ્પના એકજ દોષ શક્તી નથી દરેક મનુષ્યની કલ્પનામા અનેક લક્ષણુ પ્રાધાન્યપણે હોય છે, આ વિષે હેઠા થોડા વર્ષોમા અનેક નિરીક્ષણો તથા પ્રયોગો કરવામા આવ્યા છે. આવા એક પ્રયોગમાથી ડાલ્ટન નામના એક વિજ્ઞાન શાસ્ત્રીએ ધણાએક પુરોષોને પુછાવ્યુ કે અમુક નિમેશ દિવસની સવારે પોતાના નારતાના મેજ ઉપર તેઓ બે । હોય તેનું તથા તેની આસપાસની ચીજોનું આશુષ કાલ્પનિક ચિત્ર લેખને કેવુ જણાય છે તે જાણી મોકલવુ આ તપાસને પરિણામે જણાયુ કે સર્વે ચિત્રો થોડે ઘણે અંશે એક બીજાથી જુદા હતા અને નામામિત વિજ્ઞાન શાસ્ત્રી વર્ગની આશુષ કલ્પના શક્તિ નાના તથા સાધારણ શુદ્ધિવાળા પુરોષ કરતા ઓછી હતી આમાના બે પુરોષ કે જેમાના એકની ધણી ત્રીસ અને બીજાની ધણી રચૂલ કલ્પનાશક્તિ હતી તેમના જનામે ટાકીશુ ત્રીસ કલ્પનાની શક્તિવાળો પુરુષ લખે છે કે “આજ

(Reproductive Imagination) કહેવાય છે તથા જુદી જુદી વસ્તુઓમાંથી જુદા જુદા તત્વો લઇને લેખમાંથી એક નવીન આકૃતિ મનમાં ઉત્પન્ન કરવાની કલ્પનાને ઉપજાવક કલ્પના (Productive Imagination) કહેવાય છે. ખુદા પ્રકારની કલ્પનામાં જે કલ્પેલી આકૃતિઓ આપણા પૂર્વાનુભવમાં શું સ્થાન તથા સમય ધરાવે છે તેના જ્ઞાન સાથે ઉત્પન્ન થઈ હોય તો તે આકૃતિઓ આપણે ઉપરના પ્રકરણમાં જોઈ ગયા તેમ સ્મરણુ વ્યાપારો બને છે અને જ્યારે આ આકૃતિઓને જુદા જુદા પ્રમાણમાં આપણી ઇચ્છા પ્રમાણે છુટથી એક બીજા સાથે મિશ્રિત કરી પહેલા ન અનુભવાયેલી એવી એક આકૃતિ ઉપજાવી હોય ત્યારે તે દેવળ સ્મરણુ નહિ પરંતુ ખરી કલ્પના શક્તિનો વ્યાપાર છે.

હવે આપણા પૂર્વના ઇન્દ્રિયાનુભવોની કાલ્પનિક આકૃતિઓ અત્યંત ઝાખાથી માટીને અત્યંત સ્પષ્ટ સુધીના અનેક અંશોમાં થાય છે અને જુદા જુદા પુરૂષોમાં જુદે જુદે અંશે કાલ્પનિક ચિત્રો ઉત્પન્ન થાય છે કાષ્ઠપણુ જે માણસની કલ્પના એકજ હોઈ શકતી નથી. દરેક મનુષ્યની કલ્પનામાં અનેક લક્ષણ પ્રાધાન્યપણે હોય છે, આ વિષે હેલા થોડા વર્ષોમાં અનેક નિરીક્ષણો તથા પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા છે. આવા એક પ્રયોગમાંથી ડાલ્ટન નામના એક વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રીએ ઘણાંએક પુરૂષોને પુછાવ્યું કે અમુક નિમેશ દિવસની સવારે પોતાના નાસ્તાના મેજ ઉપર તેઓ બેઠા હોય તેનું તથા તેની આસપાસની ચીજોનું આકૃષ્ટ કાલ્પનિક ચિત્ર લેખને કેવું જણાય છે તે લખી મોકલવું. આ તપાસને પરિણામે જણાયું કે સર્વે વિશે થોડે ઘણે અંશે એક બીજાથી જુદા હતા અને નામાકિત વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રી વર્ગની આકૃષ્ટ કલ્પના સખિ નાના તથા સાધારણ શુદ્ધિવાળા પુરૂષો કરતાં ઝોછી હતી. આમાંના જે પુરૂષો કે જેમાંના એકની ઘણી તીવ્ર અને બીજાની ઘણી રચૂત કલ્પનાશક્તિ હતી તેમના જવાબો ટાંકીશું, તીવ્ર કલ્પનાની શક્તિવાળો પુરૂષ લખે છે કે “ આજ

‘સહવારના નારતાનું મેજ મ્હને જાંખું તેમ જ ચોખ્ખું’ જણાય છે. જ્યારે મ્હારી આંખો ઉધાડી તથા કોઈ વસ્તુ ઉપર હોય અને હું તે મેજની કલ્પના કરું છું ત્યારે તે સ્પષ્ટ અને તેજસ્વી જણાય છે. મેજ ઉપરની બધી વસ્તુઓ મ્હને એક સામગ્રી સ્પષ્ટ જણાય છે અને અમુક એક વસ્તુ ઉપર જ્યારે મ્હારું ધ્યાન સંકુચિત કરું છું ત્યારે તે વસ્તુ ઘણી જ સ્પષ્ટ જણાય છે. બીજા બધા ગુણો કરતા વસ્તુઓના રંગો વધારે સ્પષ્ટતાથી કલ્પી શકું છું. મ્હારા મનમાં એક સામગ્રી ઉત્પન્ન થતી આકૃતિઓની મંખ્યા મોટી છે. હું કોઈ ચોરડાની ચારે દિવાલો કલ્પી શકું છું તથા બે ત્રણ કે ચાર કે લેનાથીએ વધારે ચોરડાની ચારે દિવાલો હું એક સામગ્રી એટલી સ્પષ્ટતાથી જોઈ શકું છું, કે લેનામાં એકમા અમુક જગ્યાએ શું છે તે કહેવાનું કહો અથવા લેમાંની ખુરશીઓ ગણવાનું કહો તો હું જરાએ અડક્યા વિના કહી શકું. કોઈ પુસ્તકમાંથી જેમ હું વધારે મોટે શીખું તેમ લેનામાં નાની આકૃતિઓ વધારે સ્પષ્ટ રીતે હું કલ્પી શકું છું. લેમાં લખેલી લીટીઓ હું મોટેથી બોલું તે ખેલાં પણ હું લેમને કલ્પનામાં જોઈ શકું છું કે જેથી લેમાના શબ્દો બહુ ધીમેથી હું એક પછી એક કહી શકું છું. પરંતુ મ્હારું મન પાનાંઓની કાલ્પનિક આકૃતિ તરફ એટલું બહુ ગુંચાયેલું હોય છે કે હું જે બોલું છું લેના અર્થનો ખ્યાલ મ્હને હોતો નથી. જ્યારે હું ખેલાં આમ કરતો થયો ત્યારે હું એમ ધારતો કે તે લીટીઓ હું ઘણી અપૂર્ણ રીતે જાણતો હતો લેને લીધે હશે પરંતુ હવે મ્હારી ખાત્રી થઈ કે હું લેની આકૃતિ ખરેખર જોઈ શકું છું.” સ્થૂળ કલ્પના સંકિત વાળો પુરુષ લખે છે કે “મનમાં ચામુપ આકૃતિઓ ઉપજાવવાની મ્હારી સંકિત ઘણી નિયમિત અને વિચિત્ર જણાય છે. જે રીત વડે હું કોઈ બનાવ તથા વસ્તુ યાદ રાખી શકું છું તે જુદી જુદી સ્પષ્ટ આકૃતિઓ વડે નહિ પરંતુ એક સામગ્રી અને જાણે ધુમ્મસથી જવાયેલાં જાંખા ચિત્ર વડે કરી શકું છું, જો કે હું ખેલાં કરી

શકતો હતો પરન્તુ હવે આંખો ખંધ કર્યા પછી પણ કોઈ પણ વસ્તુનું ચોખ્ખું ચિત્ર મનમાં ઉપજવી શકતો નથી. ધીમે ધીમે તેમ કરવાની શક્તિ મહારામાંથી જતી રહી છે. મહારાં આબેહુલ સ્વપ્નાં કે જાગૃતા બનાવો ખરા બનાવો જેવા લાગે છે, તેમાં પણ જાંખી આકૃષ્ટ કલ્પનાને લીધે આકૃતિઓ ઘણી અસ્પષ્ટ જણાય છે. આજ સવારના નાસ્તાના મેજ વિષે, મહારાથી કંઈપણ ચોખ્ખું કહી શકાતું નથી. બધું જાંખું અને અસ્પષ્ટ છે અને હું કલ્પનામાં શું જોઉં છું તે પણ કહી શકતો નથી. હું પહેલેથી જાણું છું કે તેની આસપાસ દશ ખુરશીઓ છે. પણ કલ્પનામાં હું તેમને ગણી શકતો નથી. કોઈ જાતની વિગત પણ હું જોઈ શકતો નથી. એક જાતનું એકસામરું તથા જાંખું ચિત્ર મહારા મનમાં છે કે તેનું વર્ણન મહારાથી થઈ શકતું નથી. રંગો એના એ પરન્તુ બહુ જાંખા દેખાય છે. કદાચ જે રંગ હું સ્પષ્ટ જોઈ શકું છું તે મેજ ઉપરના કપડાનો છે. અને દિવાલ ઉપરના કામળાનો રંગ જે મ્હને સાંભરે છે તો હું તેને ધણું કરીને કલ્પી શકું છું.”

ઉપરના ફકરા ઉપરથી જણાશે કે જે માણસની આકૃષ્ટ કલ્પના શક્તિ તીવ્ર હોય છે તે આવી શક્તિ વિનાના પુરો કેવી રીતે વિચાર કરી શકતા હશે તેનો ખ્યાલ કરી શકતો નથી. કેટલાએક પુરો આકૃષ્ટ કલ્પના વડે આકૃતિઓ મનમાં ઉપજાવી શકતાજ નથી, અને ઉપરના ઉદાહરણ પ્રમાણે તેઓ એમ કહેશે કે નાસ્તાનું મેજ મનમાં જોવાને બદલે તેઓ રહેને જાણે છે અથવા સંભારે છે. આમ જાણવું અથવા સંભાળવું તેઓના મનમાં કેવળ શબ્દોની કલ્પનામય આકૃતિઓ વડે જ બને છે અને વ્યવહારિક જીવનમાં કોઈ વસ્તુ આકૃષ્ટ આકૃતિઓ વડે સંભળાય કે શબ્દોની આકૃતિઓ વડે સંભારાય તેમાં કોઈ બહુ ફેર પડતો નથી. કેટલીએક વખત તો આકૃષ્ટ કાલ્પનિક આકૃતિઓ કરતાં શબ્દોની કાલ્પનિક આકૃતિઓ વધારે ઉપયોગી નીવડે છે. કારણ કે શબ્દોની કલ્પના ઘણી અડપથી

મનમાં થઇ શકે છે એટલું જ નહીં પરંતુ ખીજ બધા પ્રકારની કલ્પના કરતાં તે સહેલાઈથી થાય છે. આનું એક પ્રમાણ એ છે કે જ્યેમ માણસો મોટા અને વધારે વિચાર શક્તિવાળા હોય છે તેમ તેઓની આશુષ કલ્પના શક્તિ ઓછી હોય છે. |

આશુષ કલ્પના પછી ખીજ મુખ્ય જાતની કલ્પના તે કલ્પેન્દ્રિય કલ્પના છે. આવી કલ્પના શક્તિવાળા પુરુષો ધણુંખરું કલ્પેન્દ્રિયના પ્રત્યક્ષોની માનસિક આકૃતિઓ ઉપજાવીને વિચાર કરી શકે. માખીને લખે છે કે આવા પ્રકારના પુરુષો આશુષ કલ્પના શક્તિવાળા પુરુષો કરતાં ઓછા હોય છે. તેઓ સાંભરેલ શબ્દોની આકૃતિઓમાં વિચાર કરે છે. કંઈ પાઠ યાદ રાખવો હોય તો તેઓ પાના ઉપર લખેલા શબ્દોનો દેખાવ નહીં પરંતુ તે શબ્દોના અવાજોને પોતાના મનમાં ઠસાવે છે. તેઓના વિચારો તેમજ સ્મરણો કલ્પેન્દ્રિયદ્વારા થાય છે. મનમાં સરવાળો કરવાનો હોય તો તેઓ અંકોના નામો મનમાં ગોખીને પછી સરવાળો કરે છે. તે પુરુષોમાં ખીજ બધા પ્રકારની કલ્પના શક્તિઓ દબાઈ જઈને આજ શક્તિ વિકાસ પામેલી હોય છે. તેઓની સ્મરણ શક્તિ તીવ્ર હોય છે કારણ કે શબ્દોની આકૃતિઓ ઘણી સહેલાઈથી મનમાં આવે છે પરંતુ આવા પુરુષોને મુખ્ય બધ એ હોય છે કે જો કદાચ તેઓમાંથી આ શક્તિ ઓછી થઈ જાય અથવા જતી રહે તો તેઓ કેવળ વિચારશન્ય બની જાય છે.

ત્રીજી જાતની કલ્પના શક્તિ તે સ્નાયુ પ્રત્યક્ષોની કાલ્પનિક આકૃતિઓ ઉપજાવવાની શક્તિ છે. વીધેનાના પ્રોફેસર સ્ટીકર નામનો ગૃહસ્થ પોતાનામાં આ શક્તિ હોવા વિષે લખે છે કે ત્વેની પોતાની તેમજ ખીજ બધી વસ્તુઓની ગતિઓના સ્મરણ વ્યાપારો રવાની સાથે ત્વેના પોતાના સરીરના જે ભાગો તે ગતિઓ ઉપર જીવવામાં અથવા ત્વેમને અનુસરવામાં સ્વાભાવિક રીતે ઉપયોગમાં આવે તેના ભાગોના સ્નાયુઓમાં આકુંચનો થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે કાંઈ સૈનિકના કુચ કરવાનો વિચાર આવતાં એને એમ કલ્પના થઈ કે

જાણે તે સૈનિકના કુચ કરવાનો ચિતાર ઉત્પન્ન કરવા માટે પોતે પણ લેની પાછળ કુચ કરતા હોય ! અને જો પોતાના પગલાં પોતાના કુચ કરવાની કલ્પનાની સાથે ઉત્પન્ન થતા પ્રત્યક્ષને જો તે દાબી દઈ તે કાલ્પનિક સૈનિક ઉપરજ પોતાનું ધ્યાન સંકુચિત કરે તો તે સૈનિકની આકૃતિ કેમ જાણે આકાશજ ગઈ હોય તેમ જણાવું !

સામાન્ય રીતે જ્યારે જ્યારે કાંઈપણ વસ્તુની ગતિની કલ્પનાની સાથે પોતાની આંખો તથા બીજા અવયવોમાં કંઈપણ તે ગતિને લગતાં સ્નાયુ પ્રત્યક્ષો ન થતાં ત્યારે તે કલ્પના લેના મનમાં દબાઈ જતી. લેના માનસિક જીવનમાં અર્થસહિત વાચાને લગતી ગતિઓ મુખ્ય સ્થાન ધરાવતી હતી. તે કહે છે કે જ્યારે જ્યારે હું પ્રયોગો, વિગેરે કામ કર્યા પછી લેવું વર્ણન કરવા માંડું છું ત્યારે સાધારણ રીતે ખેલા તો હું તે પ્રયોગો વિગેરેને લગતી વિગતોના સંબંધી શબ્દોનો મનમાં ઉચ્ચાર કરું છું કારણ કે મહારા સર્વે કામોમાં વાચા એટલું મુખ્ય સ્થાન ધરાવે છે કે જેવું હું કાંઈ પણ જાણું છું કે તરત લેને મહારા મનમાં શબ્દોમાં ગોઠવી દઉં છું.

પણ માણસોને જો એમ પૂછ્યું હોય કે કયા પ્રકારે તેઓ શબ્દોની કલ્પના કરે છે તો તેઓ એમ જવાબ દેશે કે કૌંન્દ્રિય કલ્પનામાં અર્થોત્ શબ્દોને સાંભળવાની કલ્પનામાં. જ્યાં સુધી આ વાત ઉપર લેવું ધ્યાન ખાસ દોરાયેલું હોતું નથી ત્યાં સુધી તેમ કરવાનાં કૌંન્દ્રિયની કાલ્પનિક આકૃતિઓ કે ઉચ્ચારની ઇન્દ્રિયની સાથે સંબંધ ધરાવતી ગતિઓની કાલ્પનિક આકૃતિઓ મુખ્ય સ્થાન ધરાવે છે અર્થોત્ શબ્દોની કલ્પના લેમને સાંભળવાની કલ્પના વડે ચાલે છે કે લેમનો ઉચ્ચાર કરવાની કલ્પના પર ચાલે છે તે તેઓ રહેલાપ્રતી કહી શકતા નથી. આ જોવા માટે એક રસ્તો એ છે કે મોંને અર્ધું ઉઘાડો અને ઓષ્ટરયાની અથવા દંતરયાની અક્ષરો-વાળા શબ્દની કલ્પના કરો. જેમકે જમ્બલ ટાટલ. હવે જુઓ કે આ પ્રમાણે કલ્પના કરતાં તે શબ્દોની આકૃતિઓ મનમાં સ્પષ્ટ

રીતે આવે છે કે નહીં. ધણા પુરુષોને ઓઠોને જુદા પાડીને તે શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં તેનો અવાજ અરપટ જણાય તેને લીધે તેના આકૃતિ અરપટ જણાશે, ધણા પુરુષો ઉઘાડે મોંએ શબ્દોની કલ્પના કરી શકતા જ નથી અને કેટલાએક થોડા પ્રયત્નો કર્યા પછી તેમ કરવામાં સફળ થાય છે. આ પ્રયોગો વડે શબ્દની કલ્પના હોરો, જીભ, કંઠ વિગેરે અવયવોમાં યતા પ્રત્યક્ષ ઉપર કેવો આધાર રાખે છે તે જણાઇ આવે છે. પ્રો. લેઇન કહે છે તે પ્રમાણે ઠાઇ શબ્દનો દાખી દીધેલો ઉચ્ચાર તેના સ્મરણનું સાધન અને તેની વાચનાના વિચારરૂપે હોય છે.

/ જે પુરુષોની કર્ણેન્દ્રિય વડે કલ્પના કરવાની શક્તિ નિર્બળ હોય છે તેઓની શબ્દોની કલ્પનામાં લેમના ઉચ્ચારોની કલ્પના જ મુખ્ય સ્થાન ધરાવે છે અને કેટલાએકને તો શબ્દો વિશેના વિચારમાં કર્ણેન્દ્રિય વડે કલ્પના યતી જ નથી. /

હવે સ્પર્શેન્દ્રિય માટે યતી કલ્પના વિશે જોઇશું. આવી કલ્પના શક્તિ કેટલાએક પુરુષોમાં બળવાળી હોય છે, જ્યારે આમણા શરીરના ઠાઇ પછુ ભાગમાં કંઈ ઇજ્ઞ યતા યતા રહી જાય છે અથવા જ્યારે ઠાઇ બીજાને ચેપેલી ઇજ્ઞ આપણે જોઇએ, ડીએ. ત્યારે તે ઇજ્ઞને લગતી સ્પર્શેન્દ્રિય માર્ગે આખેહૂબ કલ્પતાઓ મનમાં ઉભી થાય છે. બીજાના શરીરના જે અવયવમાં યતી કંઈ, દુ.ખમય ઇજ્ઞની બળવાન કલ્પના કરતા આપણા શરીરના તેજ અવયવમાં જાણે દુ.ખ યતું ન હોય તેમ કલ્પના થાય છે અને ઠાઇ વખત તો આવી બલવાન કલ્પનાને લીધે તે ભાગ રાતો બની જાય છે હેરમેપર નામનો એક પુરુષ લખે છે કે, 'એક ઠેંગવાર્યેલા માણસે' મ્હને કહ્યું હતું કે એક વખત તે માણસ તેના ઘરમાં પેસતો હતો. તેણેવામાં તેનાથી પોતાના એક નાના બાળકની આગળી પથવડે ચગદાઇ. આમ થવાથી તે માણસના મનમાં એટલું દુ.ખ યતું કે તે કણે તેના પોતાના શરીરની તેજ આગળીમાં સજ્જ કરદ થઇ આબુ અને

ત્રણ દિવસ 'મુધી' તે દરદ આપ્યું. (જે પુરુષો જહેરાં અને મુંગા હોય છે તેઓની કલ્પનાશક્તિ સ્પર્શેન્દ્રિય તથા સ્નાયુ ઇન્દ્રિય માર્ગે જ બની શકે છે.) એક આંધળા માણસને દેખતો કરવામાં આવ્યા પછી જ્યારે તેને જુદી જુદી આકૃતિઓવાળા વસ્તુઓ જતાવવામાં આવી ત્યારે તેણે કહ્યું કે જ્યાં મુધી તે આકૃતિઓને જોતાં તેની આંગ-જાઓનાં સાંધાઓમાં તે વસ્તુઓને ખરેખર અડકવાથી જે પ્રત્યક્ષો ઉત્પન્ન થાય તેવા પ્રત્યક્ષો ઉત્પન્ન થતાં નથી ત્યાં મુધી તે આકૃતિઓને એક ખીજથી જુદી પાડી શકતો નથી.

એફેરીયા નામનું દરદ કે જહેના વિષે ઉપરના એક પ્રકરણમાં આપણે કહી ગયા તેની ચિકિત્સામાં જુદા જુદા પુરુષોની કલ્પનાશક્તિ કેવી જિન્ન જિન્ન હોય છે તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. કેટલાએકની કલ્પના ચક્ષુ ઇન્દ્રિયદ્વારા જ થાય છે. કેટલાએકની કર્ણેન્દ્રિય, વાંચા અથવા સ્નાયુ ઇન્દ્રિયદ્વારાજ થાય છે. તથા કેટલાએકની મિશ્રિત હોય છે. આવી જિન્ન કલ્પનાવાળા પુરુષોના મગજમાં એક જ ભાગમાં થયેલી ઇજાથી જુદાં જુદાં પરિણામો નીપજે છે. કોઈને જે ઇજા થયેલો ભાગ કલ્પનામાં વધારે વપરાતો હોય તો તેની કલ્પનાશક્તિ જતી રહે છે અને કોઈને જે તે ભાગ નજ વપરાતો હોય તો ઇજા થતાં તેની કલ્પના શક્તિને કોઈ વાંધો આવતો નથી. આનું એક ગાણુવા જેવું ઉદાહરણ એક દરદીની હકીકત ઉપરથી મળી આવે છે. આ દરદી એક વેપારી હતો અને કેવળ ચક્ષુ ઇન્દ્રિયદ્વારાજ તે કલ્પના કરી શકતો હતો. તેના મગજમાં અકરમાત્ કંઈ ઇજા થવાને લીધે આશ્ચર્ય કાલ્પનિક આકૃતિઓ ઉપજાવવાની તેની શક્તિજ જતી રહી અને તેની સાથે ખીજ કોઈ શક્તિ ઓછી થયા વિના તેની વિચાર કરવાની શક્તિ ઘણી ઓછી થઈ ગઈ. થોડા વખત પછી એણે શોધી કઢાડ્યું કે ખીજ ઇન્દ્રિયદ્વારા કલ્પના કરવાનો અભ્યાસ કર્યાથી તે પોતાનું કામ કરી શકતો હતો. પરન્તુ ખેલાની સ્થિતિમાં ને હાલની સ્થિતિમાં તેને

પોતાને ધણો ફેર જણાતો. જ્યારે જ્યારે કામ પ્રસંગે બહાર જવાનું થાય ને પોતે શહેરમાં ફેર ત્યારે જાણે તે નવા શહેરમાં જતો ન હોય તેમ લેને લાગતું. મકાનો, શેરીઓ વિગેરે ભાગો જોતાં લેને પ્હેલી વખત જોતાં જેટલી નવાઈ લાગે તેટલી નવાઈ જણાતી. લેના શહેરનું મુખ્ય જાહેર મકાન ક્યાં અને કેવું છે તે લેને પુછવામાં આવ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું કે હું મારા મનમાં વિચાર કરી શકું છું કે તે અમુક ભાગમાં છે પરન્તુ લેની કલ્પના કરવી અશક્ય છે અને તેથી લેના વિષે હું કંઈ પણ કહી શકતો નથી. તેવીજ રીતે લેની સ્ત્રી તથા છોકરાઓના મેંદાપણુ તે યાદ કરી શકતો નહોતો. લેમની સાથે થોડા વખત બેઠા પછી લેમના મેંદા લેને અપરિચિત જણાતાં તેટલું જ નહીં પરન્તુ તે પોતાનું મેંદા પણ ભૂલી જતો અને એક વખત અરીસામાં જોઈને પોતાની આકૃતિને બીજા કોઈ પુરુષની આકૃતિ ધારી લેને સંબોધન કરતો હતો. જુદા જુદા રંગોને પારખવાની શક્તિ પણ લેનામાથી જતી રહી હતી. તે કહે છે કે હું જાણું છું કે મહારી સ્ત્રીના વાળ કાળા છે પરન્તુ જેમ હું લેનું મેંદા યાદ કરી શકતો નથી તેમ તેણીના વાળનો રંગ પણ યાદ કરી શકતો નથી. લેના કાગળોમાં અમુક એક કાગળ મુક્યો હોય તો પછી તે જોવાને જેમ બહારના માથુસ શોધે તેમ લેને શોધવું પડતું. પ્હેલા કંઈ સરવાળો કરવો હોય તો કંઈ બોલ્યા વિના તે કરી શકતો તે હવે સરવાળાની સંખ્યાને જ્યારે પોતાને સંભળાય ત્હેવી રીતે બોલે ત્યારે સરવાળો ચક્ર શકતો. કારણ કે હવે લેને ખજર પડી હતી કે જે કંઈ યાદ રાખવું હોય ત્હેની કહેંન્દ્રિયવડે કલ્પના કર્યાથી જ યાદ રહી શકે તેમ હતું. જે સખ્દો કે કંઈ તે યાદ લાવતો તે હવે લેના કાનમાં અથડાતું અને તે લેને એક નવા જ અનુભવ જણાતો. લેને વાક્યો વિગેરે કંઈ પણ મ્હોડે કરવું હોય તો લેના કાનમાં સંસ્કાર પાડવા માટે મોટે કરવાની વસ્તુને થોડી બધીવાર ઘાટે પાડીને વાંચવાની જરૂર પડતી. પછીથી જ્યારે તે

વસ્તુ મનમાં યાદ લાગીને બોલતો ત્યારે બોલ્યા પહેલાં કાનમાં હોના શબ્દોનો શ્વનિ થતો હતો.

કલ્પનાનો તંત્ર વ્યાપાર કેટલાએક વૈદક શ્રેણીકાનું ધારણું એમ છે કે જે તંત્ર વ્યાપારો ઉપર કલ્પના શક્તિનો આધાર રહેલો છે તે તંત્ર વ્યાપારોનું સ્થાન અને ઇન્દ્રિયોમાંથી આવતાં સંસ્કારોના તંત્ર વ્યાપારોનું સ્થાન એ બે મગજમાં જુદાં હોય છે. પરંતુ તંત્રશાસ્ત્રના અભ્યાસવડે એમ જણાય છે કે બન્ને પ્રકારના તંત્ર-વ્યાપારોનું સ્થાન મગજમાં એક જ છે. ઉપર આપણે જોયું કે આપણા મનની કલ્પનિક આકૃતિઓ સાહચર્યના વ્યાપારવડે ઉત્પન્ન થાય છે એટલે કે તેના પહેલાંનો વિચાર પ્રત્યક્ષ અથવા કાંઈ પણ મનોવ્યાપાર હોવું સૂચન કરે છે. એ મનોવ્યાપારો વચ્ચેનું સાહચર્ય મગજના એક તંત્રસ્થાનમાંથી બીજા તંત્રસ્થાનમાં જતાં પ્રવાહો વડે ઉત્પન્ન થાય છે. હવે ત્યારે મગજના અમુક એકજ તંત્રસ્થાનમાં કોઈ ઇન્દ્રિય તરફથી પ્રવાહ આવે છે ત્યારે અમુક વસ્તુનું પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે અને મગજના જ કોઈ બીજા તંત્ર-સ્થાનમાંથી પ્રવાહ આવે છે ત્યારે તેની કલ્પના ઉત્પન્ન થાય છે. આ બે વચ્ચે ફેર એટલો છે કે ઇન્દ્રિયોમાંથી આવતા પ્રવાહોનું બજ મગજના બીજા કોઈ ભાગમાંથી આવતા પ્રવાહોના બજ કરતાં હમેશાં વધારે હોય છે અને તેથી વસ્તુઓના પ્રત્યક્ષોના પ્રમાણમાં તેમની કલ્પનાઓ આપણને ઝાંખી જણાય છે. કલ્પનાનો વ્યાપાર ગમે તેટલો બજવાન હોય પરંતુ પ્રત્યક્ષના વ્યાપાર કરતાં તે ઘણો નમ્રો હોય છે. આમ જો તે નબળો ન હોત તો વસ્તુનું ખરૂં પ્રત્યક્ષ અને તેની કલ્પના અર્થાત્ સત્ય અને અસત્ય વચ્ચેનો ફેર આપણાથી જાણી શકાતજ નહીં અને બન્ને આપણને સરખી રીતે ખરાં કે ખોટાં જણાત. કોઈ વખત અપવાદરૂપે મગજના તંત્રસ્થાન-માંથી આવતો પ્રવાહ ઇન્દ્રિયમાંથી આવતા પ્રવાહ કરતાં વધારે બજવાન હોય છે. કોઈ અવાજ અહુ જ ધીમે હોય અથવા દ્રશ્ય

આવતો હોય તો તે હેનાં ખરા પ્રત્યક્ષ અને કલ્પના વચ્ચેનો ફેર જાણવો બહુ કઠિન પડે છે. રાત્રે દૂરથી ધડીઆળ વાગવાના ઝાંખા અવાજો સાંભળના કલ્પનાવડે આપણે તે અવાજોને મનમાં દદ કરીએ છીએ અને છેલ્લો અવાજ આપણે સાંભળ્યો તે ખરો હતો કે કાલ્પનિક હતો તે એકદમ નક્કી કરાવું નથી; તેમજ ઘરમાં કોઈ નાનું છોકરું દૂરથી રડતું હોય તો પૂછ્યાં તો તે રડવાનો અવાજ ખરો આવે છે કે આપણી કલ્પનામાધીજ નીકળે છે તે વિષે આપણે શંકામાં પડીએ છીએ. રાત્રે કોઈ વખત 'ભૂત' જોઈએ છીએ તો પછી આપણે પાછળ જોઈશું તેમ કલ્પનાનો વ્યાપાર અસાધારણ રીતે બળવાન હોય છે. આ સર્વે ઉપર જણાવેલા નિયમના અપવાદો છે ખરા, પરંતુ આપણે આ પછીના જ પ્રકરણમાં જોઈશું તેમ તે અપવાદો અસાધારણ રીતે ઉત્પન્ન થાય છે અને સામાન્ય રીતે તો કલ્પનાનો વ્યાપાર પ્રત્યક્ષ વ્યાપાર કરતા ઓછો બળવાન હોય છે.

પ્રકરણ સોળમું.

દર્શન.

ઉપરના પ્રકરણોમાં આપણે જોયું કે બાહ્ય વસ્તુના આપણી કોષપણુ ઇન્દ્રિય ઉપર પડતા સંસ્કારને પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. હવે આપણા માનસિક જીવનમાં આવાં શુદ્ધ એટલે ઇન્દ્રિયના સંસ્કાર શિવાય બીજા કોષપણુ મનોવ્યાપારથી મિશ્રિત યથા વિનાનાં પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન થતાં નથી અને જો થાય છે તો કેવળ બાહ્યવસ્તુમાં કે જ્યારે આપણા મનમાં અનુભવનો સંગ્રહ થયેલો હોતો નથી ત્યારે જ થાય છે. કારણકે આપણા માનસિક જીવનનો એ એક મુખ્ય નિયમ છે, કે ઇન્દ્રિયની દરેક પ્રીતિસાહક વસ્તુ તેનો સંસ્કાર અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન કરે છે. આવી રીતે પ્રત્યક્ષ સાદું હોવું નથી પરંતુ આપણા અનુભવમાં તેની સાથે સાદચર ધરાવનારી થોડી ઘણી વસ્તુઓના

વિચારોનું સૂચન કરીને દરેકમાં મળી જાય છે એટલે કે ઇન્દ્રિયનું પ્રત્યક્ષ પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન થવાની સાથે તે પ્રત્યક્ષ તથા તેનાથી સૂચવાતા એક અથવા વધારે વિચારો 'એમ બે તત્વોનો બનેલો એક સમગ્ર મનોવ્યાપાર ઉત્પન્ન થાય છે; આ વ્યાપારને મનોદર્શન અથવા દેહમાં દર્શન (Perception) કહેવાય છે. દર્શનનો અર્થ અત્રે આગેથી જોવાનો વ્યાપાર નહીં પરંતુ કોઈ વસ્તુના અમુક ઇન્દ્રિયથી આવતા પ્રત્યક્ષવડે તે વસ્તુને લગતી બીજી બાબતોનું માનસિક ચક્ષુવડે જ્ઞાન હોને પારિભાષિક અર્થમાં દર્શન કહેવાય છે. હવે પ્રત્યક્ષોવડે સૂચવાતા વિચાર થોડા અથવા વધારે હોઈ શકે. કોઈ દર્શનવ્યાપારમાં વસ્તુના પ્રત્યક્ષની સાથે ફક્ત તે વસ્તુનાં નામ તથા તેના થોડા મુખ્ય ગુણોના વિચારોનું સૂચન થાય અને કોઈમાં તે વસ્તુના દૂરના સંબંધોનું સૂચન પણ થઈ શકે. પરંતુ આવા થોડા અને ઘણા સૂચનોવાળા દર્શનવ્યાપારો વચ્ચે થોડાસંખ્યેક પાડવો એ બહુ કઠિન છે. કારણકે દરેક દર્શનવ્યાપારમાં તેને ઉત્પન્ન કરતાં પ્રત્યક્ષ શિવાય વસ્તુનું બહુ જ્ઞાન સૂચવાયલુંજ હોય છે અને આ વિવિધ સૂચનો પાછાં સાહચર્યના નિયમ પ્રમાણે એક બીજાનું એક પછી એક સૂચન કરે છે. અને આવી રીતે સવળો વ્યાપાર સુદૃઢ થવાથી કયા દર્શનમાં કેટલા વિચારો સૂચવાએલા હોય છે તેનો એક નિર્ણય થોડાસંખ્ય રીતે થઈ શકતો નથી.

હવે આપણે દર્શનના થોડા ઉદાહરણો સમજીશું. ધારો કે એક ઢેરી આપણી પાસે પડેલી છે. હવે આ ઢેરીને જોતાં આપણે મનમાં જાણીએ છીએ કે આ ભારી ઢેરી છે. આવી રીતે આ વસ્તુને તેના નામ તથા થોડાસંખ્ય ગુણો સાથે જાણવું તે તેનું દર્શન છે. ઢેરી જોતાની સાથે તો તેનું આકૃષ્ટ પ્રત્યક્ષ મળ્યું અને આ પ્રત્યક્ષથી તો ફક્ત ઢેરીનો રંગ ગ્રહણ થાય છે. કારણકે અશુદ્ધ ઇન્દ્રિયથી તો રંગ શિવાય બીજા કોઈપણ પ્રત્યક્ષ રીતે ગ્રહણ થતું નથી. આપણા અનુભવમાં ઢેરીના રંગ તથા તેની આકૃતિ સ્વાદ વિગેરે ગુણો સાથે

સાદચર્ય બંધાયેલું હોવાથી તેને જોવાથી જ અમુક ગુણોવાળી આ
કેરી છે એવું દર્શન થાય છે. દલે ધારે કે આપણી આખો મીઠીવી
છે તે કેરી પડેલી હોય તેને નાક વડે મુંઝી એને કહીએ કે 'આ
કેરી છે.' અહીંઆં પણ ધ્રાણેન્દ્રિયના પ્રસક્તવડે તે કેરીનો એક
ગુણ સુગન્ધ તેનું જાન થાય પરંતુ તેની સુગન્ધ અને સ્વાદ વિગેરે
ગુણો વચ્ચે સાદચર્ય હોય ફક્ત સુગન્ધના પ્રત્યક્ષવડે કેરી તથા
તેના બીજા ગુણોનું દર્શન થયું. આ પ્રમાણે પ્રત્યેક દર્શનવ્યાપારમાં
વસ્તુના અમુક એક ગુણના પ્રત્યક્ષવડે તે વસ્તુનું તથા તેના ઘોડા ધણા
બીજા ગુણોનું દર્શન થાય છે. દરેક વસ્તુ અનેક ગુણોના નિવાસસ્થાન
તરીકે આપણને જણાય છે આમાના કેટલાએક ગુણો બીજા ગુણો
કરતાં વધારે નિત્ય, રસદાયક અથવા આપણને વ્યવહારિક ઉપયોગમાં
વધારે આવે એવા હોવાથી તેમને તે વસ્તુના મુખ્ય અથવા અન્તર્ગુણો
તરીકે ગણીએ છીએ જેમકે તેની આકૃતિ, રંગ, સ્પર્શ, સ્પર્શ, મૃદતા
વિગેરે બીજા ગુણો ઓછા ઉપયોગી અને ઓછા નિત્ય તથા જુદી
જુદી રીતે હોવાથી તેમને જુદા જુદા જણાતા તેના ગૌણ અથવા
બાહ્ય ગુણો તરીકે ગણીએ છીએ કયો ગુણ મુખ્ય અને કયો બૌણ છે
તે ધર્મજ્ઞ જે દલિખિન્દુથી આપણે તે વસ્તુને તે વખતે જોઈએ
તેના ઉપર આધાર રાખે છે અન્તર્ગુણોને આપણે ખરી વસ્તુ
કહીએ છીએ અને બાહ્ય ગુણોને તે વસ્તુના આભાસ તથા દેખાવ
માન તરીકે ગણીએ છીએ ઉદાહરણ તરીકે ધરમા બેઠું હું કાંઈ
અવાજ સાંભળીને કહું કે 'ઘોડાગાડી છે' ત્યારે તે અવાજ તે કંઈ
ઘોડાગાડી અથવા તેનો મુખ્ય ગુણ નથી, તે તો ફક્ત તેનો બીજો
વસ્તુઓના ધર્મજ્ઞથી ઉત્પન્ન થતો એક બાહ્ય ગુણ છે ખરી ઘોડા-
ગાડી તો તેની આકૃતિ, રંગ વિગેરે મુખ્ય ગુણોથી થતું તથા
સ્પર્શવડે આલય થાય તેવો પદાર્થ છે અને તેનો અવાજ સાંભળ્યાથી
તેની આકૃતિની જ કલ્પના મહારા મનમાં થઈ આવે છે. તેવીજ રીતે
એક ચોરસ મેજ હોય અને હું દૂર ઉભો રહીને તેની આવેથી જે

આકૃતિ જણાય તે જોઇને કહું કે તે મહારા. ચોરસ મેજ છે ત્યારે
 હું જાણું છું કે આ દ્વરથી જણાતી આકૃતિ તે મેજ નથી; આ
 આકૃતિ તો મેજનો એક બાજ અને અનિત્ય શુષ્ક છે કારણકે અમુક
 એક જગ્યાએથી મેજને જોવાથીજ તે આકૃતિ જણાય છે અને બીજી
 જગ્યાએ જોવાથી તે આકૃતિ નષ્ટ થાય છે. મેજની પાસેજ રહામે
 તથા વચમાં ઉભા રવાથી જે આકૃતિ જણાય તેનેજ હું મેજની
 ખરી આકૃતિ કહીશ અને બીજી બધી જગ્યાએથી તે આકૃતિઓ
 જણાય તેને તેની દેખાતી આકૃતિઓ કહેવાય અને મેજની ખરી
 આકૃતિ હું પહેલેથી જાણતો હોઉં તો આવી દેખાતી આકૃતિઓમાંથી
 મને તે આકૃતિનું પ્રત્યક્ષ મળ્યાથી તેની ખરી આકૃતિનું સૂચન થઇ
 તેનું દર્શન થાય છે. અહીં યાદ રાખવાનું એટલું છે કે આ દર્શન-
 વ્યાપારમાં ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ વડે તો આપણે અમુક એક આકૃતિ
 જોઇએ છીએ પરન્તુ તે પ્રત્યક્ષથી સૂચવાતો વિચાર ખરી આકૃતિનો
 હોઈ તે વિચારને મનમાં રાખી પ્રત્યક્ષને તો ખરી આકૃતિના
 વિચારનું પ્રોત્સાહક ચિદ્ર તરીકે માની તેની અવગણના કરીએ છીએ.
 આવી રીતે દરેક દર્શનવ્યાપારમાં તેને ઉત્પન્ન કરનાર પ્રત્યક્ષ તો
 ગૌણરૂપે હોય છે અને તેના વડે જ્ઞાન થતાં શુદ્ધોને દેખાતા શુદ્ધો-
 માંથી તેનાથી સૂચવાતા શુદ્ધોને ખરા માનીએ છીએ.

જ્યારે આપણે એમ કહીએ છીએ કે પ્રત્યેક દર્શન ઇન્દ્રિય
 પ્રત્યક્ષ તથા તેનાથી સૂચવાતા વિચારોનું બનેલું હોય છે ત્યારે તેનો
 અર્થ એમ નથી કે તે અમુક બાજ મિશ્રણનું જ છે. ચેતનના
 પ્રકરણમાં આપણે જોયું તેમ કાઠ પશુ મનોવ્યાપારો પોતાની એજ
 સંયોજનતા નથી. તેમનું સંયોજન તેમનાથી જુદોજ એવા કાઠ
 સંયોજકવડે થાય છે. અને આ સંયોજન અથવા એકીકરણ કેવળ
 ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ નહીં તેમજ કેવળ વિચાર નહીં પરન્તુ તેમનાથી
 જુદોજ મનોવ્યાપાર છે. દર્શનની વસ્તુ એક અપૂર્વ મનોવ્યાપારનો
 વિષય છે અને જે કે પ્રત્યક્ષ તથા તેનાથી થતા વિચારો તે તેમના

વ્યાપારના અહીં તરીકે ઓળખી શકાય પરંતુ તેમને એકબીજીનીથી જુદા પાડી શકાય નહીં. દર્શનનું અહમ્મત પ્રત્યક્ષ તેના સદચારી વિચારોના સંબંધપરત્વેજ જણાય છે. આ મદ્યારી વિચારો જુદા જુદા હોય તો તે એકજ પ્રત્યક્ષ પણ આપણને જુદા જુદા રૂપમાં જણાય છે. આ નિયમના ઉદાહરણો અનેક અને સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે એવા છે. ધારો કે કોઈ પુસ્તકના એક પાનામાં ‘પુરુષાયતન’ શબ્દ આવતો હોય. ત્યાં સુધી આ શબ્દનું ખીજ કોઈ વિચાર સાથે પ્રમળ સાદ્યર્થ ન હોય ત્યાં સુધી આ શબ્દ વાંચતા હોનાર અર્થ મનમાં આવશે; અર્થાત્ તેના પ્રત્યક્ષથી તેના અર્થનું દર્શન થશે. પરંતુ આપણે જો કોઈ મિત્રનું નામ પુરુષોત્તમ હોય તેથી અથવા કોઈ ખીજ કારણને લીધે ‘પુરુષોત્તમ’ શબ્દ આપણને મનમાં વધારે વાર આવતો હોય તો પુરુષાયતન વાચવાને બદલે પુરુષોત્તમ વાંચીશું અને આ સાદ્યર્થને લીધે જો કે તે શબ્દ તેનો તેજ છે છતાં હોતું આજ તથા કાનનું પ્રત્યક્ષ પણ આપણને જુદું જણાશે સાધારણ રીતે શબ્દોના અવાજો જેવા કાન ઉપર પડે છે તેવુંજ હોમનું દર્શન અર્થાત્ હોમના અર્થનું જ્ઞાન થાય છે. પરંતુ કોઈ વખત જો આપણું મન વાતચીતમાં અથવા ખીજ વિચારોમાં ચુંચાયેલું હોય તો સંલગ્નાતા શબ્દોના સદ્યારી અર્થો થોડા વખત સુધી દબાઈ જાય છે અને તે શબ્દોના ખાલી અવાજ કાન ઉપર પડે છે અને આ અવાજના પડ્યા શિવાય તે શબ્દોનું દર્શન થતું નથી. જ્યારે આમ થાય છે ત્યારે તે ખાલી અવાજો અર્થ સાથે મદ્ય કરેલા તેજ શબ્દોના અવાજો કરતા કંઈક જુદા જ લાગે છે. કારણકે સાધારણ રીતે તે અવાજ અર્થ સાથેજ મદ્ય થયેલા હોવાથી આપણું મન તે અર્થના વિચારમાં એટલે સુધી રોકાયેલું હોય છે કે તેના અવાજની અવગણના થાય છે પરંતુ જ્યારે અર્થ રહિત ખાલી અવાજ કાન ઉપર પડે છે ત્યારેજ તે અવાજના પ્રત્યક્ષ ઉપર ધ્યાન દોરાય છે અને તેથી તે અવાજ નવો લાગે છે. આપણી

પોતાની બાપા જે કોઈ પારકી બાપાની માફક અર્થ રહ્યો જ્યાં
 વિના સાંભળાએ તો લેના અવાજો કંઈ જુદા જ જણાય. અવાજની
 ચડ ઉતર, જુદાં જુદાં પદો ઉપર ભાર વિગેરે આપણા કાન ઉપર
 એવી રીતે પડે કે લેનો આપણે હાલ ખ્યાલ જ ન કરી શકીએ.
 આમ હોવાને લીધે કોઈ બાપાના ઉચ્ચારો, ભાર મુકવાની રીતિઓ
 વિગેરેની નિષ્પક્ષપાતી પરીક્ષા તે બાપાના અર્થો ન જાણનાર પુરુષ જ
 કરી શકે. બંગાલી બાપાના ઉચ્ચારો પોતાના હોય છે તેવું બાન
 કોઈ બંગાલીને ન થાય તેટલું બંગાલી ન જાણનાર ગુજરાતીને થઈ
 શકે. આજ નિયમ પ્રમાણે જે કોઈ લખેલા અથવા જાણેલા એક જ
 શબ્દ સામે લાગ્યા વખત સુધી જોયા કરીશું તો અન્ને તે શબ્દનું
 સ્વરૂપ આપણને કંઈ જુદું જ જણાશે અને આપણને નવાઈ લાગશે
 કે તેજ શબ્દ આપણે લેના અર્થમાં વાપર્યો હશે ? આપણને એમ
 જણાય છે કે તે શબ્દનું ખોટું આપણી રહ્યું છે પરંતુ લેનો
 આત્મ-અર્થ-ઉડી ગયેલો જણાય છે અર્થાત્ આ પ્રમાણે તે શબ્દનું
 દર્શન થતાં લેના પ્રલક્ષથી સ્વયંવાતા વિચારો ધણા ઓછા હોવાને
 લીધે કેવળ લેતું પ્રલક્ષ જ પ્રદણ થાય છે. આમ થવાનું કારણ
 એ છે કે તે શબ્દ એકલા જ ઉપર ધ્યાન આપવાને ટેવાયેલા હોતા
 નથી. જ્યારે જ્યારે પોતા તે શબ્દને જોયો અથવા સાંભળ્યો હશે
 ત્યારે લેની સાથે સંબંધ ધરાવતા અનેક શબ્દોનો સંબંધ પરત્વે જ
 અનુભવ્યો હશે અને તેથી હવે જ્યારે તે એકનો જ જોવામાં આવે
 છે ત્યારે તેજ શબ્દમાં કાંઈ અપૂર્વતા જણાય છે.

આ નિયમનું એક ખીલું ઉદાહરણ આપણી રહ્યું તેના દેખાવને
 ઉપે ગાથે જોવાના અનુભવમાં મળ્યા આવે છે. સાધારણ રીતે આપણે
 દરેક વસ્તુને સીધે માથે લેતી આકૃતિ, પરિમાણ, રંગ અંતર વિગેરે
 જોઈએ છીએ અને આમ જોવામાં લેમાં પ્રલક્ષો કરતા તે પ્રલક્ષોથી
 સ્વયંવાતા વિચારો ઉપર વધારે ધ્યાન આપીએ છીએ. પરંતુ જ્યારે
 કોઈ દેખાવને ઉપે માથે એટલે અપરિચિત રીતે જોઈએ છીએ ત્યાં

ત્હેમના દર્શન વ્યાપારમાં અન્તરાય જણાય છે. અને ત્હેને પરિણામે તે દેખાવની વસ્તુઓનાં અંતરે વધારે ઓછાં જણાય છે તથા તેમના પ્રત્યક્ષ અપરિચિત્ત હોવાથી ત્હેમનાથી સૂચવાતા વિચારો ઓછા થઈ જાય છે. આવી રીતે આ દર્શનના સૂચનનું અડગ ઓછું થવાથી પ્રત્યક્ષનું અડગ અસાધારણ રીતે આગળ પડતું જણાય છે કે જેથી વસ્તુઓના રંગો વિવિધ તથા વધારે ઉજ્જવળ જણાય છે તથા અજવાળા છાયાના બેડ પણ વધારે બહાર પડતા જણાય છે; તેની રીતે કાંઈ ચિત્રને ઉધું કરીને જોઈએ તો આ પ્રમાણેજ અનુભવ થાય છે. આમ કરવાથી તે ચિત્રની અર્થસૂચકતા જતી રહે છે ખરી પરંતુ ત્હેના બદલાના રહેના રંગો તથા અજવાળા છાયાના તદ્દાવનો વધારે ધ્યાન ખેંચે ત્હેવા જણાય છે. આવી જ રીતે આપણે જમીન ઉપર ચતા સુધએ અને આપણી પાછળ હિમા રહીને કાંઈ પુરુષ કંઈ બોલતો હોય ત્હેના મ્હો સ્વામું જોઈએ તો ત્હેના દોહોની ગતિ કંઈ વિચિત્ર જણાય છે. અર્થાત્ આપણી આંખોની કીકા ઉપર જે જગા સાધારણ રીતે ત્હેનો ઉપલો હોઈ સે છે તે હવે નીચલો હોઈ સે છે અને તે હોહની ગતિ આપણને કંઈક અસાધારણ અને અસ્વાભાવિક જણાય છે. કારણકે આ ગતિનાં દર્શનમાં ત્હેના પ્રત્યક્ષનું સૂચન વગર દેવાયેલી રીતે જોવાથી બહુ ઓછું ચત્રાને લીધે તે પ્રત્યક્ષ કાંઈ પરિચિત વસ્તુ અડગ તરીકે નહિ પરંતુ કેવળ નમ્ર સ્થિતિમાં જણાય છે.

ઉપરના સર્વ ઉદાહરણોથી હવે સ્પષ્ટ જણાશે કે જ્યારે કાંઈ વસ્તુના ઇન્દ્રિયો ઉપર સંસ્કારો પડવાથી ત્હેનું દર્શન થાય છે ત્યારે તે દર્શનવ્યાપારના અડગ તરીકે તે વસ્તુનું શદ્દ પ્રત્યક્ષ અનુભવાતું નથી પરંતુ ત્હેના સૂચક વિચારોના સંબન્ધ પરત્વે બદલાયેલા સ્વરૂપમાં અનુભવાય છે. કાંઈ વસ્તુનું કેવળ પ્રત્યક્ષ અને તે વસ્તુનું દર્શન એ બન્ને જુદાજ મનોવ્યાપારો છે અને બન્નેના તન્તુવ્યાપારો જુદા હોવાથી તેઓ એક સાથે ઉત્પન્ન થઈ શકતા નથી. એ બન્ને વચ્ચે સાધમ્યે હોય છે ખરું પરંતુ એકબે હોતું નથી.

હવે આપણે દર્શનવ્યાપાર થતી વખતે શી તન્ત્રવ્યાપાર થાય તે જોઈએ.

પ્રથમ તો ઇન્દ્રિયસંસ્કારથી ઉત્પન્ન થયેલો પ્રવાહ મગજમાં તે ઇન્દ્રિયના ઉપરસ્થાનમાં આવે છે અને ત્યાંથી તે સંસ્કારની સાથે સાદચ્ચર્મ ધરાવનારા તન્ત્ર ભાગોમાં જઈ દર્શન ઉત્પન્ન કરે છે. અમુક સંસ્કારને અમુક વસ્તુના સુષુ ધર્મો સાથે દૃઢ સાદચ્ચર્મ બંધાઈ ગયું હોય તો તે સંસ્કાર ઉત્પન્ન થતાં તેજ વસ્તુનું દર્શન થવાનો સંભવ ધણો રહે છે. જેમકે આપણા પરિચિત નામો તથા વસ્તુઓની ઝાંખી થતાં વાર આપણે ત્હેમને ઓળખીએ છીએ પરન્તુ જ્યારે એકજ સંસ્કારનું એક કરતાં વધારે જુદી જુદી વસ્તુઓ સાથે સાદચ્ચર્મ બંધાયેલું હોય કે જેથી સંસ્કાર ઉત્પન્ન થતાં ત્હેની સદચારી વસ્તુઓમાંથી ગમે તે વસ્તુનું દર્શન થાય ત્યારે દર્શન-વ્યાપાર અચોક્કસ હોય છે અને ધણું ખર્ચ તે વસ્તુઓમાંથી જે વસ્તુ સાથે તે સંસ્કારનું સાંધી વધારે જળવાન સાદચ્ચર્મ બંધાયું હોય ત્હેનું દર્શન થવાનો સંભવ રહે છે. આવી સ્થિતિમાં કંઈ પણ દર્શન થતું જ નથી એમ જનતું નથી પરન્તુ તે ક્ષણે જે વસ્તુનું સાદચ્ચર્મ જળવાન હોય છે ત્હેનું દર્શન થાય છે. કોઈ પણ કારણસર આપણું મન તથા ઇન્દ્રિયો એવાં સિધ્ધિલ ખતી જાય કે ઇન્દ્રિયસંસ્કાર બહુ ઝાખી રીતે ગ્રહણ થાય પરન્તુ ત્યાં પણ જો કે બૂલબરેલું છતાં કોઈ જનતું દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે ખર્ચ. રાત્રે ઊંઘ આવતી હોય અને વાચવા બેસીએ તો ‘સરવૈયા’ ને જહાસે ‘સરવાળો’ એ બૂલમા વાચી જવાય પરન્તુ જે ખોટો શબ્દ વંચાએ તે અર્થ વિનાનો હોતો નથી. સાદચ્ચર્મના પ્રકરણમાં જે મુખ્ય નિયમ આપણે જોઈ ગયા તે નિયમ દર્શનવ્યાપારમાં ધણે અંશે લાગુ પડે છે. એક ઇન્દ્રિયસંસ્કાર અનેક વસ્તુઓ સાથે સાદચ્ચર્મ ધરાવતો હોય તો તે ઉત્પન્ન થવાની સાથે ત્હેની સદચારી દરેક વસ્તુનું દર્શન થવાનું અર્થાત્ મનમાં આવવાનું વલણ રહે છે અને

કર્મ વસ્તુનું દર્શન વાસ્તવિક રીતે થાય છે તે તે સમયે કોનું સાહચર્ય વધારે બળવાન છે તેના ઉપર આધાર રાખે છે. ધારો કે જ નામનો એક ઇન્દ્રિય સંસ્કાર ય તથા ક નામનો બન્ને તન્તુ-વ્યાપારો વચ્ચે સમાન છે, અર્થાત્ તે બન્ને તન્તુવ્યાપારો તેના ઇન્દ્રિય સંસ્કાર સાથે સાહચર્ય ધરાવે છે. હવે આ ઇન્દ્રિય સંસ્કાર ઉત્પન્ન થતાં વસ્તુનું દર્શન થશે કે ક નું તે તમે બેમાંથી કયા તન્તુવ્યાપારનું સાહચર્ય તે વખતે મનમાં વધારે તાણુ અથવા બળવાન છે તેના ઉપર આધાર રાખે છે. આ ઇન્દ્રિયસંસ્કાર ગમે તેવો જાણો હોય પરન્તુ ચોક્કસ વસ્તુઓ સાથે તેનું સાહચર્ય બધા-યેજી હોય તો તે ઉત્પન્ન થવાની સાથે તેમનું દર્શન થઈ શકે છે.

હવે ધારો કે ય તથા ક કેવળ તન્તુવ્યાપારો નહીં પરન્તુ વસ્તુઓ છે અને તે એવી વસ્તુઓ છે કે તે બન્ને જ નામનો ઇન્દ્રિયસંસ્કાર ઉપજાવી શકે. પરન્તુ આ ક્ષણે ય વસ્તુ આપણી સામે છે. હવે આ ક્ષણે જો અ તથા ય વચ્ચેનું સાહચર્ય અ અને ક વચ્ચેના સાહચર્ય કરતાં વધારે બળવાન હોય અને તેને લીધે ય નું સૂચન થાય તો તે દર્શન ખરું છે. કારણ કે વાસ્તવિક રીતે આપણી રહામેની વસ્તુ ય છે તથા જે ઇન્દ્રિય સંસ્કારથી તેનું દર્શન થયું છે તેનાથી સૂચન પણ ય નું જ થાય છે. પરન્તુ આપણી રહામેની વસ્તુ ય હોય છતાં અ નો ઇન્દ્રિય સંસ્કાર ય નું નહીં પરન્તુ ક નું સૂચન કરે અને તેને લીધે ખોટું દર્શન થાય ત્યારે તે ખોટું દર્શન અર્થાત્ ભ્રમ કહેવાય છે. પરન્તુ દર્શન ખરું હોય કે ખોટું જતા તે બન્નેનો તન્તુવ્યાપાર એક જ પ્રકારનો છે અને તે એ છે કે અમુક ઇન્દ્રિયસંસ્કાર અનેક વસ્તુઓને સમાન હોય તો ઉત્પન્ન થતી વખતે તેનું જે વસ્તુની સાથેનું સાહચર્ય વધારે બળવાન હોય તેનું દર્શન થાય છે. અત્રે એટલું યાદ રાખવાનું કે દરેક ખોટા દર્શનમાં, જે ખોટું છે તે ઇન્દ્રિય-સંસ્કાર નહિં પરન્તુ તે સંસ્કાર ઉપરથી થતું સૂચન તે છે.

ઇન્દ્રિયવ્યાપાર તો ખરો જ હોય છે પરંતુ તેનું જુદે જુદે વખતે જુદી જુદી વસ્તુઓ સાથેનું સાદચર્ય બગવાનું હોવાને વીધે તે સાદચર્યથી થતું સૂચન ખરી વસ્તુને મળતું ન આવે ત્યારે બૂલ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે અમુક ફળને જેવાથી અમુક સ્વાદનું સૂચન થાય કારણ કે તે ફળનો દેખાવ અને તે સ્વાદ વચ્ચે આપણા મનમાં સંબંધ હોય છતાં તે સ્વાદ તે ફળમાં ન હોય કારણ કે વાસ્તવિક રીતે તે સ્વાદ તે ફળના જેવા દેખાવવાળા બીજા ફળમાં હોય અને તેને લીધે આપણે જે ભૂખમાં પડીએ તે ઇન્દ્રિયસંસ્કારનો નહિ પરંતુ તેનાથી થતા સૂચનનો હોય કે હવે આવી રીતે ઉત્પન્ન થતા ભ્રમ જે પ્રકારના હોય છે જોડી વસ્તુનું દર્શન થવાનું કારણ એક તો એ છે કે તે જોડી વસ્તુ જે કે દર્શન થવાની ક્ષણે નહિ પરંતુ ઘણુંખર તે ક્ષણે મળતા ઇન્દ્રિયસંસ્કાર ઉત્પન્ન થવાનું સંભવિત કારણ હોય છે બીજું કારણ એ છે કે અમુક ઇન્દ્રિય-સંસ્કાર મળતી વખતે તે જોડી વસ્તુના વિચારમાં મન એટલું રોકાયેલું હોય છે કે તે ઇન્દ્રિયસંસ્કારથી બીજું કંઈ નહિ પરંતુ તે જ વસ્તુનું સૂચન થાય છે પહેલા કારણથી ઉત્પન્ન થતા ભ્રમને પહેલા પ્રકારનો ભ્રમ કહીશ અને બીજા કારણવાળાને બીજા પ્રકારનો ભ્રમ કહીશ.

પ્રથમ પહેલા પ્રકારના ભ્રમના ઉદાહરણો નોંધશું રેલવે ગાડીમાં ખેડા પછી આપણી ગાડી અને આપણી નોકરીની બીજી કંઈ ગાડીની ગતિઓ વિષે જે જોડો આભાસ થાય છે તે સર્વ કંઈ જાણે છે. આ ભ્રમનું કારણ નીચે પ્રમાણે છે સાધારણ રેલ પ્રમાણે ન્યારે આપણે પોતે ચાલીએ છીએ ત્યારે આપણી બન્ને બાજુની વસ્તુઓ આપણી પાછળ જતી આખને જણાય છે હવે ન્યારે આપણે રેલવે-ગાડીમાં બેઠા હોઈએ અને આપણી ગતિ તે ગાડીની ગતિને લીધે હોય ત્યારે તે ગાડીની બહારીમાંથી દેખાતી વસ્તુઓ જે કે રિયર છે એમ આપણે જાણીએ છીએ છતાં તે વસ્તુઓ પોતે આપણી રહામી

દિશામા જતી હોય તેમ લાગે છે. આથી જ્યારે જ્યારે આપણને ગાડીની ખદારીમાંથી ખદારની સર્વે વસ્તુઓ એક દિશામા જવાનું પ્રત્યક્ષ મળે છે ત્યારે તેવ પ્રમાણે આપણને એમ લાગે છે કે જે વસ્તુઓ સ્થિર છે અને તે વસ્તુઓ નહિ પણ આપણી ગાડી તે વસ્તુઓ જે દિશામા જતી હોય તેની સામેની દિશામા જાય છે એવે ધારો કે આ ખદાર દેખાતી વસ્તુઓને જન્યે એક બીજી ગાડી આપણી ગાડીની જોડે આવીને ઉભી રહે કે નહીં. આપણી ખદારીમાંથી ફક્ત તે ગાડી જ દેખાય અને તે ગાડી જ્યારે થોડીવાર ઉભી રહીને પાછી ચાલવા માટે ત્યાં ઉપર જણાવેલી તેવ પ્રમાણે આપણને એમ જણાય છે કે આપણી ગાડી ચાલે છે અને તે ગાડી તે સ્થિર ઉભી છે. પરંતુ જો તે બીજી ગાડીની પાછળના સ્ટેશનનો કોઈ ભાગ જે ખરી રીતે સ્થિર છે તે જો આપણી નજરમા પડે તો આપણી ગતિનો ભ્રમ જતો રહે છે અને તે ગતિનું દર્શન થાય છે આ ઉદાહરણમા જે ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે તેનું કારણ એ છે કે ઇન્દ્રિયસંસ્કારો મળ્યા પછી તેનાથી જે ગતિનું સૂચન તેવ પ્રમાણે મનમા ઉત્પન્ન થાય છે તે જો કે ધણુખંડ ખંડ હોય છે, પરંતુ અહીં આ વાસ્તવિક રીતે ખંડ હોતું નથી.

બીજો પણ એક મોટો આભાસ રેલવેગાડીમાંથી જણાય છે. આ આભાસ એ છે કે બહુ ઝડપથી જતી રેલવેગાડીની ખારીમાંથી દેખાતા ઘરો, ઝાડો વિગેરે ઘણી વસ્તુઓ હોય તેના કરતા નાની દેખાય છે આનું કારણ પ્રથમતો એ છે કે તે પદાર્થો ઘણી ઝડપથી આપણી ગાડીની સદામાં દીશામા જતા જણાતા હોવાને લીધે તેઓ હોય તેના કરતા આપણને વધારે પાસે જણાય છે. આમ જણાવવાનું કારણ એ છે કે જેમ આપણી ગાડી આગળ ધસે છે તેમ તે વસ્તુઓ પાછી સરે છે અને જેમ તે વસ્તુઓ આપણી ગાડીની વધારે નજીક હોય છે તેમ તેઓની પાછી સરવાની ગતિ વધારે ઝડપવાળી હોય છે. આમ હોવાને લીધે તે વસ્તુઓની પાછા સરવાની

ધણી ઝડપ અને લેમનું નજદીક હોવાપણું એ જે વચ્ચે આપણા મનમાં એવું સાદૃશ્ય બંધાયેલું હોય છે કે જ્યારે તે વસ્તુઓ ધણી ઝડપે આપણને જણાય ત્યારે તેઓ આપણી ગાડીની પાસેજ છે એમ ધારીએ છીએ. દરે આશુષ દર્શનનો એક એ નિયમ છે કે આંખની કીકી ઉપર કોઈ વસ્તુની ખરી આકૃતિ અમુક ચોક્કસ પ્રમાણ સાથે જેમ તે વસ્તુ વધારે પામે હોય છે તેમ તે આપણને વધારે ન્હાની જણાય છે અને તેથી રેલ્વે ગાડીમાં જેમ આપણે વધારે ઝડપથી જઈએ છીએ તેમ બહારની વસ્તુઓ વધારે પાસે જણાય છે અને જેમ તેઓ વધારે પામે જણાય છે તેમ તેઓ (આંખ ઉપર પડતી આકૃતિના પ્રમાણ સાથે સંપાત્તતા) વધારે નાની જણાય છે.

આજ પ્રકારના બ્રમનું એક વિશેષ ઉદાહરણ લઈએ. હાથની એક આગળી ત્હેની ત્હેની આંગળી ઉપર ચઢાવી તે વચ્ચે એક વટાણનો દાણો મુકીશું તો ત્યાં જે દાણા છે એવો આભાસ યશે. ધારે કે આંગળીની સાથેની પહેલી આંગળી અને ત્હેની પછીની બીજી આંગળી લઈએ. હવે બીજી આંગળીને પહેલી આંગળી ઉપર ચઢાવીને પછી એક દાણો બન્ને આંગળીના ટેરવાઓ વચ્ચે મુકીએ હોય કે નેથી તે બન્ને આંગળીઓના સ્પર્શમાં આવે તો તે બન્ને સ્પર્શો હાથની જુદી જુદી જણાતી જગો ઉપર આવતા લાગે છે. જો કે પહેલી આંગળી ખડું જોતાં નીચી છે છતાં તેનો વટાણા સાથેનો સ્પર્શ હંમેશા આવેલો જણાય છે. તે બન્ને આંગળીઓના સ્પર્શવાળા બાજુઓ સાધારણ રીતે હંમેશા એકજ જગોએ હોતી નથી અને રાજની ટેવ પ્રમાણે તે બન્ને બાજુઓ એકજ વસ્તુ સાથે સ્પર્શ કરતી નથી અને તેથી જ્યારે આ પ્રયોગમાં એકજ વસ્તુનો તે બાજુઓ સાથે સ્પર્શ થાય છે ત્યારે તે સ્પર્શ હાથ નીચે જુદી જુદી જગો ઉપર થતો હોય તેમ જણાય છે અને ત્હેને લીધે વસ્તુઓ જે હોય તેમ લાગે છે.

‘સ્ટીરીયોસ્કોપ’ નામનું યન્ત્ર ઉપર જણાવેલા ખરા તેમજ ખોટા દર્શનનો નિયમ કે કોઈ ઇન્દ્રિયસંસ્કારની સાથે વિશેષ સાદુ ચર્ચ ધરાવતી હોય અર્થાત્ વધારે પરિચિત હોય તેવી વસ્તુનું જ દર્શન જો કે તે વસ્તુ વાસ્તવિક રીતે આપની સ્ક્રીને હોય કે ન હોય છતાં તે ઇન્દ્રિયસંસ્કાર ઉત્પન્ન થવાની સાથે થાય છે તે નિયમને આધારે બનાવવામાં આવે છે આ યન્ત્રમાં એકજ દેખાવ અથવા વસ્તુનાં જો ચિત્રો સાથે સાથે હોય છે અને દરેક ઉપર એક આખા રાખીને જોવાથી તેઓ બન્ને આપણી દષ્ટિમાં મળી જાય છે, અને ત્યારે બંને એક ચિત્ર જણાય છે હવે આ બન્ને ચિત્રો વિષમ હોય છે અર્થાત્ જો કે તેઓ એકજ વસ્તુનાં હોય છે પરંતુ એકજ જગ્યાએ લેવામાં આવેલાં હોતા નથી જમણી આંખેથી દેખાતું ચિત્ર ડાબી આંખેથી જણાતું ચિત્ર જે જગ્યાએથી લેવામાં આવ્યું હોય ત્યારે જમણી બાજુએથી લેવામાં આવે છે કારણ કે જડ પદાર્થોની આંખોની કીકીઓ ઉપર જે ચિત્રો પડે છે, તેઓ વચ્ચે હ મેશા આવી વિમલતા હોય છે અને તેથી આંખો ઉપર પડતા ઇન્દ્રિયસંસ્કાર ઉપરથી આપણને ટેવાઈ ગયેલી રીતે અનુમાન અર્થાત્ સૂચન દોરીએ છીએ અને આ સૂચનને લીધે સ્ટીરીયોસ્કોપમાં એકજ વસ્તુનું દર્શન થાય છે

આ પ્રકારનાં બ્રમણ હવે એક વધારે ઉદાહરણ જોઈશું જ્યારે આપણી આંખોના ડોળાઓ આપણી જાણ બદલ દાસતા હોય ત્યારે આવી બ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે જ્યારે કોઈ વસ્તુનું પ્રતિબિંબિત ચિત્ર આપણી કીકી ઉપરથી પસાર થાય છે ત્યારે હેની ગતિનું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ આપણા મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી જ્યારે આપણે તે ગતિનું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ મળે છે ત્યારે આપણે સાધારણ રીતે એમ માનીએ છીએ કે વસ્તુઓ ગતિવાળી છે પરંતુ આપણી આંખો સ્થિર છે આ માન્યતાને લીધે ફેરફારી ફરીને જ્યારે આપણે ઉભા રહીએ ત્યારે એક ખોટો આભાસ ઉત્પન્ન થાય છે આ

આભાસ એ છે કે આપણે સ્થિર હોવા રહ્યા પછી પણ આસપાસની વસ્તુઓ ને દિશામાં આપણે ગોળ ફર્યા હોઈએ તે દિશામાં થોડી વાર સુધી ફરતી જણાય છે. આ આભાસનું કારણ એ છે કે આ પ્રમાણે ગોળ ફર્યાથી આપણી આંખોના ડોળાઓ પ્રકંપમય ગતિમાં આવી જાય છે અને આ ગતિ આપણી જાણ બદલ હોવાને ક્ષીધે તે ગતિનું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ વસ્તુઓ પોતે ગોળ ફર્યાથી આપણને મળે છે એમ જૂલમાં પડીએ છીએ. આમ જ્યારે ફેર આવતા હોય ત્યારે કોઈ વસ્તુ ઉપર આંખો થોડી વાર સુધી દઢાવી રાખ્યાથી ફેર ઉતરી જાય છે એટલે કે આંખોની ગતિ બંધ થવાને ક્ષીધે વસ્તુઓની ગતિઓનો આભાસ ફેર થાય છે.

હવે આપણે બીજા પ્રકારના ઉદાહરણો જોઈશું. આ પ્રકારમાં ખોટી વસ્તુનું દર્શન થવાનું કારણ એ છે કે દર્શન થતી વખતે ક્ષણવાર તે વસ્તુના વિચારથી આપણું મન ભરેલું હોય છે અને તે વસ્તુની સાથે સાદચ્છ ધરાવતો આખામાં આંખો ઇન્દ્રિયસંસ્કાર પણ લેવું સૂચન કરી તેજ વસ્તુ આપણે જોઈએ છીએ એમ જાન કરાવે છે. ધારે કે કોઈ સમયે આપણા કોઈ મિત્રનો વિચાર આપણા મનમાં ઘોળાયા કરતો હોય, તોની આકૃતિ આપણા મનમાં તરો કરતી હોય. હવે તોનામાં જો દૂરથી તોની આકૃતિ તથા કપડાને આખી રીતે મળતો આવે એવો કોઈ પુરુષ આવતો હોય તો તરત તે એ મિત્ર જ છે એવા આભાસમાં પડીએ છીએ અને જ્યારે તે પાસે આવે છે ત્યારે જ આપણે બમ દૂર થાય છે. કોઈ માણસ રાત્રે અંધારામાં હોતો હોય અને કુતરાની બ્લીક લાગતી હોય તો જે કંઈ નહાનો પણ અવાજ થશે તોને કુતરાનો અવાજ ક્ષણવાર ધારી લેશે. દરેક પુરુષના અનુભવમાં આ પ્રકારના અનેક ઉદાહરણો મળી આવશે. ઘણી વખત કોઈ માણસને પાછળથી જોતાં તોને આપણે મિત્ર ધારી વાંસા ઉપર હાથ મુકીએ છીએ અને કદાચ ધોલ પણ મારીએ છીએ અને તે

જ્યારે સ્થિત થઈને પાછળ જુએ ત્યારે આપણી સ્થિતિ અત્યંત કંઈક યાદ છે ! કોઈ ધીકારી પણ કોઈ ઉડના પક્ષીને અમુક જાતનું પક્ષી ધારી ગોળા મારી નીચે પાડે છે અને પછીથી તેને ખબર પડે છે કે તે તેનું ધારેલું પક્ષી નથી પણ તેના જેવું બીજું જ જાતનું પક્ષી છે.

વાચવામાં પણ ઘણી વખત કોઈ શબ્દને બદલે તેના જેવી જોડણી અથવા ઉચ્ચારવાળો બીજો જ શબ્દ વાચી જમ્મએ છીએ; જેમકે અનુકરણને બદલે અનુસરણ વિગેરે. ખાસ કરીને ઉતાવળથી વાચવામાં આપણી દષ્ટિ શબ્દો ઉપર પુરી પડેલી હોતી નથી ને તેમનું સૂચન કરી લઈએ છીએ. એક લેખક લખે છે કે નવલ-કથાઓ અથવા વર્તમાનપત્રો વાચવા માટે ટેવાઈ ગયેલા પુરો શબ્દોનું દર્શન કરવા માટે દરેક શબ્દના દરેક અક્ષર ઉપર દષ્ટિ નાખીને વાંચે તો જેટલી ઝડપથી તેઓ સાધારણ રીતે વાંચી શકે તેટલી ઝડપથી વાંચી શકેજ નહિં. અર્ધા કરતા વધારે શબ્દો તેમના મનમાંથી નીકળે છે અને બાકીના છપાયેલા પાનામાંથી આવે છે. આમ જો ન હોય તો અને આપણે દરેક અક્ષરની ઉપર દષ્ટિ પાડીને વાંચીએ તો મુશ્કેલી સુધારવામાં કંઈ જૂલ થવાનો સંભવ રહેજ નહિં. બાળકો તથા પારકી ભાષા બોલનારા કોઈ નવી ભાષા શીખતા હોય તેઓજ અક્ષરેઅક્ષર ઉપર દષ્ટિ પાડીને વાંચે છે. કોઈ પારકી ભાષા આપણી ભાષાની લીપીમાં છપાયેલી હોય છતાં તેને પુરી નહીં સમજવાને લીધે ઘણી ધીમી રીતે વાંચીએ છીએ અને તેને લીધે જે પુસ્તકની તે માતૃભાષા હોય છે તેના કમ્તા લખવા અથવા વાચવામાં જે જૂલો યથ હોય તે આપણે સારી રીતે શોધી કાઢીએ છીએ. આ કારણને લીધે કોઈ દેશમાં પારકી ભાષાની ચોપડીઓ ઓછી જૂલો સાથે છપાય છે. જેમસ લખે છે કે મ્હારા બે મિત્રોમાંથી એક હિંદુભાષા વધારે જાણતો હતો અને બીજો ઓછું જાણતો હતો. ઓછું જાણનાર મિત્ર એક નિશાળમાં હિંદુ શીખવતો હતો.

અને છોકરાઓની હીજુમા લખેલી ચોપડીઓ સુંદારવામા માર્ક કરવાને વધારે હીજુ જાણનાર મિત્રને જ્યારે ત્હેણે કહ્યું ત્યારે ત્હેને ખખર પડી કે તે પોતે પેલા વધારે જાણનાર કરતા હીજુમા લખવાની ત્રીજી ત્રીજી બુલો વધારે સારી રીતે ગોઠી કઢાડતો હતો, કારણકે તે વધારે જાણનારનું શબ્દોનું દર્શન ઝડપથી થતું હતું.

લણી વખત કોઈ ગુન્હેગારને પકડવામા પણ આવા પ્રકારના ભ્રમમા પડી જવાય છે કોઈ માણસે અમુક માણસને ખુન કે ખીંતે ગુન્હો કરતા હાથુવાર જોયો હોય પાછળથી તે ગુન્હામાં રાક મારે પકડાયેલો કોઈ ખીજળ પગનું ગુનેહગારના જેવાજ એરાવાળા માણસને ત્હેની પાસે ઉભો કરવામા આવે તો સાચા દીનથી પણ ઘણું લાગે તે ખીચારને કમનસીબે ત્હેનેજ ગુન્હેગાર તરીકે ઓળખશે. રાત્રે અધારામા કોઈ માણસ જૂતનો વેશ લઈને કોઈ રસ્તે જતા ખીજળ પુરૂષના કાનમા 'હું તારા ફલાણી સગાનું જૂત છું' એમ કહે તો હાથુવાર પેલો માણસ તો ત્હેને ખરેખર જૂત ધારીને ખ્દી જાય. કારણકે રાત્રિનો વખત, જૂતની સાબળેલી વાતો વિગેરે બાળ તોથી ત્હેનું મન ખેલેલી જૂતના વિચારોથી એટલું ભરેલું હોય છે કે જૂતના વિચાર સાથે સબંધ ધરાવતી કોઈ પણ વસ્તુને જુએ અથવા સાબળે તો તે પોતે ખરેખર જૂતજ જુએ છે, તેવો ભ્રમ તમ્મત ઉત્પન્ન થાય. હીપ્પોટીઝમની મૂર્છામા પડેલા પુરૂષને મૂર્છા આપનાર પુરૂષ અમુક વસ્તુને અમુક ખીજળ વસ્તુ તરીકે જોવાનું મૂચન કરે છે તે પ્રમાણેજ તે પુરૂષ ત્હેને જુએ છે. અને નજરબાંધી કરનારા પુરૂષો રહામા માણસને મૂર્છામા પાડ્યા શિવાય પણ ભ્રમમા નાખી દે છે. આપણા સાધારણ અનુભવમાથી ઉદાહરણ લઈએ તો લણી વખત એમ અને છે કે કોઈ આપણને કહે કે ઘીમા ફલાણી જાતની વાસ આવે છે કે ફલાણી જાતનો સ્વાદ આવે છે તો તે સુધતા કે આખતા જો કે તે વાસ અથવા સ્વાદ ઘીમા ન હોય છતાં આપણને તે લાગે છે |

કોઈ વખત એમ પણ બને છે કે ઓરડામા ખદારી ઉનાટી

દોષ તેમ છતાં જે આપણે એમ બૂલમાં દોષએ કે ખટારી બંધ છે તો આપણને બકારો થતો જણાય અને ત્યારે ખટારી ઉઘાડી છે એમ ખજર પડે એટલે તરત બકારો થતો જોઈએ થઈ જાય છે. અંધારામાં કોઈ પરિચિત વસ્તુને અડતાં જે તે બીની અથવા વાળવાળી દોષ તો દાય એકદમ પાછો દડે છે. સાંભળવામાં પણ આવે જોડા આભાસો ઘણી વખત અનુભવવામાં આવે છે. જેમ્સ લખે છે કે “એક મિત્ર મને મળવા આવ્યો હતો એવામાં મધુર અવાજના ઘડીઆળના ટકોરા ધીમેથી વાગવા માંડ્યા. મારા મિત્રે મને કહ્યું “સાંભળો ખટાર બગીચામાં દાઢનું વાળું વાગે છે.” મેં ત્યારે લેને કહ્યું કે એતો મટારી ઘડીઆળના ટકોરા છે ત્યારે લેને પોતાના બ્રમ વિષે ઘણી નવાઈ લાગી. મને પોતાને પણ આવા બ્રમનો એક નવાઈ જેવો અનુભવ થયો છે. એક દિવસ મોટી રાત સુધી હું વાગતો હતો એવામાં ધરના ઉપરના બાજમાંથી જાણે આવતો દોષ તેવો અવાજ મેં એકદમ સાંભળ્યો. થોડી વાર તે બંધ થયો અને પછી પાછો ચર થયો. હું ખટારના ઝોરમાં સાંભળવાને ગયો પરંતુ પાછો અવાજ બંધ થઈ ગયો. મારા ઝોરમાં હું પાછો આવીને બેઠો કે તરત તે ફરીથી ચર થયો અને જાણે દૂર કંઈ પવનનું તોફાન થયું હોય તેના અવાજ જેવો જણાયો. હું એકદમ ચકિત થઈને ખટાર ગયો પણ પાછો તે તુરત બંધ થઈ ગયો, પછી હું જ્યારે મારા ઝોરમાં પાછો ગયો ત્યારે મને ખજર પડી કે તે અવાજ તો મારો કુતરો મારા ઝોરમાં ભોંય ઉપર સુધી રહ્યો હતો તેના ધોરવાનો હતો. નવાઈ જેવું એ છે કે જેવી મને ખજર પડી કે તે અવાજ કુતરાનો છે કે તરત તે અવાજ મને કંઈ જુદા જ રૂપમાં સંભળાવા લાગ્યો અને પહેલા જેવી રીતે લેને સાંભળ્યો હતો તેવી રીતે તો તે સંભળાયો જ નહીં.”

ખીજ બધી ઇન્દ્રિયો કરતાં ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનાં દર્શનોમાં જન્મે પ્રકારના બ્રમો મૈથી વધારે ઉત્પન્ન થાય છે. કોઈપણ ઇન્દ્રિય એક જ

વસ્તુના જુદા આભાસો અત્યુ ઇન્દ્રિય કરનાં વધારે ઉત્પન્ન કરતા નથી. આશુષ ઇન્દ્રિયના સંસ્કારો તો કેવળ ચિદ્ન તરીકે જ ગણીએ છીએ અને ઘણી 'ત્વરાથી' જે વસ્તુઓનું તે સંસ્કારો મુચન કરે તેમનું દર્શન થાય છે. ઉપર આપણે જોઈ ગયા તેમ એક જ વસ્તુની આકૃતિ જુદી જુદી જગાએથી જોતાં જુદી જુદી જણાય છે. પરન્તુ તે જણાતી આકૃતિને ફક્ત તેની ખરી આકૃતિના ચિદ્ન તરીકે ગણી તે ખરી આકૃતિનું દર્શન કરીએ છીએ. દરેક પુરુષના અનુભવમા આશુષ બમો ઘણી વખત ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ્સ પોતાનો એક અનુભવ નીચે પ્રમાણે આપે છે. " હું એક વખત સ્ટીમરમાં મ્હારી ઓરડીમાં સુતો હતો અને મ્હારા ખલાસીઓ બોલતા હતા તે સાંભળતો હતો. એવામા મ્હારી નજર પડતાં મ્હને ગોખ્ખી રીતે જણાયું કે સ્ટીમરનો એન્જીનીયર મ્હારી ઓરડીમા આવ્યોને ખ્હારી માંથી ખ્હાર ખલાસીઓ તરફ જોતો હતો. હું તેના અંદર આવવાથી તથા જડુ જ સ્થિરપણે હાલ્માવિના ઉમો રહેવાથી પ્હેલાં તો ચકિત થયો અને ક્યાં સુધી તે આમ ઉમો રહેશે એમ નવાઈ પામતાં હું પડી રહ્યો. અન્તે મ્હેં તેને બોલાવ્યો પરન્તુ કંઈ જવાજ ન મળવાથી બેઠો થમ્ને જોઈ હું તો મ્હને ખબર પડી કે જે આકૃતિને મેં એન્જીનીયરની આકૃતિ તરીકે માની હતી તે તો ખીંટી ઉપર લટકતાં મ્હારા પોતાના કાટ અને ટોપીની આકૃતિ હતી! જ્યાંસુધી તે બ્રમ રહ્યો હાં સુધી તે પુરેપુરો હતો અને હું એન્જીનીયરને જ જોતો હોઝે એમ જણાતું હતું પરન્તુ તે બ્રમ દૂર થયા પછી મ્હેં તે કાટ ટોપીને એન્જીનીયરની આકૃતિ તરીકે જોવાના અનેક પ્રયત્નો કર્યો છતાં હું તેમ જોઈ શક્યો નહીં.

ઉપરની સર્વે હકીકત ઉપરથી જણાશે કે દર્શન વ્યાપારનાં બે અંગો પ્રત્યક્ષ અને પ્રત્યક્ષનું જુદિવડે ગ્રહણ અર્થાત્ ઇન્દ્રિય વ્યાપાર—અને જુદિવ્યાપાર—તે બેમા જુદિવ્યાપાર મુખ્ય સ્થાન ધરાવે છે. ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ જમારે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાં આપણા માનસિક અનુભવનું

તેમના ઉપર પરાવર્તન થાય છે, અને આ પરાવર્તન વડે તે પ્રત્યક્ષ આપણા માનસિક કે અનુભવની ઘટમાળમાં સુધાઈ જઈ અસ્થિમા તેમની સાથે સંબંધ ધરાવના ખીજાં પ્રત્યક્ષોનું ઉત્પન્ન થતી વખતે તેમના ઉપર શુદ્ધિ વ્યાપાર તરીકે પરાવર્તન કરે છે. આવી રીતે આ બે વ્યાપારો વચ્ચે પરસ્પર ક્રિયા તથા પ્રતિક્રિયા થતી રહે છે. નવા ઐન્દ્રિય અનુભવ વડે મનમાં જ્ઞાનસમુદ્ધમાં વધારો થાય છે અને જ્ઞાન સમુદ્ધ વડે પ્રત્યક્ષોનું મનોદર્શન થઈ શકે છે. આપણા વિચારો દ્વેશો ઐન્દ્રિય અનુભવની શુદ્ધિ સાથે થોડા ધણા બદલાતા રહે છે અને આવી રીતે વિચારોનું બદલાવું તથા શુદ્ધિ પામવું તે જ્ઞાનના વિકાસ માટે ધણું અગત્યનું છે. જે મનુષ્યોના મનમાં વિચારોનો મંત્રદ બંધ નાનો હોય છે, તેઓ પોતાને મળના નવા અનુભવોને તેમના સંબંધી ધણા થોડા વિચારો વડે ગ્રહણ કરી શકે છે અને તેથી વસ્તુઓના ખરા અર્થો તથા રહસ્યો તેઓ સમજી શકતા નથી જેમ કેાઈ નાનું છોકરું જે ગોળ વસ્તુ દેખે તેને દોડા કહે છે તેમ અર્થ જ્ઞાનવાળા પુરુષો સર્વ વસ્તુઓને પોતાની સંકુચિત દષ્ટિ વડે જ જોઈ શકે છે. આ દોષ જો કે અવ્યક્તની પુરુષોમાં વધારે અંશે જોવામાં આવે છે છતાં સર્વે મનુષ્યોમાં તે થોડા ધણા હોય છે. મનુષ્ય સ્વભાવનું લક્ષણ જ એ છે કે એક વખત જે વિચારો આપણા મનમાં દસાઈ ગયા હોય તે વિચારોથી આપણે એટલા દેવાઈ જઈએ છીએ કે નવા અનુભવોને તે જુના વિચારોના દષ્ટિ મિન્દુઓથી જ જોઈએ છીએ. જુની રૂઢિઓને વળગી રહેવાનું વક્ષણ કેટલેક અંશે જનસ્વભાવમાં જ રહેલું છે. જે વસ્તુઓ અથવા વિચારો દર્શન વ્યાપારની આપણી દેવાઈ ગયેલી રીતિઓ વડે ગ્રહણ થઈ શકતા નથી, તેમની અવગણના કરવાનું વક્ષણ રહે છે અને જો કે કદાચ દાખલા દ્વારાને લીધે તેમનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવાની જરૂર પડે પરંતુ આપણા મનમાં તે વાત ઠંસી શકતી નથી. આપણા જુના વિચારો કેવળ તાબે થયા વિના નવા દષ્ટિમિન્દુઓથી વસ્તુઓને

જોવી છે. જો તેમાં જીવિનો ખરો અમલદાર રહેલો છે. આથી ઉપર જુની વસ્તુઓ સાથે સંબંધ ધરાવનારી વસ્તુઓનું દર્શન બહુ સત્વર નથી રહેલાઈથી થઈ શકે છે. જ્યારથી તે વસ્તુઓ ગમે તેટલી નવન જાણની હોય પરંતુ તેના અન્તર્સ્થિતિથી તો આપણે રહેલા પરિચિત હોઈએ તો તેને જોઈ શકતા આપણને બહુ કઠિનતા પડતી નથી. આવી રીતે જોઈએવામાં જીવિની કસોટી થાય છે. તેનાથી આપણને એક પ્રકારનો આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે. જ્ઞાનના પ્રદેશમાં સર્વે શોધીને શ્રમ આવે ઉત્સાહમય આનંદ વડે જ દડા શકે છે. જે વસ્તુઓથી આપણે કેવળ અજ્ઞાન હોઈએ તેને માટે આપણા મનમાં આશ્ચર્ય કે વિસ્મયની લાગણી ઉત્પન્ન થતી નથી. જે વસ્તુઓ વિશે આપણે થોડું ઘણું જાણતા હોઈએ તેજ વસ્તુઓ આપણામાં તેમના વિશે આશ્ચર્ય તથા તેમને વધારે જાણવાની ઇચ્છા કરે છે ઉદાહરણ તરીકે [કોઈ મોટું કોતરકામ આપણને સુંદર લાગે છતાં આપણે તેની કારીગરીથી બહુ પરિચિત હોઈએ નહિ] તો તેમાં કંઈ બહુ નવાઈ જેવું જાણાતું નથી પરંતુ હાથે કંઈક વડે ચિતરેલું તેવું જ નુદર કોઈ કામ હોય તો તે કામની કઠિનતા આપણને પરિચિત હોવાથી તેની કારીગરીથી આપણા મનમાં ઘણું આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે છે. ચિત્ર સંગ્રહાવ્યમાં જોવા મળેલી એક જૂદી સ્ત્રી એક અતિ સુંદર ચિત્ર જોઈને આશ્ચર્યથી બોલી ઉઠી હતી કે “આ આખું ચિત્ર શું હાથેજ ચિતરેલું હશે ?”

હવે આપણે દર્શન વ્યાપારથી સાથે થતા તન્ત્ર વ્યાપારનું સરખ દુકામાં જોઈશું દર્શન વ્યાપારનું પૃથક્કરણ કરતા આપણે ઉપર જોયું કે જે વસ્તુનું આપણને દર્શન થાય છે તેનો અમુક ભાગ ઇન્દ્રિય દ્વારા આવે છે અને બીજો મોટો ભાગ જીવિ દ્વારા આવે છે. આ વાતને તન્ત્રશાસ્ત્રના શબ્દમાં કહીએ તો મગજના તન્ત્ર સ્થાનોમાં સંવાદક તન્ત્રો દ્વારા આવતા પ્રવાહોની સાથે તે તન્ત્ર સ્થાનો જે વસ્તુઓ વડે મગજના બીજા તન્ત્રસ્થાનોની સાથે

જોડાએના હોય છે તે તન્તુઓમાથી પણ તેઓમા પ્રવાહો આવે છે અને આ બંને પ્રકારના પ્રવાહોને તન્તુ સ્થાનમા એકત્ર થઇ તેનું પ્રોત્સાહન કરે છે કે જેથી એક સમય તન્તુ વ્યાપાર ઉત્પન્ન થાય છે આપણા ઉત્તમાશતુ બધારણુ એવી રીતનું છે કે સર્વે તન્તુ સ્થાનો પરસ્પર તન્તુઓની જાળો વડે જોડાયેલા હોય છે અને જે સંસ્કારો મગજમા આવે છે તે સર્વે મગજના જુદા જુદા ભાગોના તન્તુ સ્થાનોમા સચવાઇ રહે છે. આ સંસ્કારો જ્યારે ઇન્દ્રિયોમાથી આવે છે ત્યારે તેની સાથે સાહચર્ય ધરાવતા તન્તુ વ્યાપારો મગજમા પહેલા સચવાઇ રહેલા હોય છે. તેઓ પ્રોત્સાહિત થાય છે અને તન્તુ સ્થાનમા બહારથી ઇન્દ્રિય સંસ્કાર આવ્યા હોય તો તેમને પ્રવાહ જાય છે આ પ્રમાણે એક સંસ્કાર તન્તુ સ્થાનમા આવનારી સાથે અનેક તન્તુ પ્રવાહો મગજના બીજા ભાગોમાથી ત્યાં આવે છે

ઉપર આપણે જોયું તેમ ખરા દર્શનનો તમજ ખોટા દર્શનનો અર્થાત્ બ્રમોમા આ એક જ પ્રકારનો તન્તુ વ્યાપાર થાય છે ફક્ત ફેર એટલો જ છે કે ખરા દર્શનમા સંસ્કાર તથા તેની સાથે થતા મગજના બીજા ભાગોમાથી આવતા પ્રવાહો એક જ વસ્તુમાથી મળેલા હોય છે જ્યારે બ્રમમા સંસ્કાર એક વસ્તુનો હોય છે અને પ્રવાહો બીજા જ વસ્તુનું જ્ઞાન કરાવનારા હોય છે હવે આપણે એક બીજા પ્રકારના બ્રમ વિશે જોઇશું કે જ્યારે બ્રમ કહી શકાય અને ઉપર જણાવેના બ્રમોમાથી જોળખવા માટે તેમને વિબ્રમો (Hallucinations) કહીશું વિબ્રમોમા સંસ્કારની સાથે થતો મગજનો તન્તુ વ્યાપાર એટલો બળવાન હોય છે કે તે સંસ્કારને દાખી જ દે છે અને સંસ્કારની વસ્તુ કેવળ જુદી જ વસ્તુનું જ્ઞાન કરાવે છે અર્થાત્ વિબ્રમવાળા પુરુષમા આ બીજા વસ્તુનો વિચાર એટલો અસાધારણ રીતે બળવાન હોય છે કે પ્રત્યક્ષની વસ્તુને તથા તે બીજા વસ્તુને કર્મ સબંધ ન હોય અથવા ધર્મો જ

મોઠા સંબંધ હોય છતાં ખરી વસ્તુને બદલે તે બીજી જ વસ્તુનું
 દર્શન થાય છે. અર્ધો એટલું યાદ રાખવાની જરૂર છે કે મનની
 કલ્પનાઓ અને વિભ્રમો વચ્ચે ધજો ફેર છે. કલ્પનાઓ કેવળ આપણા
 મનમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ વિભ્રમોમાં તો વિભ્રમ ઉત્પન્ન
 કરનાર કોઈ નજીવી પણ બાહ્ય વસ્તુના પ્રત્યક્ષની જરૂર રહે છે.
 વિભ્રમો બે પ્રકારના હોય છે. એક પ્રકારમાં જે વિભ્રમ ઉત્પન્ન થાય
 છે તે વિભ્રમ જ છે અર્થાત જે વસ્તુનું દર્શન આપણને થાય છે
 તે વસ્તુ તે ક્ષણે આપણી પ્રત્યક્ષ નથી એમ આપણે જાણીએ છીએ
 જ્યારે બીજો પ્રકાર કે જે ખરેખરો વિભ્રમ છે ત્યેમાં વિભ્રમને
 વિભ્રમ તરીકે આપણે જાણતા નથી પરંતુ વિભ્રમની વસ્તુ આપણી
 પ્રત્યક્ષ છે એમ માનીએ છીએ. ખેલા પ્રકારને દેખાતો વિભ્રમ
 અને બીજા પ્રકારને ખરો વિભ્રમ કહીશું. કલ્પના અને દેખતા
 વિભ્રમ વચ્ચે સમાન ગુણ એ છે કે બન્ને ખરી રીતે નથી પરંતુ
 આપણા મનમાં જ એમ આપણે જાણીએ છીએ અને ત્યેમાં મુખ્ય
 ફેર એ છે કે કલ્પનામાં આપણે જાણીએ છીએ કે આપણે પોતે
 ઇચ્છા વડે તે કલ્પનાને ઉત્પન્ન કરી છે પરંતુ દેખાતા વિભ્રમમાં
 તો આપણી ઇચ્છા વિરૂદ્ધ મનમાં વિભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે નથા તે
 કલ્પના કરતાં વધારે બળવાન, સ્પષ્ટ તથા એકાએક રીતે ઉત્પન્ન
 થયેલો હોય છે અરીજી અથવા ભાગ લીધાથી આવડેખાતા વિભ્રમો
 ઘણી વખત થાય છે તેમ જ કુટલાએક પુરૂષો પોતાના મનમાં
 ગુસ્સા અવાળે સાબળે છે તે પણ આ પ્રકારના વિભ્રમ છે ગાડા માણસો
 પણ આવડે અવાળે સાબળે છે. તાવની બીમારીમાં પણ આવડે
 વિભ્રમો થાય છે. ઘણી વખત આપણને ઘાટે પાડીને કોઈ બોલાવતું
 ન હોય એવો વિભ્રમ દરેક માણસને થાય છે આવડેખાતા વિભ્રમો
 તો ઘણા પુરૂષોને થાય છે પરંતુ ખરા વિભ્રમો ઘણા એકાદી વખત
 બને છે ખરા વિભ્રમોની ગણતરી કરતાં એમ જણાય છે કે દસ
 માણસે એક માણસને જીવંતીમાં એક વખત આવડે વિભ્રમ થાય

છે ત્વેના એક ઉદાદરણ તરીકે એક ઓને થયેલો અનુભવ અત્રે દાખીય તે સ્ત્રી લખે છે કે “ હું બ્યારે અદ્યાર વરસતી હતી ત્યારે એક દિવસ સાંજે પુત્ર ઉમરના પુરુષ સાથે ધણા કુઃઅમય વાદ-વિવાદમા મ્હારે ઉતરણુ પડ્યુ હતું. માગ મનનું કુઃખ એટલું બધું હતું કે વિવાદ કરતે કરતે મેજ ઉપર દાથીદાનની સોય પડેલી હતી ત્વને જોઈને હું ત્વેના કકડા કરતી હતી. વિવાદ આગળ ક્રમતા મ્હારો ભાઈ કે જે મ્હારો પક્ષ લેશે એમ હું બાણતી ત્વેનો મન બાણવા માટે મ્હેં બીજી બાણુ નજર ફેરવી તો મ્હને જણાયું કે તે થોડે દૂર અદ્ય વાળાને બેસી રહ્યો હતો પરંતુ ત્વેના મ્હેં ઉપગતી કઠોરતાને વીધે મ્હને જણાયું કે તે મારા પક્ષની વિરુદ્ધ હતો આથી મને ધાણુ આશ્ચર્ય લાગ્યું અને તે વાદવિવાદને મ્હેં પડતો મુક્યો ચોટી દાણ પછી મ્હારા લાભની આથે વાન કરવાના ધરાદાથી હું ત્વેને તરફ ફરીને જોઈં છુ તો તે ત્યાં જણાયો નહીં આગી મ્હેં કાઢને પુછ્યું કે તે ક્યાંએ ઓરડામાથી ચાલ્યો ગયો તો મ્હને જવાબ મળ્યો કે તે ત્યાં હતો જ નહીં. આ મ્હને ખડ લાગ્યું જ નહીં અને મ્હેં ધાર્યું કે જાનોમાનો ચાલ્યો ગયો હશે આશરે દોઢ કલાક પછી બ્યારે તે મ્હારી પાસે આગ્યો ત્યારે તે મ્હને ધણી મહેનતે રહમ જવી શક્યો કે તે વખતે તે ઓરડામા તો થા પછુ ધરની આસપાસ પછુ નહતો ”

હીગોગીઝમની મૂર્છામા વારંવાર નાખેલા પુરુષમા આવા વિભ્રમો બહુ રહેલાઈથી ઉત્પન્ન કરી શકાય છે. એક કાગળ ઉપર ટપકું કરીને આવા પુરુષને કહીએ કે તે રાજનું ચિત્ર છે તો તે માણસ તે ટપકાને જોશે તો ત્વેને તે ચિત્રનું દર્શન થશે આ દર્શન વ્યાપારમા ટપકું તે ત્વેનું યૈન્દ્રિય અંગ છે અને રાજ જોવાનું સૂચન તે ત્વેમા માનસિક અડગ છે હવે તે ટપકા ઉપર મોઢ દેખાય એવો કાચ રાખીએ તો તે કહશે કે ચિત્ર મોઢુ દેખાય છે. આરસીમા ત્વેનું પ્રતિબિંબ પાડ્યું હોય તો તે કહશે કે ચિત્રનું પ્રતિબિંબ પડ્યું છે

પ્રગળને હોય કર્યો હોય તો તે કહેશે કે ચિત્ર હુકુ થયું છે. અને તે ટપકું જૂંસી નાખ્યું હોય તો તે કહેશે કે ચિત્રને જૂંસી નાખ્યું છે આવી રીતે ટપકું પાડ્યા વિના તે પ્રગળને રાગનું રાગ નેવાનું સૂચન કર્યું હોય તો તેથી ભેમના મનમાં ચિત્રની માન કરવાના થશે. પરંતુ આવો ખરો વિવેક ઉત્પન્ન થશે નહિ આવી રીતે ટપકા જેવા કોઈ ચિત્ર વડે ગાડા માણસોમાં પણ વિવેક ઉત્પન્ન કરી શકાય છે. તેઓના વિવેકો એકદેશીય હોય છે અર્થાત્ તેઓ પોતાની એક જ બાજુ તરફ ખોટા અવાજો સાંભળે છે તથા અમુક એક આખ વડે ખોટું ચિત્ર જુએ છે. આવા માણસોમાં ધણુખંડ કાનની અંદરના ભાગમાં રોગને લીધે ચણચણાટ ઉત્પન્ન થવાથી ખોટા અવાજો સાંભળવાના તથા આખની અંદરનો પ્રવાહી પદાર્થ નિસ્તેજ થવાથી ખોટી આકૃતિઓ નેવાના વિવેકો ઉત્પન્ન થાય છે આનું કારણ એ છે કે આ ઇન્દ્રિયો રોગિષ્ઠ થવાથી કંઈ પણ પદાર્થ ભેમના રોગવાળા ભાગોને અદરથી અડે એટલે તરત સાચી તન્તુ પ્રવાહ ઉત્પન્ન થઈ મગજમાં ધોવાઈ લેની તે વખતની સ્થિતિ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષો ઉત્પન્ન કરે છે આપણે ઉપર જોઈ મયા તે બોમોમાં તથા આ વિવેકો વચ્ચે એટલી સમાનતા છે કે તે બંને ઇન્દ્રિયોમાંથી મગજમાં જતા પ્રવાહોથી ઉત્પન્ન થાય છે ને બન્નેમાં ખોટા આભાસની આબેહુલતા સવાદક તન્તુઓને માર્ગે મગજમાં જતા પ્રવાહોને લીધે હોય છે. આ પ્રવાહ માર્ગે તેટલો નબળો હોય પરંતુ મગજમાં તન્તુસ્થાનોમાં ધોવાયા પડી લા બળવાન તન્તુ વ્યાપાર ઉત્પન્ન કરે છે કે જ્યારે લીધે તેઓનો આભાસ બાહ્યસૃષ્ટિમાં જ છે એમ જણાય છે. આ આભાસ જેનો થશે તેનો આધાર તન્તુસ્થાનોમાંથી મગજના કયા તન્તુઓ માર્ગે તે વ્યાપાર પ્રસરશે તેના ઉપર રાખે છે આવી રીતે આભાસનો અમુક ભાગ ઇન્દ્રિયમાંથી આવે છે અને અમુક ખોટો ભાગ મગજ એટલે મનમાંથી જ નીકળે છે આ ઉપરથી આ વિષયને લગતી કેટલીક વિશેષ તપાસ કરતા ઇન્દ્રિયો

દ્વારા કંઈ પ્રોત્સાહન મળ્યા સિવાય કેવળ મગજમાંથી ઉત્પન્ન થતા વિભ્રમોનું અસ્તિત્વ માનવાનું કારણ મળે છે. પરંતુ આવા વિભ્રમોમા તો મગજમા જ્યારે અસાધારણ બગાડ થયો હોય ત્યારે જ વિશેષ કરીને જણાય છે તેમજ એક કરતાં વધારે ઇન્દ્રિયોને લગતા એક માથે થતાં વિભ્રમોમા પણ અમુકનું પ્રોત્સાહન ઇન્દ્રિયોમાંથી તથા અમુકનું મગજમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે: જેમ કે કોઈ બર્બર રૂપ જોવાનો તથા તેમાંથી અવાજ સાંભળવાનો એમ જે વિભ્રમો એક સાથે થયા હોય તેમા 'હેલા વિભ્રમનું' પ્રોત્સાહક કારણ કોઈ બાજુ પરત્વે હોય પરંતુ બીજો કંઈ પણ બાજુ પ્રોત્સાહન સિવાય કેવળ મગજમાંથી જ ઉત્પન્ન થઈ શકે.

અન્યે એટલું જણાવવું જોઈએ છીએ કે માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ દલ્લ બીજા પ્રકારના વિભ્રમોની સંતોષકારક સમજૂતી અપાઈ શકી નથી. શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ હૃદયનો અભ્યાસ કરવા માટે લુગા લુગા પ્રકારના વિભ્રમોના અનેક દાખલાઓનો સંગ્રહ થવાની જરૂર છે અને આ સંગ્રહ માટે 'માનસિક સંશોધનની સભા' તરફથી અનેક પ્રયત્નો થાય છે અને આશા છે કે માનસશાસ્ત્રીઓના પ્રયત્ન વડે આ વિષયને લગતી જે જે બાબતો હાલ અન્ધકારમા છે તે સર્વ ઉપર ભવિષ્યમા ઉજ્જવળ પ્રકાશ પડશે.

પ્રકરણ સત્તરમું.

દિશનું દર્શન.

ઉપરના પ્રકરણમા આપણે દર્શનના સામાન્ય નિયમો તથા સરતો જોઈ ગયા. હવે આપણે એક મુખ્ય પ્રકારના દર્શન વ્યાપાર વિશે જોઈશું આ પ્રકાર દિશ (space) નું દર્શન છે. પ્રત્યેક ભૌતિક વસ્તુ થોડા થોડા વિસ્તારવાળી હોય છે અર્થાત્ તે થોડી થોડી જગ્યા ઝાંટે છે, એ આપણે સર્વે જાણીએ છીએ. હવે આ વિસ્તાર અથવા

જગા જહેને આપણે દિક્ષ કહીશું તહેનું જ્ઞાન આપણા મનમાં કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે તે આપણે તપાસવાનું છે. આપણી આસ-પાસની સર્વે વસ્તુઓની આકૃતિઓ, પરિમાણો, હેમતા પરસ્પર અન્તરો વગેરેનું ચોક્કસ જ્ઞાન વિચારશક્તિ વધ્યા પછી આપણને ક્ષણવારમાં થાય છે તેમજ પૃથ્વી વિગેરે મર્વે પ્રદો તથા તારાઓ જે અનન્ત દિક્ષા સમાયેલા છે તહેનું પણ જ્ઞાન થાય છે. પરન્તુ કેવળ બાહ્યાવસ્થામાં આપણને આ જ્ઞાન મળું અનિશ્ચિન તથા સંચવાગ લેરેલું હોય છે. દરે પ્રશ્ન એ છે કે આ જ્ઞાન કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે ? આ પ્રશ્ન માનમશાસ્ત્રના નિયમમાં એક ધજો દર્શિત વિષય છે અને તહેના વિષે માનમશાસ્ત્રીઓમાં ભુદા ભુદા મનો પ્રવચ્ચિન થયા છે. અત્રે જેમના મનનું આપણે દુકામાં નિરૂપણ કરીશું.

પ્રથમ ઝોટલુ મુખ્ય જાણવાની જરૂર છે કે પ્રત્યેક હન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ જેમ વધારે ઝોછા અસવાળું હોય છે તેમ તે વધારે ઝોછા વિસ્તાર અથવા દિક્ષ વ્યાપકત્વના ગુણવાળું હોય છે. ગર્જનાના અવાજના પ્રત્યક્ષને રોટ ઉપર પેન્સીલના ધમાવાથી ચતા અવાજના પ્રત્યક્ષ કરતા વધારે કદ અથવા વિસ્તારવાળું કહીએ છીએ. બહુ ગરમ પાણીથી ન્દાવાના રપર્શ લાવને એક ટાકણી ધોવાવાના રપર્શ લાવ કરતા વધારે ઝોટા વિસ્તારવાળો હોય છે, શુભની વેદના જે કે વધારે તિલક હોય પરન્તુ યુમડાની વેદના અથવા પેટમાં દુખાવાની વેદના કરતા ઝોછી વિસ્તૃત જણાય છે તથા એક તારાનું પ્રત્યક્ષ આકાશના પ્રત્યક્ષ કરતા વધારે નાનું જણાય છે. રનાયુઓના પ્રત્યક્ષો પણ વિસ્તારવાળા જણાય છે. ગન્ધ તથા સ્વાદના પ્રત્યક્ષો પણ વિસ્તારમાં નાનાં મોટાં બાગે છે તથા શરીરની અન્દરના અવયવોમાંથી આવતા પ્રત્યક્ષોમાં પણ વિસ્તૃતત્વનો ગુણ સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે પેટ લગેલું તથા ખાલી હોવાના પ્રત્યક્ષો, શુંજાઈ જવાના, હૃદયમાં ધગકાગ ચરાના, માર્થું દુખવાના વિગેરે પ્રત્યક્ષો પણ, આ ગુણવાળા હોય છે તથા તાન, શ્રમ, સુસ્તિ

વિગેરે અવસ્થાઓમા પણ આખા શરીરની સ્થિતિના પ્રત્યક્ષમા પણ વિસ્તૃત જણાય છે, આ સ્થિતિમાં દર્શાતી શારીરિક લાગણી શરીરના કોઈ ભાગમાં થતી દુઃખમય લાગણી કરતા વધારે વિસ્તૃત જણાય છે. શરીરના ખીજા બધા અવયવો કરતા ત્રણા અને ચત્ર ઓ જેમાથી મળના પ્રત્યક્ષોમા લેમના વિસ્તારનું જ્ઞાન ધણી સ્પષ્ટતાથી જણાય છે. ખીજા સર્વે ઇન્દ્રિયો કરતા ચત્ર ઇન્દ્રિયના પ્રત્યક્ષોમા મોટી વધારે વિસ્તૃતત્વ રહેલું છે એટલુંજ નહીં પરંતુ તે વિસ્તારના જેટલા સૂક્ષ્મ ભાગો આપણે પાઠી શકીએ છીએ તે ખીજા કોઈ ઇન્દ્રિયના પ્રત્યક્ષોમા આપણે કરી શકતા નથી, ઇન્દ્રિયના પ્રત્યક્ષો સ્પર્શ કરતા વિસ્તારનું જ્ઞાન વધારે કરાવે છે પરંતુ સ્પર્શેન્દ્રિયનાં પ્રત્યક્ષોમા જેટલા વિભાગો લેઈ શકાય છે તેટલા લેમ લેઈ શકાતા નથી. આ પ્રત્યક્ષોનો વિસ્તાર પડેલા તો દરેક દિશામા સરખો મોટો જણાય છે એટલે કે લેમ લાંબા, પહોળા, ઉંડા વિગેરેનો તફાવત જણાતો નથી. ફક્ત વિસ્તૃતત્વ હોવાનો ગુણ પ્રત્યક્ષ રીતે જણાય છે.

જુદા જુદા પ્રકારના પ્રત્યક્ષો પણ એક ખીજાની સાથે લેમના વિસ્તારના ગુણ વડે ઉપર ઉપરથી સરખાવી શકાય છે. જન્મથી આલજા પુત્રો જ્યારે પાછળથી દેખી શકે છે ત્યારે લેમને પડેલાં કરતાં વસ્તુઓ વધારે મોટી જણાય છે. આવા એક ઉપર પ્રયોગ કર્યા પછી એક દાકતર લખે છે કે તે પુરૂષ સ્પર્શેન્દ્રિયવડે જે વસ્તુઓનો અનુભવ મેળવતો તેજ વસ્તુઓ લેને જ્યારે દેખાવા લાગ્યું ત્યારે પડેલા કરતા મોટી જણાઈ ને ચવાચમાન વસ્તુઓ અને ખામ કરીને જીવના પ્રાણીઓ લેને ઘણા મોટા જણાયા. મોટા અવાજોના પ્રત્યક્ષ પણ મોટા એટલે વિસ્તૃત જણાય છે. ચક્રચક્રાટવાળા પદાર્થો પણ સાધારણ પદાર્થો કરતા વધારે વિસ્તૃત પ્રત્યક્ષો ઉત્પન્ન કરતા જણાય છે. મ્હોની અંદરના કોઈ પણ ભાગ લેવા કરતા લેના ઉપર જીભ ફેરવવાથી વધારે મોટો જણાય છે. કોઈ દાંત કાઢી નાખવાથી લેની જગ્યાએ ચતો ખાડો નવા દાલના

દાંતનું અક્ષત શ્રમ વડે ઘણું મોટું જણાય છે. કાનની પાસે મણગણાટ કરતાં નાનાં તમરાનો અવાજ જમરાના અવાજ જેવો મોટો જણાય છે તેનું કારણ એ છે કે કાનની અંદરના પડદા ઉપર દવાના વધારે દબાણને લીધે તેનું પ્રત્યક્ષ બહુ વિપુલ જણાય છે. અત્રે એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે પ્રત્યક્ષમાં જણાતી વિપુલતાને જે ઇન્દ્રિયમાંથી તે ઉત્પન્ન થાય તેના પરિમાણ સાથે કંઈ ખાસ સંબંધ નથી. આંખ અને કાન બહુ નાના કદનાગી ઇન્દ્રિયો છે પરંતુ તેઓના પ્રત્યક્ષો બહુ વિપુલ હોય છે. તેમ એક જ ઇન્દ્રિય ક્ષેત્રના જુદા જુદા ભાગોમાંથી ઉત્પન્ન થતાં પ્રત્યક્ષોમાં પણ પ્રત્યક્ષની વિપુલતા તથા તે ભાગની વિપુલતા વચ્ચે કંઈ ખાસ પ્રમાણ નથી. કાંઈ પદાર્થની આકૃતિ આંખની કીકીમાંના ખાડા જઢેને ફોવીઆ (Fovea) કહેવાય છે તેના ઉપર પડે છે ત્યારે કીકીના બીજા ભાગો ઉપર તેની આકૃતિ પડે છે ને જણાય તેના કરતાં વધારે મોટું જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે હાથની જે આંગળીઓને એક બીજાથી થોડે દૂર આડી આખો આગળ ધરી હોય અને દરેક આંખની નજર એક આંગળી ઉપર નાખ્યા પછી આંખની કીકી તેની જોડેની આંગળી ઉપર ફેંચી હોય તો જે આંગળી ઉપર સીધી નજર નથી હોતી ને જઢેના ઉપર નજર હોય છે તેના કરતાં નાની દેખાય છે. સ્પર્શેન્દ્રિયમાં પણ તેમ જ છે. કંપાસ કે કાતરના હાથોના જે છેડાઓને સમાન્તર રાખીને આમઠી ઉપર એવી રીતે ફેરવ્યા હોય કે જે સમાન્તર લીટીઓ દોરાય તો કેટલાએક ભાગોમાં જેમનું અંતર જાણે ઓછું થયું હોય અને કેટલાએકમાં જાણે વધું હોય એમ જણાય છે; જેમકે મ્હોની વચમાં રાખીને જે બાજુ એક પાસ ફેરવીએ તો એમ જણાશે કે માત્રો કરતા મ્હો આગળ એક બીજાનું અંતર વધારે છે.

હવે આપણા વિષયને લગતી મુખ્ય વાત એ છે કે આ વિસ્તાર અથવા વિપુલતાનો ગુણ કે જે થોડાંકજો દરેક પ્રત્યક્ષમાં જણાય

છે તે દિશના જ્ઞાનનું મૂળ કારણ છે. અર્થાત્ પૃથક્કરણ, એકીકરણ, સાદૃશ્ય વિગેરે રીતિઓ વડે તેમાંથી દિશના જ્ઞાનનો વિકાસ થાય છે. કોઈ તરત જન્મેલું બાળક પોતાની આંખો જ્યારે ઉઘાડે છે ત્યારે જો કે ત્હેને વિસ્તારનો અનુભવ થાય છે પરંતુ તે વિસ્તારના વિભાગો વિસ્તૃત વસ્તુઓની આકૃતિઓ તથા અંતરે વિગેરે તે જાણી શકતું નથી. માત્ર અસ્પષ્ટ ને અચોક્કસ વિસ્તારનું ત્હેને જ્ઞાન થાય છે. જે ઓરડામાં તે બાળક હોય ત્હેના પરસ્પર સંબંધ ધરાવતા અનેક વિભાગો થઈ શકે; તેમજ તે ઓરડાની સાથે બહારની જગાઓ ઉમેરવાથી ત્હેને વિસ્તાર અનેક દિશાઓમાં વધારી શકાય, પરંતુ તે બાળકને આવા વિભાગો તથા બહારની જગાઓનું જ્ઞાન હોતું નથી, જેમ જેમ ત્હેની ઉંમર વધતી જાય છે તેમ તેમ ત્હેમનું જ્ઞાન ત્હેમને થતું જાય છે અને ત્હેમની વિગતો સાથે ઓળખતા શીખે છે. આમ ઓળખવાનો વ્યાપાર યા તે જ વિસ્તારના જ્ઞાનના બીજાથી દિશના જ્ઞાનની રચના છે. હવે આ વ્યાપાર નીચેના પેટા વ્યાપારોનો જનેલો છે:—

- ૧ સમગ્ર ઐન્દ્રિય ક્ષેત્રનું ત્હેના વિભાગોમા રચણ રીતે પૃથક્કરણ થવું જોઈએ.
- ૨ જુદી જુદી ઇન્દ્રિયો વડે ગ્રહણ કરેલા કોઈ પદાર્થને એક જ પદાર્થ તરીકે ઓળખવો જોઈએ; જેમકે જે વસ્તુઓ જોએલી અથવા ચાખેલી હોય તેઓ અડકી તથા સાંભળી શકાય છે એમ જાણવું જોઈએ કે જેથી જુદી જુદી ઇન્દ્રિયો દ્વારા એક જ વસ્તુનું દર્શન થાય છે એમ જ્ઞાન થાય.
- ૩ સમગ્ર ઐન્દ્રિય ક્ષેત્ર આસપાસ જે બીજાં ક્ષેત્રોનું વિષ્ણ જનેલું છે ત્હેમનાથી વીંટાયેલું છે એમ જ્ઞાન થવું જોઈએ.
- ૪ ઐન્દ્રિય ક્ષેત્રમા આવેલી સર્વ વસ્તુઓ લંબાઈ, પહોલાઈ અને ઉંડાઈ એમ ત્રણ ચોક્કસ પરિમાણો ધરાવે છે તેમ જાણવું જોઈએ; અને

૫ તેઓના કરોતું પરસ્પર પ્રમાણ અર્થાત્ તેઓનું માપ જાણતું જોતજો. હવે આમના દરકને અનુક્રમે લઈએ.

૧. પ્રથમ પેટા બાપર ઐન્દ્રિય ક્ષેત્રનું પૃથક્કરણ કરવાનો છે.

આ વિષે આપણે 'વિવેક સંકિત'ના પ્રકરણમાં જોઈ ગયા છીએ તે ઉપરાંત કંઈ વધારે ઉમેરવાની જરૂર નથી. સમગ્ર ઐન્દ્રિય ક્ષેત્રના ગતિમાન વિભાગો, સૂક્ષ્મ વિભાગો, ઉર્જાવય વિભાગો, વિગેરે આપણું ધ્યાન ખેંચે છે અને તે ક્ષેત્રના બીજા વિભાગોમાંથી જુદા આવે છે. ધ્યાનના પ્રકરણમાં આપણે જોયું તેમ સ્વાભાવિક રીતે દૃષ્ટિ ક્ષેત્રમાં જુદે જુદે વખતે જુદી જુદી વસ્તુઓ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે અને પછીથી જેમ જેમ આવી વધારે વસ્તુઓથી પરિચિત થાય છે તેમ તેમ વધારે વસ્તુઓ ઉપર એકસામટું ધ્યાન આપવાની ટેવ પડે છે. આ પ્રમાણે ધીમે ધીમે એકજ ક્ષેત્રમાં અનેક સાથે સાથે આવેલી યાને જુદી જુદી જણાતી વસ્તુઓનું એક મામટું દર્શન થાય છે. પ્રથમ તો આવું સાથે સાથે હોવાનું જ્ઞાન કેવળ અસ્પષ્ટ હોય છે કારણ કે હૃદયની નિશાઓ તથા અતરોનું જ્ઞાન તે વખતે હોતું નથી પરંતુ જેમ જેમ ઐન્દ્રિય અનુભવ વધતો જાય છે તેમ તેમ આ જ્ઞાન વિકાસ પામતું જાય છે. અર્થાત્ અમુક વસ્તુ આ દિશામાં છે, અમુક વસ્તુ બીજી દિશામાં છે એમ જ્ઞાન થવાની સાથે આપણી માનસિક સૃષ્ટિમાં દિક્ષની રચના થતા માટે છે.

૨. બીજો પેટા બાપર એ છે કે જુદા જુદા પ્રકારના પ્રત્યક્ષો વડે એકજ વસ્તુનું દર્શન થતું જોઈએ, આપણી ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષતાનો એક નિયમ એ છે કે જ્યારે એક કરતા વધારે ઇન્દ્રિયો ઉપર એક સામટા સંસ્કારો આવે છે ત્યારે તે સંસ્કારો એકજ વસ્તુના છે એમ ધારવાનું વધણું આપણને થાય છે. વિજ્ઞાના ઉત્પન્ન કરવાના યત્નનો હાથ ચામડી ખાસે આપણે હોય ત્યારે જે ચમકારો જોયો હોય તેનો અવાજ તે જ ક્ષણે સાંભળ્યો હોય તથા આચંદ્રા ખાધો હોય તે સર્વેનું કારણ એકજ વસ્તુ વિજ્ઞાનો પ્રવાહ ધારીએ

છીએ આ નિયમ આપણા મનના એક બીજા સામાન્ય નિયમ ઉપર રચાયેલો જે તે એ છે કે આપણ મન જેમ અને તેમ વસ્તુ, જોને સાદી દરવા તથા હોમનુ એખીમરણ દરવા તદ્દ ખેચાય છે અને આ નિયમને અજે દેખેની વસ્તુના વિન્ના તુ મળેની અથવા સ્પર્શલી તેજ વસ્તુના વિસ્તાર સથે એખીકગણ થાય છે જોટી વસ્તુઓ, એકસામ પ્રત્યક્ષ થઈ શકે હોમને એક દિશ્ ક્ષેત્રમા ગ્રહેની જાણીએ છીએ તથા નેઓના વિસ્તારોને તે ક્ષેત્રના વિસ્તારના વિભાગો તરીકે ગણીએ છીએ અર્થાત્ જે જો હોમાની દરેક વસ્તુ ગ્રાકે છે તે બીજી વસ્તુઓની જો સાથે એકજ ક્ષેત્રમા છે એમ જાણીએ છીએ દિશ્ન ગ્વાનની રચના મા' આ એક મુખ્ય વ્યાપાર છે

આવી રીતે જ્યારે અનેક પ્રત્યક્ષો એકજ વસ્તુનું દર્શન કરાવતી જણાય છે ત્યારે હોમાના એક પ્રત્યક્ષને તે વસ્તુનું અર્થાત્ હોનું ખર્ સ્વરૂપ દર્શાવના' પ્રત્યક્ષ માનીએ છીએ અને બીજા બધાને હોના દેખાવો અથવા બાહ્ય ગુણો દર્શાવનારા માનીએ છીએ જે પ્રત્યક્ષને ખરેખરી દર્શાવનાર વસ્તુ તરીકે ગણીએ છીએ, તે બીજા બધા ગ્રતા તે વસ્તુનું સૌથી વધારે વ્યવહારિક, અગત્યનો તથા નિત્ય ગુણ દર્શાવનાર હોય છે ઘણું ખર્ તે કદાચાસ અથવા વજનનું હોય કે પરંતુ કદાચાસ અથવા વજનના ગુણો સ્પર્શદ્રિય થી ગ્રહણ થાય હોવા કદ અથવા પરિમાણના ગુણોની સાથ જ અનુભવવામા આવે છે અને જ્યારે જ્યારે હાથમા કઈ વસ્તુ જણાય ત્યારે હોને જોઈ શકીએ છીએ તેથી અર્જેના પરિમાણનું જોરેલા પરિણામ સાથે એકીકરણ કરી તે સામાન્ય પરિમાણને પણ વસ્તુના મુખ્ય ગુણ તરીકે માનીએ છીએ, ઘણી રખત આકૃતિને તથા કોઈ વખત શિનોખણ, રમાણ, સ્વાદ ત્રિગેરે ગુણોને વસ્તુના મુખ્ય ગુણો ધારીએ છીએ વધુ ખર્ તો વસ્તુઓના રંગ, અવાજ, ગન્ધ વિગેરે જે જે ગુણો હોમના પરિણામના ગુણની સાથે અનુભવનામા આવે હોમો ગાણ રૂપે ગણીએ છીએ, વસ્તુઓને ગેવા અથવા

આપણા શિવાય લેખની મન્ય તથા અવાગ્તના ગુણો પ્રદણ કરી શકીએ છીએ ખરા પરંતુ ત્યારે લેખને લેખને અથવા અટીએ છીએ ત્યારે તે ગુણો પ્રગળ રીતે પ્રદણ થઇ શકે છે અને તેથી લેખનું ઉત્પત્તિ સ્થાન જોયેલી અથવા અડકેલી વસ્તુના દિશ્ દોષમાં ગણીએ છીએ અને તે ગુણોમાં તે તે દિશ્ ક્ષેત્રમાથી બહાર પ્રસારતા દોષ એમ માનીએ છીએ. ઉપરની સર્વ દ્રષ્ટીક્રમમાં આપણે જોયું છે કે જે જે પ્રત્યક્ષોનાં દિશ્ ક્ષેત્રો એક દિશ્ ક્ષેત્રમાં મળી જાય છે તે સર્વે જુદી જુદી ઇન્દ્રિયો વડે પ્રદણ થાય છે અને આપણા પ્રત્યક્ષોનું એકસાથે આપણા મનમાં પ્રદણ થઇ શકે છે. આવી રીતે આપણા મનના વ્યાપારનો સામાન્ય નિયમ એ છે કે જે જે પ્રત્યક્ષો એક સાથે અનુભવી શકાય અને એક જીવનના દર્શનમાં પ્રતિરોધ ન કરે તેઓને એકજ દિશ્ ક્ષેત્રમાંથી ગણતાં માનીએ છીએ.

૩. પરંતુ એક જ ઇન્દ્રિય સ્થાન ઉપર એક જ વખતે જુદા જુદા સંસ્કારો આવે તો તેઓ એક જીવનના દર્શનમાં પ્રતિરોધ કરે છે અને તેથી એક સામટા પ્રદણ થઇ શકતાં નથી. આમ હોવાને લીધે આપણે તેઓને એક જ દિશ્ ક્ષેત્રમાંથી આવતાં હોય તેમ માનતા નથી પરંતુ તેઓને ક્રમવાર એક ગોટા દિશ્ ક્ષેત્રમાં એક જીવનની સાથે આવેલા નાના દિશ્ ક્ષેત્રોમાં ગોઠવીએ છીએ. આ દિશ્ ક્ષેત્રોમાંના એક ઉપરથી જીવન ઉપર જોયું હોય તો આપણે તે તરફ નજર અથવા મ્હો ફેરવીએ છીએ અને આવી આંખ મ્હોં અથવા શરીરની નિરંતર ગતિઓ વડે આપણે જાણી શકીએ છીએ કે દરેક દિશ્ ક્ષેત્રની સાથે જીવનું દિશ્ ક્ષેત્ર એમ ચારે બાજુએ દિશ્નો વિસ્તાર છે. ધામે ધીમે અનુભવ વધવાની સાથે આંખ અથવા મ્હોની અમુક ગતિ કરવાની સાથે દિશ્ના અમુક વિસ્તારનું દર્શન થાય છે એમ જાણી શકીએ છીએ તેમજ જુદા જુદા પ્રકારની સર્વ વસ્તુઓમાંથી લેખના ગુણોનું પૃથક્કરણ કરી ફક્ત લેખના વિસ્તારના ગુણ ઉપર જ ધ્યાન આપી શકીએ છીએ. જેમ જેમ અમુક ગતિથી

અમુક વિરનાગ્નુ કદબુ થાય છે એમ અનુલક્ષ્યા જણાય છે તેમ તેમ ગતિ અને વિરનાગ્નુ સાદ્યર્થ દદ થતુ જાય છે અને આ સળ ધને લીધે કેટલાએક માનસશાસ્ત્રીઓ એમ માને છે કે સર્વે પ્રયત્નો નહીં પણ આયુષ્યોમયી આવના ગતિના પ્રત્યક્ષો જ વિચાર અથવા દિક્ષુ લન ધરાવે છે પરંતુ ઉપર આપણે જે જોઈ ગયા કે દરેક પ્રત્યક્ષ થનાની સાથે તેની વિપુલતા અથવા નિવૃત્તિવતુ લાન થાય છે તે મત પ્રમાણે આ ધાણા ખેતી છે

૪ સ્નાયુમયી આવના અર્થાત્ ગતિના પ્રત્યક્ષો જે કે દિક્ષના અશિત્વનુ લાન કરવામા મુખ્ય સ્થાન ધરાવના નથી પરંતુ દિક્ષના દશનમા તેઓ કેવળ ઉપરોગ વિનાના નથી તેઓની ઉપરોગિતા એ છે કે દિક્ષિયા વડે પ્રદણ થતી વિચિત્ર વસ્તુઓના દિક્ષ ક્ષેત્રોના ક્રમ તેઓ વડે જ મુખ્યત્વે કરીને પ્રદણ થાય છે ધારો કે આપણે એક જિલ્લુ ઉપર જોતા હોઈએ અને દિક્ષ ક્ષત્રની ખીનરી ઉપર જણુ જણાતું બીજુ જિલ્લુ આપણુ ધ્યાન ખેંચ અને તેથી આપણે આખને પહેના જિલ્લુથી ખીન જિલ્લુ ઉપર ફેરવીએ હવે આમ નજર ફેરવવામા આપણે આખનડે એક મહત્વનિષ્ઠ બોગી દોરીએ કે જહેના મિન્દુઓ છેડાઓ છે આ બોગી જન મિન્દુઓ વચ્ચેનુ અંતર માપે છે અર્થાત્ તે બોગીની લંબાઈ જેનુ જન મિન્દુઓ વચ્ચે અંતર છે હવે દિક્ષ ક્ષેત્રના તન છેડા ઉપર ખીન જિલ્લુથી થોડે દૂર આવેતુ ત્રીજુ જિલ્લુ આપણુ ધ્યાન ખેંચે તો આખની ગતિ પહેના કરતા વધારે થાય છે આરે પતી મ પતિક લોગી નજાય છે કે જેથી જેનુ આરે ત્રીજુ જિલ્લુ તેના છેડાએ ઉભા આવે છે અને બીજુ જિલ્લુ વચ્ચે આવે છે આથી રીતે નિગ્નર આપણે વસ્તુઓ વચ્ચે મ પતિક લોગીએ દેયા મરેએ જીએ દષ્ટિ ઉપર પડતી દરેક વસ્તુ પોતાની અને દિક્ષ ક્ષેત્રની મિતારો ઉપર જણાની વસ્તુઓ વચ્ચે આથી મહત્વનિષ્ઠ લોગીએનુ મૂલ્યન મરે છે અને આ બોગીઓ વડે વસ્તુઓના સ્થાનોના પરસ્પર સળધ નક્કી કરી

ગકાય છે. આવી રીતે સ્નાયુ પ્રત્યક્ષો દિક્ષમાં આવેલી વસ્તુઓના ચોક્કસ સ્થાનોનું જ્ઞાન કરાવે છે.

વસ્તુઓને આકાશથી ચામડી તથા અંધાઓમાંથી આવતાં પ્રત્યક્ષો પણ આવી રીતનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. વસ્તુઓ ઉપર હાથ ફેરવીએ છીએ ત્યારે પણ હાથ વડે લોટીઓ દોરીએ છીએ અને આ લોટીઓના બને છેડાઓ સ્પર્શન્દ્રિય વડે ગ્રહણ કરીએ છીએ. આ લોટીઓ આપણી ચામડીના ભાગ કે ટોચ સાધાઓનો ભાગ વસ્તુઓને આકાશથી દોરી સકાય પરંતુ બંને રીતે લોટીઓની વચ્ચે આવેલા ભાગોના વિસ્તારોનો પરસ્પર સંબંધ સ્પષ્ટ રીતે ગ્રહણ થઈ શકે છે. ગન્ધ તથા અવાજનાં પ્રત્યક્ષોમા પણ તેજ પ્રમાણે બને છે. આપણુ માણું અમુક દિશામા હોય તો અમુક ગન્ધ તથા અવાજ બહુ સ્પષ્ટ રીતે ગ્રહણ થઈ શકે છે. તે દિશામાંથી માણું ફેરવું હોય તો પ્રત્યક્ષ બાબત યથા જાય છે તથા બીજા કોઈ ગન્ધ તથા બીજા કંઈ અવાજ સ્પષ્ટ થાય છે. આવી રીતે સ્પર્શી અને બીજા ગન્ધ અથવા અવાજવાળી વસ્તુઓનું અન્તર માણું ફેરવ્યાની ગતિ વડે માણી ગકાય છે. આ પ્રમાણે સ્નાયુ પ્રત્યક્ષો વડે જોયેલી, સ્પર્શીલી, સુરેલી અથવા સાલજેલી દરેક વસ્તુનું દિક્ષ ક્ષેત્રમા આવેલી કાલ્પનિક કે ખરી લોટીઓમા હેમની સાથે જોડી સકાય તેવી વસ્તુઓના સંબંધમા શું સ્થાન છે અર્થાત કઈ દિશામા અને કયે ઠેકાણે તે આવેલો છે હેતુ ચોક્કસ જ્ઞાન મળી શકે છે.

૫. દિક્ષના જ્ઞાન વિષેનો છેલ્લો વ્યાપાર વસ્તુઓના વિસ્તારનું માપ જાણવાનો છે. હવે કોઈ પણ વસ્તુનું માપ તે વસ્તુ એકલીના જ વિસ્તાર ઉપરથી જાણી સકાતુ નથી પરંતુ બીજા વસ્તુઓના વિસ્તારોના સંબંધ પરત્વે જ જાણાય છે. જેમકે કોઈ વસ્તુ મોટી છે એમ આપણે કહીએ ત્યારે બીજા નાની નાની વસ્તુઓના પ્રમાણમાં તે મોટી જણાય છે અને તેજ વસ્તુઓના પ્રમાણમા નાની જણાય છે; પરંતુ હેનાથી બીજા ન્હાની વસ્તુઓના પ્રમાણમાં એ

હોય છે તેમજ એક જ વસ્તુ જુદા જુદા પ્રત્યક્ષો વડે જુદા જુદા વિસ્તાર વાળા જણાય છે. આપણા મહેતી અન્દરના લાગમા અરીમામા આખેથી જોઈએ તેના કરતા ઘૂંસ અગડીને જોઈએ તો તે ભાગ વધારે મોટો જણાય છે આપણા ઓડો જંગ ઉપર એટલાજ વિસ્તારવાળા જગાના કરતાં વધારે મોટા જણાય છે.

એક ઇન્દ્રિય ક્ષેત્રમા જણાતા વિસ્તારને બીજા ઇન્દ્રિય ક્ષેત્રમા જણાતા વિસ્તાર સાથે સરખાવવાનું મુખ્ય સાધન એ છે કે આગ એક ક્ષેત્રને બીજા ક્ષેત્ર ઉપર આડાવું તથા એકજ વસ્તુને જુદા જુદા ઇન્દ્રિય ક્ષેત્રા ઉપર આકાંક્ષી ઉદાહરણ તરીકે અને હાથેલીઓને એક બીજાની સાથે આડી હોય તો બન્નેના વિસ્તારો એક સાથે જણાય છે.

હવે એક બીજા ઉપર લગાડેલા ઇન્દ્રિય ક્ષેત્રના વિસ્તારોના પ્રત્યક્ષો જુદા જુદા જણાતા હોય ત્યારે ત્હેમાના એક પ્રત્યક્ષને આપણે ખરૂં કહીએ છીએ અને બીજાને ખોટું અથવા દેખાતું જ માનીએ છીએ. જેમકે મ્હેમા દાત પડી ગમાને લીધે ખાડો પડ્યો હોય તે ખાડા ઉપર ટચથી આગળાનું દેવું લગાડીએ તો તે દેરના કરતા ન્હાનો જણાય છે. કારણ કે દેરવું ત્હેમા પેટી શકતું નથી પરંતુ તે ખાડામા વેદના ચતી હોય ત્યારે તે વેદનાના પ્રલક્ષમા તે ખાડો દેરના કરતા પછી મોટો હોય તેમ લાગે છે. અહીં મ્હેમા પ્રલક્ષમા જણાતા વિસ્તારને આપણે ખરો ગણીએ છીએ અને બીજાને ખોટો ગણીએ છીએ તેમજ હાથને શરીરના બીજા બધા અવયવો કરતા વસ્તુઓને સ્પર્શ કરવાના અવયવ તરીકે વધાર વાપરીએ છીએ અર્થાત્ વસ્તુઓના માપ લેવાના સાધન તરીકે વાપરીએ છીએ અને તેથી ત્યારે હાથને શરીરના બીજા ભાગો ઉપર આડીએ છીએ ત્યારે તે ભાગોમા જણાતા વિસ્તારથી હાથનો વિસ્તાર નક્કી થતો નથી પરંતુ હાથના વિસ્તારથી ત્હેમનો વિસ્તાર નક્કી થાય છે.

પરન્તુ આવી રીતે એક ઇન્દ્રિય ક્ષેત્ર ઉપર બીજા ઇન્દ્રિય ક્ષેત્રને લગાડીને ત્હેમના વિસ્તારોનાં પ્રત્યક્ષો મેળવવાં એ દરેક વખત યત્ની શકતું નથી. સાધારણ રીતે જે ઇન્દ્રિય ક્ષેત્રોના વિસ્તારોનું પ્રમાણ નહીં દેવા માટે સાદું સાધન એ છે કે કોઈ અમુક વિસ્તારવાળા વસ્તુને પહેલાં એક ક્ષેત્ર ઉપર લગાડીને ત્હેનો વિસ્તાર જોવો અને પછી તે જાને વિસ્તારોને સરખાવવા. આ વસ્તુ પોતે એવી જોઈએ કે ત્હેનો વિસ્તાર પહેલેથી નહીં કરેલો હોય અને હંમેશાં એક જ રહે એવો હોય, જેમકે કૂટ, વાર, ગજ વિગેરે. આમ કયાંથી આપણે જાણીએ છીએ કે માપ લેવાની વસ્તુ તો અમુક એક જ વિસ્તારવાળા છે અને તેથી માપવામા આવેલી વસ્તુઓ એકજ ધોરણ પ્રમાણે મપાયેલી છે.

હવે કદાચ માપ લેવાની વસ્તુ જો કે અમુક વિસ્તારવાળા હોય છતાં આપણને જુદા જુદા પ્રત્યક્ષો વડે જુદા જુદા વિસ્તારવાળા જણાય પરન્તુ જો તે વસ્તુ અમુક વિસ્તારવાળા છે, એમ આપણે પહેલેથી જાણતા હોઈએ તો ત્હેના વિસ્તારમાં દેખાતા ફેરફારો ખરા એટલે તે વસ્તુમા નથી પરન્તુ આપણી જોવાની રીત જુની જુદી હોવાને લીધે તે જણાય છે એવી ધારણા મનમા રાખી આવા દેખાતા વિસ્તારો ઉપર ધ્યાન આપતા નથી. આ ધારણા આપણે દરેક ઇન્દ્રિય વ્યાપારમાં કરીએ છીએ અને તેથી દર્શનના પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા તે પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ ઉપર નહિ પરન્તુ ત્હેનાથી થતા સૂચન ઉપર ધ્યાન આપી પ્રત્યક્ષની અવગણના કરીએ છીએ. આ વિશે આશુષ પ્રત્યક્ષનું એક ઉદાહરણ અગ્રે જોઈશું. જ્યારે કોઈ જે સંસ્કારો આંખની છાંયના જુદા જુદા ભાગો ઉપર પડે છે ત્યારે ત્હેમના વિસ્તારો પરસ્પર અમુક પ્રમાણમાં છે કે નહીં તે જાણી શકાતું નથી પરન્તુ જો આપણે પહેલેથી જાણતા હોઈએ કે તે જે સંસ્કારો એક જ વસ્તુમાથી આવે છે તો વાસ્તવિક રીતે ત્હેમના નિસ્તારો એક જ છે એમ જાણીએ છીએ.

તેને જ્યાં આપણી આંખ સ્થિર હોય અને તે વસ્તુ ગતિમાં હોય અને તેને કંઈ આપણી આંખના સંબંધમાં હોતી સ્થિતિ જદલાવા કરતી હોય તો કોઈ ઉપર પડતી હોતી આકૃતિનું પ્રત્યક્ષ દરેક ક્ષણે એટલું જદલાવું રહે છે કે તે પ્રત્યક્ષમાં જણાતા વિસ્તાર ઉપર આપણે ખાસ લક્ષ નહીં આપના હોનાથી સુચન થતી તે વસ્તુની ખરી આકૃતિને જ મનમાં રાખીએ છીએ. આવી રીતે દરેક દર્શન વ્યાપારમાં આપણે પ્રત્યક્ષની એટલી બધી અવગણના કરીએ છીએ કે લુહા લુહા અન્તરે જણાતી વસ્તુઓના વિસ્તારો જાણવા હોય તો હોમને એક ઉપર એક મુકાયાથી જ ખરી રીતે જાણી શકાય છે. દૂર કોઈ ઘર અથવા વૃક્ષ દેખાતું હોય તેનો કેટલામો ભાગ આપણી વેંતમાં સમાઈ શકશે તે ચોક્કસ કહી શકાતું નથી તેમજ ચન્દ્રનો વિસ્તાર કેટલો છે એમ લુહા લુહા પુરોને પુછવામાં આવ્યું હોય તો રોષ કહેશે કે રોટલા જેવડો ને કોઈ કહેશે કે પેન જેટલો. ચિત્રકારના કામમાં જે મુખ્ય દૃઢતા છે તે એ છે કે વસ્તુના વાસ્તવિક રીતે જે વિસ્તાર છે તે નહીં પરન્તુ અમુક જગ્યાએથી આપણી આંખને જે માત્ર દેખાતો હોય તે વિસ્તાર ચિત્રવાનો છે. આમ કરવા માટે ચિત્રકારને રસકીનના શબ્દોમાં કહીએ તો હોતી 'આંખની નિર્દોષતા' સાચવી રાખવી જોઈએ અર્થાત્ આંખને દેખાતા વિસ્તાર ઉપર જ હોનાથી સુચન થતી આકૃતિ મનમાં આપણા શિવાય ધ્યાન આપવું જોઈએ.

સાધારણ રીતે તો આપણામાં આ આંખની નિર્દોષતા થોડી ઘણી નષ્ટ થયેલી હોય છે. કોઈપણ વસ્તુના જે સર્વે લુહા લુહા વિસ્તારો દેખી શકાય હોવાના એકને જ વસ્તુનો ખરો વિસ્તાર માનીએ છીએ અને બાકીનાઓને માત્ર દેખાતા તરીકે ગણીએ છીએ. વસ્તુની વચમાં તથા રહામે જે જગ્યાએથી હોના છેડાઓ સરખે અન્તરે જણાતા હોય તે જગ્યાએથી જણાતા વિસ્તારને હોનો ખરો વિસ્તાર ગણીએ છીએ. આ જગ્યાએથી જરા દૂર જાયો તો તે

ખરા તરીકે નહીં કરેલા વિસ્તાર કરનાં તે ન્દાની જણાય છે અને પામે આવીએ તો હોય તે કરનાં મોટી જણાય છે અને ન્દાના તથા મોટા જણાતા વિસ્તારો હોના ખરા વિસ્તારનું સૂચન કરે છે. મેજ ઉપર રેલા પીવાને બધા સાથે બેઠા હોઈએ અને રેલાનેના આલા ઉપર નજર કરીએ તો તે ખાસો આપણા કરતાં ન્દાનો જણાય છે એ વાત આપણા લક્ષમાં બહુ હોતી નથી કારણ કે આપણે મહેલાંથી જણના હોઈએ છીએ કે બધા ખાસા એક જ વિસ્તાર વાળા છે. અર્થાત્ હેનું પ્રત્યક્ષ હોનાથી ચતા સૂચનના પ્રકાશમાં આંખું થઈ જાય છે.

એમ વિસ્તારમાં દર્શનનાં ઉપર પ્રમાણે જણાય છે તેવી જ રીતે આકારના દર્શનમાં પણ જણાય છે. વસ્તુઓના દેખાતા આકારો હોય હોના કરતા બુદ્ધિ જ જણાય છે. સમયોરસ મેજ દૂરથી ન્દાની મોટી બાલુએ તથા ખુણાઓવાળો જણાય છે. વર્તુલો દૂરથી અંડાકૃતિવાળા જણાય છે એમ અનેક ખોટા આકારોના પ્રત્યક્ષો વસ્તુઓને બુદ્ધિ બુદ્ધિ જગ્યાએથી જોતાં જણાય છે. આ સર્વે આકારોમાંથી અમુક એક આકારને આપણે ખરો આકાર કહીએ છીએ અને તે આકાર વસ્તુની રેલાને વચમાં તથા રીધી લીંટીમાં ઉભા રહ્યાથી જે દેખાય તે છે.

આવી રીતે ઘણાં પ્રત્યક્ષો બીજાં પ્રત્યક્ષો કે જે વસ્તુઓના ખરો વિસ્તાર બતાવનારા હોય છે હોમનાં ચિદ્રો તરીકે હોય છે. જ્યારે જ્યારે આપણે કોઈ વસ્તુને દૂરથી જોઈએ છીએ ત્યારે હોના દેખાતા વિસ્તારની અવગણના કરીને ખરા વિસ્તારને જ મનમાં લાવીએ છીએ. દરે હોનો ખરો વિસ્તાર અને દેખાતા વિસ્તારો આપણા અનુભવમાં નિરંતર જલ્લાયા કરે છે. કોઈ વખત વર્તુલ અંડાકાર જેવું જણાય છે તો કોઈ વખત અંડાકૃતિ વાળા વર્તુલ જણાય છે, કોઈ વખત ચોરસ નાની મોટી બાલુવાળો જણાય છે અને નાની મોટી બાલુવાળો વસ્તુ ચોરસ જણાય છે. આવી રીતે એક જ વસ્તુના

આમુષ્ય પ્રત્યક્ષો જુદી જુદી વખતે જુદા જુદા જણાય છે.

આ પ્રમાણે વસ્તુના દેખાતા વિસ્તારો તથા આકારો નેપાથાં લેના ખરા વિસ્તાર તથા આકારનો વિચાર મનમાં લાવેલો એ બાળપણથી ધીમે ધીમે અભ્યાસ વડે સીખાય છે આ શીખ્યા પછી આપણા માનસિક જીવનના મુખ્ય નિયમને અનુસરીને દેખાવોની જેમ બને તેમ અવગણના કરી ખરા પ્રત્યક્ષના વિચાર વડે વસ્તુનું દર્શન કરીએ ત્રીએ જેવી રીતે વસ્તુઓની માનસિક આકૃતિઓ લેમના નામોનું સૂચન કરે છે અને તે જુદી જુદી જાતની બદલાતી આકૃતિઓમાંથી લેમનાથી સૂચવાતા નામો ઉપરથી આપણે મન વિશ્રાન્તિ લે છે, તેમ દરેક વસ્તુના ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષો ઉપરથી લેની ખરી આકૃતિ, વિસ્તાર વિગેરે ઉપા મન લાય છે.

આવી રીતે એમ આનય પ્રત્યક્ષ મીઠા આનુષ્ય પ્રત્યક્ષના ચિદ્ર તરીકે જણાય છે એમનું જ નહીં પરંતુ એક ઈન્દ્રિયનું પ્રત્યક્ષ બીજા ઈન્દ્રિયના પ્રત્યક્ષ સૂચક તરીકે પણ અનુભવાય છે, જેમકે અતરની શીશી જોઈને લેની સુગન્ધનું જ્ઞાન થાય છે, ટેરી સુધવાથી લેના સ્વાદની કલ્પના થાય છે વિગેરે આવા પ્રકારના સર્વ સૂચન વ્યાપારોનો મુખ્ય નિયમ એ છે કે કોઈ વસ્તુમાંથી મળતા સર્વ પ્રત્યક્ષો માથી અમુક એકને તે વસ્તુ જેવી હોય લેની દર્શાવનારા એટલે ખરા પ્રત્યક્ષ તરીકે માનીએ ત્રીએ અને નાકરીનાઓને માન દેખાવો તરીકે જ ગણીએ છીએ

ઉપર જણાવેલા ખાસ વ્યાપારો વડે દરેક પ્રત્યક્ષમાં વિસ્તૃતત્વ અર્થાત્ વિપુલતાના જે ગુણનું પહેલેથી જ્ઞાન થાય તે ઉપરથી જે જે દિશ્ ક્ષેત્રોમાં વસ્તુઓ વિસ્તરેલી હોય તે દિશ્ ક્ષેત્રોનું એટલે દિશ્નું જ્ઞાન વિકાસ પામે છે હવે આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ દિશ્ના ત્રણ પરિમાણો હોય છે, લંબાઈ, પહોળાઈ અને ઊંડાઈ આમાંના પહેલા બે પરિમાણો વિગેરે ઉપર જોઈ ગયા તે શિવાય ખાસ વધારે જાણવા જેવું નથી પરંતુ ત્રીજું પરિમાણ ઊંડાઈ એમલે વસ્તુઓનું

દૂર તથા અંતર તેના વિશે વધારે જાણવાની જરૂર છે. આ સંબંધમાં એક મન એવો છે કે વસ્તુઓનું અંતર મૂળ તો સ્પર્શેન્દ્રિયનાં તથા સ્નાયુઓનાં પ્રત્યક્ષો વડે જ જાણી શકાય છે પરંતુ આપણે દમણાં જોઈ ગયા તેમ એક ઇન્દ્રિયનાં પ્રત્યક્ષો બીજા ઇન્દ્રિયનાં પ્રત્યક્ષોનું સૂચન કરતાં હોવાથી પરાક્ષ રીતે ગમે તે ઇન્દ્રિયનાં પ્રત્યક્ષો વડે અંતર જાણી શકાય છે. આ મન બર્કલી નામના અંગ્રેજ માનસશાસ્ત્રીએ પ્રચલિત કરેલો છે. પ્રથમ તો ત્હેણે એમ સ્વીકારેલું છે કે તે ચિહ્નો કુદરતી ચિદ્ને નહિ પરંતુ આપણા અનુભવમાં સાદચર્યના નિયમ વડે જોડાયેલાં છે અર્થાત્ કોઈ વસ્તુના સ્પર્શનું પ્રત્યક્ષ અને ત્હેના દેખાવનું આશુપ્રત્યક્ષ તે એ વચ્ચે કંઈક કુદરતી રીતે સમાનતાથી અને જ્યારે ત્હેને અડમ્પાથી ત્હેના દેખાવની કલ્પના થાય છે અથવા જોવાથી ત્હેના સ્પર્શની કલ્પના થાય છે ત્હેનું કારણ એટલું જ છે કે તેને પ્રત્યક્ષો વચ્ચે તે વસ્તુ વિશેના આપણા અનુભવમાં સાદચર્ય બંધાયેલું છે. જ્યારે આપણે આજો ઉઘાડીએ છીએ ત્યારે વસ્તુઓ આપણાથી કેટલીક દૂર છે તે તરત જાણીએ છીએ પરંતુ બર્કલી કહે છે કે આ દૂર હોવાનું જાન તે કંઈ આશુપ્રત્યક્ષ નથી કારણ કે વસ્તુ પાસે હોય અથવા દૂર હોય છતાં આખની કીકી ઉપર ત્હેની જે આકૃતિ પાડે છે ત્હેના બિન્દુઓ તો એક જ સરખી વિપ્રયતાવાળા હોય છે. આમ હોવાને લીધે ત્હેના મત પ્રમાણે આંખથી વસ્તુઓનું અંતર તે આશુપ્રત્યક્ષ નહીં પરંતુ સ્પર્શેન્દ્રિયનો વિષય છે. પરંતુ જો કે પ્રત્યક્ષ રીતે તે સ્પર્શેન્દ્રિયનો વિષય છે છતાં ઉપર આપણે જોઈ ગયા તેમ પરાક્ષ રીતે ગમે તે ઇન્દ્રિય વડે અંતરનું સૂચન થઈ શકે છે. બીજા ઘણા માનસશાસ્ત્રીઓએ બર્કલીના મતનું અવગ્રંથન કરેલું છે તથા જણાવેલું છે કે જે પ્રાણીઓ ચોતાની આખ અથવા કોઈપણ અવયવ દ્વારા વચાને શક્તિમાન ન હોય અર્થાત્ જેઓને સ્પર્શના તથા સ્નાયુઓનાં પ્રત્યક્ષો મળી શકે તેમ ન હોય તથા બીજા બધી ઇન્દ્રિયો ગરાબર

હોય તેઓને અન્તરગું જ્ઞાન થી પણ થઈ શકતું નથી.

આ મત જો કે ટેટમેક અંશે ખરો છે પરંતુ એક મુખ્ય ખામીતમા જૂલમરેશો છે. તે એ છે કે આ મત પ્રમાણે સ્પર્શ અને સ્નાયુના પ્રત્યક્ષો વડે જ વિસ્તાર અથવા દ્વિત્વ જ્ઞાન થઈ શકે છે. પરંતુ આ પ્રકરણના આરંભમા આપણે જોઈ ગયા તેમ પ્રત્યેક પ્રત્યક્ષમા વસ્તુના વિસ્તૃતત્વનો ગુણ પ્રત્યક્ષ રીતે જણાય છે. આમ હોવાને લીધે અન્તરના જ્ઞાનનું મૂળ આમુખ સંસ્કારોમાં જ પ્રત્યક્ષ રીતે મળે છે તેમ જ વિસ્તૃત વસ્તુઓના લંબાઈ, પહોળાઈ તથા ઉંડાઈ એમ ત્રણે પરિમાણનું પરસ્પર પ્રમાણથી સ્પર્શેન્દ્રિયનાં પ્રત્યક્ષો વિના જાણી શકાય છે. કારણ કે એક જ વસ્તુ પેલાં ત્રણેને ઉભી ત્રેયાથી ત્રેની પહોળાઈ અમુક જણાતી હોય ત્રેને આડી જોઈએ તો ત્રેની પૂર્વની લંબાઈ પહોળાઈ તરીકે જણાય છે અને જો આ પહોળાઈ પેલાંની પહોળાઈ દરતા મોટી હોય તો ત્રેની ઉભી ગિચ્છિતની લંબાઈ પહોળાઈ કરતા મોટી છે એમ જાણી શકાય છે. ત્રેવી જ રીતે કોઈ વસ્તુની લંબાઈ કે પહોળાઈ જાણવાથી ત્રેની ઉંડાઈ એટલે તેના છેડાથી આખની દૂર બીજા છેડા સુધીના અન્તર તે જાણી શકાય છે. ધારો કે એક લાકડીને આપણી રક્ષામે ત્રેની લંબાઈ જણાય તેમ ધરી રાખીએ અને પછી ત્રેના આખની પાસેના છેડાની આસપાસ ત્રેને ગોળ ફેરવીએ. આમ ફેરવવામા ત્રેની લંબાઈ આપણને ધીમે ધીમે ઓછી જણાતી જશે અર્થાત્ ત્રેના પાસેના છેડા તથા દૂરના છેડાની સપાટીઓનું અન્તર ઓછું થતું જશે અને પછી તે બન્નેની સપાટી જ્યારે એક થશે ત્યારે આપણી પાસેના છેડા દૂરના છેડાને લાકી દેશે, તે પછી પાછો તે દૂરના છેડા પાસેના છેડાની નીચેની સપાટીમાં જળાશે અને અન્તે લાકડીની પુરેપુરી લંબાઈ ફરી પાછી જણાશે હવે તે લાકડીની ઉંડાઈ ત્રેના પાસેના છેડા કગ્તા વધારે દૂરના છેડા વડે જણાય છે પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે ત્રેની ઉંડાઈ કેટલી છે અને તે કેવી રીતે માપી

સાકારો? ઉપર જાણ્યા પ્રમાણે આ સ્પષ્ટ છે. કારણ કે જે વખતે દૂરનો છેડો પાસેના છેડા વડે ઢંઢાઈ જવાની તૈયારીમાં હોય ત્યારે તે બે છેડાઓ વચ્ચેનું અંતર લાકડીની આખી લંબાઈ જેટલું હોવું જોઈએ અને તે લંબાઈ આપણે પહેલેથી જાણતા હોઈએ એટલે તે લંબાઈ વડે તેની ઢંઢાઈ રહેલાઈથી જાણી શકાય છે. આવી રીતે કોઈ વસ્તુને જુદી જુદી સ્થિતિમાં રાખીને તેનાં ત્રણ પરિમાણમાંથી જો એક જાણતા હોઈએ તો બીજાં બે જાણી શકાય છે, કારણ કે તેઓ એક બીજાનું મૂલ્યન કરે છે. અંતરનું જ્ઞાન મૂલ્યન તથા અનુભવ વડે વિકાસ પામે છે એમ કહેવામાં બર્કલીનો મત ખરો છે પરંતુ આકૃષ્ટ અનુભવમાં તેનું જ્ઞાન અત્યક્ષ રીતે ચતુ નથી એમ કહેવામાં તેની શુદ્ધ હતી. કારણ કે આપણે ઉપર જોયું તેમ જો કે વિપુલતાનો ગ્રહ મશ્તુ અને સ્પર્શનાં પ્રત્યક્ષોમાં વધારે જણાય છે પરંતુ થોડે કે ઘણે અંશે તો તે સર્વ પ્રદારના પ્રત્યક્ષોમાં જણાય છે. અને એટલું માત્ર રાખવું જોઈએ કે આ ગ્રહનું જ્ઞાન જાત્યા-વસ્થાનાં પ્રત્યક્ષોમાં ઘણુંજ સ્પષ્ટ હોય છે અને અનુભવ તથા અભ્યાસ વડે જ તે ધીમે ધીમે ત્વરાથી અને સ્પષ્ટ રીતે મળી શકે છે. પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયના પ્રત્યક્ષો બીજા ઇન્દ્રિયના પ્રત્યક્ષો કરતાં જુદાં જ હોય છે અને તેનું પરસ્પર જે મૂલ્યન થાય છે તે આપણા અનુભવમાં તેમનું સાદૃશ્ય બંધાવાને લીધે હોય છે તેમ જ જ્યાં સુધી આપણું સાદૃશ્ય પરિપક્વ રીતે બંધાય તેટલો અનુભવ પ્રાપ્ત થયો ન હોય ત્યાં સુધી દિક્ક વિષેનું જ્ઞાન વિકાસ પામતું નથી. જન્મથી આંધળા પુરો કે જેઓ સ્પર્શલીજ વસ્તુઓના પરિમાણો જાણી શકે છે તેઓને સસ્ત્ર ક્રિયા વડે જ્યારે દેખતાં કરવામાં આવે છે ત્યારે પ્રથમ તો પોતે સ્પર્શલીજ વસ્તુઓ ઉપર હેમની દૃષ્ટિ પડે છે હેમને ત્રણ તેઓ જોળખી શકતા નથી. કારણ કે તે હેમને કેવળ નવો જ અનુભવ જણાય છે અને આ અનુભવને હેમના પહેલાના અનુભવ વચ્ચે કંઈ પણ સાદૃશ્ય

બંધાયેલું હોતું નથી. આવા એક પુરુષને દેખતો કયો પછી લેનાથી થોડે દૂર એક વાંકા મ્હોવાળી શીશી ધરવામાં આવી ત્યારે લહેણે કહ્યું કે તે લેને થોડા જેવી જણાય છે. વસ્તુઓનાં અન્તરો વિશે પણ આવા પુરુષો જૂલો કરે છે અને દૂર પડેલી વસ્તુઓને એડે એડે પકડવા માટે હાથ લાખા કરે છે. આવી જૂલો જેમ જેમ નવા આશુપ અનુભવોનું સ્પર્શના અનુભવો માથે સાહચર્ય બંધાતું જાય છે તેમ તેમ ઓછી થતી જાય છે.

ઉપરની સર્વે દકોકતનો સાર એ છે કે દિક્ષું જ્ઞાન પ્હેલેથી જ આપણા મનમા હોતું નથી પરંતુ વિસ્તૃત વસ્તુઓની ગતિ વગેરેના અનુભવ વડે વિકાસ પામે છે. દરેક પ્રત્યક્ષમાં વિપુલતાનો ગુણ થોડો ઘણો જાણી રીતે જણાય છે અને આ મૂળમાથી ઉપર જણાવેલા ખાસ વ્યાપારો વડે દિક્ષું લેનાં પરિમાણો સાથેનું જ્ઞાન વિકાસ પામે છે તથા સ્પષ્ટ અને સુરેખ થાય છે. બીજી સર્વે ઇન્દ્રિયો કરતાં અશુ સ્પર્શ તથા સ્નાયુની ઇન્દ્રિયોનાં પ્રત્યક્ષોમાં વિસ્તારનો ગુણ વધારે સારી રીતે જણાય છે તથા દરેક પ્રત્યક્ષ લેની સાથે સાહચર્ય ધરાવતાં બીજાં પ્રત્યક્ષોનાં સૂચન ચિહ્ન તરીકે હોવાથી દેખાતા વિસ્તાર ઉપરથી ખરા વિસ્તારનું સૂચન થઈ શકે છે. મૂળ પ્રત્યક્ષ અને આ સૂચન એ બે દિક્ષા દર્શન વ્યાપારના અંગો છે.

અકરણ અદારમું.

બુદ્ધિ.

અત્યાર સુધી આપણે મનની જે જે શક્તિઓ વિશે વિવેચન કર્યું હતું તે સર્વ મનના ઐન્દ્રિય સ્વરૂપની સાથે વિશેષ સંબંધ ધરાવનારી હતી. હવે આપણે મનની મુખ્ય શક્તિ-બુદ્ધિ-લેના વ્યાપાર વિશે જોવાનું છે. ઇન્દ્રિયો અને બુદ્ધિ એ બે અંગોનું મન બનેલું છે, અને તેમાં ઇન્દ્રિયો તે મનુષ્ય અને બીજાં સર્વે પ્રાણીઓ વચ્ચે

સમાન છે પરંતુ શુદ્ધિ એ આપણા માનસિક સ્વભાવનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે અને આ લક્ષણ વડે જ મનુષ્ય જાતિને બીજા સર્વે જાતિઓમાંથી જુદી પાડીએ છીએ. હવે શુદ્ધિનું ખરૂં એટલે અન્તર્સ્વરૂપ શું છે તે પ્રશ્ન માનસશાસ્ત્રનો નથી પરંતુ તત્ત્વ જ્ઞાનનો છે. પહેલા પ્રકરણમાં આપણે જોયું તેમ માનસશાસ્ત્રનો પ્રદેશ મન, શુદ્ધિ વિગેરેના અન્તર્સ્વરૂપો તપાસવાના નથી પરંતુ હેમના બાહ્ય વ્યાપારોનું વિવેચન કરવાનો છે અને આ વાત ધ્યાનમાં રાખીને શુદ્ધિનો મુખ્ય વ્યાપાર શો છે તે તપાસીશું.

પ્રથમ એટલું કહેવું જોઈએ કે શુદ્ધિ, વિચારશક્તિ, તર્કશક્તિ વિગેરે શબ્દોનો સાધારણ અર્થ એક જ થાય છે. વિચાર કરવાનો વ્યાપાર તે શુદ્ધિનો જ વ્યાપાર છે. હવે ઘણાખરે વિચાર મનમાં વિચારની વસ્તુઓના પ્રત્યક્ષ અથવા કાશ્પનિક આકૃતિઓ વડે થાય છે. આપણે જ્યારે વિચારમાં બેઠા હોઈએ છીએ ત્યારે એક પછી એક વિચાર આવી કાશ્પનિક આકૃતિઓ મનમાં આગ્યા જ કરે છે અને આ સર્વે વિચારો એક બીજાની સાથે સાદૃશ્યની ગાંઠ વડે બંધાયેલા હોય છે. સાધારણ રીતે આવી સ્થિતિમાં જે વિચારો પોતાની મેળે એક પછી એક મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે મને કલ્પના કરી શકાય તેવી વસ્તુઓના હોય છે, અર્થાત્ તેઓ જાતિ વાચક નહિ પરંતુ વ્યક્તિ વાચક હોય છે. કારણ કે જાતિ વાચક વિચારોની કલ્પના થઈ શકતી નથી. આવી વિચારમાળાના ઉદાહરણો આપણે સાદૃશ્યના પ્રકરણમાં જોઈ ગયા છીએ. જે વિચારોનું સાદૃશ્ય મનમાં ક્ષણ વાર જળવાનું હોય છે તે વિચારોની માળા સ્ફૂરી આવે છે. જેમકે અસ્ત યતા સૂર્યને જોતા કા તો મહે અમુક દિવસે કાષ્ઠ વહાણમાંથી સૂર્યોસ્ત જોયો હોય હેતુ સૂચન થાય ને તે ઉપરથી તે વહાણ ઉપરની મુસાફરી તથા સાથેના મિત્રો વિગે વિચાર આવે; તે ઉપરથી તે મુસાફરીના હેતુનો વિચાર આવે વિગેરે. અથવા તો સૂર્યને અસ્ત થતો જોના સૂર્ય વિગેની ભોક્કથાઓ વિગે વિચાર

આવે, તે ઉપરથી પુરાણો વિશે વિચાર આવે, તે ઉપરથી પ્રગણો સાચાં છે કે નહીં તે વિશે વિચાર આવે વિગેરે જે મનની આડી વિચારમાળાઓમાં જે રોજ અનુભવાની તથા સાધારણ વસ્તુઓ વચ્ચેનું સાદ્યર્થ જળવાન હોય તો તે મન શુદ્ધ બુદ્ધિવાળું ગણાય છે અને નવા નવા તથા કંવચિત્ જ મનમાં આવે તેવા વિચારોની માળા ઉત્પન્ન થાય તો તે મન બુદ્ધિશાળી ગણાય છે. પરંતુ જાણેના વિચારો સાદ્યર્થના નિયમને અનુમરીને જ સ્ફૂરી નીકળે છે. આડી સ્ફૂરણાઓમાં જનિ વાચક વિચારો જાણે જ ઉત્પન્ન થાય છે અને જે થાય છે તેા તરત આપણુ ધ્યાન ખેંચે છે અને ત્યાં જ મન અટકી જાય છે.

આવી વિચારમાળાઓ નિયમપૂર્વક થાય છે ખરી પરંતુ વાસ્તવિક રીતે બુદ્ધિપૂર્વક કહેવાય નહીં તર્કવ્યાપાર જે બુદ્ધિનો ખરો વ્યાપાર છે તેમાં જે કે અન્તિમ વિચાર વ્યક્તિ વાચક હોય પરંતુ ઉપર જણાવેલી સાદ્યર્થના નિયમની વિચાર માળાની માફક તે અન્તિમ વિચાર ખીજ વ્યક્તિ વાચક વિચારથી સીધી રીતે સૂચવાતો નથી પણ કોઈ ભાવવાચક અર્થાત્ ગુણવાચક વિચાર (abstract or general idea) ની મારફત સૂચવાય છે આડી રીતે એક વિચારનું ખીજ વિચારમાથી તે જાને વિચારોની સાથે સંબંધ ધરાવતા કોઈ ત્રીજા ભાવવાચક વિચારની મારફત સૂચન થવું તેજ બુદ્ધિનો ખરો વ્યાપાર છે. કારણ કે તે વ્યાપારમાં તે જાને વિચારોના પોતપોતાના અનેક સદચારી વિચારોમાથી આપણું પ્રયોગન સરે તેવો જાનેની સાથે સાદ્યર્થ ધરાવતો ગુણવાચક વિચાર બુદ્ધિ વડે શોધી કાઢીએ છીએ આ વ્યાપારને સુરોપના તર્કશાસ્ત્રમાં 'સીલોજીકલ' કહેવાય છે અને આપણા તર્કશાસ્ત્રમાં તેને 'ન્યાય' કહેવાય છે જે જે અન્તિમ વિચારનું સૂચન થાય છે, તેને તર્ક અથવા અનુમાન કહેવાય છે. દરે આડી રીતે બુદ્ધિપૂર્વક અનુમાન કરેલી વસ્તુ પેલેથી જાણેલી જે વસ્તુમાથી તેનું અનુમાન થાય તેની

સાથે બહુ સંબંધ ધરાવનારી અથવા તેના જેવી ન હોય તથા આપણા આગળના અનુભવમાં આવેલી પણ ન હોય છતાં તે જે વસ્તુઓની સાથે સંબંધ ધરાવતા કોઈ ગુણવાચક વિચારની મારફત તહેમનો સંબંધ આપણા મનમાં બંધાય છે. કેવળ સાદચર્યના નિયમ વડે ઉત્પન્ન થતા વ્યક્તિવાચક વિચાર અને આવા શુદ્ધિપૂર્વક વિચારો વચ્ચે મુખ્ય ભેદ એ છે કે જ્યારે પહેલા વ્યાપારમાં પૂર્વે અનુભવેલી વસ્તુઓનું જ સ્મરણ થાય છે, ત્યારે બીજા વ્યાપારમાં વસ્તુઓનું જ્ઞાન મળે છે. પહેલા પ્રકારના વિચારવાળો પુરૂષ અમુક વ્યક્તિ વાચક વસ્તુઓનું પોતાના અનુભવમાં બીજી કોઈ વસ્તુઓ સાથે સાદચર્ય બંધાયું ન હોય તો તહેમના ઉપરથી કંઈ તર્ક કે અનુમાન કરી શકતો નથી પરંતુ કોઈ ન્યાયપૂર્વક વિચાર કરનાર પુરૂષ તે વસ્તુઓના ગુણ ધર્મોનું પૃથક્કરણ કરીને ગુણો સાથે સંબંધ ધરાવતી બીજી વસ્તુઓના વિચાર કરી તે બંને વસ્તુઓ વચ્ચેના સંબંધો બાધી શકે છે.

આવી રીતે નવી વસ્તુઓ વિશે તર્ક કરી શકવો એ શુદ્ધિના વ્યાપારનું મુખ્ય લક્ષણ છે અને કોઈ વસ્તુનું પૃથક્કરણ કરી તેના અનેક ગુણ ધર્મોમાથી પોતાનું પ્રયોજન મરે તેવો અમુક ગુણ શોધી કાઢવો અને તે પછીથી તે ગુણની સાથે સંબંધ ધરાવતા બીજા ગુણનો તે વસ્તુ સાથે સંબંધ બાધવો એ તહેનો મુખ્ય વ્યાપાર છે. આ વાતને સ્પષ્ટ રીતે સમજવા માટે એક ઉદાહરણ લઈએ. ધારો કે આપણા વિચારની વસ્તુ દેવદત્ત નામનો માણસ છે. તેના વિશે અનુમાન વડે કોઈ જાણવું હોય તો પ્રથમ તો તેના ગુણ ધર્મો શા શા છે તે આપણે જાણવું જોઈએ હવે તેના ગુણ ધર્મો અનેક હોઈ શકે છે. જેમકે દેવદત્ત નામ હોવાનો ગુણ, મનુષ્ય હોવાનો ગુણ, અમુક પુરૂષનો પુત્ર હોવાનો ગુણ વિગેરે વિગેરે. ધારો કે એમાથી મનુષ્ય હોવાનો ગુણ લઈએ. હવે મનુષ્યના ગુણ સાથે બીજા અનેક ગુણો સંબંધ ધરાવે છે. જેમકે મરણને પાત્ર

હોવાનો. શુભ આ ઉપરથી તર્ક કરી શકીએ છીએ કે દેવદત્ત મનુષ્ય હોવાનો. શુભ ધરાવે છે તેથી આ શુભ ઉપર આધાર રાખતો. ખીજો શુભ મરણને પાત્ર હોવાનો. શુભ તે પણ દેવદત્તમા હોવો જોઈએ આ તર્કને આપણે નીચે પ્રમાણે ગોઠવી શકીએ.

સર્વે મનુષ્યો મરણને પાત્ર છે.

દેવદત્ત મનુષ્ય છે

(માટે) દેવદત્ત મરણને પાત્ર છે

આ એક તર્કનું ધણુ સાદુ ઉદાહરણ છે. પરંતુ ગમે તેો સાદા હોય કે શુચવણુભરેલા હોય પણ સર્વે પ્રકારના તર્કો આ નિયમ પ્રમાણે થાય છે આ તર્ક વ્યાપારને સામાન્ય રાષ્ટ્રોમા ગોઠવીએ એટલે ધારો કે વિચારની વસ્તુને અ કહીએ, હોના શુભ ધર્મોમાથી જે એક શુભ પસંદ કરીએ હોને વ કહીએ અને તે શુભ ઉપર આધાર રાખતા ખીજા શુભને ક કહીએ દવે અ ઉપરથી ક નો તર્ક વ ના વચમા વિચાર કર્યા વિના થઈ શકતો નથી આવી રીતે વ નું મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે તે આ તર્ક વ્યાપારમા અ અને ક બન્ને વસ્તુઓ વચ્ચે સબધ કરાવનાર મધ્યસ્થ પદ છે મૂળ વ્યક્તિ વાચક વસ્તુ અ નું પૃથક્કરણ કરી હોને બદલે હોનો બાનવાચક શુભ વ ઉપર વિચાર થઈ શકે છે અને જે કઈ વ વિરે ખરૂ જણાય છે તે અ વિરે પણ ખરૂ છે એ નિયમને અનુસરીને અનુમાન કરવામા આવે છે આ પ્રમાણે વ તે અ નું એક અંગ છે, એટલે તર્ક વ્યાપારનું મુખ્ય લક્ષણ એમ કહી શકાય કે હોમા અમુક વ્યક્તિ વિશે વિચાર કરતા તે વ્યક્તિને બદલે હોના કેઈ અમુક શુભ અંગ વિશે વિચાર કરવામા આવે છે દવે આ શુદ્ધિ વ્યાપાર કરવા માટે દરેક ચિન્તકમા નીચેના શુભો હોવાની જરૂર છે -

૧. ચાતુર્ય એટલે અમુક અનુમાન ઉપર આવવા માટે વસ્તુના શુભ ધર્મોમાથી પ્રયોજન સરે હોવો. અમુક શુભ સોધી કદાકવાલી શક્તિ, અને

૨. જ્ઞાન એટલે કે તે શોધી કઢાડેલા ગુણની સાંધે ખીજા કયા ગુણો એવો નિશ્ચિત સંબંધ ધરાવે છે કે જ્યાં પહેલો ગુણ હોય ત્યાં ખીજો ગુણ હોય જ તે જાણવાની શક્તિ. ઉપર જણાવેલા તર્કને નીચે પ્રમાણે જાણીએ.

અ, ક છે; જે દોષ મનુષ્ય હોવાનો ગુણ ધરાવે છે તે મરણને પાત્ર છે.

અ, બ છે; દેવદત્ત મનુષ્ય હોવાનો ગુણ ધરાવે છે;

માટે, અ, ક છે. માટે દેવદત્ત મરણને પાત્ર છે.

હવે આ ત્રણ વાક્યોમાં પહેલાં એ વાક્યોમાંથી ત્રીજા વાક્યનું અનુમાન થાય છે. ખીજા વાક્યનો વિચાર કરવા માટે આતુર્યની જરૂર છે અને પહેલા વાક્ય માટે જ્ઞાનની જરૂર છે. અર્થાત્ મનુષ્ય હોવાના ગુણમાંથી મરણને પાત્ર હોવાનો ગુણ અનુસરે છે એવું મનુષ્ય વિષે જ્ઞાન હોવાની જરૂર છે અને દેવદત્ત મરણને પાત્ર છે એમ ખતાવવા માટે ત્વેના અનેક ગુણોમાંથી મનુષ્ય હોવાનો ગુણ કે જ્ઞેના વડે જ તે સિદ્ધ કરી શકાય ત્વેને શોધી કઢાડવા માટે આતુર્યની જરૂર છે. આ બન્નેમાંથી આતુર્યનો ગુણ વધારે કીમતી છે. થોડું ઘણું જ્ઞાન તો ઘણા પુરો ધરાવી શકે પરંતુ અમુક અનુમાન ઉપર આવવા માટે જોઈતો ગુણ અનેક ગુણોમાંથી શોધી કઢાડવો એમાં શુદ્ધિની ખરી કસોટી છે. હવે આ બન્ને ગુણો વિષે થોડું ઘણું કહેવાની જરૂર છે.

પ્રથમ વસ્તુના અનેક ગુણોમાંથી અમુક ગુણ શોધી કઢાડવાના વ્યાપાર વિશે જોઈએ. ઉપલા ઉદાહરણમાં ખીજા વાક્યમાં અ, બ છે એટલે ધારો કે સોનું એ ધાતુ છે એમ કહીએ ત્યારે ક્ષણવાર સોનાના ખીજા સર્વ ગુણોની અવગણના કરી તેના ધાતુ હોવાના ગુણ ઉપર જ ખાસ ધ્યાન આપીએ છીએ. દરેક વસ્તુ ગમે તો મોટી હોય કે ગમે તો નાનામાં નાની હોય પરંતુ તે અનેક ગુણ ધર્મોનું નિવાસ સ્થાન હોય છે. કાચા ઉપર કીટી દોરીએ ત્વેને

પણ આકૃતિ, લંબાઈ, પેદાગાઈ વિગેરે ગુણો હોય છે અને જ્યારે મોટી તથા મિથ્ર વસ્તુઓ લઈએ ત્યારે હેમના ગુણ ધર્મો અર્થાત્ જે જે દષ્ટિમિન્દુઓથી હેમનો વિચાર કરી શકીએ તે તે અસંખ્ય હોય છે, સોનું ધાતુ છે એટલું જ નહિ પરંતુ પીટું છે, ચળકાટવાળું છે. સીંકામા કામ આવે એવું છે, અમુક દેરાની ખાણોમાંથી તે નીકળે છે, હેના અણુઓનું અમુક વજન હોય છે, ગમે તે આકૃતિ હેને આપી શકાય છે, તે બહુ મોટી કીંમતનું છે વિગેરે વિગેરે. ઠાઈ વસ્તુ વિષે જેમ જેમ આપણે વધારે જાણીએ તેમ તેમ હેના ગુણ ધર્મોનું જ્ઞાન વધતું જાય છે અને વાસ્તવિક રીતે જેતા દરેક વસ્તુનો એટલા ગુણો સાથે સીધી કે આડી રીતે સંબંધ હોય છે કે એક વસ્તુ વિષે પુરેપુરું જ્ઞાન મેળવવા માટે આખા વિશ્વનું જ્ઞાન મેળવવું પડે. આવી રીતે એક જ વસ્તુને અનેક દષ્ટિ-મિન્દુઓથી જોઈ શકાય, દાખલા તરીકે મનુષ્ય લઈએ. જે અનેક ગુણો મનુષ્ય ધરાવે છે હેમાંથી ધર્મશાસ્ત્રી હેને ધર્મરત્ના અંશ તરીકે જોશે; પ્રાણીશાસ્ત્રી વાદરાની ગતિમાંથી ઉત્કાન્તિ પામેના પ્રાણી તરીકે જોશે; લોકરી અમલદાર કલાકમા અમુક માદલ ચાલવાની શક્તિ ધરાવનાર તરીકે જોશે; રસોષ્ઠ્યો અમુક શેર ખોરાક ખાવાની શક્તિ ધરાવનાર તરીકે જોશે, ખુરશી બનાવનાર અમુક આકૃતિ ધરાવનાર તરીકે જોશે, વક્તા અમુક ઉરકેરી શકાય હેવી લાગણીઓ ધરાવનાર તરીકે જોશે; વિગેરે આમાનો દરેક પુરુષ પોતાના પ્રયોજનને લગતા દષ્ટિમિન્દુથી હેને જુએ છે અને જ્યાં સુધી આમ પોતાને લગતા ગુણવતું પૃથક્કરણ કરી હેના ઉપર ધ્યાન આપે નહીં ત્યાં સુધી પોતાને જોઈતા તકો કરી શકતો નથી. હવે કોઈપણ વ્યક્તિને જે જે જુદા દષ્ટિમિન્દુઓથી જોઈ શકાય તે સર્વે સરખી રીતે ખરા હોય છે અર્થાત્ ઠાઈ વસ્તુનો એવો એક ગુણ નથી કે જે વસ્તુના માટે ખાસ જરૂરનો કહેવાય. જે ગુણ અમુક દષ્ટિમિન્દુથી જેતા કોઈ વસ્તુના ખાસ જરૂરના ગુણ તરીકે

જથ્થાએ તે ખીજ દષ્ટિબિન્દુથી જોતાં ઓછી જરૂરનો અથવા જરૂર વિનાનો પણ જથ્થાએ છે. આવારે હું કાગળ ઉપર લખું છું તેથી તેને લખવા માટેના પદાર્થ હોવાનો શુભ ધરાવનાર તરીકે ગણું છું. કારણ કે લખવા માટે કાગળને તે શુભ ખાસ જરૂરનો લાગે છે. પરંતુ ખીજ કોઈ વસ્તુ ખાસ ન હોય ને મ્હારે લોકો કરવાની જરૂર પડે તો હું તેને સળગી ઉઠે તેવા પદાર્થ હોવાના દષ્ટિબિન્દુથી જોઈ અને તેના ખીજ શુભોની અવગણના કરું. ખરું જોતાં તે અનેક શુભો ધરાવે છે પરંતુ જે પ્રયોજન મનમાં રાખીને હું તેને જોઈ છું તે પ્રયોજનને લગતા શુભને હું મનમાં રાખી તથા તેને ક્ષણવાર તેનો મુખ્ય શુભ ગણી ખીજ શુભોની અવગણના કરું છું. આવી રીતે અવગણના કરવી તે કાષ્ટ બુદ્ધિનો દોષ નથી. પરંતુ દરેક તર્ક માટે એક જરૂરનો વ્યાપાર છે. કારણ કે મનુષ્યની બુદ્ધિનું લક્ષણ જ એ છે કે તે વિશ્વની કાષ્ટપણુ વસ્તુને તેના સર્વે શુભો-સંબંધોને એક સામટા મનમાં રાખીને વ્યાપાર કરી શકતા નથી પરંતુ પૃથક્કરણ કરીને પોતાને જરૂરના દષ્ટિબિન્દુ ઉપર જ ધ્યાન આપે છે. આપણા દરેક બુદ્ધિ વ્યાપારમાં અમુક પ્રયોજન રહેલું જથ્થાએ છે અને વિચારની વસ્તુને કંઈપણ ઉદ્દેશ વિના જોતા નથી. પરંતુ તે પ્રયોજન દષ્ટિબિન્દુ વડે જ જોઈએ છીએ. પૃથક્કરણ એ આપણી બુદ્ધિનું મુખ્ય શસ્ત્ર છે અને જ્યાં તે ચર્ચ શકતું નથી ત્યાં વસ્તુ વિષે વધારે જ્ઞાન મળી શકતું નથી. આજ પ્રકરણમાં મનુષ્યના મનને બુદ્ધિ ધરાવવાના શુભના દષ્ટિબિન્દુથી આપણે જોઈએ છીએ; આગળના પ્રકરણમાં ઇન્દ્રિયો ધરાવવાના શુભના દષ્ટિબિન્દુથી આપણે તેને જોઈ અને પાછળનાં પ્રકરણમાં ઈશ્વારશક્તિ ધરાવવાના શુભના દષ્ટિબિન્દુથી તેને જોઈશું.

કેટલાએક ચિન્તકોને કાષ્ટપણુ શુભ કાષ્ટ વસ્તુ માટે ખાસ જરૂરનો અને તે વસ્તુનો પોતાનો જ નથી એ મત ધર્યો વિચિત્ર અને બૂબલરેલો જથ્થાએ છે. તેઓના મત પ્રમાણે કાષ્ટ વસ્તુ પોતાના

મૂળ અને મુખ્ય ગુણવર્ગે જ અસ્તિત્વ ધરાવી શકે છે તે ગુણ વિના તે વસ્તુની વિશિષ્ટતા નષ્ટ થાય છે અને તેને બીજી વસ્તુઓમાંથી જુદી તરીકે જાણી શકાતી નથી, તેઓ કહેશે કે જે કાગળ ઉપર લખે છે તેના લખવાની વસ્તુ હોવાના, સળગી ઉઠે એવા પદાર્થ હોવાના વિગેરે ગુણો તો માત્ર બાહ્ય અથવા આકસ્મિક ગુણો છે અને તેનો કાગળ હોવાનો ગુણ તેનો મૂળ અને મુખ્ય ગુણ છે પરંતુ ખરૂં જોતા આમ કહેવામાં તેના અનેક ગુણોમાંથી માત્ર એક સાધારણ ગુણ કાગળના નામથી ઓળખાવાનો ગુણ તેના ઉપર ભાર દેવામાં આવે છે અથવા જ્યારે કાગળ હોવાનો ગુણ મુખ્ય ગુણવામાં આવે છે ત્યારે તેને માત્ર એક કાગળ બનાવનારના દષ્ટિબિન્દુ કે લોકોના ખપ આવે તેવી એક વસ્તુ હોવાનો ગુણ તે ધરાવે છે તેના વડે જોવામાં આવે છે પરંતુ ખરૂં જોતા આ ઉપરાંત અને આના જેટલા જ જરૂરી અનેક ગુણો કાગળ ધરાવે છે. આવી બૂધ થવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે જે ગુણ આપણને બીજા બધા ગુણો કરતાં વધારે જરૂરી ને ઉપયોગી લાગે તેને વસ્તુના તત્ત્વ તરીકે ગણીએ છીએ આ બૂધ આપણા માનસિક બંધારણમાં એટલી દૃઢ થયેલી છે કે દરેક વસ્તુના માત્ર નામને તેનો ખાસ ગુણ ગણી તેને જ શ્રેષ્ઠ પદ આપીએ છીએ અને જે ગુણ આપણા ઉપયોગમાં ઓછા આવતો હોય તેને માત્ર આકસ્મિક ગુણ માનીએ છીએ વાસ્તવિક રીતે અમુક હેતુવડે જોવાથી જ અમુક ગુણ તત્ત્વિક જણાય છે અને જ્યારે અમુક ગુણ ધરાવવા કે ન ધરાવવાના દષ્ટિબિન્દુથી આપણે વસ્તુઓના વિભાગો પાડીએ છીએ ત્યારે આપણે ધારવા અમુક પ્રયોજનને અડગે કરીએ છીએ હુંકામાં કહીએ તો કાંઈ પણ વસ્તુના ગુણને આપણે તેના તાત્ત્વિક ગુણ માનીએ છીએ કે જે આપણા પ્રયોજન માટે એટલો જરૂરી તથા ઉપયોગી હોય કે તેની પુલકનામાં તે વસ્તુના બીજા બધા ગુણોની અવગણના થઈ શકે આ ગુણના દષ્ટિબિન્દુથી જ આપણે વસ્તુને વારંવાર જોઈએ છીએ અને

આપણુ પ્રયોજન અને વસ્તુનું તત્ત્વ એ જાતે એક માનવાત્મી બ્રૂહ કરીએ છીએ. કેટલીએક વસ્તુઓ એવી હોય છે કે તેઓના મુખ્ય જણાતા ગુણો છુટે છુટે વખતે અને જુના જુના માણસોને જુના જુના જણાય છે અને તેથી તે વસ્તુઓના જુના જુના નામો પડે છે પરન્તુ ઘણી વસ્તુઓ એવી હોય છે કે જહેનું પ્રયોજન સર્વે મનુષ્યોને એકજ હોય, જેમકે કાગળ, શાહી, માખણ, ગાયો વિગેરે અને તેઓને તે પ્રયોજનના દર્શિષિન્દુથી જોના તેમાજ ખરૂં દર્શિ-ગિન્દુ છે એમ માનીએ છીએ.

હવે આપણે ઉપર જણાવેલા ઉદાહરણ તરફ પાછા ફરીશું.

જે કાઠ મનુષ્ય છે તે મરણને પાત્ર છે,

દેવદત્ત મનુષ્ય છે.

માટે દેવદત્ત મરણને પાત્ર છે.

આ ઉદાહરણમા મનુષ્ય હોવાના ગુણને આ તર્કના પ્રયોજન માટે દેવદત્ત વ્યક્તિના ક્ષણવાર અથવા મુખ્ય તાત્ત્વિક ગુણો તરીકે સુંદી કહાયો છે. હવે આપણે પ્રાણીશાસ્ત્રના એક સિદ્ધાન્ત તરીકે જાણીએ છીએ કે પ્રાણીની સર્વે જાતિઓ મરણને પાત્ર છે અને મનુષ્ય પણ પ્રાણીની એક જાતિ હોવાથી તે જાતિ પણ મરણને પાત્ર છે. આવી રીતે મરણને પાત્ર હોવાનો ગુણ મનુષ્ય હોવાના ગુણમાથી અનુસરતો હોય તે ગુણ પણ દેવદત્તમા છે એમ તર્ક કરીએ છીએ. હવે આ તર્કમા જોવાનું એ છે કે મરણને પાત્ર હોવાનો ગુણ દેવદત્ત વિશે સિદ્ધ કરવાનું આપણુ પ્રયોજન પહેલેથી હોય તો તે પ્રયોજનના દર્શિષિન્દુથી દેવદત્તના અનેક ગુણોમાથી ચાતુર્યવટે મનુષ્ય હોવાનો ગુણ સુંદી કહાડી ક્ષણવાર તહેનેજ દેવ-દત્તને બદલે મનમા રાખવો એ ખાસ જરૂરનું છે પરન્તુ જો મરણને પાત્ર હોવાનો ગુણ દેવદત્ત વિશે મિદ્ધ કરવાનો ન હોય પરન્તુ બીજા કોઈ ગુણ સિદ્ધ કરવાનો હોય તો મનુષ્ય હોવાના ગુણ કરતા કોઈ બીજા જ ગુણ ક્ષણવાર વધારે મહત્વનો જણાશે. જેમકે હિન્દુ હોવાનો

શુદ્ધ દેવદત્ત વિશે સિદ્ધ કરવો હોય અને બ્રાહ્મણ હોવાનો શુદ્ધ દિન્દુ હોવાના શુદ્ધ સાથે નિષ્ઠ સંબંધ ધરાવતો હોય તો તે બ્રાહ્મણ હોવાના શુદ્ધને આપણા પ્રયોજનને અંગે ખાસ શુદ્ધ ગણી નીચે પ્રમાણે તર્ક કરીએ.

જો કોઈ બ્રાહ્મણ હોવાનો શુદ્ધ ધરાવે તે હિન્દુ છે.

દેવદત્ત બ્રાહ્મણ હોવાનો શુદ્ધ ધરાવે છે.

માટે, દેવદત્ત હિન્દુ છે.

આ પ્રમાણે પ્રત્યેક તર્કવ્યાપાર અમુક વસ્તુ વિશે પહેલેથી ધારેલા અમુક અનુમાન સિદ્ધ કરવા માટે કરવામાં આવે છે અને તેમ કરવા માટે તે વસ્તુનું ત્વેમાથી તે અનુમાનની સિદ્ધિના પ્રયોજન માટે અમુક બાવવાચક જોઈતો શુદ્ધ ગોઠી કઢાઈ ત્વેના ઉપર કાળુવાર ખાસ ધ્યાન આપવું પડે છે.

હવે ઘણી વખત આ પ્રમાણે બુદ્ધિપૂર્વક તર્ક વ્યાપાર કર્યા વિના અમુક વસ્તુ ઉપરથી ત્વેના ખરા તર્ક કર્યાથી જે પરિણામ આવે તે આકસ્મિક રીતે આવી જાય છે. ઉદાહરણ તરીકે દીવાલ ઉપર ટાંગવાની ઘડીયાળ કુંચી આપ્યા છતાં ન ચાલતી હોય તો ત્વેને જુદી જુદી સ્થિતિમાં ગોઠવ્યાથી અન્તે એક સ્થિતિમાં તે ચાલવા માડે છે પરંતુ જે પહેલેથી તેમ ચલાવું કારણ, જેમકે લોહક બાલુ ઉપર અથગામા કરે છે તે શોધી કઢાડવું હોય તો ક્રમ તે કારણ દ્વરે કર્યા પછી બીજી કંઈ મહેનત કરી પડતી નથી. કોઈ પુરૂષને કંઈ દરદ હોય અને અનેક દવાઓ અજમાવ્યા પછી અન્તે એક દવાથી ત્વેને કામદો જણાય એટલે પછી તે દવાને તે દરદના ઉપાય તરીકે માને છે. આ યાન માત્ર અનુભવ ઉપર આધાર રાખે છે. કારણ કે દરદના સ્વરૂપ અને દવાના રસાયણિક શુદ્ધી તે પુરૂષ અગાત હોય છે. અને તેથી તે શુદ્ધવડે તે દરદ અને ત્વેના ઉપાય વચ્ચે બુદ્ધિપૂર્વક સંબંધ બાધી શકતો નથી. જે પુરૂષોને આપણે અનુભવીએ કહીએ છીએ તેઓ ઘણું ખર્ચ આવીજ અનુભવ

ધરાવે છે. આવા અનુભવીઓને કોઈ જ્ઞાન મેળવતાં અમુક દિવસ થાય છે તો તર્કપૂર્વક વિચાર કરનારને જ્ઞાન મેળવતાં તેટલા કલાકો થાય છે. આટલા માટે કોઈ બે વસ્તુઓનો સંબંધ સ્થાપિત થાય તો માત્ર હેમના અનુભવથી નહીં પરંતુ જે સમાન ગુણુ વડે તે બે વસ્તુઓનો સંબંધ વાસ્તવિક રીતે હોય તે પણ જાણીને સ્થાપિત થાય છે. આમ કયાંયી સ્થાપિત થાય તો એકલા જાણે એટલું જ નહીં પરંતુ સમગ્રજાતિ તે સ્થાપિત થાયે ચોટી રહે છે. ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીઓએ આ અભ્યાસનો સિદ્ધાંત મનમાં રાખી અભ્યાસના વિષયોને તે સ્થાપિત થાયે જાણી મારવાને બદલે હેમનો અનુભવ-સંબંધો શુદ્ધિપૂર્વક સ્થાપિત થાયે જરૂર છે.

આવી રીતે પ્રત્યેક તર્કમાં બે વ્યાપારો મુખ્ય રીતે જોવામાં આવે છે.

૧ પ્રથમ કોઈ વસ્તુમાંથી પૃથક્કરણુવડે ચુંટી કલાકેલા અમુક ગુણુ તે વસ્તુને બદલે લેવાય છે, અને,

૨ આ ગુણુ હેમમાંથી અનુસરતા બીજા ગુણુનું તે વસ્તુ કરતાં વધારે સ્થાપિત અને સ્પષ્ટતાથી સૂચન કરી શકે છે. જેથી વ્યાપારના એક બે ઉદાહરણો જોઈએ. ધારો કે કાપડ ખરીદવા ગયા હોઈએ અને આપણને જતાવેલા કોઈ કપડા વિશે વિચાર કરીએ કે આ કપડું નહીં લઉં કારણ કે ફટકી જાય તેમ લાગે છે. અર્થાત્ કપડાને જોતા એમ જણાય કે એ તો કંઈક એવું છે કે જેને લીધે એ ફટકી જશે હવે આ અનુમાન જે કે ખરું હોય પરંતુ શુદ્ધિ-પૂર્વક નથી; માત્ર અનુભવિક છે; પરંતુ જે કે એમ કહું કે જેના રંગમાં અમુક પદાર્થ આવે છે કે જેનો રસાયણિક ગુણુ જાણી થઈ જવાનો છે અને માટે તે ફટકી જશે તો તે અનુમાનને શુદ્ધિપૂર્વક કહી શકાય. અહીં તે પદાર્થનો વિચાર, કપડું અને જેનું ફટકી જવું એ બંને વસ્તુઓનો સંબંધ સ્થાપિત થાયે શકે છે. તેમજ કોઈ અલગ પુરુષ પોતાના પૂર્વના અનુભવ ઉપરથી જાણી શકે.

બરફને અગ્નિ પાસે મુક્યો હોય તો તે ગરમીથી ઓગળી જશે અને દૂર્બીનવડે જોવાથી વસ્તુઓ મોટી લાગશે. આ બંને બાબતો વિશે આવો પુરુષ જે કંઈ કહી શકે છે તે પૂર્વના અનુભવને વીધે જ હોય છે. અર્થાત્ તેનું જ્ઞાન દેવના અનુભાવિક જ છે પરંતુ ગરમી તે પદાર્થના અણુઓની એક જનની ગતિ છે ઓગળવાની સ્થિતિ અણુઓની ત્વરિત ગતિને લીધે થાય છે તથા વાકા વગેરતા પદાર્થો તેમનામાંથી પમાર થતા પ્રકાશના કિરણોને અમુક રીતે વાળે છે, અને ડાઘપણ વસ્તુની દેખાતી આકૃતિ પ્રકાશના કિરણો જેટલી વાગી સ્થિતિમાં આખ ઉપર આવે છે તેના ઉપર આધાર રાખે છે. આ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોને જે પુરુષ જાણ્યો હોય તે ઉપર જણાવેલા અનુમાનો પોતાને પૂર્વે તેમનો અનુભવ મળ્યો ન હોય છતાં ખરી રીતે કરી શકે છે આનું કારણ એટલું જ છે કે આ સિદ્ધાન્તો જે વસ્તુઓ વિશે અનુમાન કરવાનું છે તે અને તેમાંથી નીકળતા અનુમાન વચ્ચે તેના મનમાં સંબંધ બાધી શકે છે. દ્વે આ સિદ્ધાન્તો વસ્તુઓનું પૃથક્કરણ કરી તેમના ગુણધર્મો વિશે પ્રયોગ કરી શકે છે અને તે વસ્તુઓ વિશે કંઈ અનુમાન કરવું હોય ત્યારે તેમને બદલે આ તથા બીજા અવા સિદ્ધાન્તો મનમાં ગમવાથી જ તર્ક બાપાર થઈ શકે છે.

દ્વે બીજા બાપાર વિશે જોઈએ આમાં એ જોવાનું છે કે આ ગુની કદાહેવા ગુણ તે વસ્તુ કરતા બીજા ગુણનું સૂચન વધારે સહેવાઈથી કેમ કરી શકે છે ? આનું કારણ પ્રથમ તો એ છે કે પૃથક્કરણવડે જુદા પાડેલા તે ગુણ તે વસ્તુ કરતા વધારે જાવનાયક અર્થાત સામાન્ય છે અને તેથી તે ગુણો વચ્ચે કાર્ય કારણ વિગેરેનો સંબંધ આપણા અનુભવમાં વધારે આવેલો હોય છે. દેવદત્તને મનુષ્ય હોવા તરીકે વિચાર કરે એટલે તરત જ કંઈ મનુષ્ય વિશે ખરું છે તે દેવદત્ત વિશે ખરું જણાશે. મનુષ્ય હોવાપણું અને મરણને પાત્ર હોવાપણું એ બે વચ્ચેનો સંબંધ આપણા અનુભવમાં અનેક-

વાર આવી ગયેલો હોવાથી ખેલા ગુણવડે ખીખતું બહુ સ્હેલાઈથી સૂચન થાય છે. ખીખતું કારણ એ છે કે વસ્તુ સાથે સંબંધ ધરાવનારા ગુણો બહુ ઝોઝા હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે દેવદત્તની સાથે સંબંધ ધરાવતા ગુણ ધર્મો અનેક હોય છે અને તેના પ્રમાણમાં તેમાંથી સુંદી કઢાડેલો મનુષ્ય હોવાના ગુણ સાથે સંબંધ ધરાવનારા ગુણો ઝોઝા હોય છે. દરેક વ્યક્તિવાચક વસ્તુ જાતિવાચક વસ્તુ કરતાં વધારે ગુણ ધરાવે છે અને તેથી તેના વિષે કંઈ પણ અનુમાન દોરતાં ખેલાં તેને માટેનો યોગ્ય ગુણ સુંદી કઢાડવાથી તે ગુણ અને અનુમાન વચ્ચેનો સંબંધ સ્પષ્ટ રહી જાય શકે છે. જેમ જેમ કોઈ ગુણ વધારે જાવવાચક એટલે સામાન્ય હોય છે તેમ તેમ તેની સાથે સંબંધ ધરાવનારા ગુણોનું હેમનાથી જલદી સૂચન થઈ શકે છે.

આવી રીતે પ્રત્યેક તર્ક વ્યાપાર માટે જે સુખ્ય શક્તિની જરૂર છે તે એજ છે કે તર્કની વસ્તુનું પૃથક્કરણ કરી તેમાંથી અનુમાનને માટે જોઈતા ગુણો સુંદી કઢાડવા. જો ખોટો ગુણ સુંદી કઢાડીયે તો અનુમાન થઈ શકતું નથી. હવે આ પૃથક્કરણનો વ્યાપાર કેવી રીતે થાય છે તે હુંકામાં તપાસીશું. જેમ વસ્તુ સાદી હોય છે તેમ તેનું પૃથક્કરણ સહેલું હોય છે. અને તેથી તે વસ્તુ વિશે તર્ક સ્હેલાઈથી થઈ શકે છે. પરંતુ જેમ તર્કની વસ્તુ વધારે તત્વોથી મિશ્રિત અને ગુંચવાડા ભરીલી હોય છે, તેમ પૃથક્કરણ વધારે ઠકિત હોય છે. અને તેથી આવી વસ્તુ વિશે કંઈપણ જાન અનુમાન વડે સિદ્ધ કરવા માટે ધણા શુદ્ધિબળની જરૂર રહે છે. પ્રથમ તો દરેક વસ્તુ વિશે આપણું જ્ઞાન અચોક્કસ એટલે તેના વિભાગો તથા ગુણ ધર્મોના જ્ઞાન વિનાનું જ્ઞાન ઉપરચોંટીયું હોય છે. જેમ જેમ વસ્તુનો અનુભવ વધતો જાય છે અને જુદી જુદી વસ્તુઓના સંબંધોમાં તે વસ્તુ જણાય છે ત્યારે તેના વિભાગો અને ગુણ ધર્મોનું પૃથક્કરણ જતી શકે છે. કોઈ

ઓરડામાં સુતા બાળકને તે ઓરડા વિશે તથા આસપાસની વસ્તુઓ વિશે ઘણું અચોક્કસ જ્ઞાન હોય છે અને ત્હેમના વિભાગોનું જ્ઞાન ત્હેનામાં હોતું નથી, તેવીજ રીતે મોની ઉમરમાં ધણુ જે વસ્તુનો કોઈ પુરૂષને અનુભવ તથા અભ્યાસ હોતો નથી ત્હેને તે વસ્તુનું એવું અચોક્કસ જ્ઞાન હોય છે પરંતુ તે વસ્તુના અભ્યાસીઓને ત્હેના ધણાખરા વિભાગો તથા યુક્ત ધર્મો ધણા પરિચિત હોય છે અને તેથી ત્હેમનું પૃથક્કરણ ધણી ત્વરાથી તે કરી શકે છે આમ હોવાથી તે વસ્તુ વિશે પોતાનું પ્રયોજન કરે તેવા યુક્તો શોધી કઢાઈ ધણા હડા અને કઠિન તર્કો તે કરી શકે છે ધ્યાન અને વિવેકના પ્રકરણોમાં આપણે જોઈ ગયા તેમ આ વિશે સાધારણ નિયમ એ છે કે જે વસ્તુ આપણને કંઈપણ રસમય લાગે છે તથા આપણા પ્રોજેક્ટને લગતી હોય છે તેમજ આપણા પૂર્વના જ્ઞાન સાથે સંબંધ ધરાવતી હોય છે તે વસ્તુ બીજી બધી વસ્તુઓ કરતા આપણુ ધ્યાન વધારે ખેંચે છે અને તેથી ત્હેનું પૃથક્કરણ ધણી ત્વરાથી થઈ શકે છે (બાળકનું ધ્યાન ઓરડામાંની બીજી બધી વસ્તુઓ કરતા દીવાલ તથા બારીઓ ઉપર વધારે જરો કારણ કે રૂકાશથી ત્હેને ઘણો આનંદ મળે છે હવે બીજા બધા પ્રાણીઓ કરતા મનુષ્યને ઘણી વસ્તુઓ રસમય તથા પોતાના પ્રયોજનો માટે ઉપયોગી લાગે છે અને ત્હેનામાં અનેક પ્રેરણાઓ વાહનાઓ તથા વૃત્તિઓ છે આમ હોવાથી ઉત્ક્રાન્તિ નિયમ પ્રમાણે ત્હેની બુદ્ધિનો વિકાસ વધારે થયેલો છે અને અત્યંત જગત પુરૂષો પણ મનુષ્ય જાતિની નીચેના ઉચ્ચામાં ઉચ્ચ જાતના પ્રાણી વર્ગ કરતા ઘણા વધારે અને સારી રીતે તર્ક કરી શકે છે ।

મનુષ્યની આવી રીતે તર્ક કરવાની શક્તિ હોવાનું એક કારણ એ છે કે આપણા મનમાં 'સાધર્મ્ય' નિમગ્નન સાદ્યર્થ' થઈ શકે છે જ્યારે આપણાથી આ પ્રાણીઓમાં કેવળ 'સામીપ્ય નિમગ્નન સાદ્યર્થ' થઈ શકે છે કોઈ એ વસ્તુનું 'સાધર્મ્ય' થવા માટે તે

ખતેનો લેમના સમાન ધર્મ જોડે સંબંધ રૂઢમજવાની, જરૂર હોય છે અને ઉપર આપણે જોયું તેમ તર્કના વ્યાપારમાં આ પ્રમાણે જ બને છે. મનુષ્ય હોવાનો ગુણ દેવદત્ત અને મરણને પાત્ર થવાનો ગુણ એ બન્નેની સાથે સંબંધ ધરાવનારો હોઈ તે બન્ને વચ્ચે સાધર્મ્ય નિબંધન સાહચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. કોઈ એ વસ્તુઓ વચ્ચે સાધર્મ્ય કે વૈધર્મ્ય જોવું હોય તો બન્નેના ગુણ ધર્મો સાથે તપાસીએ છીએ અને આવી રીતે સાથે તપાસ્યાથી સમાન તથા ભિન્ન ગુણો એકદમ દૃષ્ટિએ પડે છે. ‘સામિપ્ય નિબંધન સાહચર્ય’માં તો ફક્ત એ વસ્તુઓ એક પછી એક તરત એક સાથે અથવા એકજ સ્થાનમાં બનેલી હોવાથી લેમની વચ્ચે સાહચર્ય બંધાય છે અને લેમાં લેમના ગુણ ધર્મોની સમાનતા કે ભિન્નતા જાણવાની જરૂર રહેતી નથી. કોઈ એ માણસોને એકજ વખતે તથા એકજ સ્થળે જોયા હોય તો એકને જોવાથી બીજાનું સૂચન થાય છે. આપણી તીચેનાં પ્રાણીઓના મનમાં જે પ્રકારનું સાહચર્ય છે તે આજ છે. પરંતુ આપણા મનોવ્યાપારોમાં ‘સાધર્મ્ય નિબંધન સાહચર્ય’ મુખ્ય સ્થાન ધરાવે છે. આપણા જ્ઞાનનો વિકાસ આવા સાહચર્ય વડે તર્કપૂર્વક જોડાયેલી બાબતો ઉપર આધાર રાખે છે. કોઈ પણ વિષય વિશે કંઈ નિયમ રચવો હોય તો તે વિષયને લગતી જુદે જુદે સ્થાને અને જુદે જુદે કાળે અનુભવેલી સર્વે બાબતોને મનમાં એકઠી કરવાથી લેમની વચ્ચે જે કંઈ સમાન લક્ષણો હોય છે તે તરી આવે છે. ધારો કે અ એક વસ્તુ છે અને મ લેનો એક ગુણ છે. જ્યાં સુધી આપણને એકલા અ તોજ અનુભવ છે ત્યાં સુધી મ એકદમ દૃષ્ટિએ પડતો નથી. હવે બ ક હ વિગેરે વસ્તુઓ કે જેમાંની દરેક મ ગુણ ધરાવે છે લેમને અ ની સાથે એકઠી કરી લેમની પરસ્પર તુલના કરવામાં આવે તો દરેક વસ્તુમાં મ નો સમાન ગુણ તરત દૃષ્ટિએ પડે અને તે ઉપરથી તે વસ્તુઓના વિષય વિગે સમાન્ય નિયમ રચી શકાય. જેમ મન વધારે શુદ્ધિશાળી હોય છે તેમ આ વ્યાપાર ધણે સત્વર અને

રહેલાઈથી જાની શકે છે અને છુદ્દે છુદ્દે કાળે તથા રથાને અનુભવાયેથી વસ્તુઓના વિચારો એક ક્ષણમાં બેગા લાગીને લેખનું સાધર્મ્ય જોષ શકાય છે.

હવે આપણે મનુષ્ય તથા નીચલાં પ્રાણીઓ વચ્ચેનો ભેદ ખરોખર સ્પષ્ટ કરીશું. મનુષ્ય જ વિચાર કરી શકે છે અને પ્રાણીઓ વિચાર કરી શકતા નથી એમ તો કહી શકાય નહીં. વાદરા, કુતરા, હાથી વિગેરે પ્રાણી વર્ગો પોતાના મનના વ્યાપારો પોતાની મેળે ઉત્પન્ન કરી શકે છે અને તે અર્થમાં તેઓ વિચાર કરી શકે છે એમ કહી શકાય. પરંતુ તેઓ ભાવવાચક વસ્તુઓના વિચારો કરી શકતા નથી તથા 'સાધર્મ્ય' નિગ્રન્ધન સાદર્ય' લેખના મનમાં ઉત્પન્ન થઈ શકતું નથી. તેઓના વિચારો અવ્યય પ્રમાણે વ્યક્તિ એક ઉપરથી બીજી વ્યક્તિ ઉપર મનુષ્યના કરતા વધારે નિયમિતપણે જાય છે અર્થાત્ સામિધ્ય વડે જ લેખના મનમાં સાદર્ય બંધાય છે. જો તેઓ ભાવવાચક વસ્તુઓના વિચારો કરી શકે તો જ તેઓ તર્ક કરી શકે છે તેમ કહેવાય. હવે આમ તેઓ કેટલે દરજ્જે કરી શકે છે તે ચોક્કસ કહી શકાય નહીં. એટલું તો કહી શકાય કે કેટલાએક વધારે અછલવાળા પશુ પ્રાણીઓ ભાવવાચક વિચારોને જો કે ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી, પરંતુ સ્પષ્ટ શકે છે ખરા. અર્થાત્ અમુક વસ્તુ અમુક વર્ગની છે તે તેઓ જાણી શકે છે અને આવી રીતે જાણવા માટે તે વર્ગના મુખ્ય ગુણ ઉપર ધ્યાન આપવાની જરૂર હોય છે. પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ છે કે મનુષ્ય જેમ વસ્તુઓનું પૃથક્કરણ કરી પોતાને જોષએ તેમ ગુણ ઉપર વિચાર કરી શકે છે તેમ બીજાં પ્રાણીઓ કરી શકતા નથી. તેઓના ઘણાખરા કાર્યો તો માત્ર પ્રેરણા વડે જ થાય છે અને જે કંઈ સાદર્ય લેખના મનમાં બંધાયેલું હોય છે તે માત્ર વ્યક્તિ વચ્ચે હોય છે અને તે પણ અવ્યય તથા અનુભવને શ્રીષ્ટિ હોય છે. જે દિશામાં તેઓ ટેવાઈ ગયેલા હોય છે તેજ

દિશામાં નિયમિત અને ચોક્કસ રીતે તેઓના કાર્યો થયા કરે છે તેઓની કંપના શક્તિ પણ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય વસ્તુઓની કંપનામાં જ નિયમિત હોય છે અને હોમના મનના વિચારો હોમના સંધર્મી વિચારોનું નહીં પરંતુ હોમની સાથે ઉત્પન્ન થવામાં ટેવાઈ ગયેલા વિચારોનું સૂચન કરે છે જેમકે સૂર્યોદય સમયે હોમને ખાવાની ટેવ હોય તો સૂર્યોસ્ત નેતા કોઈ મોટા પુરોના મગજનો વિચાર હોમના મનમાં નહીં આવે પરંતુ ખાવાના વિચારનું સૂચન થશે. મનુષ્યના મનમાં યાનની જે ચિકિત્સા અને છત્રાસા રહેલી છે તે તેઓમાં હોતી નથી કારણ કે છત્રાસા માટે આશ્ચર્યની જરૂર છે અને તેઓના માનસિક ઇવનમાં આશ્ચર્યનું સ્થાન છેજ નહીં

પ્રકરણ યોગણીસમું.

ચેતન અને ગતિ

હવે અપણે માનસશાસ્ત્રના ત્રીજા મુખ્ય વિભાગમાં પ્રવેશ કરીશું આ વિભાગનો પ્રદેશ ઉદ્ભવાદક તન્તુઓનું ઉદ્ભવન થવાથી સ્નાયુઓમાં આવું અને અર્થાત્ શરીરના અવયવોમાં જે ગતિ ઉત્પન્ન થાય છે તેના સંબંધમાં છે ઉપરના પ્રકરણોમાં આપણે જોઈ ગયા કે તન્તુ પ્રવાહો સવાદક તન્તુઓ માર્ગે મગજમાં જઈ ત્યાંથી ઉદ્ભવાદક તન્તુઓ માર્ગે ઉતરી સ્નાયુઓમાં આવું અને ઉત્પન્ન કરે છે સામાન્ય નિયમ એ છે કે હિન્દ્રિયોમાંથી અથવા મગજમાંથી થતા પ્રત્યેક તન્તુ પ્રવાહનું અતે કઈ પણ પ્રતિ અર્થાત્ શારીરિક ચેષ્ટા ઉત્પન્ન કેવાનું વર્ણન હોય છે ત્રીજા પ્રતિરોધક કારણોને લીધે વાસ્તવિક રીતે ચેષ્ટા ઉત્પન્ન ન થાય તે છુટી વાત છે પરંતુ આવા કોઈ કારણને અભાવે તો ચેષ્ટા ઉત્પન્ન થવી જ જોઈએ, એવો સામાન્ય નિયમ છે આપણે તન્તુ ચક્ર એક જાનનું એકુ મન્ન છે કે પ્રત્યેક

તન્નુ પ્રવાહને પરિણામે શારીરિક એટલા રૂપે પ્રતિક્રિયા થાય છે. સામાન્ય અણ્ટોમાં કહીએ તો દરેક ઇન્દ્રિય સંસ્કાર તથા દરેક વિચારનું વલણ કંઈ પણ જાતની શારીરિક ક્રિયા ઉત્પન્ન કરવા તરફ રહે છે અને આ શારીરિક ક્રિયા રૂક્ત શરીરના કોષોએક અવયવોમાં નહીં પરન્તુ સમગ્ર અવયવોમાં એકસામૂહી થવાનું વલણ હોય છે. વીજળી જોઈને કે કોઈ મોટો અવાજ સાંભળીને જેમ આપણું આપું શરીર ઝોટી ઉઠે છે તેવીજ રીતે દરેક તન્નુ વ્યાપારવડે આપણા આખા શરીરમાં ગ્રસ્ત રીતે એટલા ઉત્પન્ન થાય છે. એ એટલાનું આપણને બાન થતું નથી એનું મુખ્ય કારણ એ છે કે તે સાધારણ રીતે ઘણીજ સૂક્ષ્મ હોય છે અને હેમા થોડા ધણા પ્રતિરોધક કારણે હમેશાં દાબર હોય છે. આવી રીતે આખા શરીરમાં ક્રિયા પ્રસરતી હોવાથી તેને પ્રસરણનો નિયમ કહેવાય છે. કોઈ પણ ઇન્દ્રિય સંસ્કાર કે વિચાર થતાં કંઈ શારીરિક એટલા બાહ્ય રીતે ન જણાય તે ઉપરથી એમ સ્હમજવાનું નથી કે તે વાત આ નિયમના અપવાદ રૂપે છે. નિયમ તો હેમાં પણ પ્રવર્તે છે પરન્તુ અહીં એમ બને છે. એક તન્નુ પ્રવાહથી અમુક ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય અને તેની સાથે જ ઉત્પન્ન થતા બીજા તન્નુ પ્રવાહથી બીજી એવી ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય કે જે પહેલી ક્રિયાને દાબી દે અને આવી રીતે બે સ્હામસાગી ક્રિયાઓ એક બીજાની પ્રતિરોધ બની હેમાંની એકેકને પ્રજ્વળ થવા દેતી નથી. જેવી રીતે બે મતિમાન દડાઓ સ્હામ સ્હામેથી આવના હોય અને એક બીજા સાથે અથડાવાને લીધે જન્મેની ગતિ બંધ પડી જાય તેવીજ રીતે અહિં બે વિરોધી બે ક્રિયાઓ એક જ સ્થાને મજવાથી એક બીજાને નષ્ટ કરે છે અને જાણે ક્રિયા થતીજ ન હોય તેમ જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે આપણે ચાલતા હોઈએ અને કંઈ એકદમ વિચાર અથવા કંઈ ખોટા અવાજ વિગેરેનું પ્રત્યક્ષ ગાય ભારે ક્ષણવાર ઉભા રહીએ છીએ.

સાધારણ રીતે કોઈ ઇન્દ્રિય સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થતી શારીરિક

ક્રિયા ત્હેની ખીજ કોઇ પ્રતિરોધક ક્રિયા કરતાં વધારે બળવાન હોય છે અને તેથી ઘણુંખડું તે ક્રિયા શરીરના સઘળા અવયવોમાં થોડી ઘણી પ્રસરે છે. આ વિષે વર્તમાન સમયમાં તન્તુશાસ્ત્રીઓએ અનેક પ્રયોગો કરેલા છે અને ત્હેને પરિણામે એટલું તો અનુભવથી સિદ્ધ થયેલું છે કે ઘણા ઓછા બળવાળા ઇન્દ્રિય પ્રેતસાદક્રિયા પણ જે એટા ઉત્પન્ન થાય છે તે એટા હૃદય, લોહીની નસો, ફેફસાંઓ, આંખ, મૂત્રાશય, આંતરડાઓ તેમજ સ્નાયુઓની ક્રિયાઓ તથા આંકુચનોમા ફેરફાર થાય છે. આ પ્રયોગોવડે એક સામાન્ય નિયમ સ્થાપી શકાય છે કે કોઇ પણ તન્તુરચાનમા જે કંઈ ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે તે સઘળા તન્તુચક્રમાં વ્યાપી રહે છે અને શરીરના સઘળા અવયવોની ક્રિયાઓ હોય ત્હેનાથી ઉત્તેજન અથવા મન્દ કરે છે. ખીજ એક વાત એ સિદ્ધ થાય છે કે આપણે આપણા શરીરની જે જે ક્રિયાઓ કરીએ છીએ તે સર્વે જે પ્રકારની મૂળ ક્રિયાઓથી ઉત્પત્તિ પામેલી હોય છે. આ જે મૂળ ક્રિયાઓ તે સ્નાયુઓનું સંકોચન તથા વિસ્તરણ છે અર્થાત્ શરીરની પ્રત્યેક એજામાં શરીરના કોઇ અવયવોનું સંકોચન અથવા વિસ્તરણ થાય છે. અને આત્મ રક્ષણના સર્વે કાર્યોમાં તથા પ્રેરણામા અવયવોનું સંકોચન યના તરફ વલણ રહે છે અને ખાવા, લહડવા વિગેરેના કાર્યોમા હેમનું વિસ્મરણ યવાનું વલણ હોય છે.

હવે આપણે ઉદ્વાહક તન્તુ પ્રવાહોથી ઉત્પન્ન થતી શારીરિક એજાઓના ત્રણ મુખ્ય વિભાગો પાઠીને ઢરેક વિભાગનું વિસ્તારથી વિવરણ કરીશું. આ ત્રણ વિભાગો નીચે પ્રમાણે છે.

૧. આવેગો.
૨. પ્રેરણાઓ અને
૩. ઇન્જનમક કાર્યો.

પ્રકરણ વીસમું.

આવેગો.

પ્રથમ વિભાગ મનના આવેગોનો છે. આવેગો અને પ્રેરણાઓ વચ્ચે મુખ્ય ફેર એ છે કે આવેગ (emotion) તે મનની લાગણી છે જ્યારે પ્રેરણા તે પોતાની સમક્ષ કોઈ વસ્તુ તરફ અમુક ગીતે એકા કરવાની અર્થાત્ વર્તમાની શક્તિ છે જનનેમા કોઈ પણ જાતનો શારીરિક આવિર્ભાવ રહેતો હોય છે પ્રત્યેક આવેગની સાથે સ્નાયુઓના આક્રમ્યનરૂપે સહચારી શારીરિક આવિર્ભાવ રહેતો છે ઉદાહરણ તરીકે ક્રોધ, ભય, વિગેરે આવેગોમા અમુક શારીરિક એટલાજ સ્વાભાવિક રીતે થાય છે આટલા ફેર સિવાય પ્રેરણાઓ ને આવેગો વચ્ચે ધણો નિકટ સબધ છે અને ધણી વખત એકજ પ્રોત્સાહનથી ઉત્પન્ન થતી એકા પ્રેરણાજ છે કે આવેગ તે રહેવાછથી કદી શકાતું નથી ભય, હઠાસા, વિગેરે કેટલીએક માનસિક સ્થિતિઓમા આવેગ તેમજ પ્રેરણાના અંશો જોવામા આવે છે આ બાબતમા એક મુખ્ય મુશ્કેલી એ છે કે આવેગ એ એરી માનસિક સ્થિતિ છે કે હૈનુ ખરે સ્વરૂપ જેહુ વાસ્તવિક રીતે અનુભવથી સહમત્ય તેટલું વર્ણન કરીથી સદમજાઈ શકાતું નથી જે કાઈ વર્ણુરી શકાય તે માત્ર આવેગના બાહ્ય સ્વરૂપ વિશે હોઈ શકે છે

જે જે વસ્તુ પ્રેરણા ઉપજાવે છે તે આવેગ પણ ઉપજાવી શકે છે પરન્તુ જનને નાના આધિર્ભાવો વચ્ચે એટલો મુખ્ય ફેર છે કે આવેગનો આવિર્ભાવ પોતાના શરીરમાજ થઈને અટકે છે જ્યારે પ્રેરણાનો આવિર્ભાવ ઘણે તે શરીરમા અટકી રહેતો નથી પરન્તુ હૈનામા પ્રેરણાની પ્રોત્સાહક વસ્તુ તરફ કોઈ પ્રકારનું વર્તન સમાવહું હોય છે અને એટલું જાણ સમજાવું છે કે પ્રેરણા તથા આવેગ જનનેની ઉત્પત્તિમા હૈમની પ્રોત્સાહક વસ્તુઓ પોતે આપણી સમક્ષ હોવાની જરૂર હોતી નથી પરન્તુ તે વસ્તુની કલ્પના

અથવા અમરણીય પણ તેઓ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે અને તે પણ વધારે પ્રમાણમાં થાય છે કોઈ પુરુષ જીવનો હોય અને તેને માટે આપણને લાગણી થતી હોય તેના કરતા તેને સંભારનાથી કોઈ વખત વધારે લાગણી થઈ આવે છે. કોઈએ આપણુ અપમાન કર્યું હોય અને તે વખતે આપણને કોઈ ચર્યો હોય તેના કરતા પછીથી તે અપમાન વિષે વિચાર આવતા કોઈ વખતે વધારે ક્રોધ આવે છે.

હવે આપણે સમજાવવા આવેગોને તેમના શારીરિક અવિભાજ્યતા દૃષ્ટિબિન્દુથી બે રિલાગોમાં બહેંચીશું. જે આવેગોના અવિભાજ્યતા ધણા હિમ અને બહાઈથી શારીરિક અવધવા ઉપર બહુ જણાઈ આવે એવા હોય જેમકે ક્રોધ, ભય, પ્રેમ, હર્ષ, શોક, લગ્ન વિગેરે તેઓને સ્થુન આવેગો કહી શકાય, અને જે આવેગોના શારીરિક ચિહ્નો એકદમ બહાર જણાઈ આવે તેના ન હોય પરંતુ મનના અન્ત પ્રદેશમાં વધારે પ્રસરેલા હોય, જેમકે નીતિ, શુદ્ધિ, મૌદ્ધ્ય વિગેરેની ભાવનાઓ, તેઓને ત્રીજા આવેગો કહી શકાય. હવે સ્થુન અને ત્રીજા આવેગો વચ્ચે બહુ ફેર નથી જે કાંઈ ફેર છે તે તેમના બાહ્ય સ્વરૂપમાં છે અને કેટલાએક આવેગોને સ્થુન કહેના કે ત્રીજા કહેના તે જાહેર છે પરંતુ સાધારણ રીતે એક બીજાના સંબંધમાં સ્થુન અને ત્રીજાનો બેડ રહેલાઈથી જણાઈ આવે છે હવે આ બન્ને પ્રકારના આવેગોનું વર્ણન આપતા ઘણાજ લંબાણ થઈ જાય તેમજ તેમનું સ્વરૂપ તેમના કેવળ વર્ણનનો અભ્યાસ કરવા કરતા તેમના અનુભવ વડે તથા નવનિક્ષાઓના વાચનવડે વધારે મનમાં સ્પર્શી શકે છે. અહીં આપણે આવેગોનો શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરવાનો છે અને તેથી કોઈ અમુક આવેગ વિશે નહીં પણ સર્વે આવેગોનું સામાન્ય લક્ષણ શું છે તે જોવાનું છે આ સંબંધી જે મુખ્ય તપાસ આપણે કરવાની છે તે એ છે કે આવેગો શાથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમ કરવામાં પ્રથમ આપણે સ્થુન આવેગો વિશે જોઈશું.

આવેગોની ઉત્પત્તિ વિશે માનવશાસ્ત્રીઓમાં ઘણો મતભેદ છે.

એક મન પ્રમાણે પ્રેતસાદક વસ્તુ મનમાં આવેગ ઉત્પન્ન કરે છે અને તે આવેગ શારીરિક ફેરફારોને ઉત્પન્ન કરે છે. બીજી મત એ છે કે પ્રેતસાદક વસ્તુ પોતેજ શારીરિક ફેરફારો ઉત્પન્ન કરે છે. અને તે ફેરફારો ઉત્પન્ન થવાથી મનમાં આવેગો ઉત્પન્ન થાય છે. સામાન્ય રીતે પહેલો મન સ્વીકારાયેલો છે અને સાધારણ માન્યતા પ્રમાણે તે મતે ખરો જણાય છે, પરંતુ કેટલાએક માનસશાસ્ત્રીઓએ બીજા મતનું અવસંખન કરેલું છે અને જેમ્સ હેમ્મનો એક હોવાથી અહીં આપણે મુખ્યત્વે કરીને તેજ મતનું પ્રતિપાદન કરીશું.

આ બીજા મત પ્રમાણે અમુક શારીરિક ફેરફારોને લીધે માનસિક આવેગ ઉત્પન્ન થાય છે અર્થાત્ પ્રેતસાદક વસ્તુનું દર્શન થવાની સાથે અમુક શારીરિક ફેરફારો થાય છે અને આ ફેરફારો થતાં વખત હેમનું જ્ઞાન અથવા લાગણી તેજ મનનો આવેગ છે. સાધારણ રીતે એમ મનાય છે કે માનસિક ચિત્તર પેદાશ થાય છે અને તેને લીધે શારીરિક ચિત્તરો થાય છે; જેમકે કોઈ દુઃખ પડ્યું હોય તેથી દીલગીર થઈએ છીએ અને દીલગીરી થવાને લીધે રોધએ છીએ. તેમજ વાધને જોઈ કંપીએ તથા ખ્દીએ છીએ અને તેથી દોડીએ છીએ તથા કોઈએ કરેલા અપમાનથી ગુસ્સે થઈએ છીએ અને તેથી હેને મારીએ છીએ પરંતુ આ મન પ્રમાણે તો આ ક્રમ ખોટો છે અને ખરો ક્રમ એ છે કે આપણે ગ્રામ્યએ છીએ તેથી દીલગીર થઈએ છીએ; કંપીએ છીએ તેથી ખ્દીએ છીએ તથા મારીએ તેથી ગુસ્સે થઈએ છીએ. આ ક્રમ ઘણો વિચિત્ર લાગે પરંતુ હેનું તાત્પર્ય એ છે કે પ્રેતસાદક થવા પછી આવેગ ઉત્પન્ન થવા પહેલાં શારીરિક ફેરફારો જો ન થાય તો આવેગના જુરસાને જદલે પ્રેતસાદક વસ્તુ વિશે કંઈ આવેગ રહિત જુદી વ્યાપારજ ઉત્પન્ન થાય. શારીરિક ચિત્તરોને અભાવે જોડેલે કે વાધને જોઈને દોડવાનું ઉચિત ધારીએ અથવા તો અપમાનથી તે માણસને મારવાનો વિચાર કરીએ પરંતુ વારનવિકે મને તેમ થવાથી ભય અથવા કોપનો આવેગ

આપણા મનમા ઉત્પન્ન થઈ શકે નહીં. દ્રવે આ લોક વિરુદ્ધ મન
પરીકારવાને શા શા કારણો છે તે આપણે ટુંકામાં તપાસીશું. પ્રથમ
તો આપણા અનુભવનકે જણાય છે કે ઘણી વસ્તુઓના દર્શનથી
કંઈપણ આવેગ અથવા આવેગનો વિચાર ઉત્પન્ન થયા પહેલા
ઇન્દ્રિયો ઉપર હેમના સંસ્કારને પડવાને લીધેજ શરીરના ઘણા
ભાગોમા સામગ્રી શારીરિક વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે. ઘણી વખત
કોઈ કાવ્ય સાંભળતા, નાટક જોતા અથવા ગીતરસવાળા કોઈ કથા
સાંભળતા આપણા શરીરમા એક જાતની કંપારી છુટે છે અને
રોમાય ઉભા થાય છે તેમજ હૃદયના ધમકારા વધે છે તથા આખામાં
આશુ પણ આવી જાય છે. સંગીત સાંભળતા પણ ઘણી વખત
આમ બને છે અંધારી રાત્ર જંગલમા કોઈ અવાજ થાય અથવા
કોઈ ચાલતી આકૃતિ દેખાય તો જાણે રથજી વિચાર આવ્યા પહેલા
તો આપણુ હૃદય ધીમુ પડી જાય છે અને શ્વાસ લેતા પણ અચકાઈ
જઈએ છીએ. આપણો કોઈ મિત્ર ટેકરાની કિનારી ઉપર પડી જવાય
એવી જગ્યાએ જતો હોય તો જો કે તે સહીસલામત છે તેમ આપણે
જાણીએ છીએ છતાં પ્રથમ તો આપણા શરીરના રોમાય ઉભા થઈ
જાય છે. જેમજ જણાવે છે કે તે પોતે જ્યારે સાત આઠ વર્ષની
વયનો હતો ત્યારે એક ઘોડાના શરીરમાથી લોહી નીકળતુ જોઈને
બીજો કંઈ વિચાર આવ્યા પહેલા તે મૂર્છિત થઈ ગયો હતો. લોહી
નજરે પડવાથી મૂર્છા ઉત્પન્ન થઈ નકે છે તેમ ત્હેને ખમર પણ
નહતી તેમ તે દેખાવ ઉપરથી ત્હેને જાણે કંઈ વિચાર પણ આવ્યો
નહોતો છતાં મૂર્છા એકાએક ઉત્પન્ન થઈ હતી.

ઉપરની દૃષ્ટિકોણ ઉપરથી જણાશે કે આવેગની ઉત્પત્તિ જ્ઞાન-
તન્તુઓની શારીરિક ક્રિયા ઉપર મુખ્ય રીતે આધાર રાખે છે. અને
આ મતને આવેગના કેટલાએક દાખનાઓ જેમા કંઈપણ બહારના
કારણ વિના મનમા આવેગ ઉત્પન્ન થઈ આવે હેમનારકે પ્રથમ
પેકા મો છે જે પૃથ્વીના શરીરમા અને ત્હેને ચીર જ્ઞાનતન્તુઓમા

બહુ વિકાર હોય છે તેઓમાના ઘણાઓ કંઈપણ યોગ્ય કામ્ય વિના આવેગને વશ થાય છે. માદા માણુમે જ્ઠીક, ચુસ્તી વગેરે કંઈ કારણ વિના ઉદાસીનતા, શુભાન વિગેર આવેગોને વશ બનેલા જોવામા આવે છે. કેટલાએક પુરુષ સાધારણ રીતે દીનગીર રહેવાનું કામ્ય કંઈ ન હોવા છતાં હમેશા ઉદામ જોવામા આવે છે. આ મર્વ માનસિક વ્યાધિઓ શારીરિક વ્યાધિઓ ઉપર આધાર રાખે છે આના પુરુષોના તન્તુ ચક્રો અમુક એક આવેગને એટલા બધા વશ થઈ ગયેલા હોય છે કે તન્તુઓની ન્હાની અથવા મ્હોટી, યોગ્ય અથવા અયોગ્ય દરેક પ્રોત્સાહક વસ્તુને આવેગને ઉત્પન્ન કરવાનું વળણ ધરાવે છે અને તેથી ત્હેમનું મન હંમેશા આવા આવેગથી ભરેલું જોવામા આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે કોઈ પુરુષ જોડા શ્વાસ લેવાને અરાગ્ત હોય, ત્હેનું હૃદય વધારે જોરથી ધગકનું હોય અને ત્હેને નમુના હૃદયને લીધે ચિન્તા મનમા હમેશા રહેતી હોય કે જેની થોતાનું શરીર સંકોચીને બેઠી રહેવાનું વળણ હોય તથા શરીરના કેટલાએક બીજા ભાગોમા વિકાર હોય તો આ સર્વ શારીરિક વિકારો એક સાથે ત્હેનામા હોય તો આ વિકારોનું ભાન થવું તેજ જ્ઠીકનો આવેગ છે અર્થાત્ આ શારીરિક વિકારો વડે ત્હેમનું મન પણ વિકારમય થઈ જાય છે અને આ સર્વ વિકારો જ્ઠીકના આવેગના શારીરિક ચિહ્નોના હોવાથી ત્હેનું મન આવેગને તામે થવાનું વળણ ધરાવે છે. જેમ્સ લખે છે કે ત્હેનો એક મિત્ર હૃદય અને શ્વાસ લેવાના અવયવોમા આરીજ શારીરિક વ્યાધિઓથી પીડાતો હતો અને જ્યારે જ્યારે તે વ્યાધિઓ જણાય ત્યાર જ્યારને નિયમમા રાખવાનો તથા હૃદયનો ધગકારો ધીમા કરવાનો પ્રયત્ન કરતો અને પરિણામે જ્યારે તે ટટાર ઉભો રહી ઉઠી શ્વાસ લઈ શકતો ત્યારે જ્ઠીક ઉત્પન્ન થવાની જે માનસિક વ્યાધિથી તે પીડાતો હતો તે ત્હેની મેજે બધે પડી જતી હતી આ ઉપરથી જણાશે કે અમુક શારીરિક ચિહ્નોની લાગણી તેજ માનસિક આવેગ છે અર્થાત્ કમ પછુ શારીરિક કારણ વિના તે ઉત્પન્ન થઈ શકતો નથી

હવે ખીજ વાત એ જોવાની છે કે શરીરના જુદા જુદા ભાગોમાં થતા જે જે ફેરફારો સ્પષ્ટ અથવા અખી રીતે અનુભવાય છે તે સર્વે જે ક્ષણે તેઓ થાય છે તેજ ક્ષણે ખરી રીતે અનુભવાય છે, જ્યારે જ્યારે કંઈ આવેગ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે આપણે ત્હેમના શારીરિક ચિહ્નો તપાસીશું તો જણાશે કે દરેક આવેગના જુદા જુદા અનેક શારીરિક આવિર્ભાવો હોય છે. અલગતત આવી રીતે તપાસવામાં એક મોટી મુશ્કેલી એ છે કે કોઈ પ્રખળ આવેગ આવ્યો હોય ત્યારે આવી તપાસ કરવા જતાં તે આવેગ ખોતે ધીમે પડી જઈ ત્હેના શારીરિક આવિર્ભાવો જે આપણે તપાસવાનાં હોય છે તે ખોતેજ ધીમા અથવા બંધ પડી જાય છે. પરન્તુ થોડા બળવાળા આવેગોનું તિરીક્ષણ કયાંથી ત્હેમના શારીરિક આવિર્ભાવો સારી રીતે તપાસી શકાય છે. ઉપર આપણે જોઈ ગયા તેમ પ્રત્યેક આવેગ શરીરના દરેક ભાગમાં ફેરફારો ઉત્પન્ન કરવાનું વક્ષણ ધરાવે છે અને બળવાન આવેગોમાં આપણુ આખું શરીર જગતત અને પ્રવૃત્ત થઈ જાય છે. નહાના અને નજીવા જણાતા આવેગો પણ થોડાઘણા શારીરિક ફેરફારો ઉત્પન્ન કરે છે. મનમાં થોડી ચિન્તા ઉત્પન્ન થઈ હોય તો તરત આંખો તથા ભમરોનું સંકેતચિહ્ન થયેલું જણાય છે. કાણુ વાર ઝુંચાયા હોઈએ ત્યારે ગળામાં ખોંખારો અથવા થોડી ઉધરસ ધણી વખત થઈ આવે છે. આવા અનેક શારીરિક ચિહ્નો આવેગોની સાથે અનુભવાય છે. હવે અગત્યની વાત એ છે કે પ્રત્યેક આવેગ શરીરના વિવિધ ભાગોની ક્રિયા વડે ઉત્પન્ન થતો હોવાથી કોઈ પણ આવેગની આભેદુજ નકલ કરવી એ અત્યન્ત મુશ્કેલ છે. ઉપરની દ્રષ્ટિકત ઉપરથી જણાશે કે અમુક આવેગ કૃત્રિમ રીતે ઉત્પન્ન કરવા માટે ત્હેના સર્વ શારીરિક આવિર્ભાવો ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર છે. પરન્તુ આવી રીતે ત્હેના સર્વ શારીરિક આવિર્ભાવો આપણી મનઃજ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થઈ શકતા નથી. આપણી ઇચ્છાશક્તિને વશ રહેલાં આયુષ્યોમાં ધારીએ તેમ ફેરફાર કરી શકાએ પરન્તુ ત્વચા, માંસ,

અનિચ્છા, હૃદય, વિગેરે શરીરના ભાગોમા આપણી ઇચ્છા વડે કંઈ ફેરફાર કરી રાકતા નથી આમ હોવાને લીધે જે કૃત્રિમ રીતે ઉત્પન્ન કરેલી ઈર્ષ્યા ખરી ઈર્ષ્યાની સમાન આવી શકતી નથી. તેમ દર્શનશાસ્ત્ર વિગેરે આવેગોને તોમના યોગ્ય કારણને અભાવે કૃત્રિમ રીતે ઉત્પન્ન કરવાને ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરીએ પરંતુ તેઓ યોગ્ય જ રહે છે તાત્પર્ય એ છે કે જે ક્ષણે અમુક શારીરિક વ્યાપારોની લાગણી થાય તે જ ક્ષણે અમુક આવેગ ખરી રીતે ઉત્પન્ન થઈ નકે અર્થાત્ આ વ્યાપારોની એક સામગ્રી ઉત્પત્તિ તે જ આવેગનું કારણ હોઈ શકે.

હવે આપણે આ મતના મુખ્ય મિદ્ધાત ઉપર આવીએ આ સિદ્ધાંત એ છે કે કોઈ પ્રમળ આવેગની કંપના કરીએ અને તે કંપનામાથી તે આવેગના શારીરિક વ્યાપારો ની કંપનાને બાદ કરીએ તો પાછળ કાંઈ પણ રહેતું નથી એટલે કે એવો કોઈ મનો-વ્યાપાર જણાતો નથી કે જે ત્હેના કે.છ સદચારી કે શારીરિક વ્યાપારથી સ્વતન્ત્ર રીતે આવેગ ઉત્પન્ન કરી શકે ઉદાહરણ તરીકે કોઈ વસ્તુથી ઉત્પન્ન થતા હારયજનકતાના આવેગની કંપનામાથી હમણાની અથવા હસનાનું વલણ હોવાની શારીરિક ક્રિયાની કંપના બાદ કરીએ તો બાકી કંઈ પણ આવેગનો અંશ રહે નહીં પરંતુ તે વસ્તુ હારયજનક છે એવો માત્ર વિચાર અર્થાત્ આવેગ વિનાને શુદ્ધિ-વ્યાપાર રહે જાનો અર્થ એ નથી કે તે હારયજનક વસ્તુને જોઈને હસવાના વિચારને દાખી દઈએ તો બાકી શું રહે ? પરંતુ માત્ર તે પૂર્ણ આવેગની કંપના કરી ત્હેમાથી ત્હેના શારીરિક વ્યાપારો કંપનામા બાદ કરવાનો અર્થ છે તેથી જ રીતે હૃદયના જોરથી થતા ધમકારા, અત્ય આસ, હોઈતું ધ્રુજવું, ગળાડ શિથિલ થવું, વિગેરે શારીરિક વ્યાપારો વિના બહીકના આવેગમા કશું પણ બાકી રહે નહિ, ગુસ્સાના આવેગની કંપના પણ ઝાતીવું આગળ આવડું, મ્હો ઉપર લોહી ચડવું નસકોરાડ કપાડ દાતદ બીકાડ,

સ્નાયુઓનું પ્રવૃત્ત થવું, વિગેરે શારીરિક વ્યાપારોની કલ્પના વિના થઈ શકતી નથી. સ્નાયુઓ શિથિલ થાય, શ્વાસ ધીમો થાય અને મુખ્ય શાન્ત થાય તો ગુસ્સાનો આવેગ તરત ઉઠી જાય છે. જે જે પુરુષો ગુસ્સો દાબી દેવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેઓ તહેના શારીરિક આવિર્ભાવો ઉપર જ્યારે કાણુ મેળવી શકે છે ત્યારે જ તેમ કરવામાં સફળ થાય છે. આવી રીતે દાબી દીધાથી ગુસ્સાના આવેગને બદલે મનમાં દુક્ત અમુક વસ્તુ ખોટી છે એવો આવેગ રહિત શુદ્ધિ-વ્યાપાર રહે છે. શોકના આવેગ પણ આમ, કચકાં, ડાનીમાં કંધાણુ વિગેરે શારીરિક વ્યાપારો વિના થઈ શકતો નથી. આ વ્યાપારો વિના અમુક બનાવ ગોચનીય છે એવો માન વિચાર જ રહે છે. આવી રીતે દરેક આવેગના અમુક વિશિષ્ટ શારીરિક વ્યાપારો હોય છે, આ સર્વે ઉદાહરણોથી સ્પષ્ટ જણાશે કે કેવળ માનસિક આવેગ એ એક અસંભવિત વસ્તુ છે. સ્થુળ આવેગોમાં શારીરિક વ્યાપારો બદારથી જણાઈ આવે એવા હોય છે અને સૂક્ષ્મ આવેગોમાં બદારથી જણાતા નથી પરંતુ બન્નેનું મૂળ તો શારીરિક ક્રિયામાં રહેલું છે. દાષ્ટ મનુષ્ય શારીરિક લાગણીઓ અનુભવવાને જે અશક્ત થઈ જાય એમ માનીએ તો તહેનું મન તો તે સર્વ જાતના આવેગોમાંથી મુક્ત થાય અને તહેનું માનસિક જીવન શુદ્ધિ વ્યાપારોમાં સંકુચિત થઈ જાય એમ માનવામાં હવે કદાચ આ મન ધણાને જડવાદી જણાશે પરંતુ તહેનું તાત્પર્ય આ પુસ્તકના પહેલા પ્રકરણમાં જે કહેલું છે તે જ છે. અર્થાત્ સરઆતમ આપણે જે સૂત્ર પ્રતિપાદન કર્યું કે કાંઈ પણ મનોવ્યાપાર તન્ત્ર વ્યાપાર વિના ઉત્પન્ન થઈ શકતો નથી તે જ સૂત્રને આધારે આ મત રચાયો છે. આવેગો અને તહેમના શિવાય બીજા મનોવ્યાપારો વચ્ચે ફેર એટલેજ છે કે આવેગોના શારીરિક વ્યાપારો અનેક અને શરીરના ધણા ખરા લાગોમાં એકદમ જણાઈ આવે તેવા થાય છે જ્યારે બીજા મનોવ્યાપારોના શારીરિક વ્યાપારો માત્ર તન્ત્રોમાંજ

આથવા શરીરના ઘોડા ભાગોમાં થાય છે. આવેગોનું અન્તર્વર્ણન થાય છે તે આપણે આ મતથી નહીં કરી શકતા નથી. કારણ કે આપણે મત તો આવેગોના આવિર્ભાવ વિશે છે અને તહેમના આવિર્ભાવમાં તેઓ શારીરિક વ્યાપારો વડે ઉત્પન્ન થાય છે એ જ આ મતનું તાત્પર્ય છે.

દરે આ મત પ્રમાણે આવેગો વિવિધ પ્રકારના શાથી હોય છે અને જુદા જુદા પુરોષોમાં જુદી જુદી રીતે તેઓ કેમ જણાય છે તે સહેલાઈથી સમજી શકાય છે. કારણ કે ઉપર આપણે જોયું તેમ દરેક આવેગને અને શારીરિક ક્રિયાઓના સમગ્ર વ્યાપારોને પરિણામે ઉત્પન્ન થાય છે અને આમાંની દરેક ક્રિયા આવેગની પ્રોત્સાહક વસ્તુની પરાવર્તિત ક્રિયાના રૂપે થાય છે. દરે પરાવર્તિત ક્રિયાઓ અનેક હોય છે અને એક જ વસ્તુ આવી જુદી જુદી ક્રિયાઓ ઉત્પન્ન કરી શકે છે. આમ હોવાને લીધે જેટલી જાતની પરાવર્તિત ક્રિયાઓ થઈ શકે તેટલી જાતના આવેગો ઉત્પન્ન થઈ શકે છે.

ખીજું એક પરિણામ જે આ મત પ્રમાણે નીકળે છે તે એ છે કે કોઈ અમુક આવેશના શારીરિક આવિર્ભાવોને જે ઇચ્છાજન્ય વડે ઉત્પન્ન કરીએ તો આવેગ પોતે ઉત્પન્ન થવો જોઈએ. કારણ કે આ મત પ્રમાણે આવેગની ઉત્પત્તિ શારીરિક આવિર્ભાવો ઉપરજ આધાર રાખે છે. દરે પ્રથમ તો કોઈ પણ આવેશના સર્વે આવિર્ભાવોને માત્ર ઇચ્છા જન્ય વડે આપણે કેટલે દરજ્જે ઉત્પન્ન કરીએ એ એક મોટો પ્રશ્ન છે. આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ શરીરના કેટલાએક ભાગોમાં આપણે ઇચ્છા વડે ફેરફારો ઉત્પન્ન કરી શકીએ છીએ પરંતુ ખીજા કેટલા એકમાં આપણે તેમ કરી શકતા નથી. આમ હોવાથી આ સરત સંપૂર્ણ રીતે પૂરી પાડી શકાતી નથી અને તેથી આ બાબત એકસ રીતે સાબીત થઈ શકે તેમ નથી. પરંતુ જેટલે દરજ્જે આ મરત પૂરી પાડી શકાય છે તેટલે દરજ્જે નો તહેનાગી ઉપરના મતને પ્રતિ

મળી શકે છે. સાધારણ અનુભવથીજ જણાય છે કે ક્રોધ, રોક વિગેરે આવેગોના આવિર્ભાવોને તાળે થવાથી અર્થાત્ ત્હેમને જાણી નોંધને ઉત્પન્ન કર્યાથી તે આવેગોનું જોર વધે છે. ભયથી જેમ વધારે ડેરાય તેમ વધારે ખડીક લાગે છે. રોતે ગતે જેમ વધારે ડસકા ખાધએ તેમ મનની દિવગીરી વધે છે, અને જપાએ છેવટે ડસકા ઝોછા થાય છે ત્યારે તે ઝોછી થાય છે. ક્રોધમા પણ આપણે જાણી નોંધને ધાટા પાડીએ, આખો મોટી કરીએ, ભવા ચલાવીએ તેમ તેમ વધતો જાય છે મનમાં હીમત રાખવા માટે શીશુડી વગાડીએ તો હીમત ટકી રહે છે. સાધારણ અનુભવ ઉપરથી દરેકને જણાશે તેમ આખો દિવસ નીચું મોઢો કરીને બેસી રહીએ, નીશાસા નાખ્યા કરીએ અને બાળ્યાપુટયા અરાજમા જોડ્યા કરીએ તો મનમા નીચગીરી ટકી રહે છે સાધારણ નિયમ એ છે કે ક્રોધપણ આવેગને બહાર જણાવવા ના દબાવે તો થોડી વારમા તે પોતાની મેળે જ શાન્ત પડી જાય છે. ગુસ્સો આવે ત્યારે ઢસ સુધી જણી જમએ તો ગુસ્સો ઝોછો થઈ જાય છે, એ કહેવત જાણીતી છે. મનના નૈતિક વિકાસ માટે એક અત્યંત ઉપયોગી નિયમ એ છે કે ક્રોધ અમુક અનિષ્ટ આવેગના જાગે મનમાંથી ઉખેડી નાખવા માટે તે આવેગને મદ્યે ત્હેનાથી વિરુદ્ધ માનસિક વ્યવસ્થા પર જે કાંઈ આવિર્ભાવ હોય તે આવિર્ભાવોને ખંત રાખીને એમને એમ મરજી જાગ વડે ઉત્પન્ન કરવા કે જેથી તે વ્યવસ્થા આપણા મનમા ઉત્પન્ન થઈ આપણા સ્વભાવમા ગુંધાઈ જાય. આવી રીતે મહેનત વડે પ્રયત્ન કર્યાથી ગમે તેના અનિષ્ટ આવેગો ઉપર વખત જતા છતાં મેળની શકાય છે. ઉદારણ તરીકે શોકમાંથી મન કાઢી નાખવું હોય તો આખોને તેજસ્વી કરવી, ભમરને નરમ રાખવી, ઘરીરને ટટાર નાખવું, જરા મ્હોટેથી બોલવું, મ્હો દસવું રાખવું વિગેરે ખુલાસીના ચિહ્નો ધારણ કરવાથી દિવગીરી પોતાની મેળે ઝોછી થઈ જાય છે. આ જાળવ વિરે કેટલાએક નાટકકારો જેઓને મ્હો ઉપર,

ગતિમાં, અવાજમાં વિગેરે શારીરિક ભાગોમાં આવેગોના ચિહ્નો ધારણ કરવાં પડે છે, તેઓ એમ કહે છે કે ત્હેમના મનમાં કંઈપણ આવેગ ઉત્પન્ન થતો નથી. જ્યારે કેટલાએક એમ જણાવે છે કે જ્યારે અમુક પાઠ તેઓ બંદૂ સારી રીતે બજાવે છે ત્યારે જે કોઈ આવેગનાં ચિહ્નો તેઓ ધારણ કરે છે તે આવેગ ખરી રીતે ત્હેમનાં મનમાં સ્ફુરી આવે છે. આ વિરોધનું દારણ એ છે કે ઉપર કલા પ્રમાણે આવેગોનાં આવિર્ભાવ ઇચ્છા બળ વડે સંક્રાંતિ થકાય તેવા સ્નાયુઓ ઉપર તેમજ હૃદય, માસ, પીડા વિગેરે શરીરના બીજા ભાગોમાં કે જેનો વ્યાપાર આપણી ઇચ્છા ઉપર સંપૂર્ણ રીતે આધાર નથી રાખતો તે ભાગોના વ્યાપાર ઉપર આધાર રાખે છે. હવે કેટલાએક પુરો આવા ભાગોમાં થતાં આવિર્ભાવોને પોતાની મેળે દાખી શકે છે, અને કેટલા એક દાખી શક્તા નથી. જે નાટકકારોમાં આવેગ ઉત્પન્ન થાય છે તેઓ આમ દાખી શક્તા નથી અને જેઓમાં આવેગ ઉત્પન્ન થતો નથી તેઓ જે કે સ્નાયુઓ ઉપર આવિર્ભાવો ધારણ કરે છે પરંતુ ઉપર જણાવેલા શરીરના અંદરના ભાગોના વ્યાપારો દાખી શકે છે.

ઉપર આપણે કહ્યું કે દાર્ષણિક આવેગનાં આવિર્ભાવોને દાખી દેવાથી તે આવેગ પોતે બંધ પડી જાય છે. આની વિરુદ્ધ કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે આવી રીતે ત્હેનાં આવિર્ભાવોને દાખી દેવાથી તે આવેગ ઉલટો વધે છે. જેમકે દારણનો આવેગ ઉત્પન્ન થયો હોય અને હસણુ દાખી રાખણુ પડણુ હોય તો તે આવેગ મનમાં અસહ્ય રીતે વધી જાય છે તેમ જ ખૂંટીક કે ખીજાં કોઈ કારણને લીધે ક્રોધનો આવેશ મનમાં જ સંઘોર્ષ રહેલો હોય તો તે અત્યંત વધતો જાય છે અને ધિક્કારની લાગણીમાં ખડલાઈ જાય છે. આ વાત અર્ધી ખરી છે પરંતુ ઉપરના મનની વિરુદ્ધ જણાતી નથી કારણ કે ઉપરના મન પ્રમાણે જ્યાં સુધી કોઈપણ આવેગના શારીરિક આવિર્ભાવો હોય છે ત્યાં સુધી તે આવેગ અનુભવાય

છે અને તે પછી જ્યારે તે આવિર્ભાવો બન્ધ થાય છે ત્યારે આવેગ પોતે જતો રહે છે. પરંતુ દસવું દાખી રાખવામાં મ્હોં ઉપરના આવિર્ભાવોને દાખી રાખીએ છતાં મળા વિગેરેના શરીરની અંદરના વ્યાપારો તો જોરથી થતા હોય કે જોથી આવેગ હજી આપણા મનમાં બળવાન હોય અથવા તો અંદરના વ્યાપારો વધારે જોરથી થતા હોવાને લીધે અસહ્યો આવેગ બહાંધને ત્હેના કરતાં ખીજે વધારે બળવાન આવેગ ઉત્પન્ન થાય; જેમકે ધારો કે મ્હારા મનુને મારી નાંખવાની મ્હારી ઇચ્છા હોય પરંતુ તેમ કરવાની હિમ્મત ન હોય તો ત્હેના તરફનો મ્હારો ક્રોધ બહાર દર્શાવ્યા પછી આવેગ મારા મનમાં હોય ત્હેના કરતાં જુદો જ એટલે વધારે બળવાન આવેગ મારા મનમાં હોય. હંકમાં કહીએ તો જ્યારે કોઈ પણ આવેગના બહારના આવિર્ભાવોને દાખી દઈએ તો જ્યાં સુધી શરીરના અંદરના ભાગોમાં તેઓ થતા હોય, ત્યાં સુધી તે આવેગ નષ્ટ થતો નથી. પરંતુ બહાર જણાયા વિના અંદરને અંદર જ રહે છે.

અત્યાર સુધી આપણે સ્થૂળ આવેગો અર્થાત્ જે આવેગોના આવિર્ભાવો શરીરના અનેક ભાગોમાં પ્રસરી છે અને બહારથી તરત જણાઈ આવે તેવા જે હોય છે તે વિષે વિવેચન કર્યું. હવે આપણે સૂક્ષ્મ આવેગો એટલે કે જે આવેગોના આવિર્ભાવો ધણા સૂક્ષ્મ અને બહારથી બહુ જણાઈ આવે તેવા હોતા નથી તે તરફ ફરીએ. હવે આવા સૂક્ષ્મ આવેગો નમળા તેમ બળવાન હોઈ શકે છે. કોઈ કળાનો નમુનો જ્યારે લાગણી કરતાં શુદ્ધિ વડે વધારે તપાસીએ ત્યારે આનંદનો આવેગ બહુ નબળો હોય છે અને સારીરિક સ્ફૂરણ ઉત્પન્ન થતી નથી. પરંતુ ધણી વખત કળા વિધાનની કોઈ સુંદર વસ્તુને જ્યારે જોઈએ છીએ ત્યારે શુદ્ધિ કરતાં લાગણીનો વ્યાપાર વધારે થાય છે અને જો કે ક્રોધ વિગેરે આવેગોના જેટલા ત્હેના આવિર્ભાવો વિપુલ હોતા નથી પરંતુ તે લાગણીની ઉત્પત્તિ ઉતરના

મત પ્રમાણે શારીરિક કારણોને લીધે જ હોય છે માત્ર ફેર એટલે જ છે. જ્યારે સ્થૂળ આવેગોમાં સનાયુઓનું પ્રોત્સાહન વધારે આગળ પડતું જણાય છે ત્યારે સૂક્ષ્મ આવેગોમાંથી પ્રોત્સાહન તન્તુઓમાં વધારે જોવામાં આવે છે. મૌલ્યનું દર્શન સંવાદક તન્તુઓ વડે ઉત્પન્ન થાય છે અને આ દર્શન ઇન્દ્રિયો માર્ગે ઉત્પન્ન થતું હોવાથી જે કાંઈ આનન્દનો આવેગ તેની સાથે રહેલો છે તે પણ આન્દ્ર્ય આનન્દ છે આનો અર્થ એમ નથી કે અતીન્દ્રિય આનન્દ હોઈ શકે જ નહીં આવે. આ નન્દ અર્થાત્ પ્રદારની વસ્તુઓથી સંવાદક તન્તુઓ માર્ગે પ્રોત્સાહન મળ્યા શિયાય મગજમાં કેવળ વિચારો વડે ઉત્પન્ન થતો આનન્દ પણ હોઈ શકે છે નૈતિક સંતોષ, ઉપકાર વૃત્તિ, જીજ્ઞાસા, કોઈ પ્રશ્નના સમાધાન પછી મળતી માનસિક શાન્તિ વિગેરે ભાવનાઓ આવા આનન્દના ઉદાહરણો છે પરંતુ એક માત્ર રાખવાની જરૂર છે કે આવા આવેગોમાં લાગણી કરતા જુદાના વ્યાપારનો અંશ વધારે હોય છે અને જ્યાં સુધી તેઓના શારીરિક આવિર્ભાવો ઉત્પન્ન થતા નથી ત્યાં સુધી તેઓ સ્થૂળ આવેગોના પ્રમાણમાં ઘણા નમૂના હોય કે સર્વે ત્રિય લાગણીવળા પુરોમાં આવા આવેગો ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે કંઈ શારીરિક આવિર્ભાવો થયા વિના રહેતા નથી જેમકે કંઈ નૈતિક ભોધ વડે લાગણી ઉત્પન્ન થઈ હોય તો કંઈ ગદ્ગદ થાય છે અને આ બાબમાં આસું પણ આવે છે સાધારણ રીતે પણ જ્યારે આપણે બહુ દર્દમાં આવી જઈએ છીએ ત્યારે મને તો અતીન્દ્રિય કરણો વડે ઉત્પન્ન થતો હોય છતાં આખોમાં આસું આવી જાય છે તેમજ જ્યાં સુધી કોઈ જુદા વ્યવસ્થાના કાર્યથી હસીએ નહિ, જ્યાં સુધી કોઈ ન્યાયના કાય માટે શરીરમાં સ્ફૂરણ થાય નહિ અથવા જ્યાં સુધી કોઈ મનુષ્યના ઔદાર્યતાના કાર્યથી ચમ્તિ થઈ જઈએ નહિ ત્યાં સુધી આપણા મનની સ્થિતિ માત્ર જુદામય કહેવાય પરંતુ આવેગમય કહી શકાય નહિ તાત્પર્ય એ છે કે અમુક વસ્તુ સુંદર કે ભાગ્ય એવો માન

મનમાં વિચાર તે કંઈ આવેગ ના કહેવાય. તે તો ફક્ત ભાવના રહિત જીવિ વ્યાપાર કહેવાય પરંતુ જ્યારે અમુક શારીરિક વ્યાપારોમાં લેની અસર આવિર્ભૂત થાય ત્યારે જ લેને આવેગ કહેવાય.

ઉપર પ્રમાણે રચૂળ તેમજ તીવ્ર આવેગો ઉત્પન્ન થાય છે. દરેક આવેગના અમુક વિશિષ્ટ શારીરિક આવિર્ભાવો હોય છે. હવે આવી રીતે પ્રત્યેક વેગના આવિર્ભાવોનું વર્ણન કરવું એ અશક્ય છે પરંતુ લેમનું સાધારણ લક્ષણ સ્વમજવા માટે અને ભયના આવેગનું વર્ણન પ્રખ્યાત પ્રાણીશાસ્ત્રી કાર્પનના શબ્દોમાં આપીશું—

“ ધાતુંખરૂ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયા પછી વાય ઉત્પન્ન થાય છે. અને તે જાનને વચ્ચે સમાન ચુલ્લુ એ છે કે જાનને વડે કચ્છ તથા ચક્ષુ એકદમ જાગૃત થાય છે, મોઢો પોહોળું થઈ જાય છે અને ભ્રમરો ચઢી જાય છે. ભયની પુરૂષ પ્રથમ પુતળાની માફક સ્થિર અને શ્વાસ લીધા વિના ઉભો રહે છે અથવા તો પોતે ધીજીઓની નજરમાંથી જતા રહેવા માટે લપાઈને રહે છે. હૃદય ધણે થોડે અન્તરે અને જોરથી ધબકે છે કે જેથી પાસનાઓ સાથે અથડાય છે પરંતુ તેથી તે શરીરના સર્વે ભાગોમાં લોહી વધારે પુક પાડી શકે છે કે નહીં તે શંકાસ્પદ છે.

કારણ કે ચામડી તન્ત જ મૂર્છામાં થઈ જાય તેમ શીઝી પડી જાય છે. ધણુ કરીને તો આ શીકાશ મગજના અમુક તન્તુ રચના ઉપર અસર થવાને લીધે આવે છે કે જે થવાથી ચામડી તળે આવેલી લોહીની નાની નમો સંકેતો જાય છે અને તેથી લોહીનો ફેલાવો ઓછો થઈ જાય છે. અત્યન્ત ભયમાં ચામડીમાંથી પરમેવો છૂટે છે એ ઉપરથી જણાય છે કે આવી સ્થિતિમાં ચામડી ઉપર ઘણી અસર થાય છે. વિચિત્રતા એ છે કે સાધારણ રીતે ચામડી કોઈ કારણથી નરમ થાય ત્યારે પરમેવો છૂટે છે પરંતુ અહીંઆ તો તે કંઠી હોય છે છતાં પરમેવો થાય છે. ચામડી ઉપરના રોમાચ પણ ઉભા થાય છે અને શરીરની સપાટી ઉપર આવેલા રનાધુઓ ફેંપવા માટે છે.

હૃદયની ક્રિયામાં વિશેષ થવાથી શ્વાસ ઉતાવળા ચાલે છે લાગ ઉત્પન્ન કરનારા માંસ પિંડોની ક્રિયા ધીમી પડી જવાથી મ્હો સુક ધર્મ જન્ય છે અને વારવાર વસાય ને ઉચ્ચાય છે એમ જણાય છે કે થોડા ભયમાં જાત્રાસા આવવાનું સમ્પન્ન વલણ થાય છે એમ ઘણું આગળ પડતું ચિદ્ર એ છે કે શરીરના સર્વે રનાયુઓ ચત્ચરવા માટે છે અને ધર્મ ખરે હોઠ ઉપર આ પ્રમાણે પથમ થાય છે આ કારણથી તથા મ્હો સુક પડી જવાને લંધે અવાજ જોખરો અથવા રપટ ધર્મ જન્ય છે અને કોઈ વખત બધ પડી જાય છે કમ વળીને જ્યારે તે જ અત્યંત રવરપ પકડે છે ત્યારે જુદા જુદા પરિણામો જોવામાં આવે છે હૃદય ધણી જ જોરથી મૂકે છે અથવા તો તે બધ પડી જવાથી મુઠ્ઠો ઉત્પન્ન થાય છે મરણ વળતે જેની રીકાશ થાય છે તેની રીકાશ મ્હો ઉપર આવે છે શ્વાસ જલુ મુરકેલીથી લઇ રાકાય છે ન્હરકોરા ધણી પ્હોળા થઇ જાય છે હોઠ ફૂડ્યા કરે છે ગાત પશુ કપવા માટે છે ગળામાં કંઈ બરાબ રહ્યું હોય તેમ જણાય છે અને આખના રંગાઓ જાણે ન્હાર નીકળી પડતા હોય તેમ આગળ આવી ભય ઉત્પન્ન કર નારી વરણ ઉપર ગોઠવાઇ જાય છે અથવા તો આખની એક માણુથી બીજી બાણુ તરફ ફર્યા કરે છે આખની છીંગાઓ પણ મોઢી થઇ જાય છે રરીરના સર્વે ગાત્રો બધાઇ જાય છે અથવા તો તણાયા કરે છે દાથેલી ઉધાડ વાશ થાય છે તથા અંદરથી ખેચાય છે કોઈ સામે આવતી વરણને જાણે રોકી રાખવાને માટે દાથો બધાઈ જાય છે અથવા તો માથા ઉપર સુકી દેવાય છે કેટલીએક વખત એકદમ નાશી જવાનું વલણ એકાએક ઉત્પન્ન થાય છે અને આ વલણ એટલું સમ્પન્ન હોય છે કે હિમતવાન સૈનિકો પણ સુદમાં અત્યંત ભયથી દોડી જાય છે ”

હવે આપણે આવેગોના આવિર્ભાવો વિશે એક મુખ્ય નક્ષ ઉપર અવીએ છીએ આ પ્રશ્ન એ છે કે આવેગોની પ્રોત્સાહક વરણો અમક જ શારીરિક આવિર્ભાવો શા કારણથી ઉત્પન્ન કરે છે આ

વિષય અત્યાર સુધી ચર્ચવામાં આવ્યો નહોતો પરંતુ થોડા વખતથી જ શારીરિકાચીઓએ હેનો અભ્યાસ કરવા માડ્યો છે. અહીં આપણે દુકામાં જે કંઈ તે વિશે અસાર સુધી જણાવેલું છે તે જોઈશું.

આવેગમાં થતી શારીરિક ક્રિયાઓમાંની કેટલીએકની ઉત્પત્તિ એ રીતે સહમત થઈ શકે છે કે એક વખતની ક્રિયાઓ આવેગ ઉત્પન્ન કરનારી વસ્તુથી સ્પર્શ મેળવવા માટે થતી ઉપયોગી હતી અને ધીમે ધીમે તેઓ આપણા શારીરિક બધારણમાં પરંપરાથી એટલી બધી બનાઈ ગયેલી છે કે આવેગ ઉત્પન્ન કરનારી વસ્તુની સમક્ષ પરાવર્તિત કાર્યોની માફત યાન્ટ્રિક રીતે તેઓ ઉત્પન્ન થાય છે. બીજી કેટલીએક ક્રિયાઓ આની ઉપયોગી ક્રિયાઓની સાથે સાદચર્ય ધરાવતી હોવાથી ઉત્પન્ન થાય છે ઉદાહરણ તરીકે ભય અને ક્રોધના આવેગોમાં શ્વાસની ક્રિયા મુશ્કેલીથી થાય છે તેવું કારણ એમ કહેવામાં આવે છે કે અસવના પૂરપૂર્ણ ક્રોધ ઉત્પન્ન કરનારી વસ્તુને દૂર કરવા માટે હેની સાથે લડવું પડતું તથા લડવામાં હારવું પડતું હોવાથી આ હારવાની ક્રિયા ક્રોધના આવેગની સાથે સાદચર્ય ધરાવે છે. તેમજ ભયમાંથી બચવા માટે જ્યારે એકદમ નદાસવું પડતું ત્યારે પણ હારવું પડતું અને હેને પરિણામે હજી પણ ભયમાં શ્વામ ઉત્પન્ન આવે છે આની રીતે એક વખત ઉપયોગી કાર્યો આપણા શારીરિક બધારણમાં બનાઈ રહેલા હોવાથી આવેગોની સાથે તેઓ હવે સાદચર્ય ધરાવે છે અને જો કે પહેલાં કરતાં નમ્રતા સ્વરૂપમાં, પણ ઉત્પન્ન અવરથ થાય છે. હર્જર્ટ રેપેન્સર લખે છે કે “કંઈ પણ જખમ લાગતી વખતે તથા દોડતી વખતે જે માનસિક સ્થિતિઓ ઉત્પન્ન થાય છે તે સ્થિતિઓ મોટા પ્રમાણમાં પણ હોવી તે ભયનો આવેગ બતાવે છે. તેમજ પકડવા, મારી નાખવા, ખાના વિગેરેની ક્રિયાઓમાં થતી માનસિક સ્થિતિનું થોડા અંશમાં પણ અસ્તિત્વ આ ક્રિયાઓ માટેની મૂળ દર્શાવે છે. આપણા આવેગો વિશે વપગના નમૂનો ઉપરથી પણ જણાય છે કે કોઈ કાર્યમાં ઉત્પન્ન

યતો આવેગ અને તે કાર્યની માનસિક સ્થિતિની યોગે આંતરે ઉત્પત્તિ તે બંને એક જ છે ભણ જ્યારે બાળકાનું હોય છે ત્યારે જુઓ, છટવાના પ્રયત્નો, હૃદયના ધબકારાઓ, શરીરની ધ્રુજારી વિગેરે વ્યાપારોમા દર્શાવાય છે અને લક્ષ્યી ઉત્પન્ન થતું દુઃખ સદન ક્રવામા પણ આજ વ્યાપારો અનુભવાય છે. કોઈ વસ્તુને નાશ કરવામાં ઉત્પન્ન થતો આવેગ આપણા સ્નાયુ તન્નના બંધાણમા તથા દાંત કચડવાની, પેંચ ખેંચ કરવાની, આંખો તથા નમકોરા ખેંચા કરવાની તેમજ જૂઓ પાડવાની ક્રિયાઓમા જણાય છે અને નાશ કરવાના વ્યાપારમા પણ આજ ક્રિયાઓ થાય છે. આ ઉપરાંત માનસિક પ્રદેશમા પણ આ બાબતનું પ્રમાણ મળી શકે છે. દરેક પુરુષને જણાય છે કે લાયની માનસિક સ્થિતિ અમુક દુઃખમય પરિણામોની કલ્પના કરવામા રહેલી છે અને કોઈની સ્થિતિનો મુખ્ય અંશ કોઈ વસ્તુને દુઃખ ઉત્પન્ન કરવામા જે કોઈ થય તે કાર્યની કલ્પના કરવામા આવે છે "

ઉપર જણાવેલા સિદ્ધાંતના અનેક ઉદાહરણો મળી આવે છે, કોઈના આવેગનું નકલું ચિત્ર જેમકે મ્હોનું ધુરંધુ જેમા ઉપરના દાંતો ઉઘાડા થાય છે તે પણ કાર્યોનના કહેવા પ્રમાણે જે સમયમા આપણા પૂર્વજોના આગના દાંતો મોટા હતા અને દાંત કુતરાઓ કરે છે તેમ કોઈ વસ્તુની સામે થતા ઉઘાડા કરવા પડતા તે સમયથી વંશપરંપરા હિતરેણુ છે તેમજ જલ્દારની વસ્તુઓ ઉપર ધ્યાન આપવામા અમરને ઉંચી ચઢાવની તથા વિરમયગા મ્હો હિંદુ કરતું તે વ્યાપારો પણ એક વખત આપણને ઉપયોગી હતા અને તેથી આપણા શારીરિક સ્વમાનમા જગાઈ ગયા છે વધારે સાચી રીતે જોવા માટે આખને ખેંચા કરતી પત્તી હોવાથી લમરો ઉંચી ચઢે છે અને વિરમય ઉત્પન્ન કરનારી વસ્તુ તરફ જુજુ ધ્યાન આપવાથી અને તે વસ્તુ તરફ જે કંઈ કાર્ય કરતું પડે તે કાર્યનો પ્રયત્ન કરવામા આમ દેવવાથી મ્હો ઉઘડી જાય જ રોન્સરના કહેવા

પ્રમાણે કોઈમા નહસકોરા કુલાવવાની ક્રિયાની ઉત્પત્તિનું કારણ એ છે કે કોઈમા શત્રુ રહામે જ્યારે આપણા પૂર્વજોને લડવું પડતું ત્યારે મોટા વતી તે શત્રુના શરીરને પકડવું તથા નદમકોરા વડે જોરથી શ્વાસ લેવો પડતો અને તેને લીધે નદમકોરા કુલાવવા પડતા. યીજો એક લેખક એમ જણાવે છે કે લાપમા છુટતી કંપારી લોહીને ગરમ કરના માટે જરૂરની હતી ત્રીજો એક લેખક જણાવે છે કે કેટલાએક આવેગોમા મોટા અને ગળું લાલ થઈ જાય છે તેનું કારણ એ છે કે હૃદયની ક્રિયા વધારે ઉત્તેજિત થવાથી મગજમા લોહીનું દળાણ વધે છે અને તે દળાણને નરમ કરવા માટે મોટા અને ગળાના ભાગોમા લોહી ભગાઈ આવે છે શોક, દુર્ધ વિગેરે આવેગોમા આખમા આસુઓ ભરાઈ આવે છે તેનું કારણ પણ એમ જણાવવામા આવે છે કે આસુઓને લીધે લોહીનું દળાણ ઓછું થાય છે. જ્યારે કોઈ દુઃખમય વસ્તુ અથવા કટણ કાર્ય આપણી નજરમા અથવા વિચારમા આવે છે ત્યારે ભવા ચઢી જાય છે તેનું કારણ એમ જોવામા આવે છે કે બાળપણમા કંઈ દુઃખ થતા બહુ રેતી વખત આખોમા બહુ લોહી ભરાના માટે આખોની આસપાસના સ્નાયુઓમા સંકોચન થઈ જાય છે અને તેથી આ સંકોચન અર્થાત ભવા ચડાવવાની ક્રિયા દુઃખમય પ્રસંગે હજી પણ થાય છે. ડાર્વિન લખે છે કે “બાળપણમાથી રેતી વખત ભમરોનું સંકોચન કરવાની ટેવ અસપ્ત જમાનાઓથી પડી ગયેલી છે અને તેથી બાળપણ દુઃખમય અથવા અનિદ્ર વસ્તુ સાથે તે ઘણું સાદર્ય ધરાવે છે આમ હોવાને લીધે મોગી ઉમરમા પણ આ ટેવ જોનામા આવે છે રોનાની તથા સુમો માડવાની ક્રિયાઓ જો કે મોગી ઉમરમા ઇચ્છાજનક વડે નિયંત્રિત થાય છે પરંતુ ધુરંદરાની એટલે ભમરો નકાવવાની ક્રિયાનું દરેક ઉમરમા ભાગે જ નિયંત્રણ થઈ શકે છે.”

આ ઉપરાંત યીજો એક સિદ્ધાન્ત એ છે કે આવેગની જે જે

પ્રોત્સાદક વસ્તુઓ એક સરખી લાગણી ઉત્પન્ન કરે છે તે સર્વ તરફ એકજ પ્રકારનું શારીરિક વર્તન થાય છે. જુની જુની ઇન્દ્રિયો વડે મળતા સરકારો એકજ લાગણી ઉત્પન્ન કરે ત્યેવા હોય તો તહેમને એકજ વર્ગમાં મુખીએ છીએઃ જેમકે સારા મારા સ્વાદો, સ્વરો, સુગન્ધો વિગેરેને મીઠા કઢીએ છીએ. જુની જુની ઇન્દ્રિયોના સરકારોને ત્યૂન અથવા તીન કઢીએ છીએ. વિગેરે. વંટ નામનો માનસશાસ્ત્રી જણાવે છે કે નૈતિક ભાવના આપણા મનમાં ઉત્પન્ન થતી વખતે જે શારીરિક વ્યાપારો થાય અને કંઈ સ્વાદ આવતી વખત મ્હોમાં જે વ્યાપારો થાય તે બંને સરખા હોય છે જ્યારે જ્યારે મીઠાશ, કડવાશ, ખાટાશ વિગેરેની લાગણીને મળતો કોઈ અનુભવ થાય છે ત્યારે જે વ્યાપારો તે સ્વાદ વડે થાય છે તેજ તે અનુભવથી ઉત્પન્ન થાય છે કંટાળાની લાગણી અને કડવાશની લાગણીના આવિર્ભાવો એક સરખા હોય છે. જન્મેના ઉદાળો આવે ત્યારે જેમ મ્હો યર્ષ જાય તેમ થાય છે અર્થાત્ ઉલટી રીતે સતોષ અને મીઠાશની લાગણીઓના આવિર્ભાવો એક સરખા હોય છે જન્મેના મ્હો દસતુ હોય છે અને કંઈ સારો સ્વાદ આવતી વખતે જેમ હોઈ થાય તેમ થાય છે કોઈ વાતની ના કહેવામાં માયુ આપણે એક બાબતથી બીજી બાબત દલાવવાની જે ક્રિયા કરીએ છીએ તે ક્રિયા અસવ બાજકો કોઈ ભાવની વસ્તુને મ્હોમાં ન લેવા માટે મ્હો દલાવવાની જે ક્રિયા કરે છે તે ક્રિયામાયો ઉત્તરેશી છે અને હવે જ્યારે કંઈ ખોટી અથવા મનને ના પસંદ વાત હોય ત્યારે ઉત્પન્ન થાય છે તેની જ રીતે દકાર બહુવામાં મ્હો ઉપરથી નીચે દલાવવાની જે ક્રિયા થાય છે તે અસવ મનપસંદ ખોરાકને મ્હોમાં લેવાની ક્રિયામાયો ઉત્પન્ન થયેરી જણાવવામાં આવે છે કોઈ પુરૂષ તરફ નાપસંદગી અથવા તિરસ્કારની લાગણી દર્શાવતા ખાસ કરીને સ્ત્રીઓમાં જે શારીરિક એટલે ઉત્પન્ન થાય છે તે કંઈ ફુર્જર આરાતી હોય અને જે ચાટ થાય ત્હેને મળતી

આવે છે, જ્યારે કંઈ ભયદર્શક વિસ્મય ઉત્પન્ન થાય છે તેમજ આખને લાયકારક વસ્તુ જણાય છે ત્યારે આખના પવકારા થવાની એક જ ચેષ્ટા થાય છે. તથા જ્યારે કંઈ અણુગમની વાત એકદમ સાલળાએ છીએ ત્યારે પ્રથમ તો ભયમા જેમ થાય તેમ આખોના સંક્રાંચનની ચેષ્ટા ચર્ચ જાય છે ઉપરના બે સિદ્ધાન્તો વડે આવેગોમા થતી ઘણી ખરી શારીરિક ક્રિયાઓની ઉત્પત્તિ રહમગ્નઈ શકે છે. પરંતુ અત્રે એટલું યાદ ગણવાની જરૂર છે કે આ ઉપરાન્ત બીજી ઘણી શારીરિક ક્રિયાઓ આવેગોમા થાય છે કે જેની ઉત્પત્તિ ઉપરના સિદ્ધાન્તોથી રહમજી શકાતી નથી. અને કેટલીએક તો આ સિદ્ધાન્તોની વિરુદ્ધ એટલે આપણા આત્મ સંસ્કાણુ માટે જરૂર વિનાની તથા નુકસાનકારક પણ જણાય છે કેટલાએક આવેગોમા શરીરની અંદરના અડગો તથા માસ પિંડો ઉપર થતી અસર, લયને લીધે મ્હોનું સુકાણુ, હાથનું મ્હોળા થવું, તથા બકારી આવરી, અત્યન્ત કોવ પગી લીવરનું જગડવું તથા કોઈ વખત કમળો થવો, ઘણું ઉરકેશવાથી પેસાળ વધારે થવો, ધારતીને લીધે મૂત્રાશયનું સંકેચાઈ જવું, વાટ જોવામા મ્હો ફાડવું, ગોઠમા ગળામા ડચુરો ખાજવો, ગવારાટમા ગળામા ગવીપચી થરી, લયમા હૃદયનું મલગવું, આખના ડાળામા ફેરકાગ થવો તથા કેટલાએક આવેગોમા ઠંડા અથવા ગરમ પરસેવા છુટવા, ચામડી ઉપર લોહી ભરાઈ આવવું, આ વિગેરે શારીરિક વ્યાપારો ઉપરના સિદ્ધાન્તો વડે રહમજી શકાતા નથી અને આમાની કેટલીએક ક્રિયાઓ તો શરીરને ઘણી નુકસાનકારક છે. શારીરિક સારજના આપણા હાલના જ્ઞાન પ્રમાણે તો ત્હેમની ઉત્પત્તિ આકસ્મિક જ ગણી શકાય.

પ્રકરણ એકવીસમું.

પ્રેરણા.

હવે આપણ કાર્યોત્પાદક શક્તિના વિવિધ ઉપર આરીએ જીએ અને પ્રથમના પ્રકરણમાં લેખે મૂળ સ્વરૂપ વિષે વિવેચન કરીશું આ મૂળ સ્વરૂપ દરેક પ્રાણીમાં રહેલી પ્રેરણા શક્તિ છે કોઈ પણ કાર્યને પહેલેની મનમાં ધાર્યો વિના તથા તે કરવાના પહેલથી અગ્યામ વિના તે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય એવી રીતે વર્તવાની શક્તિ લેખે પ્રેરણાશક્તિ (Instinct) કહીએ જીએ દરેક પ્રાણીના શારીરિક બનાવજમાં અમુક પ્રેરણાઓ જન્મી રહેલી હોય છે અને જન્મથી જ આ પ્રેરણાઓ જોવામાં આવે છે

સર્વ પ્રેરણાત્મક કાર્યો પરાવર્તિત કાર્યોનું સ્વરૂપ ધરાવે છે અર્થાત કોઈ પણ પ્રાણીની ઇન્દ્રિયોનું અમુક વસ્તુઓ વડે પ્રોત્સાહન થવાથી યાન્ત્રિક રીતે પ્રેરણાઓ સ્ફુરેલી નીકળે છે, જેમકે બીનાડી ઉડરને જોતા જ લેખી પાછળ દોડે છે તથા કુતરાને જોતા જ લેખનાથી દૂર ન્હાસી જાય છે ભોંત કે ઝાડની કીનાર ઉપર આવતા જ પાંખી સડોચાલ જાય છે વિગેરે હવે આમ કરવામાં તે પ્રાણીના મનમાં ઝનન મત્સ્ય, આત્મ રંગણ વિગેરે વિશે સ્પષ્ટ વિચારો હોતા નથી પરંતુ કંઈ પણ ચોક્કસ વિચાર કાર્યો વિના તે કાર્યો કરે છે કાંચ કે તે કાર્યોનું કરવાને કેવળ અશક્ત છે એટલે લેખના શરીરનું બધારણ એવું થઈ ગયેલું હોય છે કે જ્યારે તે ઉડરને જુએ ત્યારે તેની પાછળ તેનું દોડવું જોઈએ અને કુતરાને જુએ ત્યારે ત્યાંથી દોડી જવું જોઈએ એવું તન્તુચક આવા પરાવર્તિત કાર્યોના ઝરા રૂપે હોય છે આ જેમ છોક્રે આવા કાર્યો ઇન્દ્રિયરહિત થાય છે તેમ આવા કાર્યો પણ લેખી જ રીતે થાય છે

હવે પ્રત્યેક પ્રાણી આરી રીતે જ બહારની વસ્તુઓ તરફ વર્તન કરના માટે અંક પ્રેરણાઓ પહેલેથી જ વસાવે છે આ પ્રમાણે કોઈ

પણ પ્રાણીને જે પરિસ્થિતિમાં મહેવાડ હોય તેની વસ્તુઓ અને પોતાડુ શારીરિક બધારણ એ બંને વચ્ચે વધુ સુક્ષ્મ અને નિમ્નજનક સંઘર્ષના બેસામાં આવે છે તેટલું જ નહિ પરંતુ એ નાડુ પ્રાણી પણ જે મોટી સંખ્યામાં પ્રેરણાઓ વસાવે છે તે પણ વાલ આશ્ચર્યજનક છે જેમ તાળામાં તેની કુચી બધ મેળી જાન તેની રીતે ફરેક પ્રાણીની પ્રેરણાઓ જન્મથી જ પોતાના આત્મ સરહણ માટે બધમેસતી હોય છે

પ્રત્યેક પ્રેરણા એક પ્રકારનો આવેગ છે એક જ વસ્તુ બદલેને પ્રેરણા બનીએ તેને આવેગ પણ કહી શકાય કારણકે તે સર્વે પ્રેરણાઓ પણ કાર્યમાં પરિણામ પામે છે શરમ વડે મોટા લાભ થવું જો ખાવી, ઉત્ક્રમ આવવી દસવું વિગેરેને પ્રેરણાઓ તેમજ આવેગો તી શાય હવે આવા પ્રેરણાત્મક આવેગોનાં નથુ મુખ્ય વિભાગ પાડી શકાય ત્રણ વડે ઉત્પન્ન થતા આવેગો, દર્શન વડે ઉત્પન્ન થતા આવેગો, અને વિચાર વડે ઉત્પન્ન થતા આવેગો. ઉદાહરણ તરીકે દાખને લીધે સંક્રાન્તિ જવું એ પ્રત્યક્ષથી ઉત્પન્ન થતો આવેગ છે બીજાઓને દોડતા તેમને બીગીને દોડી જવું એ દશનથી ઉત્પન્ન થતો આવેગ છે અને વગસાદ પડે એના વિચારથી બની ઉવાડવી અથવા વરમા જત હોઇએ એ વિચારથી ઉત્પન્ન થતા આવેગ છે તેની રીતે એક જ પ્રેરણાત્મક કાર્યમાં પણ આના ત્રણે સંકરના આવેગો હોઇ શકે છે જેમકે કોઈ જૂખ્યો સિદ્ધ પુખ્ત જેમલે પોતાની જગ્યાડુ લાભ થતાથી શિખર માટે દોડના માટે છે એ થોડે દૂરી ગોકે જિકારો જુગે છે ત્યારે પોલીને તેને ઉપર છનમ મારે છે તથા અન્તે પોતાના પગ વડે જ્યારે એને પગે છે ત્યારે તરત તેને ચીરીને લાક્ષણ કરે છે આ કાયમાં પ્રથમ ત્રીજા પ્રકારનો આવેશ, પછી બીજા પ્રકારનો અને અન્તે પહેલા પ્રકારનો આવેશ હોય છે

હવે રસાલાલિક રીતે પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન થાય કહે જુડ જુડ પ્રાણીઓ

આરી રીતે જુની જુની વસ્તુઓ તરફ પ્રેરણાઓ શા માટે ધરાવતા હશે ? અને પ્રેરણાઓ ઉત્પન્ન થતી વખતે ત્હેમના મનમાં પ્રેરણા-ત્મક કાર્યના પરિણામ વિનં પહેલેથી વિચાર હશે કે નહીં ? આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતા પહેલા પ્રથમ તો એટલું જાણવું જોઈએ કે મનુષ્ય શિવાયના પ્રાણીઓની પ્રેરણાઓ વિનં આપણે ચોક્કસ રીતે કંઈ જાણી શકતા નથી. કારણ કે પ્રેરણા ઉત્પન્ન થતી વખતે ત્હેમના મનમાં નુ હશે તે આપણે પ્રસન્ન રીતે જાણી શકતા નથી. આપણે તો આપણા મનમાં જે પ્રેરણાઓ ઉત્પન્ન થાય છે તે વડે જ એટલે કે પરોક્ષ રીતે ત્હેમની પ્રેરણાઓ જાણી શકીએ છીએ એટલું જ નહીં પરંતુ આપણે પોતે આપણી પ્રેરણાઓ અમુક વખતે અમુક જ કેમ થાય છે તે ચોક્કસ રીતે કહી શકીએ નહિ. સાધારણ રીતે આપણે કહી શકીએ કે પ્રેરણાથી ઉત્પન્ન થતા કાર્યો આપણા આત્મ સંરક્ષણ માટે ઉપયોગી હોય છે અને તેથી સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થાય છે પરંતુ ત્હેની સાથે એટલું બાદ રાખવું જોઈએ છીએ કે જે વખતે આપણે પ્રેરણાત્મક કાર્યો કરીએ છીએ તે વખતે તેઓ આપણા જીવન માટે ઉપયોગી છે, એ વિચારથી કરતા નથી પરંતુ કંઈ પણ વિચાર ક્યાં વિના તે કાર્યો આપણાથી થાય છે અને કરતી વખતે તે જ કાર્યો સ્વાભાવિક રીતે થાય એમ માનીએ છીએ ખાતી વખતે ખોરાક ઉપયોગી છે તેથી ખાઈએ છીએ એ વિચાર બાંધે કાઢકના મનમાં આવે પરંતુ સ્વાદિષ્ટ લાગે છે તથા જીખતે તૃપ્ત કરે છે માટે ખાઈએ છીએ એવો વિચાર સ્વાભાવિક રીતે આવે છે. કાંઈ માણસને એમ પુછીએ કે જે ખોરાક સ્વાદિષ્ટ જણાય છે ત્હેને તે શા માટે વધારે ખાય છે તો તરત તે આપણા પ્રશ્નને હસી કંદાડે અર્થાત્ સ્વાદિષ્ટ ખોરાક ખાવાની પ્રેરણા એટલી સ્વાભાવિક જણાય છે કે ત્હેનું કારણ સદમજવાની જરૂર રહેતી નથી. આરી રીતે પ્રેરણાત્મક કાર્યોનું કારણ પુછવું એ ફરતી વસ્તુને વિચિત્ર માનવા સમાન જણાય છે આપણે પુછી

યદ્યપે છીએ ત્યારે રેતા નથી ને દસીએ છીએ કેમ ? મધુર સંગીત સાંભળીને આનન્દ કેમ થાય છે ને દિલગીરી કેમ થતી નથી ? આંખ ઉપર કંઈ વસ્તુ આજતી હોય તો આંખ મોંઝાઈ જાય છે કેમ ? આવા પ્રશ્નો કોઈ તરવચ્ચાનીને ઉપયોગી જણાય પરંતુ સાધારણ મનુષ્યોને તો નિરૂપયોગી તથા અર્થરહિત પણ જણાય છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યેક પ્રાણી વર્ગની પ્રેરણાએ તે વર્ગને સ્વાભાવિક જ જણાય છે. આપણાથી નીચાં પ્રાણીઓની પ્રેરણાઓ આપણને નવાઈ જેવી તથા ગૂઢ જણાય તથા આપણી પ્રેરણાઓ લેખને પણ તેવી જ લાગે.

હવે આપણે મનુષ્યની પ્રેરણા વિશે જોઈશું. ઘણી વખત એમ કહેવામાં આવે છે કે મનુષ્ય અને ખીજાં પ્રાણીઓ વચ્ચે મુખ્ય ફેર એ છે કે જ્યારે ખીજાં પ્રાણીઓમાં ઘણી પ્રેરણાઓ જોવામાં આવે છે ત્યારે મનુષ્ય જીવનમાં ઘણી જ ઓછી પ્રેરણાઓ હોય છે અને તેને બદલે બુદ્ધિનો વ્યાપાર હોય છે તથા જે કાંઈ પ્રેરણાઓ હોય છે તે સર્વે અન્ધ પ્રેરણાઓ નહીં પરંતુ બુદ્ધિથી પ્રકાશિત થયેલી હોય છે. પરંતુ આ મન બૂલભરેલો છે. ખરી રીતે જોતાં ખીજાં પ્રાણીઓ કરતા મનુષ્યમાં વધારે પ્રેરણા તથા આવેશો હોય છે. અને આ પ્રેરણાઓ માત્ર પ્રેરણાઓ તરીકે જ લેખને જોઈએ તો ખીજાં પ્રાણીઓની પ્રેરણા જેવી જ અન્ધ હોય છે પરંતુ ફેર એ છે કે આવી પ્રેરણાઓ ઉપરાન્ત મનુષ્યમાં સ્મરણ શક્તિ, કલ્પના શક્તિ તથા વિચાર શક્તિ રહેલી હોય છે, જે ખીજાં પ્રાણીઓમાં હોતી નથી અને હોય તો ઘણી અપૂર્ણ અવસ્થામાં હોય છે અને તેને લીધે એક વખત કોઈ પ્રેરણાઓ અનુભવ મળ્યા પછી મનુષ્ય તે અનુભવને સ્મરણમાં રાખી તેના વિષે વિચાર કરી શકે છે અને તેને લીધે પછીથી જે કાર્ય પહેલાં તેણે માત્ર પ્રેરણાથી જ કર્યું હોય અને તેલું અમુક પરિણામ અનુભવ્યું હોય તે કાર્યને તે પરિણામ મેળવવાનો પહેલેથી વિચાર કરીને કરે છે. આમ હોવાને લીધે આપણે

એમ નિયમ બાધી શકીએ કે સમસ્ત શક્તિવાળા કોઈ પણ પ્રાણીમાં કોઈપણ પ્રેરણાત્મક કાર્ય એક વખત ફરીથી થયા પછી અન્ય રહેતું નથી અને પછીથી તેના પશ્ચિમના પૂર્વ વિચાર વડે ઉત્પન્ન થાય છે. આપણને જૂઠા કાગળી દોષ અને ખેંચા આમેચો ખાવાનો પદાર્થ આપણી પાને પડ્યો હોય તો માત્ર જુખની પ્રેરણા વડે તેને ખાઈએ પરંતુ એક વખત તેનો સ્વાદ આપ્યા પછી જ્યારે તે ખાઈએ ત્યારે તે માત્ર પ્રેરણાથી નહિ પરંતુ ખેંચેથી તેના સ્વાદના વિચાર માથે ખાઈએ છીએ. તેવી રીતે કોઈ પ્રેરણા તૃપ્ત કરવામાં અમુક વસ્તુનો સ્વેદ અથવા રસિકર અનુભવ થયો હોય તો પછીથી તે વસ્તુ તરફની પ્રેરણા બદલાય છે અને તે અનુભવના વિચાર વડે તે પ્રેરણા ઉત્પન્ન થઈને દ્યાર્ધ પણ જાય છે.

આ ઉપરથી જાણીએ કે કોઈ પ્રાણીના ચારીરિક બંધાગ્જુમાં ગમે તેટલી પ્રેરણાઓ જાગેલી હોય પરંતુ જે તેનામાં પ્રેરણા શક્તિ ઉપગત સમગ્ર શક્તિ તથા વિચાર શક્તિ હોય તો તેના કાર્યોનું સ્વરૂપ માત્ર પ્રેરણાત્મક કાર્યોના ક્રમના જુદા જ ધર્મ જાય છે. આ ઉપરથી એમ ન કહી શકાય કે આવા પ્રાણીઓમાં પ્રેરણાઓની સંખ્યા ઓછી છે પરંતુ આપણે ઉપર જોયું તેમ એથી અવગત રીતે તેમનામાં પ્રેરણાઓ એટલા જુદા જુદા પ્રકારની હોય છે કે ઘણા કાગળીમાં એક બીજાનો વિરોધ ઉત્પન્ન થાય છે અને છઠ્ઠા શક્તિ વડે અમુક એક પ્રેરણાને પસંદ કરી તે પ્રમાણે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

ટેવના પ્રકરણમાં જેમ આપણે જોઈ ગયા કે દરેક ટેવ તન્તુઓમાં જગાઈ ગયેલી હોય છે તથા તેના તન્તુ વ્યાપારગ તેજ દાખે થતા બીજા સમગ્ર તન્તુ વ્યાપારો દબાઈ જાય છે, તથા પોતે જાગવાનું થાય તે પછી બીજા વ્યાપારોને પણ દાખી દે છે. તેવી રીતે પ્રેરણાઓ પણ અનેક સંખ્યામાં જન્મથી જ આપણા જ્ઞાન તન્તુઓમાં જગાએલી હોય છે અને છઠ્ઠાશક્તિ વડે તેમના આવિર્ભાવનું નિયંત્રણ

યશ શકે છે. મનુષ્ય અને બીજાં અધમ પ્રાણીઓ વચ્ચે મુખ્ય વિભિન્નતા એ જ છે કે અધમ પ્રાણીઓમાં માત્ર પ્રેરણાઓ જ હોય છે. પરંતુ મનુષ્યમાં પ્રેરણાઓ ઉપરાંત વિવેક શક્તિ હોય છે કે જેથી કોઈ પ્રેરણા ઉત્પન્ન થતાં જ તે તૂટી જાય નથી પરંતુ તે પ્રેરણા ઉત્પન્ન કરનારી વસ્તુ કેવી છે અને તેની પરિસ્થિતિ શી છે, એ સર્વેનો વિચાર થઈને અન્તે કાર્ય થાય છે અને તેથી આપણા જીવનનું પ્રેરણાત્મક સ્વરૂપ સુદ્ધિમય સ્વરૂપના પ્રકાશમાં ઝાંખું પડી જાય છે. અધમ પ્રાણીઓને આપણે વશ કરીએ છીએ તો તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે તેઓનાં કાર્યો માત્ર પ્રેરણાત્મક હોઈ અમુક પ્રોત્સાહન આપ્યાથી અમુક કાર્ય જ થશે એમ આપણે પહેલેથી જાણી શકીએ છીએ. જેમકે ઉંદરીયામાં ઉંદર પકડવા હોય તો અન્દર કંઈ ખાવાની વસ્તુ મુક્યાથી રહેલાઈથી પકડી શકાય છે. સાધારણ રીતે જે કાર્યો કોઈપણ પ્રાણી વર્ગના આત્મસંરક્ષણ માટે ઉપયોગી હોય તે કાર્યો પ્રેરણાઓ રૂપે જ કાઢી રહે છે. પરંતુ જ્યાં સુધી પ્રેરણાઓ સુદ્ધિથી ઉજ્જવલિત થયેલી હોતી નથી ત્યાં સુધી તે માત્ર અન્ધ હોઈ લાભહારક જે કોઈ પ્રોત્સાહન તે પ્રેરણાને ઉત્પન્ન કરે તો તેનાં નાણે ચલાય છે. મનુષ્યમાં આથી ઉલટી રીતે એક પ્રેરણા ઉત્પન્ન થતી વખતે જો તેનાથી વિરૂદ્ધ બીજી પ્રેરણા મનમાં ચાલે તો આ જ પ્રેરણાના વિરોધને લીધે કાંતો કાર્ય ઉત્પન્ન થાય જ નહીં અથવા તો જે પ્રેરણાને ધ્વજા બળ વડે પસંદ કરી હોય તો તેને લગતું કાર્ય ચાલે. ઉદાહરણ તરીકે લોભ અને શંક, કુતૂહલના અને બીજાં. સંરમાળપણુ તે વાંછના, લાલ્ચ અને અદ્ભૂત; મળનાવડાપણું અને કજ્જાઓરી, વિગેરે એક બીજાથી વિરૂદ્ધ પ્રેરણાઓ છે. આમાની દરેક પોતે એકથી ઉત્પન્ન થાય તો તે તરત તે પ્રમાણે ચાલ્નિક રીતે કાર્ય ચાલે પરંતુ જ્યારે એકજ વખતે જો વિરૂદ્ધ પ્રેરણાઓ ચાલે ત્યારે કાર્ય ચાલ્નિક રીતે ચલું નથી પરંતુ ઇચ્છા બળવડે અમુક એક પ્રેરણાને પસંદ કર્યા પછી ચાલે છે. અધમ પ્રાણીઓમાં જે સર્વે પ્રેરણાઓ છે તે સર્વે

મનુષ્યમા છે એટલું નહીં પરંતુ તે ઉપરાત બીજી ઘણી છે. અત્રે એટલું વાદ રાખવાની જરૂર છે કે મનુષ્યના મનમાં જે વિમલ થાય છે તે એક તરફ પ્રેરણાઓ અને બીજી તરફથી જુદા એમ બે વચ્ચે નથી પરંતુ પ્રેરણાઓમા જ વિમલ થાય છે. અર્થાત્ એક તરફ એક પ્રેરણા અને બીજી તરફ બીજી પ્રેરણા એમ બે વચ્ચે વિરોધ થાય છે. જુદા થોડે પ્રેરણાઓને દાખી દેવાને અશક્ત છે. કોઈ પ્રેરણાને દાખી દેવી હોય તો તે જુદા નહિ પરંતુ પ્રેરણાથી વિરુદ્ધ બીજી પ્રેરણા જ કરી શકે છે. પરંતુ જુદાનું કાર્ય એ છે કે તર્ક શક્તિ વડે આવી વિરુદ્ધ પ્રેરણા મનમા ઉત્પન્ન કરી કે જેથી પહેલી પ્રેરણા મનમા ન રહે પરંતુ બે વિરુદ્ધ પ્રેરણાઓ ઉત્પન્ન થતાથી ઇચ્છાશક્તિ વડે અમુકને પર્ગદ કરી શકાય આવી રીતે જો કે મનુષ્યમા બીજાં પ્રાણીઓ કરતા વધારે પ્રેરણાઓ હોય છે છતાં લેમના કરતા વધારે જુદા હોવાને વીધે લેના કોઈ માત્ર પ્રેરણાત્મક અર્થાત્ યન્નવત્ હોતા નથી પરંતુ ઇચ્છાત્મક તથા જુદામાન હોય છે

હવે ઉચ્ચતર પ્રાણીઓ તથા મનુષ્યજાતિમા પ્રેરણાઓનું જાણ કેવી રીતે ઓછું થાય છે તે જોઈએ આમ ચવાના બે મુખ્ય કારણો છે એક કારણ એ છે કે દેહીએ પ્રેરણાઓ અમુક વય પછી નષ્ટ થાય છે. આ બન્ને કારણોનું એક પછી એક વિવેચન કરીશું

પહેલા કારણનો નિયમ એ છે કે અમુક વર્ગની વસ્તુઓથી કોઈ પ્રાણીમા અમુક પ્રેરણા ઉત્પન્ન થતી હોય તો ઘણી વખત એમ બને છે કે તે વર્ગના કોઈ પ્રકારની જે વસ્તુઓ પહેલા અનુભવ તથા અભ્યાસમા આવી હોય લેમના તરફ તે પ્રેરણા ઉત્પન્ન થવાની ટેવ પડી જાય છે. અને તેજ વર્ગના બીજા પ્રકારની વસ્તુઓ તરફ તે પ્રેરણા ઉત્પન્ન થતી નથી. તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ પ્રેરણાની ઉત્પત્તિ અમુક દિશામા ચવાને અભ્યાસ પડ્યા પછી બીજી લેને ઉત્પન્ન કરનારી સંભવિત વસ્તુઓ તરફ તે પ્રેરણા વિમુખ થઈ જાય છે તેવા પ્રકરણમા આપણે જોઈ ગયા છીએ કે અમુક

દેવ પડ્યા પછી આપણે એ દેવને તાણે થઈ જઈએ છીએ; અધમ પ્રાણીઓ તહેમના જીવનમાં જે પ્રમાણે પહેલેથી દેવાઈ ગયેલાં હોય છે તે પ્રમાણે જ હંમેશાં વર્તે છે. અમુક ખુણામાં રહેવાની, અમુક બીજાં પ્રાણીની સોજતની, અમુક પ્રકારના ખોરાકની, કુંકામાં કોઈ પણ અમુક કાર્યની દેવ પડી ગઈ હોય તો તહેને ખદલે બીજાં કાર્યો કરવાનો સંભવ હોય છતાં તેજ કાર્ય કરવા તરફ તહેમનું વલણ રહે છે. આપણા પોતાના જીવનમાં પણ આવી દેવનાં અનેક ઉદાહરણો મળી આવે છે. ઘણી વખત એમ બને છે કે આપણા પોતાના ઘર તથા સ્નેહીજનો આગળ બીજાં પુરો તથા તહેમની વસ્તુઓનાં આકર્ષણીય લક્ષણો તરફ નિર્લક્ષ બની જઈએ છીએ. અજ માટેની પ્રેરણા તૃપ્ત કરવામાં જે ખોરાકથી આપણે દેવાઈ ગયેલાં હોઈએ તે શિવાય બીજા ખોરાક તરફ પણ નિર્લક્ષ થઈ જઈએ છીએ અને કોઈ વખત તો તેવા ખોરાક તરફ સ્પષ્ટ રીતે અરુચિ ઉત્પન્ન થાય છે. મનુષ્ય જાતિ તરફ પ્રેમની પ્રેરણા આપણા કુટુંબ તથા દેશનાં મનુષ્ય પ્રત્યે જે પહેલેથી નિયન્ત્રિત થઈ જાય છે અને તેથી પરદેશી મનુષ્યો તરફ તે પ્રેરણાનો અવકાશ ભાગ્યે જ રહે છે. કુંકામાં અમુક જે એક વસ્તુ તરફ પહેલાં આપણી પ્રેરણા આપણને લઈ જાય છે તે વસ્તુ તરફ જ તેની રીતે વર્તન કરવાની દેવ પડી જાય છે. અને આવી રીતે દેવ પડ્યા પછી એ વર્તનમાં કંઈ પ્રેરણાત્મક તત્વ છે નહીં એમ જણાય છે. પ્રેરણા ઉપર અભ્યાસ અર્થાત દેવની અસર થવાથી તે પ્રેરણાનો વ્યાપાર ઘણો સંકુચિત થઈ જાય છે અને જો કે અનેક વસ્તુઓ તરફ તે પ્રેરણાની ઉત્પત્તિ થવાનો સંભવ હોય છે છતાં જે વસ્તુઓ તે પ્રેરણાની પ્રથમ ઉત્પત્તિમાં અનુભવાઈ હોય તેજ વસ્તુઓ તરફ ઘણું કરીને આપણા કાર્યનું વલણ રહે છે.

દેવને લીધે પ્રેરણાનો વ્યાપાર દમાઈ જવાનું એક બીજું પણ કારણ છે. આ કારણ એ છે કે ઘણી વખત એકજ વર્ગની વસ્તુઓ જે વિશેષી પ્રકારની પ્રેરણાઓ આપણા મનમાં ઉત્પન્ન કરી શકે છે. અને તે વર્ગની અમુક એક વસ્તુ તરફ જો અમુક એક પ્રેરણા

એક વખત પૂણ્ય રીતે ઉત્પન્ન થઈ હોય તો પછી વર્ગની બીજી બધી તે વસ્તુઓ તરફ ત્હેની વિરોધી પ્રેરણા ઉત્પન્ન થઈ શકતી નથી. અર્થાત્ પછીથી આખા વર્ગ તરફ એક જ પ્રેરણા ઉત્પન્ન થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે નાના બચ્ચાંમા, જનાવરો ભય તેમજ પ્રીતિ એટલે ત્હેમનાથી દૂર રહેવાની તેમજ ત્હેમને રમાડવાની એમ બે વિરોધી પ્રેરણાઓ ઉત્પન્ન કરી શકે છે. હવે જો કોઈ બાળક પ્હેલી વખત કોઈ કુતરાને ચાળડવા બંધ અને કુતરે એને બચ્ચું ભરે તો તે બાળકમા ભયની પ્રેરણા ઉત્પન્ન થાય અને ઘણા વર્ગો સુધી બધા કુતરાઓ તરફ ભયની દૃષ્ટિએ જ જુઓ તથા તેના તરફ પ્રીતિની પ્રેરણા દબાઈ જાય. આથી ઉલટા દાખલા પણ જોવામા આવે છે. કોઈ જંગલી પ્રાણી જ્યારે બચ્ચું હોય ત્યારે કોઈ પણ બાળકના સમાગમમા આવ્યું હોય તો તે બાળક અને તે પ્રાણી વચ્ચે કેટલીએક વખત એક પ્રદારની પ્રીતિ બંધાઈ જાય છે બાળક તે પ્રાણીને રમાડે છે અને તે પ્રાણી બાળકની સાથે ગેલ કરે છે. અહીં પ્રીતિની પ્રેરણા ઉત્પન્ન થાય છે અને ભયની પ્રેરણા દબાઈ જાય છે. ખાસ કરીને જ્યારે જંગલી પ્રાણીઓ ઘણા નાના હોય છે ત્યારે જ આમ બને છે. મ્હોટા થયા પછી ત્હેમનામા જંગલીપણુ વધવાનું વલણ રહે છે. જો તે વધવા દીધું હોય તો પછી ત્હેના પ્હેવાના સોળની તરફ પણ તેનું વર્તન કુર થવાનો સંભવ રહે છે. કોઈ ગામના જંગલમા થોડા વખત સુધી વાછરડું જંગલી અવસ્થામા રહે તો પછી ત્હેને પકડતા બહુ દરકત પડે છે. પરન્તુ જો ગાય તખેલામા બ્હીવાઈ હોય તો પ્હેલેથી જ તે વાછરડું ગરીમ હોય છે. મરઘીના બચ્ચાંઓમા પણ આ નિયમ જોવામા આવે છે. આ બચ્ચાંઓમા પણ માણસ જાતિ તરફ જુદે જુદે વખતે ભય તથા પ્રીતિની પ્રેરણાઓ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. જો કોઈ મરઘીનું બચ્ચું મરઘીની ગેરદાજરીમા ઇડામાંથી બહાર નીકળ્યું હોય તો તે ગમે તે ચાલતા પ્રાણીને અનુસરે છે અને તેથી જો કોઈ માણસ

તે વખતે હાજર હોય તો ત્હેની પાછળ ફર્યા કરે છે. સ્પોર્ટ્સિંગ નામના એક ગૃહસ્થે આ પ્રમાણે અનેક મરઘીનાં બચ્ચાંઓને પોતાની પાછળ ફરતાં તથા શીશોડી વગાડે ત્યારે ત્હેની પાસે આવતાં કયો દતાં. કેટલાએકે એમ બપુયું કે એમાં કંઈ નહુ દશે. પરન્તુ ફક્ત ઉપરના નિયમ શિવાય ત્હેમાં કંઈ નવીન છે જ નહિ. તે જ ગૃહસ્થે ચાર પાંચ દિવસ પ્હેલાં જન્મેલાં બચ્ચાંઓને પોતાની પાછળ ફેરવવાનો પ્રયાસ કર્યો પરન્તુ તે સુવે ત્હેનાથી દૂર ન્હાસવા માંડ્યાં તથા પાંખો ફફડાવી જ્યા ભરાઇ પેસાય ત્યાં પેસી ગયાં. તાત્પર્યે એ છે કે પ્રીતિ અને ભાવની પ્રેરણાઓ જુદે જુદે વખતે વિકાસ પામે છે અને જો પ્હેલાં વિકાસ પામેલી પ્રેરણા ટેવ રૂપે મનમાં ટસી ગઇ હોય તો તે ટેવને લીધે વિશેષી પ્રેરણાનો વિકાસ થતો અટકે છે. સર્વે પ્રાણીઓ ત્હેમના જન્મકાળ પછીની તરતની અવસ્થામાં રાંકે હોય છે અને તે અવસ્થામાં જો જો ટેવો પડી હોય છે તે તે ટેવો બવિધમાં ત્હેના જંગલી સ્વરૂપને થોડે ઘણે અંશે દાખી શકે છે.

હવે આપણે ઉચ્ચ પ્રાણીઓમાં પ્રેરણાઓ ઓછી જણાવાના બીજા કારણ ઉપર આવીએ. આ કારણ એ છે કે ઘણી પ્રેરણાઓ, અલ્પકાલીન હોય છે એટલે કે અમુક વય મુધી આપણા માનસિક પ્રદેશમાં રહીને પછી પોતાની મેળે દબાઇ જાય છે. એ સમયની અન્દર જો તે પ્રેરણાઓ ઉત્પન્ન કરનારી વસ્તુઓ અનુભવમાં આવે તો તે પ્રેરણાઓ ટેવ રૂપે આપણા મનમાં ટસી જાય છે. પરન્તુ જો એવી વસ્તુઓ આપણા અનુભવ માર્ગમાં ન આવી હોય તો તે પ્રેરણાઓ ટેવ રૂપે આપણા મનમાં જડાઇ રહેતી નથી અને આગળ ઉપર તે પ્રેરણાઓ આપણા માનસિક બંધારણમાંથી જતી રહે છે. એટલું જાણવું જરૂરનું છે કે આ નિયમ સર્વે પ્રેરણાઓને સરખી રીતે લાગુ પડતો નથી. કેટલીએક પ્રેરણાઓ નાની ઉંમરમાંથી જતી રહે છે અને કેટલીએક ઘણી મોટી ઉંમર

યથા પછી જાય છે, તેમ કેટલીએક અમુક વખત સુધી નાશ થયા પછી ફરીથી પાછી આવે છે, જેમકે જનવરોમાં નર અને માદાની વચ્ચે સંગતિ થવાની પ્રેરણા અમુક વખત સુધી દગ્ગાઇ જાય છે અને પછીથી પાછી ઉત્પન્ન થાય છે. ઉપર જણાવેલો નિયમ સાધારણ રીતે સર્વે ઉચ્ચ પ્રાણીઓમાં જોવામાં આવે છે અને તેની પુષ્ટિ માટે કેટલાંએક ઉદાહરણો નીચે જોઈશું.

મરઘીનાં બચ્ચાઓ, ગાયનાં વાછરડાંઓ વિગેરે પ્રાણીઓમાં પાછળ પાછળ જવાની તથા સોખત કરવાની પ્રેરણા તેમના જન્મ પછી થોડા દિવસ પછી ઉઠી જાય છે અને હાથ તથા દોડી જવાની પ્રેરણા વિકાસ પામે છે. જો કેાઇ મરઘીના બચ્ચાએ તેના જન્મ પછી આઠ દસ દિવસ સુધી મરઘીનો અવાજ ન સાંભળ્યો હોય તો તે પછી મરઘીના અવાજથી તેની તરફ જવા માટેની તેના ઉપર કંઈ પણ અસર થતી નથી કારણ કે ત્યાં સુધી તે પ્રેરણા નષ્ટ થઈ જાય છે. ધાવવાની પ્રેરણા પણ બચ્ચાઓનાં જન્મ વખતે હોય છે પણ પછીથી નષ્ટ થઈ જાય છે. મનુષ્યજાતિમાં જન્મ પછી વર્ષ દોઢ વર્ષ સુધી આ પ્રેરણા થોડે ધણે અંશે ટકી રહે છે. પરંતુ તે પ્રેરણા એટલી અસ્પષ્ટલીન હોય છે કે જો કેાઇપણ કારણસર બાળકને જન્મ પછી પહેલા થોડા દિવસો સુધી ચમચાથી દુધ પાણુ હોય અથવા ખવડાવ્યું હોય તો પછી ધાવવાની પ્રેરણા જ ઉઠી જાય છે; કુતરાઓમાં જન્મથી તેમની ખાવા વિગેરેની વસ્તુઓને પગવતી જમીનમાં ખાડો ખોદીને દાટવાની પ્રેરણા હોય છે પરંતુ જો કેાઇ કુતરાને જન્મથી પાળાને ઘરમાં આપ્યો હોય તો તે પ્રેરણા ધણા થોડા વખત સુધી રહી જતી રહે છે.

હવે આપણે મનુષ્ય જાતિની અસ્પષ્ટલીન પ્રેરણાઓ વિશે જોઈશું. આપણા જીવનમાં જુદી જુદી ઉમરે જુદી જુદી પ્રેરણાઓ બળવાન હોય છે. બાળપણમાં રમનમનની, વાર્તાઓ સાંભળવાની, જીવાસા વિગેરેની પ્રેરણાઓ બળવાન હોય છે. યુવાવસ્થામાં શારીરિક

ઘસરતો કરવી, નવકયાઓ વાચવી, મિત્રતા બાધવી, મુસાફરી કરવી, પરાક્રમે કળવા, જ્ઞાન મેળવવું આ વિગેરે કાર્યોની પ્રેરણાઓ બળવાન હોય છે તથા પ્રીતિવસ્થામાં આકાંક્ષા, બ્યવહારક્ષતા તેમજ જીવનના વિશ્વદેશ કે આત્મોત્કર્ષ માટે જરૂરની સર્વે પ્રેરણાઓ બળવાન હોય છે. આ સર્વે પ્રેરણાઓ હેમનો સમય પુરો થયા પછી આપી પડી જાય છે અને જો તે સમયમાં હેમને અનુભવ માટે ન આવી હોય તો પછીથી આપણા પ્રયાસ છતાં પણ હેમનો અનુભવ યોગ્ય રીતે થતો નથી. સુવાવસ્થામાં જો કોઈ યુવક રમતગમતમાં ધ્યાન ન આપે અને બેઠે બેઠે વાચ્યા વરે તો હેની આખી જીંદગી સુધી તે રમતગમતમાં ભાગ લઈ શકશે નહીં અને બેઠે બેઠે જો કામ કરવાનું હોય તેજ હેને વધારે પસંદ પડશે. સ્ત્રી જાતિ તરફ પ્રેમનો આવેશ મોટી ઉમર થયા પછી આવે શાય છે અને જો હેના અસ્તિત્વના સમયના પ્રથમ કાળમાં હેને લગતી જેની ટેવો પડી હોય તે ટેવો આખી જીંદગી સુધી રહે છે. અમુક ઉમર સુધી કોઈ માણસે લગ્ન કર્યાં ન હોય તો પછીથી હેની લગ્ન કરવાની ઇચ્છા કેવળ નિર્બળ બની જાય છે ખેલેથી જો ખરાબ સોજનમાં રહી અનીતિની ટેવો પાડી હોય તો તે ટેવો પણ પછીથી મનમાં જડાઈ રહે છે આ ઉપરથી જણાશે કે સુવાવસ્થામાં કે જ્યારે કુમળા ઝાડની માફક મનને જેમ વાળીએ તેમ રહેવાઈથી વળી શકે છે, તે અવસ્થામાં જેટલી કેળવણી આપી હોય તે ભવિષ્યના આખા જીવન ઉપર અસર કરે છે રમતગમતની વયમાં સુવચને જેટલી બને તેટલી શારીરિક કેળવણી આપવી જોઈએ અને હેની સાથે હેમની સ્વાભાવિક જીવનસાને સહ જાનવાળા પ્રદેશમાં દોરની જોઈએ પછીથી મન જ્યારે પુખ્ત થાય અને શુદ્ધિ વધે ત્યારે ધર્મ તત્ત્વજ્ઞાન વિગેરેના સિદ્ધાન્તો હેમના મન ઉપર હસાવવા જોઈએ અને તે પછી હેમને વ્યવહારિક જીવનમાં કુશળ થનાય હેની કેળવણી આપવી જોઈએ આ સર્વે વસ્તુઓ રીખવામાં

દરેક માણસને જીવનમાં મમુક નખત એને આવે છે ત્યાં સુધીમાં જેટલું રીખાયું તેટલું ખડું, કાચું કે તે પગથી લેમની પ્રેરણાઓ મન્દ થતા માટે છે સાધારણ રીતે પચીસ વર્ષની વય સુધીમાં જે જ્ઞાન મળ્યું હોય તથા ટેવો પડી હોય તેમની ઉપર વધારે અને લાખા સમન સુધી અગર ઠરે છે, આ ઉમર પછી નિરવાર્થા જીવસા બહુ ઓછી હોય છે મન અમુક દિશામાં જ દારાયેલું હોય છે, અને તે દિશા સિવાય બીજી બાજતોનો રસ સુકાઈ જાય છે કદાચિત્ આ બીજી બાજતો વિદ્યા આપણે કાઢી જાણીએ તો તે આપણને નવા જેવું તથા પારકું હોય તેમ લાગે છે અને તે વિદ્યા આપણે મનમાં કાઢી નિશ્ચિત મત બાધી શકતા નથી આથી ઉનડું પેલા જે આપણે રીખ્યા હોઈએ તે આપણને હમેશા તાલુ રસમય, અને જાણે આપણું જ હોય તેમ લાગે છે તાત્પર્ય એ છે કે દરેક શિક્ષકે યુવકોમાં અમુક વિષય શિખવાની પ્રેરણાઓ કયે વખતે સૌથી વધારે બજવાનું હોય છે તે વખત શોધી કહા વા જોઈએ અને દરેક યુવકે પોતાના બલિષ્ઠની માર્નાસિક શક્તિ ઉપર આધાર ન રાખતા યુવાવસ્થામાં જેટલું બને તેટલું મનને કેળવી લેવું જોઈએ તથા જાણીવું જોઈએ કે તે અવસ્થામાં જે જે ટેવો લેમને પાડી હશે જે જે મતો બાધ્યા હશે તથા જે જે સિદ્ધાંતો રચાયા હશે તેજ ગમે તો સારા હશે કે ખોરા હશે પણ લેમના બલિષ્ઠના જીવનમાં ઠેક સુધી કાયમ રહેશે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મનુષ્યમાં અનેક પ્રેરણાઓ હોય છે તે સર્વેનું અગ્રે વર્ણન આપવું એ અશક્ય છે, કારણ કે તેમ કરવામાં પ્રત્યેક પ્રેરણાની ઉત્પત્તિ, લેનો આવિર્ભાવ લેને ઉત્પન્ન કરનારી વસ્તુઓ વિગેરનું વિગતવાર વિવરણ કરવું પડે અગ્રે હાહરણ રૂપે આપણે લખની પ્રેરણાને લઈ લેઈું સક્ષિપ્ત વર્ણન કરીશ.

સાધારણ રીતે જે જે વસ્તુઓ કરના અથવા વિકાસપણાનું આપણને જ્ઞાન કરાવે તે વસ્તુઓ આપણમાં જાય ઉત્પન્ન કરે છે

જે કોઈ વસ્તુ આપણને ઇનકર કરે અથવા આપણો નાશ કરે તેની તરફ આપણે ભય ધરાવીએ છીએ તથા તેનો નાશ અથવા તેને ઇનકર કરવાની પણ ઇચ્છા રાખીએ છીએ. આવી વસ્તુની સમક્ષ આપણે આ બેમાથી કઈ પ્રેરણા પ્રમાણે વર્તીશું, ભયથી દોડી જઈશું કે તેની રક્ષામાં યત્ન તેનો નાશ કરીશું એ પહેલેથી કહી શકાતું નથી પરંતુ તે વખતે વસ્તુની તથા આપણી સ્થિતિ ઉપર આધાર રાખે છે. ભયના શારીરિક ચિહ્નો ક્રોધ તથા વિષયવાસનાનાં ચિહ્નોની માફક ધણા તીવ્ર અને એકદમ જણાય આવે લેવા હોય છે. પરંતુ મનુષ્ય જેમ જંગમી અવસ્થામાંથી સુધરેલી અવસ્થામાં ચડે છે તેમ ભયના કારણે ઝોછા યતા જાય છે. જંગમી સ્થિતિમાં દરેક મનુષ્યને પોતાને જ પોતાનું રક્ષણ કરવાનું હોય છે તથા ભય ઉત્પન્ન કરનારી વસ્તુઓથી પોતાનું રક્ષણ કેવી રીતે કરવું તેનું જ્ઞાન તેને હોવું નથી. આમ હોવાથી તેના જીવનમાં ભયના પ્રસંગો ધણા હોય છે સુધરેલી સ્થિતિમાં આથી ઉલટું જ હોય છે. કારણ કે જ્ઞાન વડે એક તો ભયના કારણો ઝોછા લાગે છે અને બીજું આત્મરક્ષણના સાધનો વધારે હોય છે. આવી રીતે સુધરેલી પ્રજાઓમાં અને તેમાં ખાસ કરીને શહેરોમાં રહેનારા ધણાખરા મનુષ્યોને તો ખરેખરા ભયનું તો માત્ર નામ જ ખબર હોય છે અને જંગલમાં ભય ઉપ જીવનારી વસ્તુઓ વિશેની ખરી વાતો પણ તેમને નવલકથાની માફક લાગે છે. દરેક પ્રકારની મગવડવાળા ધરમાં ઉછરેલા પુરુષને વાઘના પગમાં સપડાયાથી જે ભય ઉત્પન્ન થાય તેની ખરી કल्पના કહી પણ થઈ શકતી નથી અને એવો અનુભવ મનુષ્યના જીવનમાં સંભવિત છે એ પણ એને આશ્ચર્યજનક જણાય છે. આ પ્રમાણે ભયનો અનુભવ જે કે ઝોછો થાય છે છતાં એટલું યાદ રાખવું જોઈએ છીએ કે ભય એ એક ખરેખરી પ્રેરણા છે અને તરતના જન્મેલા બાળકમાં જે પ્રેરણાઓ જણાય છે તેમાંની તે એક છે. ન્હાના બાળકોમાં ખીમ્મ કરાણો કરતા અવાજોને લીધે ભય વધારે

ઉત્પન્ન થાય છે. મા. પેરેઝ નામનો મૃદરથ જણાવે છે કે “ત્રણ અને દસ મહિનાની વચ્ચેની વયના બાળકો આખથી દેખાતી વસ્તુઓ કરતા કાનથી સંભળાતી વસ્તુઓથી વધારે બ્હીએ છે. એક સાઠનાં મહિનાની ઉંમરના બાળકે ઠાઈ મકાનને આગ લાગી હતી ત્યારે ભડકા વિગેરે જોઈને કંઈ પણ ભય અથવા આશ્ચર્ય દર્શાવ્યો નહોતો અને તે ઉવડુ દમતુ હતું પરંતુ આગ હોલવનારાઓના રણુશિગડાના તથા વરાળ ચંત્રના પેડાના અવાજોથી ત્હેને તરત ભય ઉત્પન્ન થયો અને રોવા માડ્યું. વળી આટલી ઉંમરે કાંઈ છોકરું વરસાદના તોફાનમાં વીજળી ચડાથી બ્હીતું નથી પરંતુ ગર્જના સાંભળીને બ્હીએ છે. આવી રીતે અતુલ્ય વિનાના બાળકોને ભય અનુ કરતા કણ્ઠદારા વધારે ઉત્પન્ન થાય છે.” મોટી ઉંમરે પણ અવાજોથી ભય વધારે ઉત્પન્ન થાય છે. જમીન અગર દરિયા ઉપર વરસાદનું તોફાન ત્હેના અવાજથી વધારે ભય ઉપજાવે છે. કાંઈ જનાવર આપણા ઉપર ફક્ત ધસી આવતું હોય ત્હેના કરતા ધુરંદર અથવા ભસતું ભસતું આવતું હોય તો વધારે બ્હીક લાગે છે

વિચિત્ર એટલે પૂર્વે ન જોયેલા માણસો ને જનાવરો પણ ભય ઉત્પન્ન કરે છે કેટલીએક વખત એમ જને છે કે કાંઈ બાળક બહુ જ ન્હાતું હોય ત્યારે વિચિત્ર જતુઓ કે પ્રાણીઓને જોઈને ભય દર્શાવતું નથી પરંતુ પાછળથી એકાએક બ્હીવા માડે છે. આનું કારણ એ છે કે જેના ભયની પ્રેરણા વિકાસ પામેલી હોતી નથી અને પછીથી ત્યારે તે વિકાસ પામે છે ત્યારે એકાએક ભય ઉત્પન્ન થાય છે કાળી વસ્તુઓ અને ખાસ કરી અધારી જગાઓ ધૂળી વખત ભય ઉત્પન્ન કરે છે ઘરે અશે આનું કારણ એ છે કે આવી જગાઓથી ઠાઈ માણસ અથવા જનાવર આપણા ઉપર હુમલો કરશે એમ આપણે જાણતા હોઈએ અથવા અનુભવ્યું હોય અને તેથી ભય લાગે પરંતુ તે કેટલેએક અંશે આપણા માનસિક બંધારણમાં વશપરંપરાથી ઉતરેલો હોય છે. આપણે જોયેલી જાણના

હોઈએ કે અમુક અધારી જગોમા કંઈ પણ જીક ઉત્પન્ન કરે તેણે નથી છતાં થોડી ક્ષણ મુધી તો અન્દર જના લય લાગે છે આનું કારણ એમ જણાય છે કે આપણા પૂર્વજોને અધારી જગો માથી એટલો લય જણાતો હોવો જોઈએ કે અન્ધારાનો અતુલ્ય અને બધની લાગણી એ જે વચ્ચે મનમા ગાઠ સાદચર્ય બધાયેલું હોય જોઈએ અને તેથી આ સાદચર્ય વરાપર પગથી ઉતરી આપણા માનસિક તેમજ શારીરિક બધારણુમા જડાઈ ગયેલું જણાય છે

ધણી વખત હંચી જગાઓ લય ઉત્પન્ન કરે છે આ લય પણ પ્રેરણાત્મક હોય છે કારણ કે જો કે આપણે જાણતા હોઈએ છીએ કે આપણે સહીસનામત છીએ તથા પડવાનો ખામ સહન નથી છતાં મનમા થોડો વલો લય લાગે છે

આ સર્વે ઉપરાત અતીન્દ્રિય વિષયો પણ એક પ્રકારનો લય ઉત્પન્ન કરે છે આ બધમા કલ્પનાનો વ્યાપક વિશેષ હોય છે એમન્ત અને અધારી જગો હોય, દોર અવાજ થતા હોય, કોઈ આકૃતિ જણાતી હોય, તથા આપણી ધારણાથી ઝડકે ઉલટું ચલું હોય, ત્યારે ભૂત, ત્રેત વિગેરેની કલ્પના મનમા થઈ આવે છે અને લય ઉત્પન્ન થાય છે ખાસ કરીને જ્યારે આપણી ધારણાથી હિન્દુ તથા હુદયરતના કમળી વિરહ ચલું હોય તેમ કંઈ જણાતું હોય ત્યારે આવો લય વધારે જણાય છે

આપણે બેઠા હોઈએ ને એકાએક આપણી ખુસ્મી કોઈના સહાન્યા વિના હાનતી જણાય તો સ્વાભાવિક રીતે લય ઉત્પન્ન થાય છે આ વિશે અધમ પ્રાણીઓ ઉપર પણ કરેલા પ્રયોગોથી જણાય છે કે તહેમને પણ કંઈ અણુધારેલું બનવાથી જુ લય લાગે છે એક કુતરાની ખાવાની વસ્તુને એનાથી ખવાય એવી રીતે દોરી બાધીને એચનામા આવી ત્યારે અણુધારેલી રીતે વસ્તુને હાવતા જોઈ તે કુતરાને અલગ્ન લય ઉત્પન્ન થયો હતો ઉત્કાંતિવાદના નિષ્પ્રેમથી જોતા બીજા પ્રેરણાઓની માફક બધની પ્રેરણા પણ આપણા શ્રવણને

છે કે
 વા.
 વરુ
 માનસ
 ત્યારે

ઉપયોગી છે અને તેથી જ આપણા શારીરિક બધારણુમાં રહેલી છે. સર્વે દાનિકારક અથવા નાશકારક વસ્તુઓથી માટે ભયની પ્રેરણા એ એક મુખ્ય માધ્યમ છે અને એમ પણ સદાય કે આ સાધન વે એક સ્વાભાવિક લક્ષણ તરીકે આપણું મનમાં હોય તો મનુષ્ય જાતિનો નાશ પણ ક્યારનોએ થઈ ગયો હોત પરંતુ વે કે ભયની પ્રેરણા આવી રીતે આપણા આત્મ સંરક્ષણ માટે જરૂરની જણાય છે છતાં એટલું પણ જણાય છે કે ભયના આવેશથી શારીરિક હાનિ પણ થાય છે અને કોઈ વખત અત્યંત ભયને લીધે એકાએક હૃદય બંધ પડી મરણ ચલાના દાખલાઓ પણ બને છે

આમ છતાં ઉત્ક્રાંતવાદના નિયમો વડે ભયના ટેટલાએકે આવિર્ભાવો ઉપર મુક પ્રકાશ પડે છે હિંદુઓ તરીકે આધારણુ ભયમાં કાતો આપણે દોડી જઈએ છીએ અથવા તો એક જગોગે જાણે પક્ષાનાત થયો હોય તેમ સ્થિર અને અચળ થઈને ઉભા રીએ છીએ આવી રીતે ઉભા રહેવું તે કેળવણીએ પ્રાણીઓ ભયથી જાણે મરી ગયા હોય તેમ પડી રહે છે, તે વ્યાપારનું અવતરણુ છે આ વ્યાપારની ઉપયોગિતા એ છે કે જ્યારે એક પ્રાણીની પાઠગ ખીનું પ્રાણી દોડતું હોય અને પહેલું પ્રાણી જ્યારે ભયથી જાણે તે મરી ગયેલું હોય તેમ અચળ પડી રહે ત્યારે ખીનું પ્રાણી તેને દૂરથી દાવતું ચાલતું ન દેખે અને તેથી તેનું ખ્યાન તેની ઉપરથી જતું રહે છે અને તેને દેખતું પણ બંધ થાય છે. કારણ કે અધમ પ્રાણીઓના ચતુરો ચનાયમાન વસ્તુઓ કરતા સ્થિર વસ્તુઓથી ઘણાં ઓછા આકર્ષાય છે આ પ્રમાણે ભયમા સ્થિર ઉભા રહેવાની સ્થિતિ પ્રાણીઓને ખોતાના આત્મ સંરક્ષણ માટે ઉપયોગી નીવડવાથી વસપર પરાના નિયમ પ્રમાણે આપણા શારીરિક બધારણુમાં જગાઈ રહેવા છે એમ માનવાનું કારણ મળે છે

પ્રકરણ બાવીસમું.

ઈચ્છા શક્તિ.

આત્માર નુકી આપણે પ્રેરણાથી એટલે આપણા મનના દર્દી પ્રવલ્ન વિના ઉત્પન્ન થના કાર્યો વિશે જોઈએ આવા કાર્યો પ્રાણી માન કરી શકે છે અને તદ્દનું ખાસ લક્ષણ એ છે કે તે સર્વ કર્તાની ઈચ્છા તથા ધારણા વિના પરાવર્તિત રીતે ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ હવે આપણે ઇચ્છાત્મક કાર્યો એટલે જે કાર્યો ઉત્પન્ન કરવાને આપણે પહેલેથી ઇચ્છા તથા ધારણા કરી હોય તદ્દના કાર્યોનું સ્વરૂપ જોઈએ વાસ્તવિક રીતે આવા કાર્યો મનુષ્ય જાતિથી થઈ શકે છે કારણ કે શુદ્ધિની માર્ગ વિકાસ પામેની ઇચ્છા શક્તિ એ સર્વ પ્રાણીઓમા મનુષ્યનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે પરંતુ આની સાથે એટલું માત્ર રાખવાની જરૂર છે કે ઇચ્છાત્મક કાર્યો આપણી શારીરિક તન્ત્રના ગૌણ વ્યાપારો છે અને પ્રેરણાત્મક કાર્યો પ્રાથમિક સ્વરૂપ ધરાવે છે. આપણા તન્ત્રચક્રની ગ્યના એવી રીતે ઉત્પત્તિ પામેની છે કે પ્રથમ તે અમુક પ્રેતસાહનો અમુક જાતના પરાવર્તનો આપણા શરીરમા ઉપજાવે છે અને આવા પ્રેરણાત્મક કાર્યો અમુક રીતે થાય છે અને તદ્દનું અમુક પરિણામ આવે છે એવો અનુભવ થયા પછી ઈચ્છા શક્તિ વડે તે પરિણામ ઉપજાવના મારે પહેલેથી ધારણા કરીને ઇચ્છાત્મક કાર્યો કરી શકીએ છીએ અર્થાત્ જેની રીતે ઇન્દ્રિયો વડે મળતા સંસ્કારોના અનુભવ સિવાય વિચારો થઈ શકતા નથી તેની જ રીતે પ્રેરણાત્મક કાર્યોના અનુભવ સિવાય ઇચ્છાત્મક કાર્યો થઈ શકતા નથી એક નખત કેમ પ્રેરણાત્મક કાર્ય થયું હોય તે તે આપણા સ્મરણમા જગાઈ રહે છે અને પછીથી તે કાર્ય આપણે ધારીએ ત્યારે ઇચ્છા શક્તિ વડે ઉત્પન્ન થઈ શકે છે પરંતુ તે પહેલા તે તે કાર્ય આપણી ઇચ્છા શક્તિની બહાર જ રહે છે. આ ઉપરથી આપણી ઇચ્છા શક્તિ મુખ્ય નિયમ તરીકે એમ નહી

કરી શકીએ કે આપણા શ્રવણની પ્રથમ આવશ્યક મરત એ છે કે ગ્રેસ્થાપે ઇચ્છા નિહિત ઉત્પન્ન થતાં જુદી જુદી ગતિઓના અનુભવો (ચારો) કે સમસ્તમા જડાઇ રહેવા જોઈએ.

હવે સર્વે પ્રકારના ગતિઓના અનુભવોના બે પ્રકાર હોય છે. એક પ્રકાર, સ્થાનિક ગતિના અનુભવો અને બીજો પ્રકાર અસ્થાનિક ગતિના અનુભવોનો છે.

આપણા શરીરના જે કોઈ અવયવ કોઈ ચલાયમાન વસ્તુની સાથે સંનિર્કર્ષમા આવે અથવા શરીરના જે કોઈ ચલાયમાન અવયવ સાથે કોઈ વસ્તુ સંનિર્કર્ષમાં આવે તે જ અવયવમાથી રનાયુ પ્રલક્ષ્યો વડે જ્યારે ગતિનો અનુભવ થાય ત્યારે તેને સ્થાનિક ગતિ કહી શકાય. કારણ કે શરીરના જે સ્થાનમા ગતિ ઉત્પન્ન થાય છે તે જ સ્થાન ગતિનું જ્ઞાન પણ કરાવે છે. જેમકે આપણે કોઈ વસ્તુ ઉપર હાથ ફેરવીએ અથવા કોઈ હાલતી વસ્તુ ઉપર હાથ ફેરવીએ અથવા કોઈ હાલતી વસ્તુ ઉપર હાથ રાખીએ તો હાથમાથી ઉત્પન્ન થતા પ્રલક્ષ્યો વડે જ ગતિનું જ્ઞાન થાય છે. પરંતુ જ્યારે શરીરના એક ભાગમા ગતિ થતી હોય અને તેની અસર કોઈ બીજા ભાગ ઉપર થઈ તે બીજા ભાગ વડે ગતિનો અનુભવ મળતો હોય અથવા તો ચલાયમાન વસ્તુને જોમાથી અથવા સાબળવાથી ગતિનું જ્ઞાન થતું હોય ત્યારે તે ગતિને અસ્થાનિક ગતિ કહી શકાય કારણ કે ગતિનું પોતાનું સ્થાન અને જે ઇન્દ્રિય સ્થાન વડે તેનો અનુભવ મળતો હોય તે બંને જુદા હોય છે જેમકે કોઈ હાલતી વસ્તુને જોમાથી અથવા કોઈ ગતિમાન વસ્તુના અવાજને સાબળવાથી ગતિનો જે અનુભવ થાય તેને ગતિનો પરસ્થાનિક અનુભવ કહી શકાય હવે બંને પ્રકારના અનુભવોમા રહેલા પ્રકારના અનુભવ વડે આપણા શરીરના કોઈ ભાગ ઉપર ગ્રેસ્થી ગતિનું જ્ઞાન થાય છે. આપણે આખો બન્ધ કરીને પડી રહીએ અને કોઈ માણસ આપણા હાથ અથવા પગ ઉપાડીને અમુક સ્થિતિમા મૂકે તો તે સ્થિતિ કઈ છે

હેતુ આપણને તરત જાન થાય છે. અને બીજા હાથ કે પગને આપણે તેજ સ્થિતિમાં આંખો ઉઘાડ્યા શિવાય મુકી શકીએ છીએ, તેવી જ રીતે આપણે જો અંધારામાં ઉદયમાંથી એકદમ જાગૃત થઈએ તો આપણા શરીરના ભાગો કંઈ સ્થિતિમાં છે તે આપણે જોયા વિના જાણી શકીએ છીએ. કારણ કે તેમાં સ્થાનિક ગતિનો સ્નાયુ પ્રત્યક્ષો વડે અનુભવ થાય છે. આમ હોવાથી પદ્માધાત-કે કોઈ બીજા કારણ સર કોઈ અવયોના જ્ઞાન તન્મુજો જુદા પડી ગયાં હોય તો તે અવયવો વડે સ્થાનિક ગતિનો અનુભવ મેળવવાની શક્તિ નષ્ટ થાય છે. એક છોકરો કે જેની જમણી આખ અને ડાહ્યા કાન સિવાય બધાં અંગો જુદાં પડી ગયા હતા હેના વિષે લખતાં પ્રો. સ્ટ્રુએલ જણાવે છે કે " તે દરદીના શરીરના અન્તિમ સ્થાનો ઉપર ગમે તેટલી ગતિ જ્ઞાપકી પદોચાદીએ પણ હેને કંઈ ખબર પડતી નહીં. ફક્ત જ્યારે સાધાઓ અને ખાસ કરીને ઘુંટણના સાધાઓ જોરથી ખેંચાતા કયાં હોય ત્યારે હેને માત્ર જે આંખની થોડી લાગણી ઉત્પન્ન થતી પરન્તુ તે કયા ભાગમાં થાય છે હેની હેને કોઈક જ વખત ખબર પડતી. ઘણી વખત હેની આંખો ઉપર પાટા બાંધીને હેને ચોરડામાં ફેરવી મેજ ઉપર સુવાડેલો તથા હેના હાથપગોને વિચિત્ર અને ઘણી અગવડ-વાળા સ્થિતિમાં મુક્યા હતા પરન્તુ હેને કોઈ સ્થિતિનો શક પણ પડતો નહતો અને જ્યારે પાટો છોડી દેતા ત્યારે પોતાની સ્થિતિ જોઈ હેને અત્યંત આશ્ચર્ય થતું. હેને જ્યારે ઉઘો લટકાવતા ત્યારે તે ફેર આવવાનું કહેતો હતો. પરન્તુ હેના કારણની એને ખબર પડતી નહીં. પાછળથી જ્યારે હેના અવયવોને જોડવાના કંઈ અવાજો થતા તે ઉપરથી હેને જણાતું કે હેના શરીર ઉપર કંઈ થાય છે. સ્નાયુઓના થાકતું જાન હેને હતું લંબણું હેની આંખો બંધ કરીને જો હેને હાથ ઉઘો કરવાનું અને એમને એમ રાખવાનું કહ્યું હોય તો તે કંઈ પણ દરકત વિના રાખી શકતો. એક બે મીનીટ પછી હાથ ધ્રુવવા માડતો અને હેને ખબર પડ્યા વિના

હેલેજ પડી જતો અને હુજી દાય ઉંચા રાખી મુકવાને તે ચક્રિમાન છે એમ જણાવતો. હેના દાયની આંગળીઓને સ્થિર પકડી રાખી દાય તો હેને ખચ્ચ પડતી નહિ અને તેમ છતાં તે એમ ધારતો કે તે દયેલીને ઉપાડવાસ કરી શકે છે.

આ પ્રમાણે અતિના અનુભવો બે પ્રકારના હોય છે. અને જ્યારે જ્યારે આપણે કંઈ ગતિ વ્યાપાર કરવાનો હોય ત્યારે આ એમાથી જે પ્રકારની તે ગતિ થવાની હોય હેનો વિચાર મનમાં પહેલેથી ઉત્પન્ન થવો જોઈએ, અર્થાત્ ગતિ વ્યાપારના પરિણામનો વિચાર પહેલેથી મનમાં હોવો જોઈએ. દરે અતિના પરિણામની કલ્પના સંવાદક તન્તુઓના વ્યાપાર વડે પણ થાય છે અને તેથી એમ કદી શકાય કે દરેક ગતિવ્યાપાર થના પહેલા સ્નાયુઓમાંથી સંવાદક તન્તુઓ માર્ગે મગજમાં આવતા પ્રવાહોથી ઉત્પન્ન થવો જોઈએ. દરે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ કે જ્યારે જ્યારે આપણે ગતિ ઉત્પન્ન કરવી હોય ત્યારે કોઈ પણ સ્નાયુઓનું આકુંચન થવું જોઈએ. જેમકે આપણે ચાલવું હોય ત્યારે પગના સ્નાયુઓનું આકુંચન થાય છે; દાયવની કોઈ વસ્તુ પકડવી હોય તો દાયના સ્નાયુઓનું આકુંચન થાય છે, માથું એક બાજુએથી બીજી બાજુ ફેરવવું હોય તો ગળા તથા માથા સ્નાયુઓનું આકુંચન થાય છે વિગેરે. દરે ક્રેટલાએક શારીરિકશાસ્ત્રીઓનું માનવું એમ છે કે દરેક ગતિ વ્યાપારમાં ઉપર જણાવેલા બે પ્રકારના વિચારો ઉપરાંત સ્નાયુઓનું આકુંચન ઉત્પન્ન થવા માટે જે તન્તુ વ્યાપાર મગજમાંથી ઉત્પન્ન થઈ ઉહવાદક તન્તુઓ માર્ગે સ્નાયુઓ તરફ જાય છે તે તન્તુ વ્યાપાર અમુક ગતિ માટે કેટલો જોઈશે હેનો વિચાર પણ પહેલેથી થવાની જરૂર છે. અર્થાત્ પ્રત્યેક ગતિ વ્યાપાર માટે મગજમાં આવના તેમજ મગજમાંથી જતા એટલે કે સંવાદક તન્તુ વ્યાપારો તેમજ ઉહવાદક તન્તુ વ્યાપારો થવાની જરૂર છે. તાત્પર્ય એ છે કે જેમ સ્નાયુઓમાથી સંવાદક તન્તુઓ માર્ગે

મગજમા આવતા પ્રવાહોવડે સ્નાયુ પ્રસક્તો તથા ત્હેમની કલ્પનાઓ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ મગજમાથી ઉદ્ભવાદક તન્તુઓ માર્ગે સ્નાયુઓમા જઈને આક્રંચન ઉત્પન્ન કરનારા પ્રવાહો પશુ એક જાતનું પ્રસક્ત મનમા ઉત્પન્ન કરે છે અને દરેક ગતિ વ્યાપાર થતા પહેલા આના પ્રત્યક્ષની કલ્પના મનમા થાય છે તથા આ કલ્પનાવડે અમુક ગતિ કેટલી બળવાન છે અને ત્હેને ઉપગમવામા કેટલો પ્રયત્ન રહેલો છે તેવું જ્ઞાન થાય છે એમ માનવામા આવે છે હવે મગજમાથી સ્નાયુઓમા જતા ઉદ્ભવાદક તન્તુ પ્રવાહો થવાની સાથે આના કષ્ટ માનસિક વ્યાપારનું જ્ઞાન થાય છે કે નહિ તે વિશે શારીરિકશાસ્ત્રીઓમા મણો મતભેદ છે અને પશુઓનું માનવું એમ છે કે એ વ્યાપાર માત્ર તન્તુ વ્યાપાર જ છે અને તે ઉત્પન્ન થતી વખતે માનસિક પ્રેશમા ત્હેનું કંઈ પણ જ્ઞાન થતું નથી ગતિ ઉપગમવાના વ્યાપારમા સ્નાયુઓમાથી મગજમા આવતા સવાદક તન્તુ પ્રવાહોવડે જે પ્રસક્તો તથા ત્હેમની કલ્પનાઓ થાય તેજ હોય છે અને અમુક ગતિ કેટલી બળવાન થશે અને ત્હેને કરવામા પ્રયત્ન કેટલો જોઈશે ત્હેનો વિચાર આ સવાદક તન્તુ વ્યાપાર ઉત્પન્ન થતા પ્રસક્તોની કલ્પના ધ્યાથી જાણાય છે જેમકે કોઈ વસ્તુને ઉપાડવાની ગતિ કરવામા કેટલો પ્રયત્ન કરવો પડશે ત્હેનો વિચાર તે વસ્તુને ઉપાડવાથી કેટલો ભાર જણાશે અર્થાત્ દાઢના સ્નાયુઓમાથી મગજમા જતા તન્તુ પ્રવાહવડે કેવું સ્નાયુ પ્રસક્ત ઉત્પન્ન થશે ત્હેની કલ્પના કરવાથી થાય છે કોઈ પણ મધ્યસ્થતમક ગતિ વ્યાપાર શરૂ કરતી વખતે આપણે આપણા મનનું અન્તર્નિર્રીક્ષણ કરીશું તો જાણીએ કે ગતિ વ્યાપાર પુરો થયા પછી કેવો જણાશે ત્હેની કલ્પના મનમા હોય છે અને આની કલ્પના શિનાય બીજે કોઈ મનોવ્યાપાર જેમકે મગજમાની સ્નાયુઓમા જતા ઉદ્ભવાદક તન્તુ પ્રવાહની લાગણી એટલે કે ધમ્બાવડે સ્નાયુઓમા અમુક બળ પ્રેરવાની લાગણી જણાતી નથી. ધારો કે આપણે અમુક સ્થળે જવું

હોય તો તે કાર્ય કરવાની રહેવાં તરત જે કંઈ વિચાર આપણા મનમાં હોય છે તે તે રચના તથા આપણ ત્યાં પહોંચવું હોય તેની કલ્પના જ હોય છે આવી કલ્પના અને ગતિ વ્યાપાર અર્થાત્ કાર્ય તે બે વચ્ચે કદાચ ધીજો મનોવ્યાપાર જણાતો નથી અને એટલું જણાવાની જરૂર છે કે ખરેખર ઇચ્છાત્મક વ્યાપારો કે જહેમી અમુક કાર્ય કરવું કે ધીજી એવી પસંદગી કરવાની હોય તો તે જે કાર્ય કરવાનો અનંત નિશ્ચય કર્યો હોય તે કરવું એવી અનંતરાણી મનોવ્યાપાર કલ્પના અને કાર્ય વચ્ચે હોય છે આવી અનંતરાણી સ્વરૂપ આપણે આગળ જોઈશું પરંતુ અહીં આપણે હોય તેની અવગણના કરી શકીશું કારણ કે તે અનંતરાણી સર્વે ઇચ્છાત્મક કાર્યોમાં સમાનરૂપ અને સરખી રીતે હોય છે અને તેથી હોના વડે ઉદ્ભવેલ તન્ત્રનું બાન થતું નથી કારણ કે આ પ્રનાદ સર્વે કાર્યોમાં સમાન નથી પરંતુ દરેક કાર્યનો વિશિષ્ટ ગુણ છે આ સર્વે કાર્યોમાં ઉપરથી જણાશે કે ઇચ્છાત્મક કાર્યો થતી વખતે આપણા મનમાં જે કદા જણાય છે તે કાર્યોના દન્દ્રિય ગ્રાહ પરિણામોની કલ્પના તથા જે કાર્યો વિશે મનમાં વિગ્રહ હોય તેમાંથી અમુક કાર્ય કરવાની અનંતરાણી તે બે જ છે

આની રીતે દરેક ઇચ્છાત્મક કાર્ય થતા રહેના તરત આપણા મનમાં જે કલ્પના વ્યાપાર હોય છે હોને કાર્યોત્પત્તિક વ્યાપાર ચિત્તન કહીશું આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ કે ગતિ બે પ્રકારની હોય છે અને તે બન્ને પ્રકારોની કલ્પનાને આપણે રચાનિક ગતિની કલ્પના અને અરચાનિક ગતિની કલ્પના કહીશું હવે પ્રથમ થાય છે કે રચાનિક ગતિની કલ્પના જ કાર્યોત્પત્તિક વ્યાપાર હોય છે કે અરચાનિક ગતિની કલ્પના પણ કાર્યોત્પત્તિનો વ્યાપાર થઈ શકે ? અર્થાત્ કોઈ કાર્યની આપણા શરીરના સનિકર્ષમાં આવીને થતી કદા અસરની કલ્પના કર્યાથીજ તે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે કે શરીરના સનિકર્ષમાં આવ્યા વિના હોય જો તે સામજીક વિગેરેની અસર

કલ્પના પણ કાર્યને ઉત્પન્ન કરી શકે છે ? આ પશ્ચનો ઉત્તર એ છે કે બન્ને પ્રકારની કલ્પનાઓ વડે કાર્ય ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. કોઈ કાર્ય પ્રથમ શીખતી વખતે સ્થાનિક ગતિની કલ્પના કર્યાથીજ તે થાય છે પરંતુ જેમ જેમ તે કાર્ય કરવાનો અભ્યાસ પડતો જાય છે, તેમ તેમ સ્થાનિક ગતિની કલ્પનાઓ મનમાંથી ઓછી થતી જાય છે અને અસ્થાનિક ગતિની કલ્પનાઓ લેમનું સ્થાન લઈ કાર્યને ઉત્પન્ન કરી શકે છે; કારણ કે જે વસ્તુમાં આપણને કંઈ રસ અથવા પ્રયોજન હોય છે તે વસ્તુ મનમાં ટકે છે અને ખીજી વસ્તુઓ મનમાંથી નીકળી જાય છે. સાધારણ રીતે કાર્ય કરવામાં લેની સ્થાનિક અસર એટલે કે આપણા શરીરના કોઈ અવયવ ઉપર થતો ગતિ વ્યાપાર ઓછો રસિક અને પ્રયોજનવાળો હોય છે. આપણને જે જરૂરનું છે તે કાર્યનું અનિતમ પરિણામ હોય છે. આ પરિણામ જોયા, સાંભળ્યા, સુંઘ્યા વિગેરે ઇન્દ્રિય વ્યાપારોથી એટલે કે અસ્થાનિક ગતિ વ્યાપારોથી જણાય છે અને તેથી લેમની કલ્પના વધારે પ્રયોજન ધરાવતી હોઈ મનમાં વધારે થાય છે. બાળક જ્યારે પહેલાં ચાલતાં શીખે છે ત્યારે લેના મનમાં પગ ઉપાડીને મુકવાની સ્થાનિક ગતિની કલ્પનાઓ હોય છે. અર્થાત્ પગ ઉપાડતાં જે સ્નાયુ પ્રત્યક્ષો મળે તે પ્રત્યક્ષોની કલ્પના ગતિને ઉત્પન્ન કરે છે. પરંતુ ચાલતા બરાબર આવડ્યા પછી જ્યારે જ્યારે ચાલવાનું હોય છે ત્યારે ચાલતી વખતે કયા સ્નાયુ પ્રત્યક્ષો મળશે લેની કલ્પના કાર્યમાં હોતી નથી પરંતુ જે પ્રયોજન માટે આપણે ચાલતા હોઈએ તે પ્રયોજન એટલે ચાલવાના પરિણામનો વિચાર આપણા મનમાં હોય છે. જેમકે કોઈ સુવક નિશાળે જતો હોય તો ચાલવાનો ગતિ વ્યાપાર શરૂ કરતી વખતે તેના મનમાં ચાલતાં ચાલતાં ચા સ્નાયુ પ્રત્યક્ષો મળશે લેની કલ્પના હોતી નથી પરંતુ લેનું નિશાળે જઈ પહોંચવું એવી અસ્થાનિક ગતિનો અથવા દૂરનો વિચાર હોય છે. ચાલવાનું શરૂ કરતી વખત નિશાળે જવું છે એવી મનમાં

અંતરાંગ હોય છે અને પોતે ચાલવાની ક્રિયા યાન્ત્રિક રીતે માન-
મિક પ્રયત્ન વિના થયા કરે છે. જે જે ઇચ્છાત્મક કાર્યોમાં અમુક
એવો મનમા વિમલ નથી હોતો તે સર્વેમા આ પ્રમાણે થાય છે.
આવા કાર્યોમા જે કંઈ અંતરાંગ રહેતી છે તે કાર્ય શરૂ કરતી
વખતે જ તે કાર્ય કરવું એવી હોય છે. 'કોઈ માણસને કપડું
બદલવાં' એવો વિચાર આવે કે તરત પછીથી ઇચ્છાના પ્રયત્ન
વિના પોતાની ટેવ પ્રમાણે એક પગી એક કપડાં ઉતારે છે. બધી
વખત આપણને 'હેઠળ જવું' એવો વિચાર અર્થાત્ અંતરાંગ
થાય છે કે તરત આપણે હેઠળ ઉતરી જઈએ છીએ અને ફક્ત
પશ્ચિમામતા વિચારથી પ્રેરાયેલું તે કાર્ય એવી યાન્ત્રિક રીતે થાય
છે કે ઉનપો પગી આપણે હેઠળ આવ્યા છીએ એવું ચોક્કસ ભાન
થાય છે. એટલુંજ નહીં પણ કોઈ ગુચ્ચવાડાભરેલો અથવા મુરકેલ
ગતિ વ્યાપાર કરવામા તે વ્યાપારની સ્થાનિક કલ્પનાઓ એટલે કે
તે ગતિથી આપણા શરીર ઉપર કેવી લાગણીઓ થશે એવા વિચારો
મનમા રાખ્યાથી તે કાર્ય સધાતું નથી. એક પાતળા લાકડી ઉપર
ઉંચે અદર ચાલવું હોય તો જેમ આપણા પગ ત્હેના ઉપર કેવી
રીતે પડે છે ત્હેના વિચાર ઓછા કરીએ તેમ વધારે સારી રીતે
ચાલી શકાય છે કોઈ વસ્તુ ઝીપવી હોય તે ઝીપતી વખતે હાથને
તે કેવી લાગશે ત્હેના વિચાર ક્યાં કરતા આપણી આંખો એના
ઉપર બરાબર ચોગી હોય તો ત્હેને ઝીપવાનો વધારે સંભવ રહે
છે. તેમજ કોઈ વસ્તુ હાથમા ઝીપીને અમુક નિશાની ઉપર ફેંકવી
હોય તો તે નિશાનો ઉપર આખ સ્થિત રાખ્યાથી તે કાર્ય પાગ
પડશે પરન્તુ ફેંકતા પહેલા હાથની સ્થિતિ ઉપર વિચાર કરવા
રહીએ તો નિશાન ચુગી જવાનો સંભવ રહે છે. |

ઉપરની સર્વે હકીકત ઉપરથી કાર્યની પૂર્વે થતો વિચાર કેવા
પ્રકારનો હોય છે તે સ્પષ્ટ રીતે સ્પષ્ટ થશે. આ વિચાર કાર્યમાં
સ્થાનિક અથવા અસ્થાનિક પરિણામો અને બધી વખત અસ્થાનિક

એટલે દૂરનો પરિણામોનો જ હોય છે. આપણે જોઈએ કે આવા વિચારોવડે આપણું કાર્ય શું થશે તે નહીં યાચ છે પરંતુ માત્ર આવા વિચારોથી જ કાર્યો ઉત્પન્ન થાય કે નહીં તે દરે આપણે જોવાનું છે અર્થાત્ પ્રશ્ન એ છે કે કોઈ કાર્યના ઇન્દ્રિય ગ્રાહ્ય પરિણામોની માત્ર કલ્પના કર્યોથી કાર્ય પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થઈ શકે કે આવી કલ્પના ઉપરાંત કાર્ય ઉત્પન્ન થતાં હોવા 'આ કાર્ય કરવું' એવી અન્તરાત્મા અથવા ઈચ્છાત્મક નિશ્ચયની જરૂર છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ એ છે કે કેટલીએક વખત કાર્ય ઉત્પન્ન થવાને માત્ર આવી કલ્પનાજ બસ છે અને કેટલીએક વખત અન્તરાત્માની જરૂર હોય છે. અહીં વધારે જણાવવાનું એ છે કે અન્તરાત્મા વિનાના માત્ર વિચારથી પ્રેરાતાં કાર્યોનો પ્રકાર આપણા ચેતનનું મૂળ, સાદું અને પ્રાથમિક સ્વરૂપ છે. અન્તરાત્માવાળા કાર્યો કે જહેને ખરેખરી રીતે ઇચ્છાત્મક કાર્યો કહી શકાય તે કાર્યો વધારે શુદ્ધિ અને પાછળથી વિકાસ પામેલાં હોય છે. પ્રથમ આપણે જોવા પ્રકારનાં કાર્યો કે જહેને વિચારાત્મક કાર્યો કહીશું તેમનું વિવેચન કરીશું અને પછી અન્તરાત્માવાળા અર્થાત્ નિશ્ચયાત્મક કાર્યોનું સ્વરૂપ જોઈશું.

જે કાર્યનો વિચાર જ તે કાર્યને તરત તથા મનમાં કંઈ આનાકાની વિના ઉત્પન્ન કરે તેને વિચારાત્મક કાર્યો કહી શકાય. આ કાર્યોમાં વિચાર અને કાર્ય એ બે વચ્ચે બીજો કંઈ મનોવ્યાપાર હોતો નથી. આપણા જીવનનાં ઘણાખરાં કાર્યો આવી રીતે થાય છે. કોઈની સાથે વાત કરતે કરતે આપણા કોટ ઉપર ધૂળ ચોંટી જણાય અને વાતને બંધ કરી શિવાય ધૂળને ખંખેરી નાખીએ અથવા માથે ખણજ આવતી હોયને ખણીએ અથવા મ્હોં ઉપર માખી બેઠેલી જણાય ને તેને ઉરાડીએ વિગેરે કાર્યોને વિચારાત્મક કાર્યો કહી શકાય. અહીં આપણે મન વડે કંઈ પણ આસ નિશ્ચય કરતા નથી પરંતુ વિચાર આગ્યો કે યાન્ત્રિક રીતે

કાર્ય થાય છે. તેવીજ રીતે આપણે કંઈ વાચતા હોઈએ તથા સ્નાનો ખાંચો પાસે પડ્યો હોય અને વાચને વાચને થોડા થોડા વખતને અન્તરે સ્ના પીતા જઈએ તે કાર્ય પણ માત્ર સ્ના પીવાના વિચારથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. દારમોનિયમ વગાડતા હોઈએ તો એક પછી એક કળ દાખવાના માત્ર વિચારવડે જ આગળીઓ ફરે છે અને અભ્યાસ પડ્યા પછી તો આપણે ટેવના પ્રકરણમાં જોયું તેમ વિચાર વિના પણ યાન્ત્રિક રીતે આગળીઓ ફરી વળે છે. આપણું ચાલવું, ખેસવું, ઉઠવું, દરવું, ફરવું વિગેરે રોજના અનેક કાર્યો આવી રીતે થાય છે.

હવે આ સર્વે કાર્યોનું મુખ્ય સ્વરૂપ અને માત્ર વિચારથી જ ઉત્પન્ન થતા હોવાનું કારણ એ છે કે તે કાર્યો કરતી વખતે મનમાં લેમનું પ્રતિબંધન કરનાર કંઈ પણ વિચાર હોતો નથી. કાંતો મનમાં લેમના વિચાર શિવાય બીજા કોઈ વિચારો હોતાજ નથી અથવા તે જો વિચાર હોય છે તે તે વિચારોના પ્રતિબંધક હોતા નથી જ્યારે આવા પ્રતિબંધક વિચારો કાર્યના વિચાર સાથે હોય છે ત્યારે મનમાં વિચારોનો વિગ્રહ શરૂ થાય છે એક સામાન્ય ઉદાહરણ તરીકે, શિયાળાની ઠંડી સહવારે બેઠા ઉઠવાની મુશ્કેલી દરેક પુરુષ સહમત છે. અહીં ટાઢના વિચાર ઉઠવાના વિચારનું પ્રતિબંધન કરે છે. ઘણા વાચકોના અનુભવમાં હશે કે આ વિગ્રહને લીધે એકાદ કલાક સુધી પણ પડી રહેવાય છે. આપણે જાણીએ છીએ કે ઉઠવામાં મોડું થશે અને તેથી કંઈ કામ કરવાનું હોય તે રહી જશે તથા એમ પણ વિચાર આવે છે કે નહીં હવે તો ઉઠવુંજ જોઈએ છતાં પથારીમાં પડી રહેવું એટલું સારૂ લાગે છે અને બહારની ટાઢ ખમવાનો વિચાર એટલો નાપસંદ લાગે છે કે મન કંઈ ચોક્કસ નિશ્ચય ઉપર આવી શકતું નથી તથા કોઈ વખત ઉઠવાની અણી ઉપર પણ હોઈએ અને મન પાછું હટી જાય છે. આવી રીતે ક્રેટલાએક વખત ચાલ્યા પછી અન્તે જ્યારે ઉઠવાનો વિચાર બળવાન થાય છે અથવા તો બીજા

વિચારમાં પડી જઇએ અને કોઇ અગત્યનું કામ કરવાનો વિચાર એકાએક મનમાં આવે ત્યારે આપણે એકદમ ઉડીને ઉભા થઇએ છીએ. આવી રીતે જ્યારે તે વિચારના અન્તરાયરૂપ બીજો વિચાર મનમાં હોતો નથી અથવા તે બીજા વિરોધી વિચારો ફરતા તે વધારે જાળવાનું હોય છે ત્યાં સુધી મન ઘોળાયા કરે છે પરંતુ જ્યે આ કાર્ય બાધક વિચાર નબળો પડે છે કે તરત ઉડી જઇએ છીએ.

આ ઉદાહરણ ઉપરથી સર્વે ધૈન્યત્મક કાર્યોની ઉત્પત્તિ સ્ક્રમશ્ચ શકાશે. આપણા ધણા વિચારોનું કાર્યમાં પરિણામ આવતું નથી, ત્હેનું કારણ એજ છે કે તે કાણે ત્હેમના બાધક વિચારો પણ મનમાં હોય છે. અને આ પ્રબળ વિચારોના વિરોધથીજ ત્હેમની કાર્ય સાધક શક્તિ નિર્બળ થઈ જાય છે. પરંતુ એટલું યાદ રાખવાની જરૂર છે કે જો કે આવી સ્થિતિમાં કાર્ય થતું નથી પરંતુ કાર્ય થવાનું વલણ તો રહ્યા કરે છે જ. અર્થાત્ કોઈ ગતિ અથવા કાર્યનો દરેક વિચાર તે ગતિ અથવા કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાનું વલણ ધરાવે છે. બીજા વિરોધી કારણોને લીધે તે ખુદી રીતે ઉત્પન્ન ન થાય તે જુદી વાત છે પરંતુ આ વલણ તો હમેશા હોય છે જ. ઘણી વખત કોઇ કાર્ય જોવામાં અથવા ત્હેના વિચારમાં આપણે તકીન થઇ ગયા હોઇએ છીએ એટલે કે ત્હેના બાધક વિચારો મનમાં ન હોય તો તે કાર્યમાં થતી એટલે આપણાથી થઇ જાય છે. જેમકે કોઈ માણસ દોડા ફેંકતો હોય અને ત્હેના હાથની ગતિ ઉપર ખાસ ધ્યાન આપીએ તો આપણા હાથના સ્નાયુઓમાં રહેલા તન્તુઓ પણ ઉત્તેજિત થઇ જાય છે અને કોઇ કોઇ વખત હાથ પણ જેમ દોડા ફેંકવામાં હાલે તેમ થોડો ધણો હાલે છે. કોઇ દોડતા માણસની આંખોમાં કંપના કરીએ તો આપણુ સરીર પણ દોડવાની તૈયારીમાં હોય તેમ થઇ જાય છે. આ સર્વે ઉપરથી આપણે નીચે પ્રમાણે નિયમ બાંધી શકીએ કે કાર્યની દરેક કંપના થોડે ધણે અંશે તે કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે અને જ્યારે આવી કંપનાની સાથે ત્હેના

એકે પ્રતિબંધક વિચાર મનમાં હોતો નથી ત્યારે પૂર્ણ અંગે તે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. |

દ્વે આ નિયમમાં એકો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત જે આખા માનસ-શાસ્ત્રનો એક મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે તે એ છે કે આપણા ચેતનનું સ્વરૂપજ કાર્યોત્તમક છે. પ્રત્યેક ઇન્દ્રિય સંસ્કાર તથા વિચાર કંઈ પણ કાર્યમાં પરિણામ પામવાનું વલણ ધરાવે છે. તત્ત્વશાસ્ત્રના શબ્દોમાં કહીએ તો ઇન્દ્રિય સ્થાનોમાં ઉત્પન્ન થઈ સંવાદક તન્તુ માર્ગે મગજમાંથી નીકળી સ્નાયુઓમાં જઈ હેમનું આકુચન ઉત્પન્ન કરવાનું વલણ ધરાવે છે. આ ઉપરથી જણાશે કે સારા કાર્યોમાં પ્લેબા કાર્યનો વિચાર થાય અને ખરા કાર્ય ઉત્પન્ન કરવા બીજા કંઈ મનોવ્યાપાર થાય એમ હોય નથી. વિચાર પોતેજ કાર્ય ઉત્પન્ન કરવાને શક્તિમાન હોય છે અને કાર્ય કરવા માટે અન્તરાગ્રાની જરૂર તો જ્યારે કોઈ વિરોધી અને પ્રતિબંધક વિચાર સાથે હોય ત્યારેજ પડે છે. સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે મનનું સ્વરૂપ માત્ર વિચારાત્મકજ છે અને વિચાર ઉપરાન્ત જ્યારે ઇચ્છા શક્તિનો વ્યાપાર થાય ત્યારેજ કાર્ય ઉત્પન્ન થઈ શકે છે આ માન્યતા પ્રમાણે ઇચ્છા શક્તિ અને ક્ષેત્રો જુદા જુદા માનવામાં આવે છે. પરન્તુ વસ્તુના એવું હેજ નહીં વિચારશક્તિ, ભાવનાશક્તિ અને ઇચ્છાશક્તિ એ ત્રણે એકજ મનમાં જુદા જુદા સ્વરૂપો છે તથા હેમના ક્ષેત્રો પણ એક જ હોય છે આ બુદ્ધિભરેલી માન્યતા ઉત્પન્ન થવાનું કારણ એ છે કે આપણા ધણા વિચારો બાહ્ય રીતે કાર્યમાં પરિણામ પામતા નથી અને તેથી એમ મનાય છે કે ઇચ્છાનું બીજું કોઈ સ્થાનેજ વિચારમાંથી કાર્ય પરિણામ પામે પરન્તુ ઉપર આપણે જે જોઈ ગયા હેનું તાત્પર્ય એ છે કે માત્ર વિચારમાંથી કાર્યનું ઉત્પન્ન થવું એ આપણા ચેતનનો નિયમ છે અને કાર્યમાં પરિણામ પામ્યા વિનાના વિચારો તો અપવાદરૂપે હોય છે મને તે પ્રકારનો મનોવ્યાપાર હોય પરન્તુ અન્તે તે કાર્યમાં પરિણામ

પામવાનું વલણ ધરાવે છે. વિચારાત્મક કાર્યો આપણા મનના સાદામાં સાદાં કાર્યો છે અને તેમનું સ્વરૂપ સહમજ્જવા પછીજ ખરે-ખરું ધર્મજ્ઞાત્મક કાર્યોનું સ્વરૂપ સહમજ્જ શકાય તેમ છે. આ વિષય બંધ કરતાં પહેલાં એટલું જાણવાની જરૂર છે કે કોઈ પણ વિચાર વડે કાર્ય થવાનું વલણ હોય તો તેને વિરોધી વિચાર મનમાં રાખી તેને દાખી દેવા માટે કંઈ ખાસ અનુસારાદા અર્થાત્ ધર્મજ્ઞાનો પ્રયત્ન કરવાની દરેક વખત જરૂર હોતી નથી. જેવી રીતે સાત કાર્યોમાં માત્ર કોઈ વિચારનું અસ્તિત્વ કાર્ય માટે બસ છે તેમ તેના વિરોધી વિચારનું માત્ર અસ્તિત્વ તેને દાખી દેવાને બસ હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે હાથની એક આંગળી સીધી રાખીને તેને જાણે વાકી વાળતા હોય એમ માત્ર કલ્પના કરીશું તો તે વાકી વળવાની તૈયારીમાં રહેશે પરંતુ વળશે નહિ. કારણ કે વાસ્તવિક રીતે તેનું વાકું ન વળવું એ વિચાર પણ આપણી કલ્પનાના અંશ તરીકે મનમાં હોય છે. એ વિચાર જો આપણે મનમાંથી કઢાડી નાખીએ અને ફરી તેના વાકા વળવાનો જ વિચાર રાખીએ તો તત્ત કંઈપણ પ્રયત્ન વિના આંગળી વાકી થઈ જશે આની રીતે કાર્યસાધક વિચારની માથે તેનો બાધક વિચાર પણ જો મનમાં બળવાન હોય તો કાર્યને દાખી દેવામાં કંઈ પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી. તેમજ બ્યારે બાધક વિચાર નિર્મળ થઈ જાય અથવા મનમાંથી નીકળી જાય, ત્યારે કંઈ પ્રયત્ન વિના કાર્ય પોતાની મેળે જ થાય છે. ખીજ એક વસ્તુ એ માદ રાખવાની છે કે જોને આપણે ઉપર ગતિ અથવા કાર્ય કહી ગયા છીએ તે માત્ર બદારની વસ્તુઓ ઉપર ચતી ગતિ અથવા કાર્યો નથી પરંતુ આપણા શરીરમાં તથા શરીર ઉપર ચતા ફેરફારોનો પણ કાર્યોમાં સમાવેશ થાય છે. કારણ કે તન્તુશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જોતા રનાશુઓના આકુંચનો એ સર્વ કાર્યો છે. આવી રીતે જેમ ચાલવું, દડો ફેંકવો, ગાડી હાકવી, વિગેરે કાર્યો છે તેમ જવા ચડાવવા, નહસકોરા ફુલાવવા, શ્યામ કદાડવો, આખો હલાવવી વિગેરે પણ કાર્યો છે.

દવે આપણે આપણા ઐતિહાસિક જીવનના ઉચ્ચ પ્રકારના કાર્યો કે જાહેરાત અન્તરાશા તથા નિશ્ચય કરવાની જરૂર દોષ છે તેમનું સ્વરૂપ જોઈએ. આવાં કાર્યોમાં આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ એક વખતે પરસ્પર બાધક વિચારો મનમાં દોષ છે અમુક કાર્ય કરવાની ઈચ્છા દોષ તો ફેટલાએક વિચારો તે કાર્ય કરવા તરફ દોષ છે અને ફેટલાએક તેથી વિરુદ્ધ દોષ છે આ રીતિમાં શુ કરવું તે વિશે મન વિચારમાં પડી જાય છે અને અન્તે જે બાજુ તરફ ઈચ્છાનું બળ વધારે દોષ છે તે કાર્ય કરવાની અન્તરાશા અર્થાત નિશ્ચય થાય છે. જેમ કોઈ કાર્ય વધારે શુચવાડા ભરેલું હોય છે એટલે કે તેના સાધક તથા બાધક વિચારો અનેક હોય છે તેમ મનમાં વિચાર વધારે ચાલે છે અને નિશ્ચય ઉપર આવના વાર લાગે છે ધડીઆગના લોલકની માફક મન આમતેમ ચોસા ખાય છે અને છેવટે જ્યારે કંઈપણ નિશ્ચય ઉપર આવે છે ત્યારે શાન્તિ મળે છે. દવે આવી રીતે નિશ્ચય ઉપર આવવાના અનેક પ્રકારો છે આમાના મુખ્ય પાંચ પ્રકારો છે જે આપણે દવે જોઈશું.

આમાના પ્રથમ પ્રકારના નિશ્ચયને બુદ્ધિપૂર્વક નિશ્ચયનું નામ આપી શકાય છે આ પ્રકારમાં અમુક કાર્ય વિશે નિશ્ચય ચતા પહેલાં તેની તરફની તેમજ તેની વિરુદ્ધ દલીલો વિશે મનમાં પૂર્ણ વિચાર થાય છે અને અન્તે જે બાજુ તરફ દલીલનું પ્રમાણ વધારે દોષ તે તરફ મન પોતાની મેળે વળે છે જ્યાં સુધી આવા નિશ્ચય ઉપર મન આવતું નથી, ત્યાં સુધી તે વિષય મનમાં ઘોળવા કરે છે તેને લગતા વિચારોની તુલના મનમાં થાય છે અને કાર્ય ચતુ નથી. જ્યારે આસપાસની સઘળા બાજોનો વિચાર કરી અમુક કાર્ય કરવું જોઈએ એવો બુદ્ધિપૂર્વક સંકલ્પ થાય છે ત્યારે જ કાર્ય થાય છે. આ પ્રકારના નિશ્ચયમાં કોઈ કાર્ય કરવાને આપણી પોતાની ઈચ્છા ગૌણરૂપે હોય છે અને કાર્ય કરવાના સંજગ કારણોની પ્રતીતિ વડે જ મનમાં નિશ્ચય થાય છે અર્થાત આપણી કાર્યોત્પાદક

શક્તિને શુદ્ધિના નિયંત્રણમાં રાખીએ છીએ અને આપણી વૃત્તિ ગમે તે તરફ હોય પરંતુ શુદ્ધિને જે ખર્ચ લાગે તે તરફ જ મનનો સંકલ્પ થાય છે. આવી રીતે શુદ્ધિપૂર્વક નિશ્ચયનું મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે અમુક બાબત વિષે સઘળો વિચાર કર્યો પછી જે તરફ વધારે શુદ્ધિનું પ્રમાણ હોય તેનો નિશ્ચય થાય છે.

બીજા અને ત્રીજા પ્રકારના નિશ્ચયમાં કોઈ બાબત વિષે પુરેપુરો વિચાર થયા પહેલાં મન નિશ્ચય ઉપર આવી જાય છે. ધણી વખત એમ બને છે કે કોઈ બાબત વિષે બે જુદા રસ્તાઓ હોય અને તે બેમાંથી અમુક એક સ્વીકારવા વિષે મનમાં કંઈપણ મજબૂત કાનૂલ જણાતું ન હોય. બન્ને રસ્તાઓ સરખી રીતે સારા કે સરખી રીતે ખરાબ જણાતા હોય અને બેમાંથી કયો સ્વીકારવો તેનો મનમાં નિશ્ચય થઈ શકતો નહીં હોય. આવી અનિશ્ચય અને સંદેહની સ્થિતિમાં મન જ્યારે લાગે વખત રહે છે ત્યારે આપણે કંટાળી જઈએ છીએ અને કંઈપણ નિશ્ચય ઉપર ન આવવા ઠરતા ગમે તો ખોટા રસ્તાના નિશ્ચય ઉપર પણ આવવું વધારે સારું છે એમ જણાય છે.

આ પ્રમાણે જ્યારે મનનું આન્દોલન હોય છે ત્યારે કોઈ આકર્ષિતક વસ્તુ વ્યથવા બનાવવડે મન બેમાંથી એક રસ્તા તરફ આપણા મનનું વલણ ઢળે છે અને તે તરફ આપણો નિશ્ચય બધાય છે. બીજા પ્રકારના નિશ્ચયમાં જે આકર્ષિતક વસ્તુવડે આપણો નિશ્ચય બંધાઈ જાય છે તે વસ્તુ આપણા મનની નહિ પરંતુ બાહ્ય હોય છે એટલે કે કંઈ બહારના બનાવ વડે આપણું મન બેમાંથી એક રસ્તા તરફ આકર્ષિતક રીતે ઘેરાય છે. અને બીજા પ્રકારમાં નિશ્ચય જો કે બીજા પ્રકારની માફક આકર્ષિતક રીતે જ થાય છે પરંતુ તે નિશ્ચય કેવળ બહારના કોઈ બનાવ ઉપરથી થતો નથી પરંતુ આપણા મનમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. બેમાંથી કયો રસ્તો સ્વેચ્છા એ વિષે મન જ્યારે અત્યંત સંદેહ અને શૂંચવાડાની સ્થિતિમાં આવે છે ત્યારે અન્તે ઘણી વખત આપણું મન કંઈ પણ સારા

ખોટાની તુલના કર્યા શિવાય તથા બહારના કંઈ બનાવથી પ્રેરણા શિવાય અમુક એક રસ્તા તરફ આકર્ષિત રીતે વળી જાય છે અને પછીથી તે રસ્તા તરફ યાત્રિક રીતે કાર્ય ચાલે છે આ નિશ્ચયનું મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે બહુ વખત અચ્ચત્તમા રહેલું મન અન્તે જ્યારે એક રસ્તા તરફ છુટે છે ત્યારે આગળ પાછાગે વિચાર કર્યા વિના જોસ અને ઉત્સાહથી તે માર્ગમા આગળ વધે જે એટલે કે તે કાર્ય કરવામા જો કે સારા ખોળનો વિવેક મનમા હોતો નથી પરંતુ ત્હને બદલે સાધારણ કાર્યોમા કાર્યશક્તિનું બળ ત્હના કરનાં વધારે હોય છે આપણી વિવેક શક્તિ જાણે ગિયર હોય અને કાર્ય શક્તિ દોડતી હોય તેમ જણાય છે સાધારણ પુરોમા આ પ્રકારનો નિશ્ચય બહુ જોવામા આવતો નથી પરંતુ જે પુરોને હોડા વિચાર કરવાની શક્તિ બહુ ન હોય પરંતુ અત્યંત કાર્ય શક્તિ હોય તેઓમા ખાસ કરીને જોવામા આવે છે સામાન્ય રીતે એમ બને છે કે જે પુરોમા ખોટાનો વિચાર કરવાની ટેવ મળે હોય તેઓ જો કે ખોટું કાર્ય બાગે કરે પરંતુ સતત વિચારને લીધે કાર્યશક્તિ એટલી ક્ષીણ થઈ જાય છે કે ત્હમનાથી ચોડા જ કારો વાસ્તવિક રીતે થઈ શકે છે અને ત્હમનો ધણો ખરો વખત તો સારા ખોટાનો વિચાર કરવામા જ જાય છે આથી હનગી રીતે પ્રવૃત્તિમાન પુરોમા કાર્ય કરવાનો ઉત્સાહ અને પ્રવૃત્તિ બહુ હોય છે ત્યારે સારા ખોટાનો વિચાર કરવાની ટેવ હોતી નથી અને જે કાર્ય તરફ મન વળે તે કાર્ય તરફ ચોતાનું ખૂણું બગ વાપરે જે આવા પુરોથી જો કે ખોટા કાર્યો ઘણી વખત ચાલે છે પરંતુ તેની સાથે જગતના ધૃતિદાસમા નોંધ લેવા લાયક મહાન કાર્યો ત્હમનાથી જ ચાલે છે.

ચોથા પ્રકારનો નિશ્ચય હિપ્સા જે પ્રકારો સાથે નિકટ સબન્ધ ધરાવે છે અને ત્હમા પણ નિશ્ચય આકર્ષિત રીતે ચાલે છે આ પ્રકારનો નિશ્ચય જ્યારે કંઈ પણ બહારના અથવા મનના કારણથી

એક પ્રકારની માનસિક સ્થિતિમાં બીજા પ્રકારની માનસિક-સ્થિતિમાં આવી જઈએ ત્યારે થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે રમતીઆળ અથવા ખેલરકાર સ્થિતિમાંથી ગંભીર અને ઉલ્લેખી સ્થિતિમાં મન આવી જઈ જે કાર્ય કરવાનો નિશ્ચય થાય તે આ પ્રકારનો નિશ્ચય છે. જેમ જેમ આપણી ઉંમર તથા વિચારો બદલાતાં જાય છે તેમ તેમ આપણા મનની સ્થિતિઓ બદલાતી જાય છે અને તેની સાથે કાર્યો કરવાના નવા સંકલ્પો મનમાં થતા જાય છે. પહેલાં જે વસ્તુઓમાં આપણું મન આસક્ત હોય તે વસ્તુઓ પાછળથી નજીવી અથવા ખોટી જણાય છે અને જે અગત્યની વસ્તુઓ તરફ આપણે પહેલાં દરકાર કરી ન હોય તે વસ્તુઓ તરફ મન ચોંટે છે અને તેમનાવડે આપણા આખા વર્તન ઉપર એવી અસર થાય છે કે જાણે આપણે પહેલાં કરતાં બીજા જ કોઈ હોઈએ. આવી રીતે નવી માનસિક સ્થિતિઓ કે જહેને આપણે મનની જાગૃતિ, અન્તર્દીપનો પ્રકાશ વિગેરે કહીએ છીએ તે સ્થિતિઓ ઉદ્ભવ પામવાથી મન પહેલાં જે અનિશ્ચયની સ્થિતિમાં હોય તેમથી નિશ્ચયની સ્થિતિ ઉપર આવે છે.

પાંચમા પ્રકારના નિશ્ચયનું મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે અમુક એક માર્ગ ઉપર આવવાનો નિશ્ચય કરવામાં ઐત્ત્રિક પ્રયત્ન બહુ કરવો પડે છે. આ પ્રકારના નિશ્ચયમાં કાર્યના જુદા જુદા માર્ગો વિષે શુદ્ધિ-પૂર્વક વિચાર કર્યો હોય કે ન કર્યો હોય પરંતુ નિશ્ચય ઉપર આવતાં ઐત્ત્રિક વ્યાપાર મોટા પ્રમાણમાં થતાં સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે. જુદા જુદા માર્ગો વિષે વિચાર કરીને એક માર્ગને ખસ તરીકે શુદ્ધિ વ્યાપારવડે જાણ્યો હોય પરંતુ તે શુદ્ધિ વ્યાપાર કાર્ય ઉત્પન્ન કરવાને માટે નબળો હોય તો તે પ્રમાણે કાર્ય કરવાનો નિશ્ચય કરવામાં પ્રયત્ન સાથે ઐત્ત્રિક વ્યાપાર કરવો પડે છે તથા જે આવો શુદ્ધિ વ્યાપાર થયો ન હોય તો ગમે તે માર્ગમાં કાર્ય કરવા માટે પણ ઐત્ત્રિક પ્રયત્ન કરવાની જરૂર રહે છે. ઉપર જણાવેલા નિશ્ચયના પ્રકારો અને આ પ્રકાર વચ્ચે મુખ્ય ફેર એ છે કે જ્યારે તે પ્રકાર

રોમાં અમુક એક માર્ગનો નિશ્ચય થતી વખતે ખીન્ને માર્ગ મનમાંથી દેવળ અથવા લગભગ નીકળી જાય છે, ત્યારે આ પ્રકારના નિશ્ચયમાં બન્ને માર્ગો ઠેક સુધી મનમાં ઘોળાયા કરે છે અને ઐચ્છિક બળ રહે જ અમુક એક માર્ગનો નિશ્ચય કરવો પડે છે સાધારણ રીતે આપણે જે નિશ્ચય હમેશા કરીએ છીએ તેમના ધણાખરા આવા પ્રયત્ન વિનાના હોય છે અને જે કે નિશ્ચય કરતા પહેલાં ત્યારે અને માર્ગો મનમાં હોય ત્યારે તે વખતે અમુક માર્ગ પસંદ કરવામાં ધણે ઐચ્છિક પ્રયત્ન કરવો પડે તેમ જણાય છે છતાં નિશ્ચય થતી વખતે બહુ પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી પરંતુ આ પ્રકારના નિશ્ચયમાં તો નિશ્ચય કરતી વખતે જ ધણે ઐચ્છિક બળ વાપરવું પડે છે સર્વે સુદ ઇચ્છાત્મક કાર્યો કરવામાં આવા ઐચ્છિક પ્રયત્નની જરૂર રહે છે અને આવો ઐચ્છિક પ્રયત્ન તેજ આપણા ઉચ્ચ કાર્યોનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે હવે આવા પ્રયત્નનું સ્વરૂપ શું છે અને આપણા કાર્યો ઉપર તેની ની અસર થાય છે તે જરા વગર વિસ્તારથી જોઈશું.

ઉપરના એક પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા કે આપણા સર્વે ચેતન વ્યાપારો કાર્યાત્મક છે અર્થાત્ પ્રત્યેક મનોવ્યાપાર સ્નાયુઓના આક્રમ્યનો ઉત્પન્ન કરવાનું વનણુ ધરાવે છે પરંતુ આ નિયમની સાથે એટલું યાદ રાખવાનું છે કે મનોવ્યાપાર યોગ્ય પ્રમાણમાં બળવાન હોય ત્યારે જ કાર્ય ઉત્પન્ન થઈ શકે છે નમળા મનોવ્યાપારો અને તેથી તેમના સહચારી નમળા તન્તુ વ્યાપારો સ્નાયુઓમાં કંઈપણ સ્પષ્ટ ક્રિયા ઉત્પન્ન કરવાને અશક્ત હોય છે કેટલાએક મનોવ્યાપારો સ્વાભાવિક રીતે, સજગ રીતે ઉત્પન્ન થાય છે અને કેટલાએક નિમજ્જ હોય છે કે કંઈપણ વ્યક્ત ક્રિયા ઉત્પન્ન કર્યા વિના નષ્ટ થાય છે હવે જ્યારે સજગ મનોવ્યાપારોની ક્રિયા નિયંત્રિત કરવા માટે તેમને ઓછા બળવાન કરવાની જરૂર હોય અથવા નિર્મળ મનોવ્યાપારોને બળવાન બનાવી કંઈ કાર્ય ઉત્પન્ન કરવું હોય ત્યારે ઐચ્છિક પ્રયત્નની

ખાસ જરૂર પડે છે. આવા પ્રયત્નવડે કોઈ સખળ મનોવ્યાપારને ત્હેના કરતાં વધારે બળવાન મનોવ્યાપાર મનમાં ઉત્પન્ન કરી દાખી શકાય છે તથા નિર્જળ મનોવ્યાપારને બળવાન બનાવે એવા વ્યાપારો પણ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. ધણી વખત આપણા વિચારો એવા નબળા હોય છે કે તેઓ પોતાની મેળે કાર્ય ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી અને તેમને કાર્યમાં મુકવા માટે ઈચ્છા બળ વાપરવાની જરૂર રહે છે. હવે આવા પ્રયત્ન દરેક પુરુષને સરખી રીતે કરવો પડે તેમ નથી; જે પુરુષની ઈચ્છા શક્તિ દૃઢ હોય છે તથા વિચારો યોગ્ય રીતે બળવાન હોય તેને સાધારણ રીતે પ્રયત્ન ઓછો કરવો પડે છે. તથા ખીજાઓને વધારે કરવો પડે છે તેમ એક જ પુરુષમાં જુદી જુદી વખતે વધારે ઓછો પ્રયત્ન કરવાની જરૂર રહે છે. મન જે વખતે કોઈ કાર્ય માટે ઉત્સાહમાં હોય છે ત્યારે ઓછા પ્રયત્નની જરૂર રહે છે અને જ્યારે શિથિલ હોય છે ત્યારે વધારે પ્રયત્ન કરવો પડે છે. હુંકામાં આપણે એટલું કહી શકીએ કે જ્યારે સાધારણ રીતે ઓછા બળવાન મનોવ્યાપારોને વધારે બળવાન કરવા હોય તથા વધારે બળવાન મનોવ્યાપારોને ઓછા બળવાન બનાવવા હોય ત્યારે ઈચ્છાક પ્રયત્ન કરવાની જરૂર રહે છે.

હવે જુદા જુદા મનોવ્યાપારો કુદરતી રીતે જુદી જુદી કાર્યો-ત્યાદિક શક્તિ ધરાવે છે અને જે પુરુષના મનના વ્યાપારોનું બળ કુદરતી રીતે જેટલું બેઝએ તેટલું હોય તેની ઈચ્છાશક્તિને આપણે સામાન્ય અથવા વિકાર રહિત ઈચ્છાશક્તિ કહી શકીએ. આવી વિકાર રહિત ઈચ્છાશક્તિ ધરાવતી એ સાધારણ નિયમ છે અને કોઈ પુરુષમાં આવા કુદરતી નિયમનો ભંગ હોય અર્થાત્ ઈચ્છા-શક્તિ વિકારમય હોય તો તે અપવાદરૂપ છે. આવેશ, વાંચ્છના, લાગણી વિગેરે વસ્તુઓને લગતાં મનોવ્યાપારો, સુખ દુઃખના વિચારો, જે વિચારોને કાર્યમાં મુકવાની ટેવ પડી ગઈ હોય તેવા વિચારો તેમજ સ્થળ અથવા કાળમાં નજીક વસ્તુઓને લગતા વિચારો-આ

સર્વે મનોવ્યાપારો સ્વાભાવિક રીતે જગવાનું હોવાનો ગુણ ધરાવે છે. આથી ઉત્પત્તિ રીતે કાળ અથવા સ્થળમાં દૂર વસ્તુઓના વિચારો, ભાવવાચક વિચારો, ટેવ વિનાના વિચારો, તથા ગ્રેસ્થાઓ સાથે કંઈ પણ સંબંધ વિનાના મનોવ્યાપારો સ્વાભાવિક રીતે ધણી થોડી કાર્યોત્પાદક શક્તિ ધરાવે છે. આવા વ્યાપારોને જ્યારે કાર્યમાં મુકવાના હોય છે ત્યારે ઔચિત્તિક પ્રયત્ન કરવાની જરૂર રહે છે.

હવે કોઈપણ હિચ્છાત્મક કાર્યોમાં જ્યારે પરસ્પર વિરોધી વિચારો મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે દરેક વિચાર પોતાનું કાર્ય ઉત્પન્ન કરવાનું વળણ ધરાવે છે અને અન્તે સર્વે વિચારોના મનોવિગ્રહમાં એક વિચાર પ્રમાણે કાર્ય બહુ ઉભાવળથી નહીં તેમ બહુ ધીમેથી પણ નહોં એવી રીતે થાય છે. કોઈ વખત કાર્ય જલ્દી થાય છે તો પણ વિરોધી વિચારોની પરસ્પર ધ્રુવના મનમાં થોડા વખતમાં થાય છે અને ત્યારે નિશ્ચય થતા પહેલાં કાર્ય કરવા માટે કયો માર્ગ ઉત્તમ છે તેનું જ્ઞાન થાય છે જે પ્રમાણમાં વિચારોનું જળ કુદરતી રીતે હોતું જોઈએ તે પ્રમાણમાં જ હોય અને કાર્ય આ પ્રમાણમાં પરિણામને અનુસરીને જ થાય છે ત્યારે હિચ્છાને વ્યાપાર યોગ્ય અને વિકારરહિત હોય છે પરંતુ જ્યારે આ પ્રમાણમાં ભંગ થાય છે ત્યારે હિચ્છાશક્તિ વિકારમય હોય છે. મનની આવી વિકારમય સ્થિતિને લીધે કાંતો કોઈ વિચાર થવાની સાથે જ ત્યારે વિરોધી અથવા ત્યારે દાગી દેનાર વિચાર મનમાં ઉત્પન્ન થયા શિવાય એકદમ કાર્ય થાય છે. અથવા તો જો કે વિરોધી વિચારો મનમાં ઉત્પન્ન થાય છતાં જગવાનું વિચારોનો કુદરતી પ્રમાણમાં ભંગ થાય છે.

હવે આવી રીતે કુદરતી પ્રમાણનો ભંગ થવાથી ઔચિત્તિક વ્યાપારની જે સ્થિતિઓ સંભવિત છે એક સ્થિતિ એ છે કે જેમાં અસાધારણ કાર્યો કરવાનું વળણ એટલું સખત હોય છે કે તે અટકાવી શકાતા નથી અને બીજી સ્થિતિ એ છે કે જેમાં કાર્ય કરવાની શક્તિ

પણ એટલી નબળા પડી ગયેલી હોય છે કે સાધારણ કાર્યો પણ ચક્ર શકતાં નથી; પ્રથમ પ્રકારની સ્થિતિને આવેગમય ઇચ્છા અને બીજા પ્રકારને અવરોધમય ઇચ્છાનું નામ આપીશું. આપણે પ્રથમ આવેગમય ઇચ્છાની સ્થિતિ તપાસીશું.

આવેગમય ઇચ્છા બે પ્રકારની હોય છે. ઉપર આપણે જોઈ ગયા કે ઇચ્છાત્મક કાર્યમાં બે પ્રકારના વિચારો હોય છે. એક પ્રકાર કાર્યને ઉત્પન્ન કરનારાઓનો અને બીજો કાર્યને દાખી દેનારાઓનો હોય છે અને આ પ્રકારના વિચારોનું બળ અમુક પ્રમાણમાં હોય છે. આથી આવેગમય ઇચ્છા બે રીતે હોઈ શકે. એક તો કાર્યને દાખી દેનારા વિચારોની કાર્યને ઉત્પન્ન કરનારા વિચારોના પ્રમાણમાં સ્વાભાવિક રીતે જોઈએ ત્હેના કરતાં વધારે નિર્બળતાવાળી ઇચ્છા અથવા કાર્યને ઉત્પન્ન કરનારા વિચારોની કાર્યને દાખી દેનારા અર્થાત્ અવરોધક વિચારોના પ્રમાણમાં સ્વાભાવિક રીતે જોઈએ ત્હેના કરતા વધારે બળવાન ઇચ્છા; જેવી રીતે કોઈ થોડા ગાદી વધારે જોરમાં જવાનું કારણ એ હોય છે કે હાંકનાર એટલો નબળો હોય કે સાધારણ થોડાને પણ નિયંત્રણમાં ન રાખી શકે અથવા તો થોડાઓ એટલા બધા તોફાની હોય કે કોઈ પણ ત્હેમને દાખમાં રાખી શકે નહિ. તેવીજ રીતે અહીં પણ મન આવેગમય હોવાનું કારણ કાંતો જોઈએ તે કરતાં ઓછા દાખને લીધે હોય અથવા તો જોઈએ તે કરતા વધારે આવેગને લીધે હોય.

પ્રથમ આપણે અવરોધક વિચારો ઓછા હોવાને લીધે મન આવેગમય થાય છે તે વિષે જોઈશું. ઘણાએક મનુષ્યોથી કોઈ કાર્યનો વિચાર થવાની સાથે તે કાર્ય એટલી ત્વરાથી થાય છે કે તેના અવરોધક વિચારોને ઉત્પન્ન થવાનો વખતજ મળતો નથી. ચંચળ અને હીમતવાન પુરૂષોમાં આ લક્ષણ ધણે ભાગે જોવામાં આવે છે. કાર્ય કરવાનો ઉત્સાહ જાણે ઉભરાઈ જતો હોય તેમ ત્હેમની ચેષ્ટાઓ ઉપરથી જણાય છે અને ચાર પાંચ માણસ એકા

હોય તો વાતોમાં પણ તેઓ અગ્રેસર હોય છે. આવા પુરુષ જે સારી બુદ્ધિવાળા હોય તો ત્યાં આગળ પડતો લાગ લઈ શકે છે. અને જે કે સારા ખોટાનો વિવેક કરવાનો હેતુને અવકાશ રહેતો નથી પરંતુ જે કાર્ય તે ધારે છે તે ધણે લાગે ફતેદમંદ રીતે પાર પાડી શકે છે. અવરોધમય ઇન્દ્રિયાવાળો પુરુષ આ સંઘર્ષ કરવાને પોતાને શક્તિમાન માનતો હોય ખરો પરંતુ હેના મનમાં અવરોધક વિચારોનું બળ એટલું બધું હોય છે કે હેનાથી કોઈ કાર્ય જલદીથી થઈ શકતું નથી અને મોટા સાદસ કામો તો કરી શકતો જ નથી. આવેગમય પુરુષના મનમાં ખટકો તથા પરિણામનો વિચાર હોતો નથી તથા જે ક્ષણે જે વિચાર મનમાં આવે તે ક્ષણે તેજ વિચારથી મન ભરેલું હોય છે. આ કારણને લીધે જે હેનામાં અપૂર્વ કાર્ય શક્તિ જણાય છે, હેના વિચારો કે લાગણીઓ કંઈ બહુ બળવાન જ હોવા જોઈએ તેમ નથી પરંતુ અવરોધક વિચારોનો અભાવ તેજ હેની પ્રકૃતિનું મુખ્ય લક્ષણ હોય છે.

સાધારણ રીતે બાહ્યાવરંધામાં મન આવેગમય હોય છે. કારણ કે ગાનના અભાવને લીધે કોઈ કાર્યના અવરોધક વિચારો મનમાં હોતા નથી પરંતુ જેમ જેમ મોટી ઉંમર થતી જાય છે તેમ તેમ કાર્યો વધારે નિયંત્રિત અને અંકુશવાળા થાય છે. પ્રજ્ઞઓનાં જીવનમાં પણ આ પ્રમાણે જોવામાં આવે છે. જે પન્નઓ ઓછી સુધરેલી હોય છે તેઓ કેટલાએક પ્રકારના સાદસો અને પરાક્રમો કરી શકે છે કે જે સુધરેલી પ્રજ્ઞઓ હેમની ઉચ્ચ ભાવનાઓને લીધે કરી શકતી નથી.

હવે આવી રીતે આવેગમય હોવા એ કેટલીએક બાબતોમાં ખોટું અને કેટલીએક બાબતોમાં સાચું પણ છે. જનસમાજમાં જેમ વિચારવન્ત પુરુષોની જરૂર છે તેમ ઉત્સાહી તથા પ્રવૃત્તિમાન પુરુષોની જરૂર હોય છે. અને ફુનિયાના ઇતિહાસમાં અમર યોદ્ધા પુરુષો સાહસિક અને પરાક્રમી જોવામાં આવે છે. અલગત આવા પુરુષો

આવેગમય હોવા ઉપરાંત બુદ્ધિશાળી તથા વ્યવહારકુશળ હોય છે પરંતુ તેઓનું એક મુખ્ય લક્ષણ એ હોય છે કે અમુક વિચાર ચવાની સાથે તેના અવરોધક વિચારોથી મનને કંઈપણ સુન્નવાકામાં નાંખ્યા શિવાય તે પાર પાડી શકે છે, જે પુરોષને વિચાર જ કરવાની બહુ ટેવ હોય છે તેઓ સારા ખોટાને વિવેક કરી શકે છે ખરા પરંતુ મહાન કાર્યો તો તેઓને ઘણાં જ કઠિન જણાય છે. કેટલાએક વિષયો કે જેમાં વિચારની જ બહુ જરૂર હોય તેમાં તેઓ નિપુણ હોય છે અને આવેગમય પુરોષો જે જુલો સાધારણ રીતે કરે તે જુલો તેઓ કરતા નથી પરંતુ જે કાર્યોમાં આવેગમય પુરોષો જૂલ કરતા નથી અથવા તો જૂલને સુધારી શકે છે તે કાર્યો બીજા કોઈથી થઈ શકતાં નથી અને તેથી જનસમાજની હેમને ઘણી જ જરૂર રહે છે.

કેટલાએક પુરોષો સાધારણ રીતે આવેગમય ધ્રુવવાળા હોતા નથી પરંતુ કેટલાએક વિષયોમાં હેમનું મન એટલું આવેગમય થઈ જાય છે કે તે વિષયના અવરોધક વિચારો ઉત્પન્ન ચવાનો અવકાશ રહેતો નથી. ઉદાહરણ તરીકે કોઈ દારૂડીઓ માણસ બીજા બધી જાનતોમાં પોતાનું મન રોકી શકતો હોય પરંતુ જ્યાં દારૂ પીવાનો વિચાર આવે છે કે તરત હેમનું મન એવું ઉત્કેશી જાય છે કે ક્ષણવાર પછે દારૂના ગેરકાયદાનો વિચાર મનમાં યતો નથી અથવા યાય છે તો ઘણા ઓછા જળવાળો હોય છે. ઘણાખરા દારૂડીઓને પુછીશું કે તેઓ એટલી બધી વખત દારૂ પીવાની ધ્રુવને વરા કેમ યઈ જાય છે તો તેઓ ઘણે ભાગે એમ જવાબ દેશે કે હેમને પોતાને જ હેના કારણની રહમજીવ પડતી નથી. દારૂનો નીશો ઉતર્યા પછીની દુઃખમય સ્થિતિની કલ્પના હેમને પીધા પહેલાં યતી હોય અને અંતે પોતે શરીર તથા પૈસે ખુવાર થશે એમ તેઓ જણતા હોય છતાં દારૂ પીવાની ધ્રુવ એટલી આવેગમય હોય છે કે તે ધ્રુવ હોય ત્યાં સુધી તેઓ બહું જુલો જાય છે, અને તે સ્થિતિનું હેમને

બાન પણ રહેતું નથી. આવી રીતે ક્રોધ, વિષય વાસના વિગેરે રાગો જે પુરુષમાં બહુજ બળવાન હોય છે, તેઓ તે રાગના અસ્તિત્વ કાળમાં ગાંઠા થઈ જાય છે, અને તેને રોકનારા વિચારો મનમાં ઉત્પન્ન પણ થઈ શકતા નથી. આવા પુરુષો જે વિષયમાં આવેગમય હોય છે તે વિષયમાં તેઓ બહુ જલદીથી ઉરકેરાઈ જાય છે અને અન્તે તેમનું મન ઉરકેરાઈને એટલું ટેવાઈ જાય છે કે નજીવા દાર-ણ્યથી અને ક્રોધ વખત દારણ્ય વિના પણ આવેગમાં આવી જાય છે. હીરટીરીયાના દરદી પીડાતા પુરુષોમાં આ લક્ષણો ખાસ કરીને જોવામાં આવે છે. વારંવાર દિલગીરીની લાગણીને તાજે થઈને રોવાથી તેઓનું મન એટલું રોગિષ્ટ બની જાય છે; અર્થાત્ રોવાના વ્યાપારની સાથે સંબન્ધ ધરાવનારા જ્ઞાનતન્ત્રો ઉરકેરાવાને એટલા બધાં ટેવાઈ ગયેલાં હોય છે કે ખંદારના કારણ વિના પણ તેઓ રોવા કરે છે અને તેઓ પોતે પણ રોવાનું કારણ આપી શકતા નથી. આશ્વન્ત આવેગમય થવાથી મન કેટલું રોગિષ્ટ બની જાય છે તેનું ઉત્તમ ઉદાહરણ આવા પુરુષો આપે છે.

દ્વે આપણે આવેગમય ઇચ્છાના બીજા પ્રકાર વિષે જોઈશું આ પ્રકારનું સ્વરૂપ એ છે કે કાર્યના અવરોધક વિચારો મનમાં કુદરતી પ્રમાણમાં હોય છે ખરા પરન્તુ કાર્યોને ઉત્પન્ન કરનારા વિચારો એટલા અપૂર્વ રીતે બળવાન હોય છે કે તે કાર્ય રોકી શકાતું નથી પ્રથમ પ્રકાર કરતા આ પ્રકારમાં કાર્યને ઉત્પન્ન કરનારા વિચારનું બળ ઘણું વધારે હોય છે. કારણ કે જ્યારે જેલા પ્રકારમાં અવરોધક વિચારોનો અભાવ હોય છે અથવા બહુ નબળા હોય છે ત્યારે આ પ્રકારમાં તેઓ યોગ્ય રીતે હોવા છતાં પણ કાર્ય થવા વિના રહેતું નથી. આવા પ્રકારના મનવાળા પુરુષો ઘોડા હોય છે પરન્તુ કંતિ તેઓ મદાન પુરુષો હોય છે અથવા દિવાના પુરુષોને મળતા આવે છે. અમુક વસ્તુ તરફ તેઓની ઇચ્છા એટલી તો સખ્ત હોય છે કે ગમે તેવા અનિષ્ટ પરિણામને સહન કરીને પણ પોતાની

ધર્મજ્ઞને તૃપ્ત કરવાને તેઓ તૈયાર હોય છે. સાધારણ માણસને તો આવી સ્થિતિની વાસ્તવિક રીતે કલ્પના કરવી તે પણ કઠિન છે. દારૂ પીવાની અત્યંત બળવાન ધર્મજ્ઞવાળા પુરુષો આ સ્થિતિનું એક ઉદાહરણ છે. એમ જણાવવામાં આવે છે કે આવા પુરુષો એટલે સુધી કહે છે કે “દારૂનો શીશો ઓરડાના એક ખુણામાં હોય અને મ્હારી તથા તેની વચ્ચે તોપના ગોળાઓ છૂટ્યા કરતા હોય છતાં પણ તે શીશો લેખને મ્હોએ માંડવાની ધર્મજ્ઞને હંદાવી શકે નહીં.” “મ્હારી અને દારૂના શીશાની વચ્ચે નર્કનો ખાડો હોય અને તે શીશાને પકડતાજ નર્કમાં પડીશ તે હું જાણુનો હોઈ છતાં પણ હું તે શીશો લીધા વિના રહું નહીં” વિગેરે. અમેરિકામાં સીન્સીનાટી સંસ્થાનનો ડૉ. મસી નામનો ગૃહસ્થ નીચેની વાત જણાવે છે. “થોડાં વરસો પહેલાં આ સંસ્થાનમાં ગરીબોને પાળવાના ઘરમાં એક દારૂડીઆને રાખવામાં આવ્યો હતો. થોડા દિવસ સુધી એણે દારૂ મેળવવાને ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પરંતુ તે ફાળ્યો નહી. અંતે તેણે એક વિચિત્ર યુક્તિ ક્તેહમંદ રીતે કરી. તે ઘરમાં જ્યાં લાકડાઓ પડ્યાં રહેતા હતા ત્યાં જ્યાં એક કુહાડી લાઇને એક ઘા વડે પોતાનો એક હાથ કાપી નાખ્યો અને આવા લોહીવાળા હાથ સાથે ઘરમાં દોડી જઈને ઘુમ પાડી કે ‘થોડો દારૂ લાવો. મ્હારો હાથ કપાઈ ગયો છે.’ ગલરાટમાં ને ગલરાટમાં કોઈએ મ્હોટો પ્યાલો ભરીને દારૂ આપ્યો. તરતજ તે દારૂડીઆએ પોતાનો લોહીવાળો હાથ પ્યાલામાં નાખ્યો અને પછી પ્યાલો મ્હોટે માડીને બધો દારૂ પી ગયો, પીધા પછી જાણે ખુશ થયો હોય તેમ બોલ્યો કે ‘હાશ, હવે મ્હને જંપ વળ્યો.’ બીજા એક વાત ડૉ. ટરનર જણાવે છે કે એક દારૂડીઓ મહિના સુધી દાકતરની સરવારમાં હોનો. તેવામાં જ દારૂથી ભરેલા શીસાઓ કે જેમાં મરી ગયેલાં પ્રાણીઓ સાચવી રાખવા માટે મુક્યાં હતા તેમાંથી બધો દારૂ ખાનેમાનો પી ગયો. એને જ્યારે એમ પુછવામાં આવ્યું કે આવું અનિષ્ટ કામ તે કેમ કર્યું ત્યારે તેણે

જવાબ દીધો કે 'સાહેબ, જેવી રીતે મદારા દાયના ધનકારને કાશુમાં રાખવામાં મદારામાં સક્તિ નથી તેમ દારૂ પીવાની તૃષ્ણાને પણ કાશુમાં રાખવાને હું અસક્ત છું.'

આ ઉદાહરણોથી જણાશે કે આ પ્રકારની આવેગમય ઇચ્છા તે એક પ્રકારનો માનસિક રોગ જ છે.

ધણી વખત મનમાં કોઈ વિચાર નજીવો હોય છે છતાં તે એટલો બળવાન હોય છે કે જ્યારે તે પાર પડે ત્યારે જ મનને જંપ વળે છે. ખાસ કરીને નબળા મનના પુરૂષોના જીવનમાંથી આવા ધણાં ઉદાહરણો મળી શકે છે. આવા કોઈ પુરૂષના મનમાં એમ આવે કે એના હાથ ગંદા લાગે છે. હવે તે સારી રીતે જાણતો હોય કે એના હાથ ગંદા નથી પણ ગંદા લાગવાનો વિચાર એના શાગિષ્ટ મનમાં એટલો બળવાન હોય છે કે જ્યારે તે હાથ ધૂવે ત્યારે જ એને જંપ વળે અથવા તો કપડાં પહેરતો હોય અને એને વિચાર આવ્યો કે તે બરાબર નથી પહેરાયાં તો પાછાં કઢાડીને ફરીથી પહેરે ત્યારે જ તેનું મન ઠેકાણે આવે. સાધારણ માણસના જીવનમાં પણ આવા દાખલા ને કે થોડે અંશે પરસ્પર કોઈ કોઈ વખતે બને છે. ધણા-ખરાના અનુભવમાં હશે કે રાત્રે સુતા પછી વિચાર આવે કે બારણું બંદરથી બંધ ઠગવું રહી ગયું છે અને ત્હેની સાથે એમ પણ વિચાર આવે કે બંધ ઠર્યું છે છતાં બંધ ન થયાંનો આવેગમય વિચાર મનને એટલો સતાવે છે કે ઉઠીને જ્યારે તેની ખાત્રી કરીએ ત્યારે જ નિરાતિ હાથ આવે છે.

ઉપર પ્રમાણે આપણે આવેગમય ઇચ્છા વિષે જોયું. હવે અવરોધક ઇચ્છાનું સ્વરૂપ દુકામાં જોઈશું. જેમ આવેગમય ઇચ્છામાં અવરોધ ધણો ઓછો હોય છે અથવા અવરોધ ધણો વધારે હોય છે તેમ અહીં વિચારોનો આવેગ ધણો ઓછો હોય છે, અથવા અવરોધ ઇચ્છાશક્તિના કુદરતી વ્યાપાર માટે એટલું જરૂરનું છે કે કોઈ કાર્ય પ્રેરક તથા અવરોધક વિચારોની મનમાં ટુસના થવી, જોઈએ તથા

એ વૃક્ષનાને અનુસરીને પછીથી કાર્ય થવું જોઈએ. પરંતુ મનની અવરોધક સ્થિતિમાં જે કે પરસ્પર વિરોધી વિચારોની વૃક્ષના થાય છે ખરી છતાં કાર્ય થતું જ નથી. અથવા થાય છે તો જુદીજ રીતે થાય છે. આ સ્થિતિમાં જે કે મનની જુદા જુદા વિચારોની વૃક્ષના કરવાની વિવેક શક્તિ સારી પેઠે રહે છે પરંતુ વિચારોના માનસિક વિગ્રહમાં મનની કાર્યશક્તિ એટલાં લીધે યાદ જાય છે કે જે વખતે જે કાર્ય કરવું જોઈએ તે થતું નથી અને થાય છે તો ખોટું થાય છે. આવા મનવાળો પુરુષ ઘણા ઉચ્ચ આશયવાળો હોય તથા સારા ખોટાનો વિવેક જાણે સારી રીતે કરી શકેતો હોય પરંતુ તેના આશય પ્રમાણે અમુક નિશ્ચય અથવા કાર્ય કરવાનું હોય તે નિષ્ફળ નીવડે છે. તેનું જ્ઞાન ખીમત કાર્યોત્સાહી પુરુષો કરતાં ઘણું વધારે હોય પરંતુ જ્યારે આવા પુરુષો ઉત્સાહ અને હિંમતથી સાહસો તથા કઠિન કાર્યો કરી શકે છે ત્યારે આ પુરુષ માત્ર પાછળથી જૂલો કહાડે છે, ખખડે છે, ટીકાઓ કરે છે, વાધાઓ ઉઠાવે છે, તથા મનમાં અર્ધા નિશ્ચયો કર્યા કરે છે. કાર્યોત્સાહી પુરુષ કરતાં એનો અવાજ ધીમો અને જુરસ્તો ઓછો હોય છે તથા તેનાં વાક્યો પણ આશ્વાસનક નહીં પરંતુ ઘણું ખરું સંશયમયક હોય છે. એના વિચારો તથા કાર્યો વચ્ચે વિરોધ જેવામાં આવે છે. અને જે તે પોતે એ વિરોધ ખીમત પુરુષ કરતાં વધારે સારી રીતે સહમજી શકેતો હોય છતાં તેને દૂર કરવાને તે હિંમેશાં અશક્ત હોય છે. પરિણામ એ આવે છે કે એના વિચારો જે કે ખીમત પુરુષો કરતાં વધારે સારા હોય છે પરંતુ કાર્યો વધારે નબળા તથા ખોટાં હોય છે.

ઉપરની સર્વે હકીકત ઉપરથી જણાશે કે જ્યારે જ્યારે પ્રેરણા-ત્મક અથવા દેવ પ્રમાણે થતાં કાર્યને રોક્ષી લેઈ કાંઈ દૂર વસ્તુના વિચાર અથવા દેવ પડ્યા વિનાના વિચારને કાર્યમાં મુકવાનું હોય ત્યારે ઔચ્છિક પ્રયત્નની જરૂર પડે છે તથા જ્યારે અત્યંત આવેગમય વિચારોને રોકવા હોય તેમજ અત્યંત અવરોધક વિચારોને

દાખી દેવાના દોષ ત્યારે પણ ઠરજી બગવડે પ્રયત્ન કરવો પડે છે
 હવે આ પ્રયત્નનું ખરું સ્વરૂપ શું છે તે આપણે જોઈએ સાધા જુ
 રીતે આપણે જાણીએ છીએ કે ઔચિત્ક પ્રયત્નની તે એમ જાનની
 શક્તિ છે અને જે નિયામના પોતાના બગમા આ શક્તિનું બળ
 ઉમેરાય છે તે નિયામ બળવાન થાય છે અને કાર્ય ઉત્પન્ન કરી
 શકે છે જ્યારે કોઈ પાર્થ વિપર બહારથી અનેક બળો લાગુ
 કરવામા આવ્યા હોય ત્યારે આપણે એમ કહીએ છીએ કે જે
 દિશામા મોથી ઓછો પ્રતિરોધ હોય અથવા સૌથી વધારે આકર્ષણ
 દોષ તે દિશામા તે પદાર્થની ગતિ થાય છે પરંતુ આ નિયમ
 આપણા મનને લાગુ પડતો નથી જે જે જોઈમા ઇચ્છા બગનો
 ધણો ઉપયોગ કરવાનો હોય અને સ્વાભાવિક રીતે ધણો ઓછુ બગ
 ધરાવતા વિચારો અથવા આ કાર્યો પાર પાડવાના દોષ તે સર્વે
 કાર્યો કરતા જે દિશામા મનને લઈ જવું પડે છે તે દિશા મોથી
 વધારે પ્રતિરોધની દિશાની જણાય છે જે પુરૂષ પોતાના શરીર
 ઉપર દાકતરના વહાડકાપને કંઈપણ ફેંકી પાડ્યા વિના
 સડન કરે છે અથવા જે પુરૂષ લોકોની મનોમથને પણ સડન કરીને
 પોતાની ફરજને તામે થાય છે તે પુરૂષ સૌથી વધારે પ્રતિરોધ તથા
 પ્રયત્નની દિશામા કાર્ય કરતો હોય એમ તેને જણાય છે તથા
 પોતાના આવેગો તથા લાનચોને જાણે જીતતો હોય તથા વશ
 કરતો હોય એમ તેને લાગે છે પરંતુ ઓછ દારૂડીઓ અથવા ખીંકણ
 પુરૂષ પોતાના મિતાદારપણાને અથવા હિંમતને જાણે જીતતો હોય
 તેમ કહી શકાય નહીં અથવા અનીતિમાન પુરૂષ નીતિમય બાવનાઓ
 જીતતો હોય એમ કહી શકાય નહીં પરંતુ તે બાવનાઓ કરતા
 હિંમતના વિરૂદ્ધના જે મનોવ્યાપારોનું બળ સ્વાભાવિક રીતે વધારે
 હોય છે હિંમતવાળી ધસકાઈ જાય છે એમ કહી શકાય અને નીતિમય
 પુરૂષ તો પોતાના આવેગો વિપર જીત મેળવે છે એમ જ કહી શકાય
 વિપથી અથવા અનીતિમય પુરૂષને માટે એમ કહી શકાય કે તે

મધ્યશક્તિનાવડે પ્રયત્ન કર્યા વિના પોતાની બળવાન વૃત્તિઓને તાબે થાય છે, અથવા ને પોતાના ઉચ્ચ આશયો ભૂલી જાય છે અથવા પોતાની ફરજને તરફ વિમુખ રહે છે વિગેરે. એટલે કે પોતે પ્રયત્ન રહિત યદને જે દિશામાં સૌથી ઓછો પ્રતિરોધ છે તે દિશામાં કાર્ય કરે છે. આથી ઉલટું નીતિમાન પુરુષ માટે એમ કહી શકાય કે તે ઐચ્છિક પ્રયત્નવડે પોતાની ઉચ્ચ ભાવનાઓ કે જાહેની કાર્યોત્પાદક શક્તિ સ્વભાવિક રીતે ઓછી હોય છે, તેમને બળવાન બનાવે છે અને જે કાર્યોમાં આવે પ્રયત્ન વધારે રહેલો હોય છે તે કાર્યો ઘણુખડ કરે છે. મનના આવેગો, રાગો, વિષય વાસનાઓ જેમ વધારે બળવાન હોય છે એટલે કે જેમ પ્રતિરોધ વધારે હોય છે તેમ પ્રયત્નની વધારે જરૂર રહે છે તથા તેઓ થોડા હોય છે તો પ્રયત્ન થોડો જોઈએ છીએ. આ ઉપરથી નીતિમય કાર્યની એક ટુંકી વ્યાખ્યા જોઈતી હોય તો એમ કહી શકીએ કે અમુક સંજોગો વચ્ચે સૌથી વધારે પ્રતિરોધની દિશામાં જે કાર્ય થાય તેને નીતિમય કાર્ય કહી શકાય. આ સર્વે ઢકીકત ઉપરથી જણાશે કે આપણે ધારીએ તેમ ઐચ્છિક પ્રયત્ન વધારે ઓછો કરી શકીએ છીએ અને તે કેટલો કરવો તેનો આધાર રહામેના આવેગોનું બળ કેટલું છે એના ઉપર રહેલો છે.

ઉપર આપણે જોઈ ગયા કે કેટલાએક વિચારો આવેગમય અને કેટલાએક અવરોધમય હોય છે. હવે આપણે આમ હોવાનું એક મુખ્ય કારણ તપાસીશું. સાધારણ રીતે આપણે જાણીએ છીએ કે વસ્તુઓ તથા વસ્તુઓના વિચાર કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે. હવે આપણા મનો-વ્યાપારોનો એક મુખ્ય નિયમ છે કે દરેક સુદ્ધિવ્યાપાર તથા મધ્ય વ્યાપારની સાથે થોડાઘણા લાગણીનો વ્યાપાર હંમેશા રહેલો છે. અર્થાત્ આપણે જે જે વિચાર આવે તથા જે જે કાર્ય કરીએ તેની સાથે આનન્દ કે દુઃખની થોડી ઘણી પણ લાગણી મનમાં ઉત્પન્ન થાય.

છે. આવી લાગણીની કાર્ય ઉપર અસર થાય છે તથા કાર્યનું સ્વરૂપ લાગણીવડે બદલાય છે અને ધીમે ધીમે આનંદ તથા દુઃખની લાગણીઓ કાર્યોમાં આવેશ તથા અવરોધ ઉત્પન્ન કરી શકે છે. અત્રે એટલું યાદ રાખવાની જરૂર છે કે કોઈ આનંદ વિશેનો વિચાર ખાસ કરીને અનનંદદાયક જ હોવો જોઈએ તેમ નથી તથા કોઈ દુઃખના વિચારનો વિચારે ખાસ કરીને દુઃખમય-હોવો જોઈએ તેમ નથી. ઘણી વખત તો આનંદનો વિચાર અને ખાસ કરીને ભૂતકાળમાં અનુભવેલો આનંદનો વિચાર મનમાં દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે તથા ભૂતકાળમાં સદન કરેલા દુઃખોનો વિચાર આનંદ ઉત્પન્ન કરે છે પરંતુ એટલું તો સત્ય છે કે વર્તમાન આનંદ કાર્યની ઉત્પત્તિ તથા વર્તમાન દુઃખ કાર્યને દાખી દેવાનાં બળવાન કારણો છે અને તેથી આનંદ તથા દુઃખના વિચારો પણ જે વિચારો મનને આવેગમય તથા અવરોધમય બનાવે છે તેઓમાં મુખ્ય સ્થાન ધરાવે છે. હવે મનના બીજા બધા વિચારો સાથે આનંદ તથા દુઃખની લાગણીઓના વિચારો શો સંબંધ ધરાવે છે તે જોઈશું.

સ્વાભાવિક રીતે જો કોઈ કાર્ય આનંદજનક જણાય તો જ્યાં સુધી આનંદ મળે ત્યાં સુધી આપણે ફરી ફરીને કરવાનું વલણ ધરાવીએ છીએ. તથા જો તે દુઃખમય જણાય તો તહેને અટકાવવાનું વલણ ધરાવીએ છીએ એટલે કે આનંદ તથા દુઃખના વિચારો કાર્યની ઉત્પત્તિ તથા અવરોધ ધણી બળવાન રીતે કરે છે. હવે આપણા સર્વે કાર્યો ઉપર આનંદ તથા દુઃખના વિચારોની અસર એટલી બધી હોય છે કે કેટલાએક માનસશાસ્ત્રીઓનું માનવું એમ છે કે આનંદ મેળવવાના તથા દુઃખનું નિવારણ કરવાના વિચારો જ કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ ધરાવે છે અર્થાત્ જે જે કોઈ કાર્ય આપણે કરીએ છીએ તે કોઈ પણ પ્રકારના આનંદ મેળવવાના અથવા દુઃખનું નિવારણ કરવાના હેતુથી કરીએ છીએ અને જે કાર્યોમાં આવો હેતુ સ્પષ્ટ રીતે જણાતો ન હોય તેમાં પણ દરના

વિચાર કરીએ તો કાઈ પણ પ્રકારના આનન્દ માટે જ તે થાય છે અને તેથી ચાલ રીતે પણ તે હેતુ એ કાર્યોમા રહેવો છે. આ મતને આનન્દવાદ કહેવાય છે અને માનસશાસ્ત્ર તથા નીતિશાસ્ત્રના મુખ્ય વાદોમાનો તે એક છે. પરન્તુ ખરી રીતે જોતા આ મત જૂન ભરેલો છે ઉપર આપણે જોયું તેમ આનન્દ તથા દુખના વિચારો કાર્યોને બળવાન રીતે ઉત્પન્ન કરનારા વિચારોમા મુખ્ય છે પરન્તુ ફક્ત તેઓજ કાર્યને ઉત્પન્ન કરી શકે છે, એમ માનવું જૂનભરેલું છે. આપણી પ્રેરણાઓ, આવેશો, લાગણીઓ વિગેરે કાર્યો આનન્દ કે દુખના હેતુ વિના ઉત્પન્ન થાય છે. આપણે દરીએ છીએ અથવા સ્ત્રીકાંઈએ છીએ તે દસવા કે સ્ત્રીકાવાના આનન્દ માટે કરતા નથી. સરમાઈએ છીએ તે કંઈ સરમાવાથી થતા દુખનું નિવારણ કરવા માટે સરમાતા નથી તેમજ કોઈ, રોક, કે જીકની લાગણીને વશ થઈ જે કાર્યો કરીએ છીએ તે કંઈ સ્ત્રેમનાથી મળતા આનન્દ માટે કરતા નથી આ સર્વે કાર્યોના પ્રેરણાદાતા આનન્દ કે દુખના વિચારો નહિ પરન્તુ કોઈ વિચેરની વસ્તુઓ અથવા સ્ત્રેમના વિચારો પોતેજ છે ચેતન અને ગતિ વ્યાપારના પ્રકરણોમા આપણે જોઈ ગયા છીએ કે પ્રત્યેક મનોવ્યાપાર થોડી ધણી કાર્યો-ત્પાદક શક્તિ ધરાવે છે, અને જો કે આનન્દ કે દુખની લાગણીઓમા તથા સ્ત્રેમના વિચારમા આ શક્તિ બળવાન રીતે રહેલી છે જના તે શક્તિ સ્ત્રેમનામાજ છે, એ માન્યતા જૂનભરેલી છે. અમુક વ્યાપાર સ્વાભાવિક રીતે કાર્ય ઉત્પન્ન કરવા માટે અમુક જ બળ મનમા કેમ ધનવે છે, તેનો નિર્ણય મનુષ્યના ઉત્ક્રાન્તિના નિયમોવડે કરી શકાય તેમ છે. માનસશાસ્ત્રને તે મનોવ્યાપારના સ્વરૂપો નિરીક્ષણવડે જેમ જણાય છે તેમ ગ્રહણ કરવાના છે. અને આમ જોતા આપણું ચેતનજ કાર્યોત્પાદક શક્તિવાળું છે એમ નિ સંશય જણાવે છે.

જેવી રીતે પ્રેરણાત્મક કાર્યોમા આનન્દ તથા દુખના વિચારોનો અવકાશ હોના નથી તેવી રીતે જોને આપણે વિચારાત્મક

કાર્યો દહી ગયા તથા જે કાર્યો કરવાની ટેવ પડી ગઈ હોય તેમાં પણ આ વિચારો ચતા નથી. દરરોજ જે કાર્યો આપણે કરીએ છીએ, જેમકે કપડા પહેરવાં, ચાલવું વિગેરે કેવળ ટેવ પ્રમાણે ચાલે છે. જેવી રીતે શ્વાસ લેવાના આનન્દ માટે શ્વાસ લેતા નથી તેવી રીતે કંઈ લખવાના આનન્દ માટે લખતા નથી પરંતુ મનમાં ચતા વિચારોને નોંધી લેવા માટે લખીએ છીએ. આવાં અનેક કાર્યોના ઉદ્ઘરણો આપી શકીએ કે જે આનન્દ ઉત્પન્ન કરવાના, દુઃખનું નિવારણ કરવાના હેતુ વિના ચાલે છે. કેટલીએક વખત તો કંઈ કાર્યથી સહેજ શારીરિક કે માનસિક દુઃખ ઉત્પન્ન થતું હોય છતાં માત્ર તે દુઃખનો અનુભવ લેવાને કાર્ય ફરી ફરીને કરીએ છીએ. જે કે આમ કરવું અસાધારણ હોય છે છતાં ઘણી વખત આવાં કાર્યો ચતાં જોવામાં આવે છે અને ખાસ કરીને વિકારમય મનવાળા પુરોના જીવનમાં આ પ્રકારના કાર્યો વધારે જોવામાં આવે છે. આપણો દાત દાલતો હોય અને આપણે જાણુતા હોઈએ કે જીવ વડે તહેને દલાવ્યાથી દરદ યશે છતાં કોઈ કોઈ વખત માત્ર દરદનો સ્વાદ ચાખવાને પણ દલાવીએ છીએ. થોડી દુર્ગંધ આવતી હોય તો તે ગંધ કેવી ખરાબ છે તે ચોક્કસ કરવાને પણ આપણે ફરી મુંઝીએ છીએ. વિકારમય મન ચવાને લીધે દુઃખ જાણી જોઈને સદન કરવા મનનું વલણ ચાલે છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે એક વિદ્યાર્થી એક વખત પોતાની કાલેજના મધનની એક ખંડારીમાંથી ભુરકો મારીને પડી ગયો હતો તથા સપ્ત ધમ્મ પામ્યો હતો. હવે બીજો એક વિદ્યાર્થી તે પેલા વિદ્યાર્થીના મિત્ર હતો તહેને તે ખંડારીની પાસે ચઢને વારંવાર જવું આવવું પડતું હતું અને જ્યારે જ્યારે તે ત્યાંથી જાય ત્યારે પોતાને પોતાના મિત્રનું અનુકરણ કરવાની ઈચ્છા થઈ આવતી. આ ઇચ્છા એના મનમાં એટલી બધી ધોળાવા લાગી અને એનું મન એટલું વિકારમય થઈ ગયું કે તહેણે તહેના ગુરને જઈને કહ્યું કે જ્યારે ખંડારીમાંથી પડીશ ત્યારે મારા જીવને નિરાંત કરો

તેના ગુણે જાણ્યું કે એમ કયાં સિવાય એનું મન ડેકાણે નહિ આવે તેથી કહ્યું કે ‘હીક, પકલુ ન એમ ને તારા મનમા નિશ્ચય થયો હોય તો તું નક્કી પડજે.’

ઉપરની હકીકત ઉપરથી જણાવે કે માન આનન્દ મેળવવાનો કે દુઃખ તજવાના વિચારો જ કાર્યોમા આવેગ ઉત્પન્ન કરતા નથી. જે સરત ઉપર વસ્તુઓનો આવેગ તથા અવરોધ ઉત્પન્ન કરવાનો ગુણ આધાર રાખે છે તે મરતને ને એક જ શબ્દમા ને આપણે દર્શાવવી હોય તો ‘રસ’ શબ્દમા તે સર્વેનો સમાવેશ થઈ જાય છે. રસમા વસ્તુ કે વિચારમા આનન્દજનક, દુઃખમય, દેવાઈ ગયેલી, મનમા આખો દિવસ લાગ્યા કરતી વિગેરે અનેક વસ્તુઓ તથા તેના વિચારોનો સમાવેશ થાય છે. અમુક સંતોગો વચ્ચે જે વસ્તુ આપણા ચેતનમા ગુપ્ત સ્થાન ધરાવતી હોય એટલે કે તેના ઉપર અમુક વખતે આપણું મન અર્થાત્ ધ્યાન ચોટલું હોય પછી તે આનન્દજનક હોય કે ગમે તે હોય તે વસ્તુને રસમય કહી શકાય અને જે વિચાર આવી રીતે મનમા અમુક ક્ષણે રસમય હોય તે વિચાર તે ક્ષણે કાર્ય કરતી વખતે આવેગમય અથવા અવરોધમય હોય છે. આ ઉપરથી આપણે એક મામાન્ય નિયમ બાધી ગણીએ કે અમુક ક્ષણે જે આપણું ધ્યાન રોકે છે તે વિચાર પ્રમાણે કાર્ય થાય છે કોઈ કાર્ય વિગે અમુક એક વિચાર આપણે મનમા લાગીએ અને તેના ઉપરજ આપણું મનજી ધ્યાન રોકીએ કે નેથી બીજા કોઈ વિચાર મનમા ઉત્પન્ન થઈ પહેલા વિચારને મનની બહાર કઢાડી ન મુકે તો તે વિચાર પ્રમાણેજ કાર્ય થાય છે આ નિયમ પ્રેરણાત્મક, વિચારાત્મક તેમજ ઇચ્છાત્મક સર્વે પ્રકારના કાર્યોમા લાગુ પડે છે. અને કાર્યોનો આવેગ તેમજ અવરોધ તેના ઉપર આધાર રાખે છે જેમ કોઈ કોઈને અનુદ્રૂણ વિચાર ઉપર મનનું મથળું ધ્યાન હોય તે તે કાર્યનું આવેગમય રીતે ઉત્પન્ન થવાનું કારણ છે તેમજ કોઈ કાર્યના પ્રતિકૂળ વિચાર ઉપર મનનું સનળું

ધ્યાન દોવું તે તે કાર્યનાં દબાઈ જવાનું કારણ છે. ને આવા પ્રતિકુળ વિચારો જેમકે સંદેહો, વિસ્મયો આંચકાઓ વિગરેને કોઈ માણસ બૂલી જાય અથવા હેમના ઉપર ધ્યાન ન આવે તો તેના કાર્યશક્તિના આધિકોપનો પાર જ ન રહે !

હવે આવી રીતે કોઈ કાર્યને લગતા વિચાર અથવા ઈચ્છા ઉપર મનનું એકાગ્ર ધ્યાન દોવું તે ઈચ્છાના માનસિક વ્યાપારનો અન્ત છે કારણ કે તે પછી કાર્યને ઉત્પન્ન કરનારા જે સર્વે વ્યાપારો યાવ છે તે કેવળ શારીરિક વ્યાપારો છે. એક વખત મનમાં ઈચ્છા જગવાન ચક્ર પછી તે ઈચ્છા પ્રમાણે કાર્ય થઈ શકે નહીં. તે માત્ર તન્તુવ્યાપારોના નિયમો ઉપર આધાર રાખે છે. ઈચ્છાનો વ્યાપાર તો કાર્યને લગતો વિચાર મનમાં વ્યાપી રહેવાની સાથે સંબન્ધ યાવ છે. આપણે કંઈ લખવાની ઈચ્છા કરીએ ને લખવાનું કાર્ય તરત થઈ શકે છે પરન્તુ જોકે ખાવાની ઈચ્છા કરીએ છતાં તે કાર્ય ઉત્પન્ન થતું નથી. છતાં જોકે ખાવાનો વ્યાપાર તો મનમાં હોય અને લખવાના તથા જોકે ખાવાના બન્ને વ્યાપારો એક સરખી રીતે ઈચ્છા વ્યાપારો છે. લખવાની ક્રિયામાં પણ હાથ પક્ષઘાતથી રહી મથા હોય તો લખી ન શકાય પરન્તુ લખવાની ઈચ્છાનો વ્યાપાર તો જેમ માધારણુ માણસમાં યાવ તેની જ રીતે યાવ છે.

હવે આપણે ઐચ્છિક વ્યાપારનું ખરેખરું રહસ્ય સ્વમજી સમજીશું. આ રહસ્ય સ્વમજી ઉપરની સર્વે દહીકત જાણ્યા પછી કહિત નથી. મુખ્ય પ્રશ્ન એ છે કે કયા વ્યાપારવડે કાર્યને લગતો વિચાર મનમાં સ્થિરપણે ટકી શકે છે ? પ્રત્યક્ષ, ધ્યાન, સાહચર્ય વિગેરેના પ્રકરણોમાં આપણે જોયું કે હેમને લગતા વિચારો ઈચ્છાશક્તિના પ્રયત્ન વિના મનમાં આવે છે અને તેવી રીતે મનમાં ઉત્પન્ન થવાના નિયમો પણ આપણે જોઈ ગયા. અર્હાત જે વિચારો જિને આપણે જોવાનું છે તે ઈચ્છાશક્તિના પ્રયત્ન વડે મનમાં ટકી

રહેતા વિચારો વિષે છે. અને હેમને લગતો મુખ્ય નિયમ એ છે કે આવા પ્રયત્નવડે ધ્યાન આપીને કોઈ કઠિન વિચારને મનમાં સળંગ પકડી રાખવો તેજ ઔચિત્ક વ્યાપારનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે.

દરેક પુરુષ આ નિયમનું સત્ય પોતાની મેળે સ્વમંત્ર શકે તેમ છે. કારણ કે પુરુષ માત્રને આવા માનસિક વિચલનો અનુભવ થાય છે. કોઈ દુષ્ટ અને બળવાન આવેગ મનમાં વ્યાપી રહ્યો હોય ત્યારે નીતિ માર્ગમાં કાર્ય કરતાં શી મુશ્કેલી જાણાય છે ? કાર્ય કરવામાં જે શારીરિક વ્યાપારો થાય તે કરવાની મુશ્કેલી હોતી નથી. કોઈ માણસને કોઈના આવેશમાં ગાળો દેવી અથવા મુંઝા રહેવું તે બેમાથી એકે હેમને માત્ર શારીરિક વ્યાપારો તરીકે જોતા કઠિન નથી. અનીતિના ધર તરફ જવું અથવા, ત્યાંથી દૂર રહેવું એ બન્ને કાર્યોમાંથી શારીરિક દૃષ્ટિએ જોતા એકે કાર્ય કઠિન નથી પરંતુ જે મુશ્કેલી છે તે માનસિક છે. કોઈના આવેશમાં મુસ્તાના શબ્દો ન બોલવાની ધમ્મ ઉપર મનને ચોટાડવું તથા અનીતિના ધર તરફ ન જવાના વિચારને મનમાં સળંગ રીતે સ્થાપવો તેજ ખરેખરી મુશ્કેલી છે. જે પુરુષનું મન બળવાન હોય નથી હેને જ્યાં કંઈ પણ આવેગ મનમાં થાય છે ત્યારે તે આવેગને વધારવાના વિચારો હેના મનમાં આવતા જાય છે અને જો હેની વિરુદ્ધ કોઈ વિચાર થાય તે તરત હેના અવરોધી વિચારોના ભાર તળે દબાઈ જાય છે. સાધારણ રીતે પણ એમ બને છે કે આપણે ખુશીમાં હોઈએ તો સારા વિચારોજ મનમાં આવે છે અને ખરાબ વિચાર જેવા થાય છે તેવા દબાઈ જાય છે. દિલગીરીમાં હોઈએ છીએ ત્યારે મનને ઉદ્દેગમાં નાખનારા વિચારોથી જ મન બરાબેલું રહે છે. જ્યારે કોઈ વિષયવાસના તૃપ્ત કરવા તરફ મન દોડે છે ત્યારે હેની વિરુદ્ધનો નીતિમય વિચાર ક્ષીણ સ્થિતિમાં પહોં જો મનમાં આવે છે નો તે તરફ નિર્લક્ષ થઈ જવાનું વધણું લક્ષણ રહે છે તથા તે વિચારને મનમાંથી જેમ બને તેમ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન થાય છે. જે પુરુષની

ધ્વજાશક્તિ ધણી દદ દોષ તેજ પુરૂ વિષયવાસનાઓના બળવાન
 આવેગમા પણ શુદ્ધિના શીલ્ય અવાજને વળગી રહી અન્તે તે
 અવાજને પોતાના મનમા વ્યાપી રહેવા દે છે કોઈપણ વિચાર
 જ્યારે મનમા આવી ગીતે વ્યાપી રહે અને ધ્વજા બળ વડે ટકી
 રહે ત્યારે જ તે કાર્ય ઉત્પન્ન કરવાને શક્તિમાન થાય છે અને આ
 પ્રમાણે ટકી રહેવા માટે મુખ્ય વસ્તુ એ છે કે ત્હેના ઉપર એકાગ્ર
 ચિત્તવડે ધ્યાન આપવું જોઈએ આવી રીતે ધ્યાન આપવાને પ્રયત્ન
 કરવો તેજ ધ્વજાશક્તિના વ્યાપારનું રહસ્ય છે અને એ પ્રયત્નનું
 મુખ્ય કાર્ય એ છે કે બીજા બધા વિચારોને મનમાથી દૂર કરી જે
 વિચાર પ્રમાણે કાર્ય કરવાનું હોય તેજ વિચાર ઉપર મનને ચોટાડવું

હવે જેવી રીતે બીજા બધા વિચારોને મનમાથી કઢાડી કાઢ
 અમુક વિચારને મનમા સ્થાપવો એ ધ્વજાશક્તિનું મુખ્ય કાર્ય છે,
 તેવી રીતે અમુક કાર્ય ન કરવાના વિચારોને પણ મનમા દબ કરી
 તે ચોટાડવો એ પણ ધ્વજાશક્તિનું એટલુંજ મુખ્ય કાર્ય છે ત્રાધ
 અનિષ્ટ કાર્ય કરવા તરફ મનનું વનણ જણાવું હોય તો તે કાર્યના
 વિચારને મનમાથી કાઢી કઢાડવા માટે ઐચ્છિક પ્રયત્નની જરૂર
 રહે છે આ પ્રયત્ન જ્યારે નબળો હોય છે ત્યારે અનિષ્ટ કાર્ય
 કરવાની ધ્વજા મનમા સળગી થતી જાય છે અને તે કાર્ય ન કર
 વાના વિચારને ગમે તે બદાનાં કઢાડી તેમનાથી દૂર રાખવાનું વનણ
 રહે છે કોઈ દારૂડીઆને દારૂ પીવાની જ્યારે જ્યારે ધ્વજા થાય છે ત્યારે
 ત્યારે અનેક બદાના કઢાડીને ન પીવાના વિચારને કુબાહી દે છે
 થાક લાગ્યો છે, શરદી જેવું જણાય છે ગણુ સુકાય છે, નવી જાતનો
 દારૂ છે, શ્રમ પડે તેવું કાર્ય કરવાનું છે વિગેરે અનેક બદાનાઓને
 મનમા ઉત્પન્ન કરી કાર્ય નિરોધક ધ્વજાને દાબી દે છે પરંતુ આ
 સધળા વિચારો જાહેર દારૂ પીવાથી દારૂડીઆ બની જઈ અનેક
 કુબો સંઘન કરવા પડે છે એ વિચારને ધ્વજા શક્તિના પ્રયત્નવડે
 મનમા સળગી રીતે રાખ્યો હોય તો દારૂ પીવાની દરેક લાલચના

જોરથી મન ઢાલી શકતું નથી. પ્રત્યેક હચ્છા વ્યાપારમાં આવી રીતેનો પ્રયત્ન મુખ્ય સ્થાન ધરાવે છે. કોઈપણ નીતિમય કાર્ય કરવામાં તે કાર્યના વિચારને પ્રયત્નવડે મનમાં ટકાવી રાખી ત્હેને બળવાન બનાવવો તે જ તે કાર્યનું નૈતિક સ્વરૂપ છે.

આ સર્વ વિવેચનનો સાર એ છે કે હચ્છા વ્યાપારની માનસિક ક્રિયાનું લક્ષ્ય બિન્દુ કે જાહેના ઉપર હચ્છાનો વ્યાપાર થાય છે તે હમેશાં કાર્યનો વિચાર હોય છે તથા આપણી હચ્છા શક્તિને જે કોઈ વસ્તુથી અવરોધ થઈ શકે તે કોઈ વિચારને ધ્યાનપૂર્વક મનમાં ટકાવી રાખવાની જે મુશ્કેલી પડે તે જ છે. આવા વિચાર ઉપર મનનું સંઘર્ષનું ધ્યાન આપવું તેજ હચ્છાત્મક વ્યાપારનું રહસ્ય છે.

હવે ઉપર આપણે જોઈ ગયા કે આ પ્રકારનો ઔચિત્ક પ્રયત્ન આપણે ધારીએ તેમ વધારે જોઈએ વાપરી શકીએ છીએ. અર્થાત્ કોઈપણ કાર્યમાં અમુક વિચારને બળવાન બનાવવા માટે જે પ્રયત્ન કરવો પડે તે હમેશાં અમુક બળવાળો જ હોય તેમ કંઈ નથી. પરંતુ ત્હેને વધારે જોઈએ કરી શકીએ એમ આપણને લાગે છે. કયા કાર્યમાં કેટલા બળવાળો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એનો આધાર કાર્ય કરનારા મનનું બંધારણ, કાર્યના અવરોધક વિચારોનું બળ વિગેરે વસ્તુઓ ઉપર રાખે છે. હવે આવી રીતે આપણા મનનો પ્રયત્ન વધારે જોઈએ કરી શકીએ છીએ, એ જો ખરું હોય તો આપણી હચ્છા સ્વતંત્ર છે એમ માનવાનું કારણ મળે છે પરંતુ આ માનસિક પ્રયત્ન-બળ જો હમેશા એક જ હોય એટલે કે જે કોઈ વિચાર આપણા મનમાં આવે તે આપણા માનસિક પ્રયત્નથી સ્વતંત્ર રીતે આવે તો આપણી હચ્છા પરતંત્ર છે એમ માનવું જોઈએ. મનુષ્ય હચ્છા સ્વતંત્ર કે પરતંત્ર છે એ નીતિશાસ્ત્રનો એક મહત્ત્વ પ્રશ્ન છે અને તે વિષે ધણી કાળથી બે વિરુદ્ધ મતો માનવામાં આવ્યા છે. એક મત પ્રમાણે આપણી હચ્છા એકી વખતે અનેક કાર્યોમાંથી જે એક કાર્ય મનને પસંદ પડે તે કરવાને શક્તિમાન છે અર્થાત્

સ્વતન્ત્ર છે. બીજા મન પ્રમાણે અમુક વખતે અનેક કાર્યોમાંથી કયું કાર્ય આપણે કરીશું તે પર્વદ કરવાને આપણી ઇચ્છા સ્વતન્ત્ર નથી પરન્તુ કોઇ કાર્યના વિચારનું આપણુ મનમાં જે પ્રમાણે બળ હોય છે તે પ્રમાણે ઇચ્છા દોરાઇ જાય છે. અર્થાત્ હેનો વ્યાપાર કાર્યને લગતાં મનની બહારના કારણથી નિયન્ત્રિત થયેલો હોય છે અને તેથી તે પરતન્ત્ર છે. હવે આ જે વિરુદ્ધ મતોમાંથી કયો મત ખરો છે હેનો નિર્ણય માનસશાસ્ત્રના દૃષ્ટિબિન્દુવડે થઇ શકતો નથી પરન્તુ નીતિશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાનના વધારે ઉચ્ચ દૃષ્ટિબિન્દુથી થઇ શકે તેમ છે. માનસશાસ્ત્ર તો ફક્ત કઇ દિશામાં આ પ્રશ્નનો નિર્ણય થઇ શકે તે સૂચવે છે અને આ દિશા ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ઐત્ત્રિક પ્રયત્ન આપણે ધારીએ તેમ વધારે ઓછો કરી શકીએ છીએ કે નહીં તે છે. માનસશાસ્ત્ર જે કે આ પ્રમાણે નિર્ણયની દિશા સૂચવે છે પરન્તુ તેના પોતાથી તે નિર્ણય થઇ શકતો નથી. અમુક સંજોગો વચ્ચે કોઇ વિચારને મનમાં ટકાવવા માટે અમુક બળવાળો પ્રયત્ન કર્યો હોય તો તેનાથી વધારે કે ઓછો પ્રયત્ન થઇ શકતો હોત કે નહીં તે ચોક્કસ રીતે કહી શકાતું નથી. આવી રીતે ચોક્કસ કહી શકવું તે પ્રયત્ન કરનારના મનની અન્તરિચ્છાતિ મશ્વિત-પૂર્વક ચોક્કસતાથી જાણતા હોઇએ તો જ બની શકે છે. આવી અન્તરિચ્છાતિ માનસશાસ્ત્ર કે શારીરશાસ્ત્ર જાણી શકવાને હજી સુધી તો અશક્ત છે અને શક્તિમાન થવાનો સંભવ પણ નથી. કોઈ કાર્યમાં ઐત્ત્રિક પ્રયત્ન થયો છે કે નહિ તે આપણે આત્મ નિરીક્ષણ વડે જાણી શકીએ છીએ ખરા પરન્તુ જોઈએ થયો તેટલો જ શા કારણથી અને ક્યા નિયમો પ્રમાણે થયો તે માનસશાસ્ત્ર ચોક્કસ રીતે કહી શકતું નથી. જેવા પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા તેમ માનસશાસ્ત્રનો પ્રદેશ મનના બાહ્ય આધિભાવિને લગતો છે. અને તેથી જ્યાં મનની અન્તરિચ્છાતિમાં હેતુરતું પડે તેમ હોય ત્યાં તે અટકે છે. ઇચ્છા શક્તિના વિષયમાં તે શક્તિના વ્યાપારના સામાન્ય નિયમો,

મનોવ્યાપારોનું કાર્યોત્પાદક તથા કાર્ય વિરોધક લક્ષણ, પ્રયત્ન સહિત ધ્યાન વડે મનમાં સ્થપાઈ રહેવાનું હોય તે સ્વરૂપ, ઔચિત્યક પ્રયત્ન, કાર્યની ઉત્પત્તિ તથા અવરોધ સાથેના સંઘર્ષ, આ વિગેરે ઇચ્છાના બાહ્ય વ્યાપારોનો જ માનસશાસ્ત્રના પ્રદેશમાં સમાવેશ થાય છે. ઇચ્છા સ્વતંત્ર છે કે પરતંત્ર એ પ્રશ્નને અલગ રાખી માનસશાસ્ત્ર ઇચ્છા સક્રિયનું સ્વરૂપ શું જણાવે છે તથા તેની ક્રિયા શા શા વ્યાપારોમાં રહેલી છે તે વિષયમાં સંકુચિત રહે છે. આ સર્વે વિવેચન ઉપરથી જણાવે કે ઇચ્છા શક્તિના વ્યાપારમાં માનસિક પ્રયત્ન ઘણું મહત્વનું રમાયેલું છે. કેવળ માનસશાસ્ત્રના નહીં પરંતુ નીતિશાસ્ત્રના દૃષ્ટિબિન્દુથી પણ આવા પ્રયત્નના વ્યાપાર ઘણા ઉપયોગી છે.

આપણા જીવનનો વિકાસ કઈ દિશામાં થશે તેનો આધાર ઇચ્છાશક્તિ ખીલવવામાં દેટલો પ્રયત્ન કરવાને શક્તિમાન હોય તેના ઉપર રહે છે. આપણી મીલકત, શારીરિક બળ, બુદ્ધિ વિગેરેને આપણા પોતાના માનીએ છીએ તથા હોમના વડે આપણું અનેક ઉપાધિઓથી ભરેલું જીવન ગાળી શકવાને સમર્થ માનીએ છીએ. પરંતુ આ સર્વે વસ્તુઓ ઠરતા જે વસ્તુને આપણે ખરી રીતે આપણી પોતાની જ કહી શકીએ તથા જે વસ્તુથી આપણા જીવનની ખરી મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થઈ શકીએ તે આપણી ઇચ્છાશક્તિનું બળ જ છે. ખીજી વસ્તુઓ જેને આપણે આપણી પોતાની કહીએ છીએ તેઓ સર્વેની ઉત્પત્તિ થોડે ધણે અંશે બાહ્ય કારણોને લીધે હોય છે. પરંતુ ઇચ્છાશક્તિ વાપરવાનો આપણા મનના પ્રયત્નને માત્ર આપણે નહીં પણ આપણા પોતાનું જ એક મુખ્ય સ્વરૂપ છે એમ જણાય છે. જે પુરૂષ ઇચ્છાશક્તિ વડે સખજ પ્રયત્ન કરી શકે છે તે ફનીયાની અનેક લાલચોમાંથી પસાર થઈ પોતાનું જીવન જીવ્યતર બનાવી શકે છે. બ્યારે નિર્મળ માનસિક પ્રયત્નવાળા પુરુષનું મન પવનના દરેક ઝપાટાથી જેમ ઝાડના પાદાઓ હાલે તેમ લાયક ઉત્પન્ન કરનારી વસ્તુઓથી દાવી જાય છે. ઠાઈ કાય

સ્વતન્ત્ર છે. બીજા મન પ્રમાણે અમુક વખતે અનેક કાર્યોમાંથી કયું કાર્ય આપણે કરીશું તે પર્મદ કરવાને આપણી ઇચ્છા સ્વતન્ત્ર નથી પરન્તુ કોઇ કાર્યના વિચારનું આપણા મનમાં જે પ્રમાણે બળ હોય છે તે પ્રમાણે ઇચ્છા દોરાઇ જાય છે. અર્થાત્ હેનો વ્યાપાર કાર્યને લગતા મનની જ્ઞાપના કારણથી નિયન્ત્રિત થયેલો હોય છે અને તેથી તે પરતન્ત્ર છે. હવે આ બે વિરુદ્ધ મતોમાંથી કયો મત ખરો છે હેનો નિર્ણય માનસશાસ્ત્રના દષ્ટિબિન્દુવડે થઇ શકતો નથી પરન્તુ નીતિશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાનના વધારે ઉચ્ચ દષ્ટિબિન્દુથી થઇ શકે તેમ છે. માનસશાસ્ત્ર તો ફક્ત કઇ દિશામાં આ પ્રશ્નનો નિર્ણય થઇ શકે તે સૂચવે છે અને આ દિશા ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ઐચ્છિક પ્રયત્ન આપણે ધારીએ તેમ વધારે ઓછો કરી શકીએ છીએ કે નહીં તે છે. માનસશાસ્ત્ર જો કે આ પ્રમાણે નિર્ણયની દિશા સૂચવે છે પરન્તુ તેના પોતાથી તે નિર્ણય થઇ શકતો નથી. અમુક સંયોગો વચ્ચે કોઇ વિચારને મનમાં ટકાવવા માટે અમુક બળવાળો પ્રયત્ન કર્યો હોય તો તેનાથી વધારે કે ઓછો પ્રયત્ન થઇ શકતો હોત કે નહીં તે ચોક્કસ રીતે કહી શકાતું નથી. આવી રીતે ચોક્કસ કહી શકવું તે પ્રયત્ન કરનારના મનની અન્તરિયતિ ગણિત-પૂર્વક ચોક્કસતાથી જણાતા હોઇએ તો જ બની શકે છે. આવી અન્તરિયતિ માનસશાસ્ત્ર કે શારીરશાસ્ત્ર બંને શકવાને હજી સુધી તો અશક્ત છે અને શક્તિમાનુ યવાનો સંભવ પણ નથી. કોઈ કાર્યમાં ઐચ્છિક પ્રયત્ન થયો છે કે નહિ તે આપણે આત્મ નિરીક્ષણ વડે જણી શકીએ છીએ ખરો પરન્તુ જોડવો થયો તેટલો જ શા કારણથી અને ક્યા નિયમો પ્રમાણે થયો તે માનસશાસ્ત્ર ચોક્કસ રીતે કહી શકતું નથી. પહેલા પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા તેમ માનસશાસ્ત્રનો પ્રદેશ મનના બાહ્ય આધિભાવોને લગતો છે. અને તેથી જ્યાં મનની અન્તરિયતિમાં ઉતરવું પડે તેમ હોય ત્યાં તે અટકે છે. ઇચ્છા શક્તિના વિષયમાં તે શક્તિના વ્યાપારના સામાન્ય નિયમો,

મનોવ્યાપારોનું કાર્યોત્પાદક તથા કાર્ય વિરોધક લક્ષણ, પ્રયત્ન સહિત ધ્યાન વડે મનમાં રચપાછ રહેવાનું હેમનું સ્વરૂપ, ઔચિત્ક પ્રયત્ન, કાર્યની ઉત્પત્તિ તથા અવરોધ સંયોગે સંજ્ઞા, આ વિગેરે મગ્ધાના આજ વ્યાપારોનો જ માનસશાસ્ત્રના પ્રદેશમાં સંભાવેલ થાય છે. મગ્ધા સ્વતન્ત્ર છે કે પરતન્ત્ર એ પ્રશ્નને અલગ રાખી માનસશાસ્ત્ર મગ્ધા શક્તિનું સ્વરૂપ શું જણાય છે તથા હેમની ક્રિયા શા શા વ્યાપારોમાં રહેલી છે તે વિષયમાં સંકુચિત રહે છે. આ સર્વે વિવેચન ઉપરથી જ્યોત્સે કે મગ્ધા શક્તિના વ્યાપારમાં માનસિક પ્રયત્ન ઘણું મહત્વનું રથાન ધરાવે છે. કેવળ માનસશાસ્ત્રની નહીં પરંતુ નીતિશાસ્ત્રના દષ્ટિગિન્દુથી પણ આવા પ્રયત્નના વ્યાપાર ઘણા ઉપયોગી છે.

આપણા જીવનનો વિકાસ કઈ દિશામાં થશે હેમનો આધાર મગ્ધાશક્તિ ખીલવવામાં કેટલો પ્રયત્ન કરવાને શક્તિમાન હોય તેના ઉપર રહે છે. આપણી મૌલિકતા, શારીરિક બળ, છુદ્ધિ વિગેરેને આપણાં પોતાનાં માનીએ છીએ તથા હેમના વડે આપણું અનેક ઉપાધિઓથી ભરેલું જીવન જાળા શકવાને સમર્થ માનીએ છીએ. પરંતુ આ સર્વે વસ્તુઓ કરતા જે વસ્તુને આપણે ખરી રીતે આપણી પોતાની જ કહી શકીએ તથા જે વસ્તુથી આપણા જીવનની ખરી મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થઈ શકીએ તે આપણી મગ્ધાશક્તિનું બળ જ છે. બીજી વસ્તુઓ જેને આપણે આપણી પોતાની કહીએ છીએ તેઓ સર્વેની ઉત્પત્તિ થોડે ઘણે અંશે બાહ્ય કારણોને લીધે હોય છે. પરંતુ મગ્ધાશક્તિ વાપરવાનો આપણા મનના પ્રયત્નને માત્ર આપણે નહીં પણ આપણા પોતાનું જ એક મુખ્ય સ્વરૂપ છે એમ જણાય છે. જે પુરૂષ મગ્ધાશક્તિ વડે સત્ત્વ પ્રયત્ન કરી શકે છે તે દુર્લાભની અનેક લાક્ષણ્યોમાંથી પસાર થઈ પોતાનું જીવન ઉચ્ચતર બનાવી શકે છે. જ્યારે નિર્મળ માનસિક પ્રયત્નવાળા પુરુષનું મન પવનના દરેક અપાટથી જેમ ઝાડના પાંદડાઓ દાણે તેમ લાક્ષ્ય ઉત્પન્ન કરનારી વસ્તુઓથી લાપી બળ્ય છે. કોઈ દાય

કરતી વખતે અનેક વસ્તુઓ દોવા છતાં જે પુરુષ પોતાના મનમાં ધારણા વિચારને જ પુરો પાડવા પ્રયત્ન કરે છે તથા “બસ મ્હારા વિચારનેજ બર લાવીશ” એવો દૃઢ સંકલ્પ કરી તે પ્રમાણે વર્તે છે તે પુરુષ ખીજાઓને વિકટ જણાતા ઘણાં કાર્યો સ્વેચ્છાઈથી કરી શકે છે. જે કાર્યોમાં સામાન્ય પુરુષો યાદીને પાછા દરે છે તે કાર્યો આવા પુરુષ પોતાની પ્રબળ ઇચ્છાશક્તિના જોરે વડે સાધી શકે છે, જન-સમાજને પોતાના વિકાસ માટે આવા પુરુષોની ઘણી જરૂર રહે છે. કારણ કે સામાજિક સુધારણા માટે જે ખંત તથા લોડોની નિંદા વિગેરે અનેક મુશ્કેલીઓથી મન કગવા ન દેવા માટે પ્રબળ ઇચ્છા-શક્તિ જોઈએ છીએ તે આવા પુરુષોમાંજ હોય છે. તેનું જીવન દેશના સુરકોને આદર્શરૂપ બને છે તથા પ્રયત્ન વડે મનુષ્ય પોતાની ઇચ્છાશક્તિનો કેટલો સુધી ખીચી શકે છે, તેનું દર્શાવતું પુરું પાડી માનસિક સુધારણા માટે પ્રયત્ન કરતા પુરુષોમાં ઉત્સાહ પ્રેરે છે.

પ્રકરણ એવીમું.

માનસશાસ્ત્ર તથા તત્ત્વજ્ઞાન.

હવે આપણે માનસશાસ્ત્રના વિવેચનના અંત ઉપર આવ્યા છીએ. મનની વિચારશક્તિ, ભાવનાશક્તિ તથા ઇચ્છાશક્તિનું બાહ્ય સ્વરૂપ તથા તેમના વ્યાપારના નિયમો આપણે જોયા. આ સર્વે ઉપરથી વાચનારને સ્વાભાવિક રીતે વિચાર આવશે કે માનસશાસ્ત્રનું જ્ઞાન હજી ઘણું અપૂર્ણ છે. હેઠ્ઠા પ્રકરણમાં જ આપણે જોઈશું કે ઇચ્છા સ્વતંત્ર છે કે પરતંત્ર એ પ્રશ્નનો નિર્ણય માનસશાસ્ત્ર કરી શકતું નથી. નીતિશાસ્ત્રના દર્શિમિન્દુએ ઇચ્છા સ્વતંત્ર છે એમ માનવાનું કારણ મળે પરંતુ આ શાસ્ત્ર તો તે વિશે કંઈપણ નિશ્ચય ઉપર આવી શકતું નથી. આ ઉપરાંત ઘણી એવી બાબતો છે કે જે માનસશાસ્ત્રને લેખનું સત્ય સિદ્ધ કર્યા વિના સીકારી લેવી પડે છે.

પરંતુ આગા હજી માનસશાસ્ત્રનો દોષ નથી વિશ્વ એટલું અગાધ અને વિશાળ છે કે પ્રથમ તો ત્હેના વિભાગોનું કટકે કટકે જ્ઞાન મપાદન યોગી શિવાય મનુષ્ય જીવિને હંધપણ બીજા ઉપાય નથી હવે આવી રીતે કટકે કટકે પ્રત્યેક વિભાગનું વિસ્તૃત જ્ઞાન મેળવવા માટે મુખ્ય જરૂરનું એ છે કે જે વિભાગનો અભ્યાસ કરવાનો હોય ત્હેને બીજા વિભાગોથી જોમ બને તેમ અનગ રાખી ત્હેની જ વિગતો ઉપર લક્ષ સંકુચિત કરવું જોઈએ પરંતુ મુરકેવી એ છે કે આમ કરવામાં વાડે ઘણું અરો કુદગતના નિયમોથી વિરુદ્ધ વર્તવું પડે છે કારણ કે હરતમા તો એવો એક વિભાગ નથી કે જે બીજા વિભાગો સાથે ગાઢ અને પરસ્પર નિકટ સંબંધ ધરાવતો ન હોય અને તેથી દરેક વિભાગનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન બીજા વિભાગનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન ગળ્યાથી જ મળી શકે છે. આ મુરકેવી ઘણી મોટી છે પરંતુ ત્હેને પહોંચી વળવા માટે આપણી પાસે એજ રસ્તો છે કે પ્રત્યેક વિભાગના નિયમોનું પૃથક્ પૃથક્ જ્ઞાન મેળવી અન્તે સર્વ નિયમોને એકઠા કરી તથા તેમને એક બીજાના દૃષ્ટિબિન્દુથી તપાસી જે તત્ત્વ નીકળે તે ઉપર સકળ વિશ્વના જ્ઞાનના પ્રગન્ધની રચના કરવી આ રચનાને તત્ત્વજ્ઞાનનું નામ આપી શકાય આ ઉપરથી જણાશે કે પ્રત્યેક શાસ્ત્રની દૃષ્ટિ અમુક વિભાગમાં સંકુચિત હોઈ પોતાની વિગતોને બધમેસતા કેટલાએક સિદ્ધાન્તો કે જહેમનું સત્ય પોતાથી સિદ્ધ થઈ શકતું નથી ત્હેમને માની લેવા પડે છે માનસશાસ્ત્રના પ્રદેશમાં પણ આવા કેટલાએક સિદ્ધાન્તો છે જહેમાનો મુખ્ય એક એ છે કે પ્રત્યેક મનોવ્યાપાર કેઈ પણ તન્તુ વ્યાપારની સાથે સાહચર્ય વરાવે છે હવે આ સિદ્ધાન્તવડે માનસિક પ્રદેશમાં ઘણી બાજતો રહમજમુ નડે છે અને માનસશાસ્ત્રના ઘણા અરા નિયમો આ સિદ્ધાન્ત ઉપર રચાયેલા છે પરંતુ ‘સાહચર્ય’ નું ખરૂં સ્વરૂપ મુજબ તે વિરોધાપણથી અહીં કહી શકાતું નથી મનોવ્યાપારો તથા તન્તુ વ્યાપારો એક બીજાથી કેવળ ભિન્ન તથા સ્વતન્ત્ર

વસ્તુઓ છે કે તન્તુ વ્યાપારો મનોવ્યાપારોના કારણો છે ૧, બન્ને વ્યાપારો એકજ વસ્તુનાં બે ભુદાં ભુદાં સ્વરૂપો છે, એ ૩- આપણા શાસ્ત્રમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તથા દરેકની તરફ તેમજ વિદ્યે કારણો પણ મળે છે પરન્તુ જ્યાં સુધી મનોવ્યાપાર તથા તે વ્યાપારનું અન્તર્સ્વરૂપ શું છે તે જાણી શકાતું નથી ત્યાં સુધી પ્રશ્નો આપણી સમક્ષ ઉભા જ રહે છે. ઉપરનાં પ્રકરણોમાં આપણે પ્રત્યેક મનોવ્યાપારની વસ્તુ સુદ્ધિત તથા અનેક વ્યાપારોની બનેલ હોય છતાં તે વ્યાપારને એક તથા અપૃથક્કરણીય વ્યાપાર તરીકે માન્યો છે. તેમજ તન્તુ વ્યાપારની ક્રિયા એટલે આખા મગજની સામગ્રી ક્રિયા એમ માન્યું છે. કારણ કે એ માન્યતા મન તન્તુઓ વિશે આપણા હાલના જ્ઞાન પ્રમાણે સૌથી ઓછી બૂલવાળી જણાય છે. અલ્પવાદ જો ખરો હોય તો આખું મગજ તે તન્તુશાસ્ત્રનું એકમ નથી પરન્તુ મગજના અણુઓજ ખરા તત્ત્વો છે અને તેથી પ્રત્યેક અણુમાં યતો તન્તુ વ્યાપાર એ એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ છે એટલે મગજના નમય વ્યાપારોને મૂળ તત્ત્વ તરીકે નહિ પરન્તુ પ્રત્યેક મૂલ્યમ તન્તુ વ્યાપારને મૂળ તત્ત્વ તરીકે ગણવો જોઈએ. આ રીતે વિવિધ મતો હાલ પ્રચલિત છે અને હાલ આપણે એટલે જ અટકવું પડે તેમ છે. પરન્તુ માનસશાસ્ત્રીઓ તથા તન્તુશાસ્ત્રીઓ આ વિષય વિશે હાલ અનેક શોધખોળ તથા પ્રયોગો કરી રહ્યા છે અને આશા છે કે હેમની મહેનતના પરિણામે ભવિષ્યમાં મગજ તથા મનના વ્યાપારો ઉપર વધારે પ્રકાશ પડશે.

બીજો એક પ્રશ્ન જે માનસશાસ્ત્રના અધ્યાસથી ઉદ્ભવે છે તે એ છે કે મનોવ્યાપારો તથા હેમની વસ્તુઓ અર્થાત પ્રત્યેક જ્ઞાનમાં જ્ઞાતા અને જ્ઞેય સંબંધ શો સંબંધ ? તે બન્ને ભુદાં જ છે કે વાસ્તવિક રીતે એક જ છે ? જો અરણ્ય તરીકે કોઈ બૂરા વસ્તુ તરફ નજર કરતા બૂરા રંગનું જે પ્રત્યક્ષ મળે છે તે લાગે છે આ પ્રત્યક્ષમાં બૂરું હોવાનો શુદ્ધ પ્રત્યક્ષ નામનો વ્યાપારમાં છે કે